

SAYDULLA MIRZAYEV

XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan (10.01.02 — hozirgi milliy adabiyot (o‘zbek
adabiyoti)) bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan.*

Toshkent
«Yangi asr avlodi»
2005

Ikki qismdan iborat mazkur kitobning birinchi qismida XX asr o'zbek adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, shakllanish va rivojlanish yo'llari, taraqqiyot tamoyillari, o'sish bosqichlari, erishgan yutuqlari, yo'l qo'ygan kamchiliklari tadqiq qilinadi.

Ikkinchi qismda XX asr o'zbek adabiyoti namoyandalari: M. Behbudiy, Fitrat, Hamza, A. Qodiriy, Cho'lpon, G'. G'ulom, Oybek, A. Qahhor, M. Shayxzoda, H. Olimjon, Mirtemir, Zulfiya, Said Ahmad, A. Muxtor, O. Yoqubov, P. Qodirov, E. Vohidov, A. Oripov, O'tkir Hoshimov, Xayriddin Sulton kabi shoir-yozuvchilar ijodi badiiy-estetik jihatdan tahlil etiladi.

Ilmiy muharrir:

Qozoqboy YO'LDOSHEV,
pedagogika fanlari doktori, professor

Mas'ul muharrir:

Normurod NARZULLAYEV,
O'zbekiston Xalq shoiri

Taqrizchi:

Adhambek ALIMBEKOV,
filologiya fanlari nomzodi

ISBN 5-633-01826-5

© Saydulla Mirzayev. «XX asr o'zbek adabiyoti». «Yangi asr avlodi»,
2005-yil.

KIRISH

Adabiyot — xalq mulki. U inson hayotida alohida ahamiyatga ega. Inson bor ekan, adabiyot ham bo'ladi. Adabiyotning o'lmasligini ta'minlovchi ikkita qudratli omil bor. Ularning biri adabiyotning g'oyat buyuk tarbiyaviy-ma'rifiy ahamiyati bo'lsa, ikkinchisi, uning insonlarga zavq-shavq berish xususiyatiga egaligidir. Zero, inson har qanday davrda, har qanday sharoitda ham busiz yasholmaydi: u — doimo tarbiyaga, doimo ma'rifatga va badiiy zavq olishga muhtoj. Ana shunga ko'ra, tarbiyaviy-estetik ahamiyatga ega bo'lgan yetuk asarlarga aslo zavol yo'q. Bunga qarama-qarshi holda quruq zamonasozlik ruhida yozilgan hamda hukmron mafkura va siyosatning istagi bilan maydonga kelgan, badiiyati bo'sh asarlarning umri qisqa bo'ladi. Bunday asarlar davr sinovlariga bardosh berolmay, tezda unutiladi. Afsuski, XX asrda yaratilgan asarlar orasida ana shunday «mahsulot»lar oz emas.

Xayriyatki, adabiyotimizda davr sinovlaridan muvaffaqiyat bilan o'tgan, inchunin, hozirgi kunlarda ham kitobxonlar tomonidan sevib o'qilib kelinayotgan ajoyib asarlar ko'p. Sodda qilib aytganda, XX asrda yaratilgan o'zbek adabiyoti namunalarining nuqsonidan yutug'i, yomonidan yaxshisi ko'p.

Professor Naim Karimov bu haqda fikr yuritib, haqli ravishda quyidagilarni yozgan edi: «XX asr — insoniyat tarixidagi eng ulug' asrlardan biri. Bu asrda qanchalik ko'p qon to'kilgan, qanchalik nohaqliklar va adolatsizliklar ro'y bergan bo'lmasin, insoniyat xuddi shu asrda kelajak sari katta qadam tashladi... Bu asrda sodir bo'lgan barcha voqealar insoniyat tarixining ajralmas tarkibi. Ularning bizlarga maqbul bo'lmagan qismlarini yoddan chiqarishga, tarixdan o'chirishga urinish bema'nilikdir... XX asr

o'zbek adabiyoti xalq va jamiyat hayoti bilan mustahkam aloqa o'rnatdi. Bunday aloqa adabiyotimizning avvalgi bosqichlarida bo'lmagan. XX asr o'zbek adabiyoti xalq va jamiyatni o'z ortidan yetaklab, ularni hurriyat va milliy taraqqiyot manzillariga olib borishga intildi va bu intilishda muayyan yutuqlarga erishdi»¹.

Atoqli munaqqid Ozod Sharafiddinov: «XX asrda bizda jahonning har qanday yuksak talablariga javob bera oladigan yuksak adabiyot yaratildi, deb baralla aytishimiz mumkin. Hikoyachilik, qissachilik, romannavislikda ham, she'riyatda ham, dramaturgiyada ham buning isbotini o'nlab uchratish mumkin»², — deb yozgan edi. XX asr adabiyotiga berilgan bunday adolatli bahoni Umarali Normatovning quyidagi so'zlari ham tasdiqlaydi: «Hech qaysi soha XX asrda adabiyotchilik millat taqdiri, ijtimoiy adolat, inson erki, sha'ni, himoyasi yo'lida izchil, muntazam kurash olib borgan emas. «O'tkan kunlar» romani, Cho'lpon she'riyati, Fitrat dramalaridan tortib, Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» asari, Shavkat Rahmonning mardona iga qadar eng yetuk badiiyat namunalari ko'z oldingizga keltiring — el-yurt qayg'usi, millat erki, ozodligi, mustaqilligi g'oyalarini bu qadar yonib aks ettirilgan boshqa biror sohani topolmaysiz! Mustaqillik g'oyasini, mafkurasini birinchi galda XX asr buyuk so'z ustalari tayyorladi, degan qarashga to'la qo'shilaman. XX asr adabiyotining millat badiiy zavqi, go'zallik tuyg'usini shakllantirishdagi xizmatlari esa beqiyosdir»³.

XX asrda so'z san'ati sohasida erishilgan ana shunday yutuqlarni avaylab-asrash, bu davrda yaratilgan asarlarni tanqidiy o'rganib, keng targ'ib etish, ularni tom ma'noda xalq mulkiga aylantirish hozirgi kunning eng muhim vazifasidir. Biror yozuvchi ijodi yoki muayyan bir badiiy asarga baho berganda, o'sha adib yashagan yoki o'sha asar yozilgan davrning talabi bilan izohlanadigan ayrim nuqsonlarga qarab emas, balki badiiy saviyaga

¹ XX asr mening taqdirimda. — «Jahon adabiyoti» jurnali, 2001-yil, yanvar, 24-bet.

² Sharafiddinov Ozod. Uch cho'qqining biri. — «O'zAS», 2001-yil, 23-noyabr.

³ XX asr mening taqdirimda. — «Jahon adabiyoti» jurnali, 2001-yil, yanvar, 17-bet.

qarab hukm chiqarish, xulosaga kelish kerak. Chunki, adabiyot ham, yozuvchi ham o'zi yashagan jamiyatdan chetdan turishi mumkin emas. Afsuski, sho'rolar davrida adabiyotning maqsad va vazifalari tor tushunilib, bir tomonlama talqin etildi. Badiiy asarni baholashda; adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, ayniqsa, badiiy mahoratga taalluqli tomonlari, adabiyot so'z san'ati ekanligi ko'pincha inobatga olinmadi. Natijada, so'z san'atining sifatiga jiddiy putur yetdi. Badiiy yuksak asarlar ozayib, «o'rtamiyona», sayoz asarlar ko'payib ketdi.

Mustaqillik davrida adabiyotimiz so'z san'atining gullab - yashnashiga g'ov bo'luvchi turli to'siqlardan, birinchi navbatda, kommunistik mafkura va sotsrealizm tazyiqidan qutildi. Adabiyotning erkin rivojlanishi, yangi-yangi badiiy ufqlarni zabt etishi uchun yo'llar ochildi. Ana shuning uchun ham adabiyotimizning kelajagi yanada porloq, badiiyat xazinasini yangi-yangi ajoyib asarlar bilan boyishi aniq, deb baralla aytish mumkin.

XX asr o'zbek adabiyoti yangi o'zbek adabiyoti, deb ataladi. Chunki, bu davrga kelib odamlarning dunyoni tushunish tarzi, badiiy didi, olamni estetik idrok etish yo'sini o'zgardi. Adabiyotning obrazlar tizimi ham, ifoda tarzi ham, qahramonlar galereyasi ham o'zgardi. Oldinlari badiiy adabiyot inson ruhiyati tebranishlarinigina aks ettirgan bo'lsa, endilikda xalq turmushining ichiga chuqurroq kirib borib, hayotdagi ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy muammolarni hal etishga urina boshladi. Avvallari badiiy asarlarga, asosan, hukmdorlar, favqulodda sifatlarga ega kishilar qahramon qilib olingan bo'lsalar, XX asrga kelib, adabiyot personajlar, ko'proq, oddiy kishilar orasidan qidiriladigan bo'ldi. Ayni vaqtda, yangi o'zbek adabiyoti ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizning qonuniy merosxo'ridir. Shu bilan birga, uning yangi zamondagi davomi bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari, shakllanish va rivojlanish yo'llari, taraqqiyot bosqichlari bilan avvalgi adabiyotimizdan farq qilib, ajralib turadi.

Yangi o'zbek adabiyoti xalq va jamiyat hayotining o'ziga xos badiiy tarixi — yilnomasidir. Uning asosiy tasvir obyekti borliq hayot — yangi voqealardir. Binobarin, bu adabiyotning mavzu va mundarijasi yangidir. U bevosita yangi hayotni aks ettiradi. Bu adabiyot hayotdagi barcha muhim voqealarga faol aralashadi va

ular haqida o'z fikrini obrazli qilib aytadi. Ko'p qirrali hayotning hech bir muhim voqea-hodisasi yo'qki, u adabiyotimizda o'z ifodasini topmagan bo'lsin. Yangi o'zbek adabiyotining mavzular doirasi va g'oyaviy mazmuni yangi bo'lgani singari uning asosiy qahramonlari ham yangidir. Bu adabiyotning asosiy qahramonlari, ko'p hollarda, ishchilar, dehqonlar, ziyolilardir. Bu qahramonlar orqali adabiyotda xalqimizning oliyjanob fazilatlarini, uning yaratuvchilik, bunyodkorlik faoliyati, jamiyatni rivojlantirish yo'lida olib borgan kurashlari ochib beriladi. Bu to'g'rida umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun chop etilgan «Adabiyot» darsligida ham to'g'ri qayd etilgan: «O'zbek adabiyoti minglab yillar mobaynida amal qilib kelgan yo'nalish o'zgargan edi. U ijod osmonidan tirikchilik yeriga tushdi, saroydan kulbalarga kirib keldi. Endi adabiyot azbaroyi san'atning o'zi uchun, so'zning go'zal jilvalanishini ko'rish va ko'rsatish uchun mavjud bo'la olmasdi. Bu adabiyot **yangi davrning** xususiyatlarini o'zida aks ettirgan **yangi adabiyot** edi.

Shuning uchun ham XIX asrning yetmishinchi yillaridan boshlab o'zbek adabiyotida ilk bor asrlar mobaynida amal qilib kelingan estetik an'analar buzildi. Badiiy ijod Alloh bilan sirlashish, ruhiyat injaliklarini aks ettirish, komil inson fidoyiliklarini ulug'lash, ma'shuqaning azoblaridan yozg'irish, illatli kimsaning kirdikorlarini tanqid qilishdangina iborat emasligi anglab yetildi. Alloh bilan ijodkor shaxs muloqoti ifodasi bo'lgan adabiyot avomning tirikchiligiga aralasha boshladi. Bu hol uning tabiatida ham bir qator o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi»⁴.

Shunisi muhimki, yangi o'zbek adabiyoti taraqqiyotining barcha bosqichlarida yangi turdagi qahramon — zamon kishisi obrazini yaratish yozuvchilarning diqqat markazida turdi. Zotan, bu adabiyotda turli yillarda yaratilgan asosiy qahramonlar o'z davrining farzandlari bo'lib, jamiyat tarixining turli davrlaridagi hayot va insoniy munosabatlarni aks ettiradi.

Xullas, yangi o'zbek adabiyoti voqelikni haqqoniy ko'rsatish orqali kishilarni ezgulik ruhida, vatanparvar, xalqparvar,

⁴ Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. – T.: «O'qituvchi», 2004, 7-bet.

mehnatsevar, yuksak axloq-odoblilik qilib tarbiyalash, ularga estetik zavq berishga harakat qilib keldi. To'g'ri, adabiyotimizning taraqqiyoti silliq kechgani yo'q. Yangi o'zbek adabiyoti o'z yuksalish tarixining hozirgi bosqichiga yetib kelguncha ancha murakkab ijodiy yo'lni bosib o'tdi. Turli to'siq-g'ovlarga duch keldi. Natijada, adabiyotda madhiyabozlik, voqelikni bo'yab-bezab aks ettirish, o'tmishni nuqul qora bo'yoqlarda tasvirlash singari xato va nuqsonlarga ham yo'l qo'yildi.

Qo'lingizdagi kitobda yangi o'zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari, fazilatları, shakllanish yo'llari, taraqqiyot bosqichlari, bu adabiyotning asoschilari va yetakchi namoyandalari ijodini ilmiy xolislik bilan tadqiq etishga harakat qilindi. Bunda o'zbek adabiyotshunosligi so'nggi yillarda erishgan yutuqlar, to'plagan tajribalarga tayanildi va ulardan ijodiy foydalanildi. Aytish kerakki, endigina paydo bo'lib qo'llanila boshlagan yangi o'zbek adabiyoti atamasini tushunish borasida ham adabiyotshunoslik ilmida bir xillikka erishilgan emas. Chunonchi, o'rta maktabning 11-sinflari uchun tayyorlangan «Adabiyot» darsligida yangi o'zbek adabiyotining chegarasi ancha keng belgilanadi: «Alohida estetik hodisa sifatida XIX asrning 70-yillaridan e'tiboran paydo bo'lgan yangi o'zbek adabiyoti hozirgacha bo'lgan vaqt mobaynida o'z taraqqiyotida quyidagi bosqichlarni bosib o'tdi:

- a) ma'rifatchilik adabiyoti;*
- b) jadid adabiyoti;*
- d) sho'rolar adabiyoti;*
- e) mustaqillik davri adabiyoti.*

Bu bosqichlarning har birida yangi o'zbek adabiyoti o'ziga xos sifat va xususiyatlarga ega bo'lgan»⁵.

Biz darslik mualliflarining o'ziga xos qarashlarini inkor etmagan holda yangi o'zbek adabiyoti chegarasini XX asr boshidan olish va uning taraqqiyot bosqichlarini belgilashda shu vaqtga qadar qo'llanilib kelgan yo'ldan borishni ma'qul ko'rdik.

⁵ Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. – T.: «O'qituvchi», 2004, 7-bet.

XX asr o'zbek adabiyoti tarixi hozirgi kun talablari asosida, bir butun holda, har tomonlama tahlil etilgan yirik ilmiy asarlar kam. N. Karimov, S. Mamajonov, B. Nazarov, U. Normatov, O. Sharofiddinov singari yetakchi mutaxassislar tomonidan shu mavzuda yaratilgan kitoblar esa yetarli emas. Bu olimlarning «XX asr o'zbek adabiyoti tarixi» deb atalmish darsligi («O'qituvchi» nashriyoti, 1999-yil) atigi 3000 nusxada chop etilgan, xolos. Holbuki, bunday kitoblarga talab juda katta.

Darhaqiqat, XX asr o'zbek adabiyotida erishilgan olamshumul yutuq va tajribalarni, shuningdek, yo'l qo'yilgan ba'zi xato va kamchiliklarni ilmiy asosda maxsus o'rganib umumlashtirish va keng targ'ib etish yetuk mutaxassislar tayyorlashda muhim ahamiyatga molik. Bizni oliy maktab talabalariga, yosh o'qituvchilarga va umuman, adabiyot ixlosmandlariga mo'ljallangan ushbu kitobni tayyorlashga undagan asosiy sabab ham ana shudir.

Shuni ham tan olish kerakki, bu kitobda XX asr o'zbek adabiyoti qo'lga kiritgan hamma yutuqlarni, barcha asarlarni har tomonlama keng va to'la-to'kis, teran va bekamu ko'st tahlil etish maqsad qilib qo'yilmagan. Balki, unda XX asr o'zbek adabiyotining asosiy nuqtalarini, bu boy xazinaning yaratilishiga salmoqli hissa qo'shgan yoxud so'z san'ati rivojiga hozirgi kunda ham qimmatli ulush qo'shayotgan atoqli yozuvchilar ijodini qisqa tarzda bo'lsa-da, bayon etish orqali yangi adabiyotimizning muvaffaqiyatlarini ko'rsatishga, ibratli an'ana va novatorlik tamoyillarini aniqlashga, tajriba va saboqlarini umumlashtirishga harakat qilingan.

Qisqasi, mazkur kitobning maqsadi va vazifasi XX asr o'zbek adabiyoti tarixini istiqloq mafkurasi talablari asosida yoritishdan, bu adabiyotning badiiy-estetik xususiyatlari haqidagi kuzatishlar bilan o'rtoqlashishdan iboratdir.

Bu kitobning yuzaga kelishiga o'zlarining qimmatli maslahatlari, fikr-mulohazalari bilan yordamlashgan barcha mutaxassislarga samimiy minnatdorchilik bildiramiz.

BIRINCHI QISM

XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTI TARAQQIYOTINING ASOSIY BOSQICHLARI

BIRINCHI BOB

1900–1930-YILLARDAGI O‘ZBEK ADABIYOTI

DAVRNING QISQACHA TAVSIFI

Bu davr o‘zbek xalqi tarixining muhim bir qismini tashkil etadi. Bu davr tarixga Turkistonda jadidchilikning paydo bo‘lishi, chorizmning ag‘darilishi, muxtoriyatning tiklanishi va sho‘rolar jamiyatini qurish uchun kurash yillari sifatida kiradi. Ma’lumki, XX asrning birinchi choragida Rossiya imperiyasida uch marta (1905- yilda, 1917-yil fevral va oktabr oylarida) sotsial to‘ntarish sodir bo‘ldi. Bu bejiz emas, albatta. Bu davrda zulm va istibdodga qarshi ijtimoiy norozilik keskin o‘sganligi uchun ustma-ust to‘ntarishlar yuz berdi.

Xalqimiz mustamlaka davridagi milliy zulm va ijtimoiy adolatsizliklardan qanchalik aziyat chekmasin, qanchalik qiynalmasin, hech qachon tushkunlikka tushmadi. Kelajakka komil ishonch bilan qarab, milliy zulmga, mustamlakachilikka qarshi erk va ozodlik uchun turli shakllarda izchil kurash olib bordi. 1898-yilda Dukchi Eshon rahbarligida Andijonda bo‘lib o‘tgan qo‘zg‘olon, 1916-yilda Jizzaxda boshlanib, butun yurtimiz bo‘ylab keng tarqalgan mardikor olishga qarshi xalq ko‘tarilishi, 20-yillarda avj olgan «bosmachilik» harakati buning yorqin isbotidir. Chunki bularning barchasi mustamlakachilar zulmiga, ularning adolatsiz siyosatiga qarshi qaratilgan milliy ozodlik harakati edi. Matbuotda e‘lon qilingan bir maqolada qayd etilishicha, «130-yillik mustamlaka yillarida Turkiston

o'lkasida istibdodga qarshi 4500 marta katta-kichik isyonlar, g'alayonlar, norozilik namoyishlari bo'lib o'tgan»⁶.

Xalq orasidan yetishib chiqqan Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Fitrat, Siddiqiy-Ajziy, Abdulqodir Shakuriy, Hoji Muin Shukrulla singari o'z davrining ilg'or ziyolilari va ijodkorlari mamlakat va xalq ahvoriga achinib, o'zlaricha bunga chora izlay boshladilar. Ular xalq va mamlakat og'ir, mashaqqatli hayot iskanjasida qiynalib kun o'tkazayotganining asosiy sababi ilmsizlikdir, degan xulosaga keladilar. Binobarin, mehnatkash ommani ilmi, ma'rifatli qilish yo'llarini axtaradilar. Natijada, XX asr boshlariga kelib milliy uyg'onishga chorlovchi jadidchilik harakati yuzaga keldi va tobora rivojlana bordi. Bu harakatning asosiy maqsadi — xalq ommasini ma'rifatli qilish orqali mamlakat rivojiga, mehnatkashlar hayotini yaxshilashga ko'maklashishdan iborat edi. Jadidchilik harakatining maqsadi harakatning rahbarlaridan biri bo'lgan M. Behbudiy tomonidan quyidagicha ifodalangan edi: «Xalq o'z foydasini anglasa, milliy maktab va madrasalar ochsa, Ovro'pa dorilfununlariga bolalarini yuborsa, alardan advokat, muharrir va hunarmand, savdogar va muhandislar chiqsa, bularning har biri o'z vazifalarida turib, ishlarini tartib ila tuzsalar, xalqimizning foydasini ko'zlasalar naqadar oliy va naqadar go'zal bo'lur edi».

Jadidlar chorizmning mustamlakachilik siyosatini ma'qullamaganlar. Bu siyosatga isloh kiritish, milliy o'lkalardagi boshqaruv idoralariga mustaqillik berish g'oyasini olg'a surganlar. Jadidlar Oktabr (1917-yil) to'ntarishiga salbiy munosabat bildirib, unga muxolifat sifatida Turkiston muxtoriyatini yuzaga keltirganlar (1917). Jadidlar mamlakat va xalq hayotini yaxshilashda, taraqqiyotni ta'minlashda istiqlolning o'rni, ma'rifatning ahamiyati buyuk ekanini tushunganlar. Binobarin, bu yo'lda sa'y-harakatlar qilib, qator muhim siyosiy-ma'rifiy tadbirlarni amalga oshirganlar. Demak, sho'rolar davrida asossiz holda qora bo'yoqlarda ko'rsatilgan va qoralangan jadidchilik o'z davrining ilg'or ijtimoiy-ma'rifiy

⁶ «O'zAS», 2000-yil, 12 may.

harakati edi. Bu harakat qatnashchilari vatanparvar, millatsevar, ma'rifatparvar, taraqqiyparvar ziyolilardan iborat edi.

Jadidlar Turkiston xalqlarining bilimsizlik va jaholat iskanjasida qashshoq hayot kechirayotganlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'rifiy sabablarini aniqlashga intilganlar. Va mamlakatdagi qoloqlik va qashshoqlikning asosiy sababi ilmsizlik va erksizlikdir, degan xulosaga kelganlar. Shunga ko'ra, mehnatkash ommani ma'rifat egallashga, ilm olishga, hurriyatga chaqirganlar. Jadidlar eng qaltis paytlarda ham jabrdiyda xalqni himoya qilishdan qaytmadilar. Mustaqillik uchun turli shakllarda izchil kurash olib bordilar. «Birinchi navbatda qora xalqni oqartirmoq va ko'zin ochmoq chorasiga kirishdilar» (A. Avloniy).

Jadidlar «O'lkani uyg'otish» va «Xalqning ko'zini ochish»da, aniqrog'i, milliy uyg'onish davri g'oyalarini hayotga joriy etishda matbuot, maktab-maorif hamda adabiyot va san'at imkoniyatlaridan unumli foydalandilar. Turli xil to'siqlarga qaramay, «Taraqqiy», «Xurshid», «Vaqt», «Oyna», «Samarqand», «Sho'ro», «Shuhrat», «Turon», «Buxoro sharifi», «Sadoi Farg'ona», «Sadoi Turkiston» kabi gazetalarni tashkil etib, o'sha davrning muhim g'oyalarini, xususan, ma'rifatparvarlik, millatparvarlik, vatanparvarlik, taraqqiyparvarlik, erk va mustaqillik g'oyalarini targ'ib qildilar. Bu jihatdan, ayniqsa, M. Behbudiy, Fitrat, Munavvar Qori, A. Avloniy, Hamza kabi jadidlarning publitsistik maqolalari ko'pchilikning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etdi. Masalan, Fitrat o'zining publitsistik maqolalarida mustamlakachilik siyosatini keskin fosh etib, istiqloq g'oyalarini dadillik bilan targ'ib qildi. U «Muxtoriyat» maqolasida: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qonlandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemirildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimli turdik, sabr qildik», — deb yozgan (Hurriyat) gazetasi, 1917-yil, 5-dekabr) edi.

Jadid matbuotida bo'lganidek, jadid adabiyotida ham ma'rifat, maktab-maorif va hurriyat mavzulari davr sadosi sifatida yangradi. Binobarin, mehnatkash ommani jaholatga

qarshi ilmi-bilimli bo'lishga, ma'rifatga chaqirish jadid yozuvchilari ijodining leytmotivini tashkil etdi. Bu xususiyat Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919), Munavvar Qori Abdurashidxonov (1878–1931), Abdulla Avloniy (1878–1934), Abdurauf Fitrat (1886–1938), Hamza Hakimzoda (1889–1929), Abdulla Qodiriy (1894–1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897–1938), Said Ahmad Ajziy (1864–1927), Sidqiy Xondayliqiy (1884–1934), Vasliy Samarqandiy (1869–1925), To'lagan Xo'jamiyorov Tavallo (1882–1939), Muhammad Sharif So'fizoda (1869–1937) kabi sho'ir va yozuvchilar ijodida yaqqol ko'rinadi. Masalan, Hamzaning dastlabki asarlarida jaholatga qarshi ilm-ma'rifatni ulug'lash va uni targ'ib-tashviq etish asosiy o'rinda turadi. Zotan, bu asarlardan ma'lum bo'ladiki, Hamza she'riyati jadid adabiyotining yorqin namunasidir. Sho'irning «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar» majmuasiga kirgan «Oq gul», «Qizil gul», «Pushti gul», «Sariq gul», «Yashil gul», «Safsar gul», «Atirgul» deb nomlangan she'riy to'plamlari shundan dalolat beradi.

Jadid yozuvchilari o'zlarining ma'rifatchilik, millatparvarlik g'oyalarini olg'a surishda milliy adabiyotda teran tomirlarga ega bo'lgan she'riyatdan tashqari, nasr, dramaturgiya va badiiy publitsistika singari janrlardan ham foydalandilar. Ma'lumki, 1910-yilga qadar o'zbek adabiyotida hozirgi ma'nodagi drama janrida yaratilgan asar yo'q edi. U XX asrning 10-yillarida vujudga kela boshladi. Bunda jadid yozuvchilarining xizmati katta bo'ldi. Ularning sa'y-harakatlari tufayli adabiyotimizda 1910-yildan to 1917-yil fevral oyigacha bo'lgan vaqt ichida «Padarkush» (M. Behbudiy), «Zaharli hayot», «Ilm hidoyati» (Hamza), «Baxtsiz kuyov» (A. Qodiriy), «Qozi ila mulla», «Ko'knori», «Juvonbozlik qurboni», «Eski maktab — yangi maktab», «Mazluma xotin» (Hoji Muin Shukrullo), «Mahramlar» (A. Samadov), «Advokatlik osonmi», «Pinak» (Abdulla Avloniy), «Juvonmarg», «O'gay ona», «Boyvachcha», «Saodat bitdi», «Xush kelding, xush ketding» (Abdulla Badriy), «To'y» (Nusratilla Quدراتilla) kabi qirqtacha sahna asari yuzaga kelgan. Turli badiiy saviyada yozilgan bu pyesalarning deyarli hammasida ma'rifat va ilmsevarlik, axloq-odob masalalari aks ettirilgan.

Behbudiy, Avloniy, Hamza, Tavallo, Ayniy kabi ijodkorlarning ma'rifatchilik va millatparvarlik g'oyalarini Fitrat, Cho'lpon singari novator yozuvchilar erk va mustaqillik motivlari bilan to'ldirgan holda davom ettirdilar. Shunga ko'ra, Cho'lpon va Fitrat ijodida o'sha davrdagi ijtimoiy tuzumdan qoniqmaslik, jaholat va mustamlakachilikka qarshi kurash motivlari yetakchilik qildi. Shuni ham qayd qilish kerakki, 1905–1917-yillarda mamlakatimizda Zavqiy, Avaz O'tar, Haziniy, Miskin, Yusuf Saryomiy singari jadidchilik harakatiga qatnashmagan bo'lsa-da, tanlagan yo'lga ko'ra jadidlarga yaqin turgan yozuvchilar ham bor edi. Bunday ijodkorlarning aksariyati milliy uyg'onish g'oyalaridan chetda turib bo'lsa-da, ma'rifatchilik motivlarini aks ettirganlar. Zavqiy va Avaz O'tar hayotdagi xilma-xil nohaqlik va adolatsizliklarni fosh etib, porloq kelajakka ishonch bildirgan, yangilik va taraqqiyot yo'lini ma'qullagan. Avaz O'tar o'g'li (1884–1919) tilni «foydali kondir» deb atagan va yoshlarni chet tilini o'rganishga, til vositasida dunyo ilmlaridan bahramand bo'lishga chaqirgan:

*G'ayri tilini sa'y qiling bilgali yoshlar,
Lozim siza har tilni biluv ona tilidek...
Xor bo'lmasin onlar dog'i til bilmay Avazdek,
Til bilmaganidan oni bag'ri to'la qondir.*

Yangi zamon ruhi bilan sug'orilgan bunday xalqchil she'rlarni Anbar Otin, Nozimaxonim, Mirmuhsin-Fikriy, Xislat, Noqis Kattaqo'rg'oniy, Bayoniy, Faqiriy, Xurshid, Kamiy, Toshxo'ja Asiriy kabi shoirlar ijodidan ham keltirish mumkin⁷. Bu shoirlar ijodida vatanparvarlik, insonparvarlik, ma'rifatparvarlik va axloq-odob mavzulari asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, Anbar Otin «Alifbo» asarida yozadi:

*Odam ersang ma'ni bil dona-dona,
Vatan erur sanga ikkinchi ona...
Kimki ma'rifatni etsa e'zoz,
Ani irfon etar, albatta, mumtoz.*

⁷ Qarang: *Qosimov Begali*. Izlay-izlay topganim. — T.: 1988.

Ko‘rinadiki, 1905–1917-yillar jamiyatida turli pozitsiyada turgan ijtimoiy guruhlar bo‘lganidek, xilma-xil adabiy yo‘nalish va ijodiy to‘dalar ham bo‘lgan. Lekin ular orasida ijtimoiy hayotga, mehnatkashlarning istaklariga eng yaqini va o‘sha davr muammolarini yechish yo‘llarini izchillik bilan qidirgani, hayotiy muammolarni baralla kuylagani, shubhasiz, jadid adabiyoti va jadid yozuvchilaridir. Shunday qilib, mamlakatimizda XX asrning boshida keng tarqalib, faol kuchga aylangan jadid adabiyoti — xalq va mamlakat hayotida muhim o‘rin tutgan.

Jadid yozuvchilari 1917-yildan so‘ng (sho‘ro hokimiyatining dastlabki yillarida) ham o‘z faoliyatlarini imkoni boricha davom ettirdi. Biroq sho‘ro hukumati jadidlarning mustaqillik borasidagi sa‘y-harakatlaridan qo‘rqib, ularga qarshi keskin choralar ko‘ra boshladi. Jadidlar ona vatanidan badarg‘a qilindi yoki jismoniy jihatdan yo‘q qilindi. Qatag‘on qurbonlari respublika jamg‘armasining raisi N. Karimovning yozishicha, «O‘z xalqini ma‘rifiy yuksaklikka olib chiqishga va shu yuksaklikdan turib hurriyat quyoshi sari yetaklashga uringan jadidlar 1921-yildan 1938-yilga qadar bo‘lgan davrda bitta ham qoldirilmay qirib tashlandi. Ular manglayiga yopishtirilgan «Xalq dushmani» tamg‘asini qariyb 90-yillarga qadar olib tashlashning iloji bo‘lmadi»⁸. O‘zbekiston mustaqil respublika deb e‘lon qilingandan keyin bu mudhish adolatsizlikka barham berildi. Jadidlarning pok nomlari qaytadan tiklandi.

Xullas, jadidchilik ommani g‘aflat uyqusidan uyg‘otdi, ma‘rifatni, taraqqiyotni ulug‘lab, xalqni yangi jamiyat, yangi hayot qurishga hozirladi. Ayni vaqtda, Muqimiy, Komil, Furqat singari ma‘rifatchilardan so‘ng yangi o‘zbek adabiyotining tamal toshini o‘rnatdi.

1917-yilgi Oktabr to‘ntarishidan so‘nggi dastlabki o‘n yillikda mamlakat va xalq hayotida muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. Birinchi jahon urushi oqibatida vayron bo‘lgan xalq xo‘jaligini tiklash, maktab-maorif va madaniyatni rivojlantirish sohasida ma‘lum ishlar bajarildi. Yer-suv islohoti o‘tkazildi.

⁸ Karimov Naim. XXI asr sari. — «Xalq so‘zi» gazetasi, 1999-yil, 20-may.

1924-yilda Oʻrta Osiyoda milliy chegaralanish amalga oshirildi — yaxlit Turkiston bir necha respublikaga boʻlib yuborildi. Shular qatorida Oʻzbekiston respublikasi taʼsis etildi. Milliy chegaralanishdagi adolatsizliklar, shoʻro tuzumining zoʻravonlikka asoslanganligi, ijtimoiy va milliy tengsizlik, 20-yillarda mamlakatda «bosmachilik» harakati shaklida hayot-mamot kurashi, fuqarolar urushini yuzaga keltirdi.

Bu davrda badiiy adabiyot sohasida turli uyushmalar, toʻgaraklar va adabiy oqimlar tashkil topdi. Respublika hududida «Chigʻatoy gurungi» (1919–1922) adabiy uyushmasi, «Qizil qalam» (1926–1930) jamiyati, Oʻzbekiston proletar yozuvchilar uyushmasi (1930–1932) faoliyat koʻrsatdi. Bularning harakatlarida jiddiy xatolar bilan birga, foydali tadbirlar, ijobiy ishlar ham mavjud edi⁹.

Yangi oʻzbek adabiyoti ana shu tarixiy voqea-hodisalar zaminida Oʻzbekiston ijtimoiy hayotidagi oʻzgarishlarga faol aralasha bordi. 20-yillar oʻzbek adabiyotining vujudga kelishida Hamza, S. Ayniy, A. Qodiriy, Choʻlpon, Fitrat, M. Soʻfizoda, Abdulla Avloniy, Gʻayratiy kabi yozuvchilar faollik koʻrsatdilar. Shu bilan birga, ular safiga kelib qoʻshilgan Oybek, Gʻ. Gʻulom, A. Qahhor, H. Olimjon, Mirtemir, Uygʻun, Elbek, Oydin, Botu, K. Yashin, H. Shams, Sobir Abdulla kabi yosh ijodkorlar ham zamon talablariga javob berishga intilib, qalam tebratdilar.

XX asrning 30-yillarida xalqning fidokorona mehnati tufayli xalq xoʻjaligida ayrim ijobiy siljishlar roʻy berib, maktabmaorif, ilm-fan, adabiyot va sanʼat sohasida muayyan yangiliklar paydo boʻldi. Ammo bu davrda mamlakatda mudhish shaxsga sigʻinish illati tomir ota boshladi. Natijada, boshqarishda adolatsizlik va qonunbuzarlikka yoʻl qoʻyildi. Minglab sof vijdonli kishilar stalinizm taʼqibiga uchrab, behuda qurbon boʻldilar. A. Qodiriy, Choʻlpon, Fitrat, Usmon Nosir, Soʻfizoda, Botu, Elbek, A. Majidiy singari noyob isteʼdod sohiblari «Xalq dushmani» sifatida yoʻq qilindi.

⁹ Qarang: *Karimov Naim*. Oʻzbekistonda adabiy harakatlar. — «Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati» gazetasi, 1995-yil, 20-yanvar.

Shunday qilib, shaxsga sig'inish mamlakat va xalq hayotiga katta ziyon yetkazdi. Jumladan, adabiyot va san'at rivojiga jiddiy halaqit berdi. Biroq bu mash'um davr, umuman olganda, taraqqiyotni, ayniqsa, so'z san'ati rivojini to'xtatib qo'yadi va to'xtatib qo'yolmas ham edi. Bu haqda akademik Izzat Sulton quyidagi haq gapni yozgan edi: «XX asr murakkab asr bo'ldi: ikki jahon urushi, Oktabr to'ntarishi va boshqa mamlakatlardagi inqiloblar... Bunday tarixiy davrlar sersaboq bo'ladi. Meningcha, XX asr tajribasidan kelib chiqadigan ikki muhim saboq bor:

Birinchi saboq — har qanday sharoitda, davrlar fojialarga qanchalik to'la bo'lmasin, baribir, taraqqiyot to'xtamaydi, davom etaberaadi.

Ikkinchi xulosa shuki, insoniyat taraqqiyotining asosiy shakli tadrijiy rivojlanish bo'lib qoladi»¹⁰.

To'g'ri, bu davrda adabiy hayotda ham turli voqealar, har xil o'zgarishlar yuz berdi. O'zbekiston Yozuvchilarining birinchi (1934), ikkinchi (1939) syezdlari bo'lib o'tdi. Birinchi syezdda Rahmat Majidiy «Adabiy harakatni qayta qurish yakunlari va respublika yozuvchilarining vazifalari» haqida ma'ruza qildi. Shuningdek, Nazir Safarov tashkiliy masalalar xususida, Ziyosaid dramaturgiya haqida, Anqaboy esa yosh yozuvchilarning ijodi to'g'risida qo'shimcha ma'ruza qildilar. Syezdda Akmal Ikromov nutq so'zlab, o'zbek adabiyotining asosiy vazifalarini ko'rsatib berdi.

O'zbekiston Yozuvchilarining ikkinchi syezdida Eminjon Abbosning «O'zbek adabiyotining vazifalari to'g'risida»gi ma'ruzasi, Vohid Zohidovning qo'shimcha ma'ruzasi tinglandi. Bu anjumanda Olim Sharafiddinov «Alisher Navoiy va adabiy meros haqida», G'afur G'ulom «O'zbek xalq og'zaki ijodi haqida» ma'ruza qildilar. Ikkinchi syezd qizg'in munozaralar va keskin tortishuvlar asosida o'tdi. Shunday qilib, 20–30-yillarda hayot va adabiyotda turli xil voqealar, o'sish-o'zgarishlar yuz berdi. Biroq bu o'sish-o'zgarishlar osonlikcha bo'lmadi, adabiyot bir tekisda rivojlanmadi. Chunki, 1917-

¹⁰ Izzat Sulton. Asr saboqlari. — «O'zAS», 2001-yil, 1-yanvar.

yildan keyingi davrda adabiyot kommunistik rejim zug'umi ostida harakat qilishga majbur bo'ldi.

SHE'RIYAT

Yangi o'zbek adabiyoti tarixining bu bosqichida she'riyat yetakchi o'rinni egallab keldi. Bu hol she'riyatning mumtoz adabiyotda yetakchi bo'lganligi an'anasining yangi o'zbek adabiyotida ham davom etishi natijasida sodir bo'ldi. Shu vajdan ham XX asr o'zbek adabiyotining ilk sahifalari she'riy asarlar, qo'shiq va termalar bilan ochilgani tasodifiy emas. 20-yillarda Zavqiy, Avaz O'tar, Miskin, Xislat, Kamiy, Hamza Hakimzoda, Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Avloniy, Anvar Otin, Tavallo, Nozimaxonim, Xurshid, M.So'fizoda, A. Majidiy, Bayoniy, Faqiriy, Noqis Kattaqo'rg'oniy kabi shoirlar she'riyatda faollik ko'rsatganlar. Ular davrning dolzarb mavzularida she'rlar yozib, erk va ozodlik, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik, maktab-maorif, axloq-odob haqida ezgu fikrlarni olg'a surganlar. Shu tariqa, mumtoz adabiyot an'analariidan foydalangan holda yangi o'zbek she'riyatini boshlab berganlar. Hamza Hakimzoda «Turkiston» she'rida:

*Turg'il, darddan jismingni sog'la, Turkiston,
Donish o'tiga bag'ring dog'la, Turkiston,
Belga himmat kamarin bog'la, Turkiston,
Ma'rifatga yetmoqni chog'la, Turkiston, —*

deya jaholatga qarshi ilm-ma'rifatni targ'ib etgan bo'lsa, Abdulla Avloniy maktab-maorifni ulug'lab, ilmni har narsadan ustun qo'yadi:

*Ilm — bir gavhari noyob, yo'q o'lmas, bitmas.
Ilm — bir nuri ziyodirki, jilosi ketmas.*

Hamza, S. Ayniy, Cho'lpon, Fitrat, A. Avloniy kabi shoirlar o'zbek mumtoz adabiyotidagi ilg'or an'analari va jahon poeziyasi tajribasini ijodiy o'rganish asosida minbarbop she'riyat

yaratdilar. Soʻz minbardan turib, mehnatkash xalqqa yangicha chaqiriq, yangicha shiorlar bilan murojaat etish vositasiga aylandi:

*Necha asrlar uxladim yotib,
Kumushdek taning balchiqqa botib,
Bir parcha kuygan qora non uchun
Yoshlik chogʻingdan oʻz kuching sotib.
Ishchilar, uygʻon, uygʻon, uygʻon,
Senga ishlashga yetishdi zamon.*

20-yillarda shoirlar safi Gʻayratiy, Gʻ. Gʻulom, Oybek, H. Olimjon, Uygʻun, Elbek, Botu, Yashin, Mirtemir, Sobir Abdulla kabi yosh isteʼdodlar hisobiga kengayib bordi. Ular ustozlar izidan borgan va ular mahoratini oʻrgangan holda oʻsha davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot haqida yozdilar. Gʻayratiyning «Erk tovushi» (1927), «Yashash taronalari» (1928) toʻplamlariga kiritilgan sheʼrlari bunga misol boʻladi. Shoir oʻz sheʼrlarida yer-suv islohoti («Yer ishlaganniki», «Qoʻshchi ashulasi»), xotin-qizlar ozodligi («Men erkli», «Bir qiz kuylarkan»), yangi hayot va erkin mehnat («Temir bilaklar», «Mehnat va turmush», «Ish vaqti», «Dehqon qizi», «Koʻraman») kabi zamonaviy mavzularni aks ettirgan. Shuningdek, Gʻayratiy yangi oʻzbek sheʼriyatiga sanoat mavzuini olib kirdi. Shoirning «Neft bulogʻi», «Boʻzsuv boʻylarida», «Brigada signali», «Ishchi xotin», «Zarbdor qiz» kabi sheʼrlarida ishchilar hayoti, mehnati va orzu-istagi aks ettirilgan. Gʻayratiy «Fargʻona», «Mening tuygʻularim», «Shoir», «Ey qalam» kabi sheʼrlarida yangi hayot va erkin mehnatni, xalqlar doʻstligi va chin insoniylikni kuylaydi.

Qisqasi, yangicha mazmuni yangicha shaklda ifodalashga, yangilikka intilish, zamon talablariga hozirjavoblik, minbarboplik va xalq qoʻshiqlari ruhiga hamohanglik — bu davr sheʼriyatining muhim xususiyatlari sifatida koʻzga tashlanib turdi. Ayni chogʻda, gʻoyaga berilib, badiiylikka yetarli eʼtibor qilmaslik, madhiyabozlik, zamonasozlik va quruq ritorika kabi qusurlar ham 20-yillar sheʼriyatida yaqqol seziladi.

20-yillarning ikkinchi yarmigacha asosan o'rganish va izlanish davrini o'tagan G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Uyg'un, Usmon Nosir, Mirtemir, G'ayratiy, Shayxzoda singari shoirlar XX asrning 30-yillarida ijodiy kamolotga yetdilar. Natijada, 30-yillar o'zbek she'riyatida «Xalq», «Diyorim» (Cho'lpon), «Turksib yo'llarida», «Yalovbardorlikka» (G'. G'ulom), «O'zbekiston», «Kuychining xayoli», «O'rik gullaganda» (H. Olimjon), «Tonggi bo'sa», «Kuz qo'shiqlari» (Uyg'un), «Fanga yurish», «O'zbekiston» (Oybek), «Yurak», «Yoshlik», «Mehrim», «She'rim» (U. Nosir) kabi ko'pgina badiiy jihatdan baquvvat she'rlar paydo bo'ldi. Ularda kishilarning his-tuyg'ulari, orzu-umidlari, ulug' maqsad uchun kurashlari aks ettirilgan.

30-yillarga kelib, o'zbek she'riyatida shakl va mazmun sohasida bir qancha yangiliklar vujudga keldi. Ko'plab chuqur mazmunli go'zal poetik asarlar yaratildi. she'riyat yangi mavzu va yangi obrazlar bilan boyidi. she'riyatning bunday xususiyatlari Cho'lpon, H. Olimjon, Oybek, G'. G'ulom, Uyg'un, Shayxzoda, Mirtemir singari taniqli shoirlar ijodidagina emas, balki 30-yillarda adabiyotga kirib kelgan Usmon Nosir, Amin Umariy, Hasan Po'lat, Sulton Jo'ra, Elbek, Temur Fattoh, Zulfiya kabi yosh iste'dodlarning asarlarida ham yaqqol ko'rindi. Bu o'rinda H. Po'latning «Jangchi», «Vaqtim chog'», A. Umariyning «Yoshlik», «Shodlik», S. Jo'raning «Shodligim», «Ochiq chehralar» singari she'rlarini eslash mumkin.

Olovqalb shoir Usmon Nosir (1912–1944) ijodidan lirikaning yangi namunalarini ko'plab keltirish mumkin. Shoir sevgi-muhabbatnigina emas, balki katta ijtimoiy-siyosiy masalalarni ham o'tli lirik misralarda ifodalab, o'quvchilar qalbini rom etadi. Usmon Nosirning: «Lirikam mening! Yuvgan, taragan, qaragan yurtning xizmatin qilishlik vazifang sening»,— degan misralarida uning ijodni xalq va ona yurtga xizmat qildirish borasidagi fikr poetik ifodasini topgan.

Usmon Nosir ona Vatan va mehnatkash inson mavzulariga haqli ravishda qayta-qayta murojaat etadi va har safar mavzuning yangi-yangi qirralarini kashf etadi. U yurtsevar shoir sifatida

Vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi. Shuning uchun ham she'rlaridan birida dil so'zlarini: «Agar, darkor bo'lsa har choq, chorlasa Vatan, qo'lyozmalarimni tashlab, shinel kiyaman», — tarzida izhor qiladi. Usmon Nosir «Yurak» she'rida ona Vatanga sadoqat bilan xizmat qilib, el-yurt tuzini oqlash, Vatanni, mehnatkash xalqni rozi qilish har bir insonning muqaddas burchidir, degan fikrni obrazli qilib ifodalaydi:

*Sen ey, sen — o'ynoqi dilbar,
Zafardan izla yoringni,
To'lib qayna, toshib o'yna,
Tirikman, kuyla boringni!
Itoat et!
Agar sendan
Vatan rozi emas bo'lsa,
Yoril, chaqmoqqa aylan sen,
Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..*

Usmon Nosir she'riyati yoqimli va ta'sirli qilib ifodalangan chuqur mazmunli poetik fikrlarga, falsafiy umumlashmalarga boy. «Yo'lchi» she'rida shoir inson va hayot haqida mushohada yuritib, maqsad sari intilish sururini yorqin poetik uslubda ifoda etadi:

*Chu, qora toychog'im! Chu, qora yo'rg'am!
Murodga qasd qilib yugurgan yetur.
Bo'ronni sevmasa, dil nechun tepur?
Tiriklik ne kerak: bemehnat, beg'am?!
Chu, qora yo'rg'am!*

Usmon Nosir she'riyati — shakl jihatidan g'oyat go'zal. Shoir asarlarining tili xalqqa yaqin va tushunarli bo'lib, mavhumlikdan, noaniq ramziylikdan, shaklbozlik va quruq yaltiroqlikdan butunlay xoli. Usmon Nosir she'riyati haqida fikr yuritganda, shoirning peyzaj lirikasining mohir ustasi ekanini alohida qayd etishimiz lozim. Shoir tabiat go'zalliklarini, uning tovlanishlarini sinchkovlik bilan kuzatadi hamda ularni jonli, yoqimli va obrazli qilib tasvirlaydi:

*Bog'larga namozgar
Salqini tushdi,
Gullar nam bargini
Qayirdi asta.
Oftob ham suv ichar
Tog'lardan pastda,
Loladek qip-qizil
O't-shafaq o'chdi.*

Usmon Nosir she'riyatining yana bir ajoyib xususiyati shundaki, shoir asarlari chuqur ichki hissiyot tasviriga, nozik tuyg'ular tug'yoniga boy. Bu she'riyatni o'qiganda kitobxon uning biror yerida qoqilmaydi. Chunki misralar g'oyat ravon va tabiiy, ular xuddi so'lim qo'shiq singari o'zi quyilib kelaveradi. Zotan, Usmon Nosir she'rlari tug'ma iste'dod va katta zavqli mehnatning mevasi bo'lib, ular shoirning ijodiy ishga zo'r mas'uliyat bilan qaraganidan dalolat beradi. Shoirning yaxshi she'rni asl farzandga, yurak suvi va ko'z nuriga tenglashtirishida ham chuqur ma'no va hikmat bor:

*Sen yuragimning chashma suvi sen,
Sen ko'zlarimning gavhar nurlari.
Sening bahoingni kim so'rasa, de:
«Bahom — umring bahosiga teng!»
(«She'rim»)*

Bunday jonli, haqqoniy va go'zal tasvirlarni Usmon Nosirning «Quyosh bilan suhbat», «Safar satrlari» (1932), ayniqsa, «Yurak» (1935), «Mehrim» (1936) she'riy to'plamlaridan ko'plab keltirish mumkin. Shunday qilib, Usmon Nosir ijodi misolida ko'rganimizdek, 30-yillarda o'zbek she'riyati tez o'sdi va jiddiy yutuqlarga erishdi. Milliy she'riyat:

*Ketdim, yo'lakay goldi faqat yerda uzun iz,
Yetdim, dalalar bag'riga ko'klam yelidek tez.
Tog'lola og'iz, ko'zlari yulduz, o'zi gul qiz!
Hoy-hoy, shu go'zal yergami chorlab edingiz Siz?
(Elbek)*

singari nafis, yorqin, so‘lim va go‘zal misralar bilan tobora ko‘proq bezana bordi.

O‘zbek she‘riyatida 30-yillarda ballada va doston janrlarida ham ma‘lum muvaffaqiyatlar qo‘lga kiritildi. Darhaqiqat, G‘afur G‘ulomning «Ikki vasiqa», «To‘y», Uyg‘unning «Gulasal» balladalari 30-yillarning mahsuli bo‘lib, ularda lirik kechinmalar bilan epik ko‘lamdorlik uzviy ravishda qo‘shilib ketgan. Bu asarlarda kishilarimizning his-tuyg‘ulari, ichki kechinmalari, hayotga bo‘lgan muhabbatu sadoqatlari liro-epik usulda yorqin ifodalangan.

30-yillarda o‘zbek she‘riyatida zamon taqozosiga ko‘ra yangi turdagi realistik dostonchilik vujudga keldi. Ma‘lumki, o‘zbek mumtoz adabiyotida doston janri rivojlangan edi. O‘tmish adabiyotimizda dostonchilikning «Muhabbatnoma» (Xorazmiy), «Gul va Navro‘z» (Haydar Xorazmiy), «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab‘ai Sayyor», «Saddi Iskandariy», «Lison ut-tayr» (Navoiy), «Yusuf va Zulayho» (Durbek), «Shayboniynoma» (Muhammad Solih) kabi ajoyib namunalari mavjud. Ana shu hayotiy an‘analar zaminida, jahon poemachiligi tajribalaridan ijodiy oziqlangan holda adabiyotimizda yangi turdagi dostonchilik yaratildi.

Darhaqiqat, yangi dostonchilik (poemachilik) o‘tmish dostonchiligidan o‘zining mavzu doirasi, asosiy tasvir obyekti, shuningdek, tasvir uslubi bilan farq qiladi. Yangi poemachilik sujetining ixchamligi bilan mumtoz dostonchilikdan ajralib turganidek, oddiy mehnat kishisining kundalik hayotini, maqsadini, orzu-umidlarini aks ettirishi jihatidan ham yangicha xarakterga ega. Yangi poemalarning asosiy qahramoni mehnatkash xalq vakillaridir. Yangi poemachilikning g‘oyaviy mazmunini xalqimizning yangi jamiyat qurish yo‘lida olib borgan kurashlari, bunyodkorlik mehnatlari va ezgu niyatlari tashkil etadi. 30-yillarning mahsuli bo‘lgan «Ko‘kan» (G‘. G‘ulom), «Zaynab va Omon» (H. Olimjon), «Jontemir» (Uyg‘un), «O‘ch», «Dilbar — davr qizi», «Temirchi Jo‘ra» (Oybek), «Nomus» (Mirtemir), «Dongdor paxtakor», «Qobil», «Mehribonlar» (H. Po‘lat) kabi dostonlarda bu xususiyatlar turli shakllarda gavdalanadi. 30-yillardagi o‘zbek

poemachiligining mavzu doirasi keng va rang-barangdir. Eng muhimi shundaki, bu davr dostonlarining aksariyati yangi voqelik tasviriga, zamonaviy mavzularga bag'ishlangan.

30-yillarda o'zbek epik she'riyati she'riy ertakchilik tarzida ham rivojlandi. Ertak-dostonchilik taraqqiyotiga Hamid Olimjon («Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'»), Sulton Jo'ra («Qaldirg'och», «Havorang gilam»), Zafar Diyor («Yangi ertak», «Nega xo'roz qichqiradi tonggacha») kabi shoirlar katta hissa qo'shdilar. Bu ertak-dostonlarda janr imkoniyatlari doirasida muhim hayotiy masalalar aks ettirildi.

Tasvir mahorati oshganligi, dunyo poetik tajribasidagi ilg'or usullarning o'zlashtirilganligidan ko'z yummaganda holda ta'kidlash kerakki, XX asrning 30-yillari o'zbek she'riyatida zamonasozlik, madhiyabozlik, davr voqeligini asossiz ravishda haddan oshirib maqtab tasvirlash, shaxsga sig'inish kabi nuqsonlarga ham yo'l qo'yildi. Shoirlar jamoasi yaratgan she'riy xatlarda, shuningdek, «Bashar quyoshiga», «Soso», «Baxtlar vodiysi», «Nima bizga Amerika» (H. Olimjon), «Kommunizmning gul bog'lariga» (Uyg'un) kabi ayrim asarlarda bu nuqson yaqqol ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, 30-yillar she'riyatida ba'zan soxta novatorlikka berilish singari qusurlar ham uchraydi. E. Abbos, Ergash, U. Ismoiliy, Sh. Sulaymonning ba'zi she'rlarida bu qusur ochiq ko'rinadi. Umuman olganda, 30-yillarda o'zbek she'riyati ko'p jihatdan rivojlanib, dunyo darajasiga ko'tarildi.

NASR

Yangi voqelik zaminida XX asr boshlaridayoq o'zbek adabiyotida yangicha nasr shakllana boshladi. Bu yangicha nasrning vujudga kelishi va rivojlanishining o'ziga xos tomonlari bor. Ma'lumki, oldingi davrlarda o'zbek adabiyotida hozirgi ma'nodagi realistik nasr to'la shakllanmagan edi. Hozirgi ma'nodagi romanlar va qissalar yaratilmagan edi. Lekin bu, umuman olganda, o'zbek adabiyotida o'tmishda nasr va uning o'ziga xos an'analari bo'lmagan, degan ma'noni bildirmaydi, albatta.

Uzoq va boy tarixga, juda qadimiy anʼanalarga ega oʻzbek adabiyotida nasr sohasida ham muayyan tajribalar boʻlgan. Nasriddin Rabgʻuziyning «Qisas ul-anbiyo»sidagi (XIII–XIV asrlar) badiiy lavhalar, Alisher Navoiy ijodidagi nasriy parchalar (XV asr), Zahiriddin Boburning «Boburnoma»sidagi (XVI asr) sarguzashtlar, geografik sharoit va tabiat manzaralari tasvirlari, Xojaning «Gulzor»idagi (XVII asr) hikoyatlar, Gulxaniyning «Zarbulmasal» asaridagi allegorik ertaklar, Abulgʻozi Bahodirxonning tarixiy asarlaridagi (XVIII–XIX asrlar) badiiy lavhalar oʻzbek adabiyotida oʻziga xos nasr anʼanalari qadimgi davrlardan beri davom etib kelayotganligini koʻrsatadi. Bu fikrni xalq ogʻzaki ijodi namunalari, xususan, «Alpomish», «Goʻroʻgʻli», «Hasanxon», «Ravshan», «Dallixon», «Qunduz va Yulduz», «Balogardon», «Kuntugʻmish», «Orzigul» singari anʼanaviy dostonlarda berilgan nasriy parchalar ham toʻliq isbotlaydi. Toʻgʻri, oʻtmishda yuzaga kelgan nasriy asarlarning aksariyati romantik uslubda yozilgan boʻlib, ular koʻpgina xususiyatlari bilan hozirgi realistik nasrdan ajralib turadi. Hozirgi yoki Ovroʻpo tushunchasidagi oʻzbek nasri XX asr boshlarida paydo boʻldi va rivojlandi.

Hozirgi oʻzbek nasrining shakllanishi va rivojlanishida, bir tomondan, xalq ogʻzaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotimizdagi nasr namunalari, ikkinchi tomondan esa jahon adabiyotidagi realistik nasrning taʼsiri katta boʻldi. Natijada 20-yillardayoq adabiyotimizda nasrning qariyb hamma janrlarida xilma-xil asarlar paydo boʻldi.

20-yillarda nasrning kichik va hozirjavob shakli — hikoya janrida koʻpgina asarlar yozildi. A. Qodiriy oʻz hikoyalarida («Kalvak Maxzumning xotira daftaridan», «Toshpoʻlat tajang nima deydi» va hk.) eskilik sarqitlarini fosh etdi. Gʻafur Gʻulomning «Yigit», «Soat», «Elatiyada bir ov», «Joʻra boʻza», «Eshon obod» kabi hikoyalarida yangicha turmush tarzi, yangi urf-odatlar targʻib qilindi. A. Qodiriy va Gʻ. Gʻulom hikoyalari badiiy pishiqligi, kulgining kuchliligi, xarakterning aniqligi, folklor ohanglaridan, jonli xalq tili boyliklaridan unumli foydalanilganligi bilan ajralib turadi.

Bu yillarda Shokir Sulaymon («O‘ch», «Qotil», «Hukm», «Gulasal», «To‘ti», «Qiz», «Lolazorda shumg‘iya»), H. Olimjon («Zaharli yurak», «Tong shabadasi»), G‘ayratiy («Tilanchi xotin», «Hashar»), Zarif Bashari («Hormang», «Ipak ko‘ylak») kabi yozuvchilar ham zamonaviy mavzularda xilma-xil hikoyalar yaratib, yangilikning eskilik ustidan qozongan g‘alabasini tasvirlab berdilar. Bu davr hikoyachiligida yangi inson (ijobiy qahramon) obrazini yaratishga intilish mavjud bo‘lgan. Hamid Olimjon «Tong shabadasi» hikoyasida jamoatchilik yordamida zolim er Bo‘ronboy changalidan qutulib, faol jamoatchi bo‘lib yetishgan Qunduzoy obrazini yaratgan.

20-yillar o‘zbek adabiyotida zamonaviy realistik nasrning shakllanishi va hayotdan mustahkam o‘rin olishida Abdulla Qodiriydek ulkan san‘atkorning ijodi g‘oyat katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Abdulla Qodiriy bu davrda kichik nasrning xilma-xil namunalarini yozish bilan cheklanmadi. U «O‘tgan kunlar», «Mehrobdan chayon» kabi yirik asarlar yaratib, o‘zbek realistik romanchiligiga asos soldi. Xuddi shu yillarda S. Ayniy «Buxoro jallodlari», «Odina», Mo‘minjon Muhammadjon «Turmush urinishlari» asarlarini yozib, qissachiligimizni boshlab berdi.

Biroq 20-yillar o‘zbek nasrida yutuqlar bilan birga, naturalistik tafsilotlarga o‘chlik, quruq bayonchilikka berilish, tasvirni badiiy jihatdan asoslay olmaslik singari nuqsonlar mavjud edi. Bundan qat‘i nazar, umuman olganda, 20-yillar nasri yangi adabiyotimizning kelgusi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin tayyorladi.

30-yillarda o‘zbek nasri hayot talabiga monand ravishda rivojlana bordi. S. Ayniy, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Oydin, Husayn Shams, Parda Tursun singari yozuvchilarning samarali ijodiy mehnati tufayli o‘zbek nasrining barcha janrlarida qator realistik asarlar yaratildi.

Badiiy ocherk to‘laqonli janr sifatida shakllandi. A. Qodiriyning «G‘irvonli Mallaboy aka», G‘.G‘ulomning «Zarbdorning tug‘ilishi», «Oq Jo‘raning bolalari», «Semurg‘ qanotida», Oydingning «El quvonchi», «El og‘zida ertak»,

P. Tursunning «Majlisda», «Dadajon rais», «Yaylovda», «Traktorchi», H. Shamsning «Dovon oshganda», «Mehnat — baxt garovi» ocherklarida oddiy mehnatkash kishilarning mehnatda erishgan yutuqlari, ruhiyati, fe'l-atvori tasvirlangan. Bu ocherklarda hayotdagi va kishilarimiz ong-tushunchasidagi yangiliklarni ko'rsatishga, vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik g'oyalarini targ'ib qilishga alohida e'tibor berilgan. Umumani, bu davr ocherkchiligi zamon bilan hamnafas bo'lib, mamlakatda yuz berayotgan o'zgarishlarni, yangiliklarni zudlik bilan targ'ib qilish va adabiyotga zamondoshlar obrazini olib kirishda muayyan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Biroq ba'zi ocherklar fakt va raqamlarga ko'mib yuborilgan, ularda badiiy bo'yoq yetishmaydi yoki, aksincha, ayrim ocherklarda sarguzashtli voqealar tasviriga mahliyo bo'lib qahramonlarning xarakterini ochishga yetarli ahamiyat berilmaydi (P. Tursun, H. Shams, N. Safarov va Oydinning ba'zi ocherklari bunga misol bo'ladi).

30-yillarda o'zbek nosirlari, xususan, A. Qodiriy, G'. G'ulom, A. Qahhor, Oydin kabi yozuvchilar epik turning kichik va hozirjavob janri — hikoyachilikda ham barakali ijod qildilar.

Ma'lumki, hikoyachilik har qanday adabiyotning hozirjavob janrlaridan biridir. Bu janr o'zbek adabiyotida yangi voqelik zaminida, jahon realistik hikoyachiligining samarali ta'sirida shakllandi va davr talabiga ko'ra o'sa boshladi. Shunisi quvonchliki, O'zbekiston xalqlari hayotidagi hech bir muhim va katta voqea-hodisa hikoyachilikning diqqat-e'tiboridan chetda qolmadi. Bu hol o'zbek hikoyachiligi mavzu doirasining kengligini, turmushga yaqinligini, uning davr talabiga hozirjavobligini ko'rsatadi.

30-yillar hikoyachiligida hozirgi zamon mavzulari, xususan, eskilikni fosh qiluvchi va yangilikni tashviq etuvchi asarlar asosiy o'rinni egalladi. A. Qodiriyning hajviyalari, G'. G'ulomning «Kulgi hikoyalar», A. Qahhorning «Hikoyalar», Oydinning «Chaqaloqqa chakmoncha», G'ayratiyning «Qora yuraklar», H. Shamsning «Qalbaki hujjat» kabi to'plamlariga kiritilgan asarlar bu davr hikoyachiligi namunalarini sanaladi.

O'zbek hikoyachiligi A. Qahhor, G'. G'ulom, Oydin, S. Abdulla asarlari misolida o'tmishni yoritishda ham jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritdi. «O'g'ri», «Anor», «Bemor», «Hiylai shar'iy», «Hazil emish», «Yamoqchi ko'chdi», «Gulsanam» kabi mashhur hikoyalar huddi shu davrning mahsulidir.

20-yillarda endigina shakllana boshlagan o'zbek realistlik qissachiligi 30-yillarga kelib, adabiyotda o'zining mustahkam o'rniga ega bo'ldi. Bu davrda qissa janrining mavzu doirasi kengayib, g'oyaviy-badiiy saviyasi ancha o'sdi. 30-yillarda zamonaviy mavzularda «Obid ketmon» (A. Qodiriy) «Yodgor», «Tirilgan murda» (G'. G'ulom), «O'tbosar» (A. Qahhor), «Oqim hukmi» (G'ayratiy), «Qor yog'di, izlar bosildi» (Sharif Rizo), «Hushyor yoshlar» (Majid Fayziy), «Partizanlar» (Talas) kabi qissalar yaratildi. Bu qissalarda kishilar ma'naviyatida paydo bo'lgan ruhiy siljishlar ifodalangan. Xususan, Mulla Obid, Berli tatar, O'tbosar, Jo'ra va Saodat kabi obrazlar misolida yangicha fikrlaydigan insonlarning shakllanish jarayoni, ularning o'y-xayollari ko'rsatilgan.

30-yillar qissachiligida o'tmish mavzulariga qiziqish davom etdi. Ayniqsa, «Shum bola» (G'. G'ulom), «Sudxo'ring o'limi» (S. Ayniy) qissalarida o'tmish mavzusi ustalik bilan yoritildi. Badiiy jihatdan baquvvat bo'lgan bunday qissalar kitobxonlar qalbiga juda tez yo'l topdi.

Voqelikni keng ko'lamda va katta epik shaklda aks ettiruvchi roman janrida ham ancha yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu davrda «Kecha va kunduz» (Cho'lpon), «Doxunda», «Qullar» (S. Ayniy), «Qutlug' qon» (Oybek), «Sarob» (A. Qahhor), «Huquq», «Dushman» (H. Shams) kabi xilma-xil romanlar paydo bo'ldi.

Bu davrdagi o'zbek romanchiligida boshqa xalqlar adabiyotida bo'lgani kabi, tarixiy mavzu ancha keng ishlandi. Xususan, «Kecha va kunduz», «Qullar», «Qutlug' qon» romanlarida xalqimiz tarixining turli bosqichlari jozibador va haqqoniy qilib tasvirlandi. Jonli va to'laqonli obrazlar yaratildi.

30-yillarda o'zbek romanchiligida zamonaviy mavzular ham yoritila boshlandi. «Sarob» (A. Qahhor), «Huquq», «Dushman» (H. Shams) romanlarida davr voqeligi qalamga

olindi. «Sarob» o‘zbek adabiyotida zamonaviy mavzuni tasvirlashga bag‘ishlangan to‘ng‘ich romandir. Unda 20-yillardagi hayot, xususan, mafkuraviy-siyosiy kurash turli tabiatli kishilar taqdiri misolida yoritilgan.

30-yillar o‘zbek nasrida badiiy jihatdan bo‘sh asarlar ham yuzaga keldi. Shunga qaramay, 30-yillar hikoya, qissa va romanlari o‘zbek nasri taraqqiyotida o‘ziga xos bir bosqich bo‘ldi.

DRAMATURGIYA

O‘zbek adabiyotida dramaturgiya janrining paydo bo‘lishi, yuqorida qayd etilganidek, jadidchilik harakati bilan bog‘liq. Ma‘lumki, o‘zbek adabiyoti ko‘p asrlilik boy tarixga ega bo‘lsa-da, mumtoz adabiyotimizda hozirgi ma‘nodagi dramaturgiya yo‘q edi. Milliy dramaturgiya XX asrning 10-yillarida paydo bo‘ldi va 20-yillardayoq muhim yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Hamza Hakimzoda «Boy ila xizmatchi», «Maysaraning ishi», «Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi» singari sahna asarlarini yaratib, o‘zbek dramaturgiyasining bunyodkorlaridan biriga aylandi.

20-yillar dramaturgiyasi xazinasiga Fitrat ham salmoqli ulush qo‘shgan. Fitratning «Chin sevish», «Hind ixtilolchilari», «Abulfayzxon», «Shaytonning tangriga isyoni», «Arslon» kabi dramatik asarlari shu davrning mahsuli bo‘lib, ularda xalq va mamlakat hayotiga taalluqli bo‘lgan rang-barang mavzular aks ettirilgan. Bu pyesalarda Fitratning iste’dodli dramaturg bo‘lganligi yaqqol seziladi.

20-yillarda Komil Yashin, Ziyo Said, Xurshid, G‘ulom Zafariy kabi yoshlar ham dramaturgiya sohasida ijod qildilar. K. Yashin avval «Kar quloq», «Teng tengi bilan», «Lolaxon» singari kichik sahna asarlari yozib, bu janrda malaka hosil qilgach, yirik dramalar yaratishga kirishdi. G‘ulom Zafariy esa «Yetim va yetima», «Tilak», «Bahor», «Binafsha», «Halima» kabi pyesalarida ijtimoiy hayotdagi turli voqealarni kishilar taqdiri misolida aks ettirdi. Bu asarlarda eski urf-odatlar fosh etilib, o‘sha davrning muhim g‘oyalari ifodalandi.

Gʻulom Zafariy asarlari orasida «Halima» musiqali dramasi badiiy pishiqligi bilan ajralib turadi. Pyesada badavlat oila farzandi Halima bilan kambagʻal kosib yigit Neʼmatning ehtirosli sevgisi, ijtimoiy tengsizlik va eski urf-odatlarining toʻsqinligi tufayli bu ikki yoshning oʻz murodlariga yeta olmay, taqdirleri fojiali boʻlganligi taʼsirli koʻrsatilgan. «Halima» 20-yillarning mashhur pyesalaridan biri boʻlib, u musiqali drama janrining oʻzbek adabiyotidagi dastlabki yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Ziyo Said va Moʻminjon Muhammadjon oʻgʻlining «Qonli kun» dramasi oʻlkamizda 1916-yilda boʻlib oʻtgan milliy ozodlik harakati voqealari koʻrsatilgan. Lekin asarda qoʻzgʻolonning ijtimoiy ildizlari chuqur ochilmagan.

Bu davrda mumtoz adabiyot va xalq ogʻzaki ijodida mavjud boʻlgan sujetlar asosida ham pyesalar yaratilgan. Xurshid Alisher Navoiy dostoni asosida «Farhod va Shirin», Fuzuliy asari asosida «Layli va Majnun» musiqali dramalarini yozdi. Choʻlpon esa folklor sujeti asosida «Yorqinoy» dramasi yaratdi.

20-yillarda sheʼriyatda va nasrda boʻlganidek, dramaturgiyada ham mafkuraviy kurash avj oldirildi. Ana shu keskin kurash jarayonida yangi oʻzbek dramaturgiyasi shakllanib, dastlabki yutuqlarni qoʻlga kiritdi. Bu muvaffaqiyatlar mavzu doirasining kengligi, ifodaning taʼsirchanligidagina emas, balki shakl va janr rang-barangligida ham namoyon boʻldi. Darhaqiqat, 20-yillar dramaturgiyasida drama, musiqali drama, komediya, fojia (tragediya) janriga mansub sahna asarlari yaratildi.

20-yillarda dramaturgiya sohasida, asosan, Hamza, Fitrat, Choʻlpon, Gʻulom Zafariy, Xurshid, A. Avloniy faol ijod qilgan boʻlsalar, 30-yillarda ularning anʼanalarini Komil Yashin, Sobir Abdulla, Ziyo Said, Zinnat Fatxullin, Nazir Safarov, Umarjon Ismoilov, Ismoil Akram va boshqalar davom ettirdilar.

30-yillardagi oʻzbek dramaturgiyasi taraqqiyotida K. Yashin yetakchi rol oʻynadi. Bu yillarda K. Yashin turli mavzularda «Gulsara», «Nomus va muhabbat», «Nurxon», «Hamza»

singari g'oyaviy-badiiy pishiq asarlar yaratdi. «Gulsara» va «Nurxon» pyesalarida xotin-qizlar ozodligi mavzusi yoritilgan. «Nomus va muhabbat», «Hamza» dramalarida esa yangi jamiyat va yangi inson muammosi ko'tarilgan, zamona qahramoni obrazlari yaratilgan.

30-yillardagi o'zbek dramaturgiyasi rivojida Ziyov Said va N. Safarovning «Tarix tilga kirdi», Z. Fatxullinning «G'unchalar», «Sotqinlar», N. Safarovning «Uyg'onish», I. Akramning «Adolat», U. Ismoilning «Rustam», «Paxta shumg'iyalari» kabi pyesalari ham muhim o'rin tutdi. Bu asarlarning aksariyati («Tarix tilga kirdi», «Sotqinlar», «G'unchalar», «Paxta shumg'iyalari») zamonaviy mavzularga bag'ishlangan.

Masalan, «Tarix tilga kirdi» pyesasida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki sinfiy lager o'rtasidagi keskin kurash tasvirlangan. Drama konflikti Temur, Ivan, Rafiq, Qo'rqmas, Ahmadshin kabi obrazlar bilan Badriy, G'afforboy, Oripov, Anvar kabi timsollarning o'zaro to'qnashuvlariga qurilgan. Asar sujeti qiziqarli va ta'sirli chiqqan. Dramada personajlarning o'z-o'zini fosh etishi usulidan o'rinli foydalanilgan. Badriy afandining o'z o'limi oldidan so'zlagan monologi bu jihatdan muvaffaqiyatli chiqqan. Biroq drama sxematizmdan holi bo'lmaganidek, ba'zi epizodlarda badiiylik me'yor darajasida emas.

Zinnat Fatxullinning «G'unchalar» dramasida davlat idoralarining yetim bolalarni tarbiyalash sohasidagi faoliyati aks ettirilgan. Bu musiqali dramada asosiy mavzu bilan uzviy bog'liq holda taraqqiyotga g'ov bo'lgan shaxslarga (Mirzasharof Ahrorxo'jayev, Jiyanboy va Risolat obrazlari) qarshi kurash, xotin-qizlar ozodligi mavzulari ham tasvirlangan. «G'unchalar» quvnoq yumor bilan sug'orilgan, ancha ta'sirli va qiziqarli yozilgan.

Xalqimizning o'tmish hayoti haqida yozilgan «Uyg'onish», «Rustam», «Adolat» kabi dramalarda mehnatkash ommaning zulm va adolatsizlikka qarshi olib borgan kurashi ko'rsatilgan. Ularda mehnatkashlar ongining o'sishi haqqoniy aks ettirilgan. «Uyg'onish» dramasida Nazir Safarov o'lkamizda 1916-yilda

bo‘lib o‘tgan milliy ozodlik harakatini tasvirlar ekan, mehnatkash xalq ijtimoiy ongining uyg‘onishi va o‘shisi mavzusini ochib berishga katta e‘tibor bergan va mavzusini o‘sha davr talablariga mos ravishda sinfiy kurash pozitsiyasidan turib yoritgan.

Umarjon Ismoilovning «Rustam» pyesasiga ham 1916-yilgi milliy ozodlik harakati bilan bog‘liq bo‘lgan keskin voqealar asos qilib olingan. Unda o‘zbek yigitlarini mardikorlikka olishdagi adolatsizliklar, mardikorlarning front orqasida kechirgan mashaqqatli hayoti, sinfiy, milliy tengsizlik va uning ayanchli oqibatlari obrazli ravishda yaqqol ko‘rsatilgan. Chor amaldorlari va mahalliy xo‘jayinlarning o‘z qora niyatlarini amalga oshirish yo‘lida har qanday pastkashlikdan qaytmasliklari ochib tashlangan (pyesadagi fohishaxona manzarasini eslang).

Dramaning bosh qahramoni — kosib yigit Rustam. Asarda bu yigit ongining o‘sa borishi, uning ijtimoiy va milliy zulmga qarshi kurashdagi jonbozligi haqqoniy aks ettirilgan. Dramaturg Rustamning isyonkorlik faoliyati misolida xalqning ozodlik yo‘lida olib borgan kurash tarixini jonlantirib, ijtimoiy va milliy tengsizlik asosiga qurilgan tuzumni qattiq qoralaydi. Dramada Rustamning pul haqidagi mashhur monologi o‘sha jamiyatni fosh etuvchi o‘tkir aybnoma sifatida aks-sado beradi:

*Pul bo‘lsa, pul berib bazm olasan,
Pul bo‘lsa, pul berib imon olasan,
Pul bo‘lsa, pul berib vijdon olasan,
Pul bo‘lsa, pul berib qur‘on olasan.
Bazm pul, vijdon pul, xotinlar ham pul,
Shariat, qoshu ko‘z, shirin so‘z ham pul,
Jonlar pul, tanlar pul, ko‘kraklar ham pul,
Hattoki muhabbat, yuraklar ham pul...
Pul bo‘lsa, pul uchun tizni cho‘ksalar,
Pul bo‘lsa, pul uchun yerni o‘psalar.
Pul bo‘lsa, pul uchun odamni so‘yib,
Qonidan ko‘chaga suvlar sepsalar.
— Ayting-chi, kim kuchli xudomi yo pul?!*

«Rustam» dramasi asosiy obrazlar jonli va to‘laqonli chiqqan. Asar tili boy, badiiy jihatdan pishiq. Drama sujeti ta’sirli va qiziqarli, undagi konflikt drammatizmi kuchli va hayotiydir.

30-yillarda o‘zbek dramaturgiyasida folklor va mumtoz adabiyotda mavjud bo‘lgan sujetlar asosida sahna asarlari yaratish an’anasi ham davom etdi. Sobir Abdullaning «Tohir va Zuhra», Shukur Sa’dullaning «Yoriltosh», Tuyg‘unning «Bahodir», «Zulfizar», Abror Hidoyatovning «Avaz» musiqali dramalari ana shu an’ananing mevasi bo‘lib, ularda (xususan, «Tohir va Zuhra»da) o‘tmish hayotning ko‘p jihatlari haqqoniy aks ettirildi.

30-yillarning oxirlariga kelib, o‘zbek dramaturgiyasida opera librettolari yaratishga intilish boshlandi. K.Yashinning «Bo‘ron» va «Ulug‘ kanal» librettolari ana shu intilishning dastlabki samarasidir. Qisqasi, 30-yillar dramaturgiyasi o‘zbek adabiyotining jiddiy yutug‘idir. Bu davrda yaratilgan ko‘p asarlar tamoshabinlarga badiiy-estetik zavq berish bilan birga, ularni mehnatsevarlik, qahramonlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqlar do‘stligi ruhida tarbiyalashga xizmat qildi.

Xullas, ijtimoiy hayotdagi turli haqsizlik va adolatsizliklarga, jabr-zulmlarga qaramay, 30-yillarda o‘zbek adabiyoti o‘z tarixining yangi bosqichiga ko‘tarildi. Adabiyotda zamonaviy mavzu asosiy o‘ringa chiqdi, zamondoshlarning jonli obrazlari yaratildi. Bu davr adabiyotida badiiy mahorat sezilarli darajada o‘sdı. Natijada, yangi o‘zbek adabiyoti 30-yillarda badiiy jihatdan baquvvat adabiyot sifatida tanila boshladi.

IKKINCHI BOB
40–50-YILLARDAGI O‘ZBEK ADABIYOTI

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDAGI
O‘ZBEK ADABIYOTI (1941–1945)

DAVRNING QISQACHA TAVSIFI

1941-yil 22-iyunda fashistlar Germaniyasi hujum qilmaslik to‘g‘risida tuzilgan shartnomani buzib, SSSRga qarshi urush boshladi. Mamlakatdagi barcha xalqlar fashist bosqinchilariga qarshi hayot-mamot urushiga otlandilar. Ular o‘zlarining butun kuch va imkoniyatlarini dushman ustidan g‘alaba qozonishga safarbar etdilar. Urush davrida mamlakat o‘ziga xos bir ulkan harbiy lagerga aylandi. «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g‘alaba uchun» shiori urush davri hayotining asosiy shiori bo‘lib qoldi.

O‘zbek xalqi sobiq Ittifoqdagi barcha xalqlar qatori urush davrida o‘z burchini sharaf bilan o‘tadi. 1941–1945-yillarda O‘zbekistondan bir million 433 ming kishi frontga safarbar qilindi. Shulardan qariyb yarim millioni urushdan qaytmadi. O‘zbek xalqining farzandlari bosqinchi yovga qarshi mardlarcha jang qildilar. Ana shuning uchun ham o‘zbekistonliklardan 170 ming soldat va ofitser orden va medallar bilan taqdirlandi. 338 jangchi esa Sovet Ittifoqi qahramoni unvoniga sazovor bo‘ldi. O‘zbek xalqi fashizm ustidan qozonilgan tarixiy g‘alabaga katta hissa qo‘shdi.

Tarixda misli ko‘rilmagan bu urush adabiyot oldiga ham yangi, dolzarb vazifalar qo‘ydi. Bu davr har bir yozuvchining xalq va Vatan oldidagi vijdoniy burchini bajarishida qattiq sinov bo‘ldi. Mamlakatdagi barcha xalqlarning yozuvchilari dushmanga qarshi umumxalq kurashida faol ishtirok etdilar. Mingdan ziyod yozuvchi qo‘liga qurol olib, fashizmga qarshi janglarda bevosita ishtirok qildi, front gazetalarida ishladi. Harbiy muxbir sifatida o‘q yomg‘irlari ostida okopdan okopga o‘tib, jangovar topshiriqlarni bajardi, askarlar ruhini ko‘tarib, ularni botirlarcha jang qilishga undadi.

Ikkinchi jahon urushida o‘zbek yozuvchilari mardlik namunalarini ko‘rsatdilar. Bu urushda yuzlab yozuvchi va adabiyotshunoslarning qoni to‘kildi. Sulton Jo‘ra, Olim Sharofiddinov, Hasan Said singari iste‘dodli ijodkorlar fashizmga qarshi jangda halok bo‘ldilar. Bu yozuvchilar o‘z hayotlari evaziga minglab begunoh kishilarning hayotini saqlab qoldilar. Taniqli o‘zbek shoiri Sulton Jo‘raning komandiri marhumning oilasiga frontdan quyidagicha xat jo‘natgan:

«Hurmatli o‘rtoq Jo‘rayeva!

Sizning turmush yo‘ldoshingiz, gvardiyachi jangchi Sulton Jo‘rayev insoniyatning ashaddiy dushmanlari — nemis bosqinchilari bilan olib borilgan jangda kurashib, 1943-yil 14-noyabrda Gomel oblasti, Losevsk rayon, Borshevka qishlog‘i yaqinida mardlarcha halok bo‘ldi.

Hurmatli o‘rtoq Jo‘rayeva!

Siz sevimli Vatan oldida o‘zining ulug‘ burchini sharaf bilan bajargan turmush yo‘ldoshingiz bilan faxrlansangiz arziydi. U muqaddas urush tarixiga kiradi va kelgusi nasllar uni faxr bilan tilga oladilar...

Turmush o‘rtog‘ingizga berilgan hukumat mukofotini Vatanimizning mustaqilligi uchun o‘z qonini to‘kkan o‘rtog‘ingizning xotirasi va faxri deb saqlab qo‘ying...

*Sizga hurmat bilan gvardiya polkovnigi X. I. Aliyev.
Harakatdagi armiya, 15260 dala pochta-si,
10-may 1944-yil».*

Bu davrda o‘zbek yozuvchilari ikki frontda jang qildilar. Ulardan bir qismi bevosita jang maydonida, ikkinchi qismi esa mehnat maydonida dushmanga qarshi mardona kurashdi. Sul-ton Jo‘ra, Olim Sharofiddinov, Hasan Said, Nazir Safarov, Ibrohim Rahim, Sharof Rashidov, Ilyos Muslim, Parda Tursun, Zinnat Fatxullin, Mamarasul Boboyev, Mirzakalon Ismoilii, Mumtoz Muhamedov, Nazarmat, Adham Rahmat, Shuhrat, Sunnatulla Anorboyev, Jumaniyoz Sharipov, Sul-ton Akbariy, Bahrom Rahmonov, Adham Hamdamov, Yong‘in Mirzo, Zohidjon Obidov, To‘g‘on Ernazarov, Dushan Fayziy, Odil Yoqubov, Ulug‘ Rahim, Rahimjon Sattorov singari ellik nafar o‘zbek shoir-yozuvchilari to‘g‘ridan-to‘g‘ri janglarda ishtirok etishdi. Ular goh jangovar qurol, goh o‘tkir qalam bilan bosqinchi yovga qarshi jang qildi¹¹.

Ikkinchi jahon urushi badiiy adabiyotning mavzu doirasi va g‘oyaviy mundarajasiga katta o‘zgarishlar kiritdi. Natijada, adabiyotimizda Vatan mudofaasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan vatanparvarlik, qahramonlik, do‘stlik mavzulari asosiy o‘rinni egalladi. Agarda 30-yillarda o‘zbek adabiyotida tinch hayot va halol mehnat masalasi asosiy mavzuni tashkil etgan bo‘lsa, urush davriga kelib, adabiyotning asosiy mavzusi vatanparvarlik va qahramonlikdan iborat bo‘ldi. Bu davrda yozuvchilar xalqning yovuz dushmanga qarshi olib borgan kurashini va front ortidagi fidokorona mehnatini tasvirlash orqali xalqning ulug‘vor yaratuvchilik kuchini namoyish qildilar.

Urush yillarida O‘zbekistonda harbiy-mudofaa mavzularida «O‘lim yovga», «Vatan uchun» (1941), «Mard o‘g‘il» (1942), «O‘zbeklar», «Vatan jonbozlariga», «O‘zbekiston bahodirlari», «Qasam» (1944) singari adabiy-badiiy to‘plamlar nashr etildi. Bu to‘plamlarda o‘zbek yozuvchilari bilan birga A. Tolstoy («Fidokorlik»), I. Erenburg («O‘zbeklar»), V. Vasilevskaya («Istehkomni zabt etgan qahramon»), L. Pervomayskiy («Qardoshlik»), YEfim Dorosh («Farg‘onaning qora kuni»), K. Chukovski-y («Xalqimiz do‘stlari»), V. Lugovskoy («O‘zbekiston») singari rus, ukrain, belorus yozuvchilari ham o‘z asarlari bilan qatnashdilar.

¹¹ *Nurmuhammedov O‘. Da‘vatkor she‘riyat. — T.: «O‘qituvchi», 1983.*

Urush davrida o‘zbek yozuvchilarining boshqa xalqlar ijodkorlari bilan do‘stlik aloqalari, adabiy hamkorliklari har qachongidan ham kuchaydi. Ayniqsa, urush yillarida O‘zbekistonda yashab ijod etgan Aleksey Tolstoy, Anna Axmatova, Mikola Bajan, Pablo Tichina, Andrey Malishko, Nikolay Pogodin, N. Verta, Ya. Kolas, B. Lavrentev, V. Smirnov, V. Lugovskiy, V. Yan, K. Chukovskiy, L. Pervomayskiy singari rus, ukrain, belorus so‘z ustalari o‘zbek yozuvchilari bilan mustahkam do‘stona aloqada bo‘ldilar, ijodiy hamkorlik qildilar. Bu haqda taniqli belorus shoiri Yakub Kolas quyidagilarni yozgan edi:

*Og‘ir urush soatlarida
Sen menga ham berding makon-uy.
Biz o‘zbek-la so‘zlashdik birga,
Ham yangratib jang haqida kuy.
Bir qilichni birga qayradik,
Yirtqich yovga bermadik omon.
Qayg‘ulardan meni shod etding,
Menim og‘am, sen O‘zbekiston.*

Urush davrida O‘zbekistonda yashagan rus, ukrain, belorus yozuvchilari o‘zbek ijodkorlarining bir qancha asarlarini o‘z ona tillariga tarjima etdilar. Shuningdek, ular o‘zbek adabiyoti va xalq og‘zaki ijodi masalalarini ilmiy tadqiq qilish sohasida ham faollik ko‘rsatdilar. Ye. E. Bertels, V. M. Jirmunskiy, Al. Deych, K. Zelinskiy kabi olimlar o‘zbek mumtoz va hozirgi zamon adabiyoti, folklori haqida ilmiy asarlar yaratdilar.

Bundan tashqari, o‘zbek adiblari N. Pogodin, B. Lavrentev singari rus yozuvchilari bilan hamkorlikda badiiy asarlar yozdilar. H. Olimjon, Uyg‘un, S. Abdulla Nikolay Pogodin bilan birgalikda «O‘zbekiston qilichi» dramasi yaratdilar. Folklorshunos olim Hodi Zaripov V. M. Jirmunskiy bilan hamkorlikda «O‘zbek xalq qahramonlik eposi» nomli monografiya tayyorladi. Oybek bilan Al. Deych birgalikda «Alisher Navoiy» nomli risola, shuningdek, ilmiy maqolalar yozdi.

1943-yil dekabr oyida Moskvada o'zbek adabiyoti dekadasi bo'lib o'tdi. Dekada o'zbek adabiyoti uchun jangovar ko'rik bo'ldi, o'zbek adabiyotining zamon talablariga javob berayotganligini namoyish qildi.¹²

Shunday qilib, o'zbek adabiyoti ikkinchi jahon urushi davrida o'zining barcha kuch va imkoniyatlarini fashizm ustidan buyuk g'alabani ta'minlashga safarbar etdi va urush davrining og'ir sinovlaridan muvaffaqiyat bilan o'tdi.

SHE'RIYAT

Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbek she'riyatida harbiy-mudofaa mavzusi asosiy o'rinni egalladi va jangovar publitsistik ruh birinchi o'ringa ko'tarildi. G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Uyg'un, Shayxzoda, Zulfiya, Mirtemir kabi shoirlarning urush davrida yozilgan publitsistik she'rlarida Vatanga otashin muhabbat, yovuz dushmanga o'tli nafrat, xalqlar do'stligi, vatanparvarlik, qahramonlik va insonparvarlik g'oyalari samimiyat bilan ifodalandi. Kishilarning yuksak ma'naviy qiyofasi she'riy tilda ochib berildi. «Sharqdan borayotirman» (G'. G'ulom), «Ona va o'g'il», «Qo'lingga qurol ol», «Ishonch» (H. Olimjon), «Zafar yo'llari» (Oybek), «Kurash nechun», «Jang va qo'shiq» (M. Shayxzoda) kabi to'plamlarga kiritilgan jangovar she'riy asarlar ana shundan dalolat beradi.

Urush davrida Sulton Jo'ra, G'ayratiy, Sobir Abdulla, Mirtemir, Chustiy, Amin Umariy, Hasan Po'lat, Hasan Said, Nazarmat, Zafar Diyor, Zulfiya, Temur Fattoh, Turob To'la kabi shoirlar ham harbiy-vatanparvarlik mavzularida qator yaxshi she'rlar yozdilar. Amin Umariyning «Qasos», «G'alabaning o'zi kelmaydi, do'stim», «Qirg'in», «Qasamyod», «Qiruvchi qiz», «Yasha, qadrdon» kabi otashin she'rlari urush davri she'riyatining ajoyib namunalaridan hisoblanadi. Shoir o'z she'rlarida g'alabaga osonlik bilan erishib bo'lmasligini ta'kidlab, yozadi:

¹² *Izzat Sulton*. Asarlar. 2-tom. — T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972, 25-bet.

*G'alabaning o'zi kelmaydi, do'stim,
Jon olib, jon berib, olasan uni.
Ter to'kib mehnatda, qon yutib jangda,
Qalbingga ishq kabi solasan uni.*

Amin Umariyning harbiy lirikasiga Hasan Po'lat she'rlari hamohangdir. Hasan Po'lat «Yurak sadosi» (1942) to'plamiga kirgan she'rlarida o'zbek xalqining vatanparvarligini, qahramonligini tasvirlab, adolat tantanasiga, buyuk g'alabaga qat'iy ishonch bildiradi. Shoir, hatto, tabiatni ham battol bosqinchilarga qarshi hayot-mamot kurashiga da'vat etdi. Hasan Po'lat tabiatga murojaat etib, yozadi:

*Istaymanki,
Yovga sanchilgan
Xanjar bo'lsin maysa va o'ting.
Istaymanki,
Fashist ustiga
O't yog'dirsin ko'king, buluting.
Istaymanki,
Har bir yaprog'ing
Yov betiga o't sachratgan
Eng qaqshatqich shapaloq bo'lsin.*

Hasan Po'lat harbiy lirikasining «Bahor», «Vatan», «Ona», «Bug'doy o'ramiz», «Men o'zbek yigiti», «Aziz hamshira», «O'rtoq Ladunin», «Tankist qo'shig'i», «Qon», «Uch mard» kabi namunalari badiiy jihatdan ham go'zal asarlar bo'lib, ularda g'alabaga komil ishonch ruhi bo'rtib turadi.

O'zbek harbiy she'riyati xazinasiga frontchi shoirlar ham munosib hissa qo'shdilar. Sulton Jo'ra «Sog'inib», «Sog'inchli salom» she'rlarini harakatdagi armiya safida turib yozgan. She'riy salom xat shaklida yozilgan bu asarlarda shoirning o'z bolalariga qarata aytgan sog'inchli yurak so'zlaridagi insoniy dard katta badiiy ma'no kasb etgan. «Sog'inchli salom» — voqeaband she'r. Unda fashistlarning yovuzligi «qonli ko'ylakcha» detali vositasida fosh etilgan. She'rda fashistlarning

Varvara ismli begunoh qizchani o'ldirishi va o'likning ustidagi qonli ko'ylakchani o'lja sifatida olib ketishi nihoyatda ta'sirli va jonli qilib ifodalangan:

*Girgitton qizchalarim,
Dumaloq yuzchalarim.
Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo'stonida
Ochilgan lolalarni
Halok etgan peslardan,
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,
Qon uchun qon olaman.*

Frontchi yosh shoir Hasan Saidning «Jangchining qo'shiqlari» (1942) to'plamiga kirgan «Biz yengamiz», «Marsh», «Qasamyod», «Qiruvchi», «O'lim dushmanga», «Farmon kutaman», «Posbon so'zi», «Grajdanman», «Leytenant bo'laman», «Buyuk orzu» kabi she'rlari jang maydonida — okoplarda va blindajlarda yozilgan. Shoir bir she'ri haqida: «Bu she'rni men maksim pulemyoti tagida yozdim. Men bu she'rni yozayotganda o'ng qo'limda qalam va chap qo'limda pulemyot tepkisi edi. Uzoq-uzoqlarda snaryadlar gumbirlab yorilardi. Yonayotgan qishloqlardan chiqayotgan qora tutun buralib-buralib osmonga ko'tarilardi»¹³,— deb yozgan edi.

Shuni qoniqish bilan qayd etish kerakki, qanchalik hozirjavoblik, jangovarlik ko'rsatmasin urush davri o'zbek she'riyatining badiiylik darajasi pasayib ketmadi. Shoirlar hayot va inson ko'nglining rang-barang manzaralarini obrazli tarzda aks ettirishga intilib, xilma-xil she'riy shakllardan foydalandilar. Jumladan, xat shakli bu davrda juda keng tarqaldi. She'riy xatlarda jangchining o'z sevgilisiga yoki sevikli qizning frontdagi yoriga, yoxud onaning askar o'g'liga yo'llagan dil izhorlarida urush odamining ruhiyati aks ettirildi. Shunday

¹³ Hasan Said. Jangchining qo'shiqlari. — T.: O'zdatnashr, 1942, 2-bet.

she'riy xatlar orasida Hamid Olimjon, Uyg'un, Mirtemir va Sulton Jo'raning asarlari alohida ajralib turadi.

NASR

Urush yillarida o'zbek nasri ham davr talablariga mos holda o'sdi. Bu davr o'zbek nasrida kichik hajmli hozirjavob janrlar yetakchilik qildi. Front bilan front orqasining mustahkam aloqasini, yurtdoshlarimizning fashizmga cheksiz nafratini, Vatanga muhabbatini aks ettirishda H. Olimjon, Oybek, S. Ayniy, G'. G'ulom, K. Yashin, M. Shayxzoda singari yozuvchilarimiz jangovar publitsistika janri imkoniyatlaridan unumli foydalandilar va bu janrning yetuk namunalarini yaratdilar. H. Olimjonning «Men o'zbek xalqi nomidan so'zlayman», «Do'stligimiz haqida», G'. G'ulomning «Onalar», «Momoi gisu naburida», S. Ayniyning «Yarador yirtqichning jon talvasasi», «Ona Vatan», Oybekning «Falaba bahori» kabi asarlari shular jumlasidandir.

«O'zbek xalqining jangchilariga ularning el-yurtlaridan maktub» (1942, mualliflar jamoasi) nomli asar urush yillaridagi o'zbek publitsistikasining ajoyib namunalaridan hisoblanadi. Unda bu urushning asl mohiyati, o'zbek xalqining vatanparvarligi, do'stga sodiqligi va boshqa ezgu ma'naviy sifatlari ta'sirli qilib ochib berilgan.

Bu davr o'zbek nasrida qahramon askarlarning jonli obrazlari gavdalantirilgan ocherklar ham yaratildi. Bu ocherklarning ba'zilari «Sakkiz botir» va «Mardlik qissalari» to'plamlariga kiritilgan bo'lsa, ko'plari vaqtli matbuot sahifalarida, xususan «Front haqiqati», «Vatan sharafi uchun», «Qizil askar haqiqati», «Bong», «Sovet jangchisi» kabi o'zbek tilida nashr etilgan front gazetalarida (bunday gazetalarning soni o'n oltita) bosilgan.

Oybek, H. Olimjon, N. Safarov, I. Rahim, Z. Fatxullin, Nazarmat, Mumtoz Muhamedov ocherklarida ko'proq front voqealari, o'zbek jangchilarining qahramonliklari aniq dalillar asosida hikoya qilingan bo'lsa, S. Ayniy, G'. G'ulom, Oydin, K. Yashin, Zulfiya, P. Tursun, Zafar Diyor, Said Nazar

ocherklarida esa front orqasidagi mehnat qahramonlarining jonli obrazlari chizilgan. Masalan, Oybekning «Fidokor qizlar», Gʻ. Gʻulomning «Eri bilan bahs boylashgan xotin», Oydinning «Shiringa maktub», P. Tursunning «Oq oltin», Said Ahmadning «Farhod ostonalarida», Oydin va Zulfiyaning «Vatan uchun jon fido» kabi ocherklarida xalqimizning front orqasidagi, xususan, Farhod GES qurilishi va paxta dalalaridagi fidokorona mehnatlari koʻtarinki ruhda aks ettirilgan. Vatanparvar kishilarning, ayniqsa, fidoyi xotin-qizlarning va dono cholu kampirlarning jonli obrazlari yaratilgan. Frontga ketgan erkaklar oʻrnida ham mardona mehnat qilgan paxtakor qizlar («Fidokor qizlar»), mehnatda eri Boltaboy bilan kim oʻzarga musobaqa oʻynagan Inoyatxon («Eri bilan bahs boylashgan xotin»), Farhod GES qurilishida afsonaviy qahramon Farhodday mehnat qilgan Norbobo («Shiringa maktub») kabi obrazlar ana shundan dalolat beradi.

Urush yillarida hikoya janrida, ayniqsa, A. Qahhor va Oydin barakali ijod qildi. A. Qahhorning «Asrorbobo», «Xotinlar», «Botirali», Oydinning «Umr sovgʻasi», «Asl yor», «Iroda», «Er yurak» kabi hikoyalarida urush yillaridagi hayot lavhalari yorqin chizilgan. Oydinning «Qizlarjon» (1943), «Shirin keldi» (1944) toʻplamlariga kirgan hikoyalar kitobxonlarga estetik zavq berish bilan birga, ularning ruhini koʻtarishga, gʻalabaga ishonchini orttirishga ham xizmat qilgan.

Urush davrida qissa janrida Abdulla Qahhor samarali mehnat qildi. U «Dardaqdan chiqqan qahramon» va «Oltin yulduz» qissalarida oʻzbek jangchilarning fashistlarga qarshi ayovsiz kurashini tasvirlab, oʻzbek xalqi orasidan yetishib chiqqan urush qahramonlar: Qoʻchqor Turdiyev va Ahmadjon Shukurov obrazlarini yaratib berdi. Yozuvchining isteʼdodi shunda ediki, boshqa asarlardagi kabi u qahramonlarning urushdagi sarguzashtlarinigina emas, balki koʻngil holatlarini, ruhiy dunyolarini aks ettirishga alohida eʼtibor qaratdi.

Urush davrida oʻzbek adabiyotida faqat bitta roman yaratildi: Oybekning «Navoiy» (1944) romani oʻzbek adabiyotining urush yillarida qoʻlga kiritgan ulkan muvaffaqiyati boʻldi va u jahon adabiyotining oltin xazinasidan mustahkam joy oldi.

Biroq urush davrida o'zbek nasri qanchalik yutuqlarga erishgan bo'lmasin, baribir, she'riyat singari faollik ko'rsata olmadi. Bu hol qisman janr xususiyatlari bilan izohlanadi. Chunki nasr nazmga qaraganda og'irkarvon bo'lib, hodisalar bilan baravar yurish imkoniga ega emas edi.

DRAMATURGIYA

Drama adabiy turlar orasida odamlarga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsata olish imkoniyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Urush davrida xalqni dushmanga qarshi otlantirishda, yosh avlodni qahramonlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda sahna asarlarining ahamiyati nechog'lik kattaligi yana bir bor sezildi. Bu davrda teatrlar sahnasidan xalqning urush yillaridagi hayoti, uning fashizmga qarshi mardona kurashi aks etgan pyesalar keng o'rin oldi. «O'zbekiston qilichi» (N. Pogodin, H. Olimjon, Uyg'un, S. Abdulla), «Davron ota» (K. Yashin, S. Abdulla, Uyg'un, Chustiy), «O'lim bosqinchilarga», «Oftobxon» (K. Yashin), «Qasos» (Tuyg'un, Amin Umariy), «Ota rozi» (Hamid G'ulom), «Sinov kunlarida» (Z. Fatxullin), «Qo'chqor Turdiyev», «Azim pushka» (Sobir Abdulla), «Qurbon Umarov» (S. Abdulla, Chustiy), «Ona» (Mirtemir, V. Smirnov) singari sahna asarlari shu davrning mevasidir. Bu pyesalar zamon talabiga ko'ra juda tezkorlik bilan yozilgan. Binobarin, ularning ayrimlari turli badiiy kamchiliklardan xoli emas.

Umuman olganda, dramaturgiya urush davri talablariga javob bera oldi. Masalan, «O'zbekiston qilichi» (1941) musiqali dramasini olaylik, unda davrning jangovar ruhi haqqoniy aks etgan. Dramada front va front orqasining uzviy birligi, o'zbek xalqining jangovar hayoti, mardligi, vatanga sodiqligi obrazli qilib ifodalangan. Dramaning bosh qahramoni — o'zbek yigiti leytenant Arslon. U armiya safida namunali xizmat qilgan. O'zbek otliq diviziyasi tuzish uchun O'zbekistonga keladi. Jonkuyarlik ko'rsatib, diviziya tashkil etadi va otliqlar bilan urushga ketib, jangda jasorat ko'rsatadi. Asarda dushmanga dahshat solgan o'zbek otliq diviziyasining qilichboz askarlari o'tkir qilichga qiyos qilingan.

Bu davr o'zbek dramaturglari o'tmish mavzularidan ham unumli foydalandilar. Natijada, «Muqanna» (H. Olimjon), «Alisher Navoiy» (Uyg'un va I. Sulton), «Mahmud Tarobiy» (Oybek), «Jaloliddin Manguberdi» (M. Shayxzoda) kabi yirik tarixiy dramalar dunyoga keldi. Bu pyesalarda tarix materiallaridan, o'tmish qahramonlik an'analaridan mohirona foydalanib, ikkinchi jahon urushi davri uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalar olg'a surildi. Ajdodlarning vatanparvarlik, qahramonlik, insonparvarlik xislatlaridan ibrat olishga chaqirildi. Biroq bu pyesalarning ayrimlarida ba'zan tarixiy haqiqatdan chekinilgan, o'tmish bugunning manfaatiga moslangan o'rinlar uchraydi.

Xullas, ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyat va nasr singari dramaturgiya ham o'z taraqqiyotining muayyan bosqichini o'tadi.

URUSHDAN KEYINGI DASTLABKI YILLARDAGI O'ZBEK ADABIYOTI (1945–1956)

DAVRNING QISQACHA TAVSIFI

Ikkinchi jahon urushi g'alaba bilan tugagach, mamlakat o'z tarixining tinch qurilish davriga qadam qo'ydi. To'rt yil davom etgan dahshatli urush tufayli vayron bo'lgan qishloq va shaharlarni, izdan chiqqan xalq xo'jaligini tiklash va taraqqiy ettirishga kirishildi. Bu davrda adabiyot va san'atning turmushdagi mavqei sezilarli darajada o'sdi. Shu bilan birga, xalqning badiiy adabiyot va san'at oldiga qo'yadigan talablari ham ortdi. Biroq bu davrda adabiyot va san'at rivojiga turli xil tazyiqlar ham bo'lganligini qayd etish lozim. Kommunistik mafkura ijod erkinligini ochiqchasiga bo'g'di. Kompartiya ijodiy jarayonga qo'pol tarzda aralashib, buyruqbozlik, yozuvchilarni ta'qib etish, siquvga olish yo'li bilan o'z yugurdagiga aylantirishga urindi. Shayxzoda, Said Ahmad, Shuhrat, Shukrullo singari iste'dod egalari nohaqdan qamoqqa olinib, uzoq yurtlarga surgun qilindi. Oybek, Mirtemir, Turob To'la, Mirkarim Osim kabi yozuvchilarga asossiz ravishda milliy

mahdudlik tamg'asi bosildi. Bu davrda milliy adabiy meros va folklorga nigilistik munosabat shakllandi. Ijodiy jarayonga «konfliktsizlik nazariya»si kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu nazariyaga ko'ra, sho'rolar hayotining faqat ijobiy jihatlarinigina ko'rsatish, undagi qarama-qarshiliklarni tasvirlamaslik lozim edi. Hayot va odamlar o'rtasidagi ziddiyatni tasvirlash jamiyatga dushmanlik sanaladigan bo'ldi. Siyosatning adabiy jarayonga andishasizlarcha suqulib kirishi unga jiddiy tarzda salbiy ta'sir o'tkazdi¹⁴.

Shunisi muhimki, urushdan keyingi dastlabki davrda ham o'zbek adabiyoti turli xil to'siqlar osha bo'lsa-da, rivojlana bordi. Buni o'zbek adabiyoti va san'atining 1951-yil noyabr oyida Moskvada bo'lib o'tgan uchinchi dekadasi materiallaridan ham bilsa bo'ladi. Bu davrda adabiyotimiz taraqqiyotida O'zbekiston Yozuvchilarining uchinchi syezdi (1954) ijobiy rol o'ynadi. Syezdda «O'zbek adabiyotining ahvoli va uning vazifalari» to'g'risidagi hisobot (Uyg'un) tinglandi va muhokama qilindi. Syezd hisobot davrida o'zbek adabiyoti zamon talablari asosida muayyan darajada rivojlanganini qayd etish bilan birga, badiiy adabiyotda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni ham ko'rsatib berdi.

Umuman olganda, bu davrda o'zbek adabiyotida ko'pgina o'zgarishlar, olg'a siljishlar ro'y bera bordi.

SHE'RIYAT

Bu davrda she'riyatning tasvir doirasi zamonaviy mavzular hisobiga kengaydi. Vatan, tinch qurilish, urushga qarshi kurash, tinchlik va do'stlik haqida she'rlar yozildi. O'sha davr o'zbek she'riyatiga xos bo'lgan jangovar publitsistik ruh shoirlarning tinchlik uchun kurash mavzusidagi lirik asarlarida ham sezilib turdi. G'afur G'ulomning «Biz tinchlik istaymiz», «Bu — sening imzong», Uyg'unning «Tinchlik kabutari», «Bayroqcha», Zulfiyaning «Salom sizga, erkparvar ellar», «O'g'lim, sira

¹⁴ Qarang: *Mirzayev S., Doniyorov X. O'zbek sovet adabiyoti tarixi.* — T.: «O'qituvchi», 1978.

bo'lmaydi urush», Asqad Muxtorning «Vijdon so'zi», Turob To'laning «It huradi, karvon o'tadi» singari she'rlarida publitsistik pafos g'oyatda kuchlidir. Bundan tashqari, Oybek, Shayxzoda, S. Abdulla, H. G'ulom, Mamarasul Boboyev, Mirmuhsim, R. Bobojon singari shoirlarning she'rlarida ham taraqqiyparvar insoniyatning tinchlik yo'lida olib borayotgan kurashi aks ettirildi.

Bu davr she'riyatida oddiy odamlarning halol mehnati ulug'landi, qadoq qo'lli inson obrazi yaratildi. O'zbek xalqining bunyodkor mehnat sohasidagi fidoyiligini, jasoratini sharaflash G'.G'ulom, Oybek, Uyg'un, Shayxzoda, Mirtemir, Zulfiya, S.Abdulla kabi atoqli shoirlar lirikasining asosiy mazmunini tashkil etdi. Shuningdek, A. Muxtor, M. Boboyev, Chustiy, Mirmuhsin, H. G'ulom, R. Bobojon, T. To'la, S. Akbariy, Habibiy singari shoirlar ham bu mavzuda samarali ijod qildilar.

Bu yillar o'zbek she'riyatida xalqlar do'stligi mavzusi tasviri ham salmoqli o'rinni egalladi. Bu jihatdan, ayniqsa, faylasuf shoir G'afur G'ulom ijodi xalqimizga manzur bo'ldi. Uning «Qozoq elining ulug' to'yi», «Biri biriga ustoz, biri biriga shogird», «G'oliblar sharafiga» kabi she'rlari bu mavzuda yaratilgan poetik asarlarning eng yaxshi namunalari. Shuningdek, she'riyatda chet elliklar hayoti va kurashi mavzusida ham qator asarlar yozildi. Oybek, Zulfiya, Shayxzoda, M. Boboyev, H. G'ulom, A. Muxtor, Mirmuhsin, R. Bobojon, S. Akbariy singari shoirlar xorij xalqlari hayoti, ularning ozodlik, tenglik va tinchlik uchun olib borayotgan kurashlari haqida baquvvat she'rlar yaratdilar. Chunonchi, shoir Mamarasul Boboyevning «Eron gilami» she'rida Eron mehnatkashlarining mashaqqatli, og'ir hayoti gilam to'quvchilar obrazlari vositasida ta'sirchan ifodalangan:

*Gilam qizil,
Ranglar so'lg'in, qahrabo,
O'z qoni-la to'qisharmi, ajabo!
Ikkisidan biri shilpiq, biri sil,
Basma-basga yo'talishar muttasil.*

Bu davrda eskilik sarqitlariga, jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'lgan illatlarga qarshi kurash mavzusi ham shoirlar diqqatidan chetda qolmadi. Bu borada shoirlarimiz hajviyat imkoniyatlaridan unumli foydalandilar. Oqibatda satirik va yumoristik she'riyat ancha rivojlandi, xilma-xil satirik she'rlar, masallar, she'riy feletonlar, hajviy g'azallar yozildi. Bu soha taraqqiyotiga G'.G'ulom, S. Abdulla, M. Boboyev, Habibiy, Uyg'un, Charxiy kabi shoirlar o'z hissalarini qo'shdilar. Ular yangi mazmuni ifodalashda mumtoz she'riyat an'analaridan barakali foydalandilar. Sobir Abdullaning «To'n yangi, odat eski», «Erta keling», «Bir gap bo'lar-ketar deb», «Quruq gap quloqqa yoqmas», «Anqov rahbar, xushomadgo'y xo'jalik xodimi» singari she'rlarida xilma-xil tekinxo'rlar, firibgarlar, anqovlar, amalparastlar, xotin-qizlarga noto'g'ri munosabatda bo'luvchilar satira qamchisi bilan savalangan.

Bu davrda Hamza va Elbekdan keyin ma'lum vaqtgacha e'tiborsiz qolgan masal janri qayta jonlandi. Bu sohada Sami Abduqahhor, Yamin Qurbon, Olim Qo'chqorbekov kabi masalchilar faollik ko'rsatdilar. Tarbiyaviy jihatdan ahamiyatli bo'lgan qiziqarli masallar yozdilar va «Masallar» (S. Abduqahhor), «Qiziq hangomalar» (Ya. Qurbon), «She'r va masallar» (O. Qo'chqorbekov) singari to'plamlar nashr ettirdilar. Sami Abduqahhorning «Rahbar Xo'roz» masalida qobiliyatli kadrlarni bo'lmag'ur bahonalar bilan ishdan bo'shatib, ularning o'rniga o'z yaqinlarini ishga oluvchi boshliqlar ustalik bilan fosh etilgan. Masalda tasvir etilishicha, rahbar Xo'roz ansambldan Bulbul, Sa'va, Mayna kabi xushovoz, sayroqi qushlarni haydab, ularning o'rniga Tovuq va Jo'jalarni ishga olgan:

*Ko'p kamchilik topdi hammadan Xo'roz,
Sa'va sayrar emish bir xil ohangda,
Bulbulning yoqmadi sayrashi tongda.
Mayna kuy o'rniga chalarmish hushtak,
To'rg'ay-chi? Atigi kelarmish mushtak.*

Qisqasi, bu davrda hajviyat ancha o'sdi, uning rang-barang namunalari yaratilib, she'riyatda janrlar xilma-xilligiga erishildi.

Bu davr she'riyatidagi yana bir yangilik shu bo'ldiki, turkum she'rlar yozish yaxshi bir an'anaga aylantirildi. Mirtemirning «Qoraqalpoq daftari», Mirmuhsinning «Mehmonlar», M. Boboyevning «Eron osmoni ostida» singari she'riy turkumlari paydo bo'ldi. «Mehmonlar» va «Eron osmoni ostida» turkumlarida chet elliklarning hayoti, kurashi, orzu-istaklari, o'y-xayollari, ichki kechinmalari tasvirlandi. Shuningdek, chet ellik nopok shaxslarning razil kirdikorlari fosh etildi.

1945–1956-yillarda o'zbek dostonchiligida ham muayyan yutuqlarga erishildi. Dostonchiligimizning mavzu doirasi zamonaviy mavzular hisobiga kengaydi. A. Muxtorning «Katta yo'lida», Mirmuhsinning «Yashil qishloq», M. Boboyevning «Bog'bon», Shukrulloning «Chollar» dostonlarida o'zbek dehqonlarining hayoti, bunyodkorlik mehnati tasvirlandi. Mirzacho'lga ko'chib kelib, yangi qishloq yaratgan sobiq jangchi Umrzoq («Yashil qishloq»), jamoa xo'jaligini rivojlantirish yo'lida halol mehnat qilib, xalq boyligiga boylik qo'shayotgan Arslonqul («Katta yo'lida») kabi zamondoshlar obrazlari yaratildi. «Qadr don do'stlar» (R. Bobojon), «Rossiya» (Shukrullo), «Do'stlik qo'shig'i» (D. Fayziy) dostonlarida esa xalqlar o'rtasidagi do'stlik, ma'naviy-siyosiy birlik tarannum etildi. Xalqlar do'stligi va birodarligining asl mohiyati va kuch-qudrati hayotiy voqea va jonli obrazlar vositasida ochib berildi. Oybekning «Zafar va Zahro», «Haqgo'ylar» dostonlarida chet elliklar hayoti, ozodlik va tinchlik yo'lidagi kurashi o'z aksini topdi.

Shuningdek, Oybekning «Qizlar», Uyg'unning «Vafo», Mirmuhsinning «Usta G'iyos», H. G'ulomning «G'alaba yo'lida», S. Akbariyning «Farzand» dostonlarida ikkinchi jahon urushi davridagi voqea-hodisalar hikoya qilindi. Masalan, «Usta G'iyos» dostonida front ortidagi hayot tasvirlanib, keksa o'zbek dehqoni usta G'iyosning yorqin obrazi yaratildi. Ilgarilari qishloq ustaxonasida ishlab nom chiqargan usta G'iyos urush boshlanib, yigitlar frontga ketgach, dalaga chiqib mehnat qilishga qaror qiladi. U faqat o'zining bevosita vazifasini bajarish bilangina kifoyalaniq qolmaydi, balki jamoa xo'jaligining hamma ishlarida faol qatnashadi. Asarda usta

G'iyosning o'ziga xos xarakteri — uning jonkuyarligi, cho'rtkesarligi, sof vijdonliligi, jamoa mulkini ko'z qorachig'iday asrashi, mehnatsevarligi yaqqol ko'rsatilgan. Asarning ishtirish quvvati, badiiy jozibadorligi kuchli.

Bu davr dostonchiligida tarixiy shaxslarning ijtimoiy faoliyatini tasvirlashga ham intilishlar bo'ldi. Oybekning «Hamza», Mirmuhsinning «Abdulla Nabiyev» dostonlarida yaqin o'tmishdagi voqealar badiiy bo'yoqlarda aks ettirilgan. Tarixiy shaxs obrazlari yaratilgan.

Shunday qilib, bu davr she'riyati o'z mavzu doirasini kengaytirish, realistik obrazlar yaratish, hayot haqiqatini badiiy haqiqatga aylantirish yo'lidan bordi. Biroq bu yillarda she'riyat, xususan, dostonchilik sotsrealizm iskanjasidan ko'p chetga chiqa olmadi. Davr voqeligini aksariyat hollarda asossiz maqtash, ideallashtirib tasvirlashdek zararli tamoyildan ozod bo'la olmadi.

NASR

Bu davrda nasr taraqqiyotida ham bir qancha ijobiy tajribalar ko'zga tashlandi. Bu yillarda Said Ahmad, A. Muxtor, H. Nazir, Rahmat Fayziy, O. Yoqubov, P. Qodirov, S. Anorboyev, S. Zunnunova, Yo. Shukurov, I. Rahim, Shuhrat, M. Qoriyev singari nosirlar adabiyot maydoniga kirib kelishi nasriy asarlarning soniga ham, sifatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Nasrning hayotga yaqinlashish tamoyili kuchaydi. Zamondoshlarimiz hayoti tasviri asosiy o'rinni egallay boshladi. Uning barcha janrlarida muayyan o'sish-o'zgarishlar yuz berdi. Bu hol, birinchi navbatda, ocherk va hikoya singari hozirjavob janrlarda ochiq namoyon bo'ldi.

Bu davrda yaratilgan badiiy ocherklarni mavzu e'tibori bilan ikki katta guruhga ajratib o'rganish mumkin. Birinchi guruhga hozirgi voqelik va zamondosh-yurtdoshlarimiz haqidagi ocherklar kirsa, ikkinchi guruhga chet el mavzusiga bag'ishlab yozilgan ocherklar kiradi.

Ocherkchilikda ixtisoslashish, muammoli ocherklar yaratish an'anasi ancha o'sdi. A. Muxtor ocherklarida sanoat kishilari,

S. Anorboyev ocherklarida chorvadorlar hayoti, A. Qahhor, Y. Shamsharov, N. Safarov, H. Nazir, Habib Nu'mon ocherklarida paxtakorlarning sertashvish hayoti, fidokorona mehnati ko'proq qalamga olindi. A. Qahhorning «So'z G'anisherga», «Mirzacho'lda kuz» ocherklarida azamat cho'lquvarlarning, dongdor paxtakorlarning jonli obrazlari mahorat bilan tasvirlandi.

Oybek «Pokiston taassurotlari», H. G'ulom «Yevropa taassurotlari», A. Muxtor «Yevropa safari», I. Rahim «Xitoy xotiralari» kabi ocherklarida Yevropa va Osiyodagi bir qancha mamlakatlar xalqlarining turmush tarzi, madaniyati, urf-odatlarini, ozodlik va tinchlik yo'lidagi kurashlarini badiiy ifodalab berdilar.

Hikoya janrida ham bir qancha yangiliklar yuz berdi. «Yillar» (A. Qahhor), «Hikoyalar» (Oydin), «Hayotga chaqiriq» (A. Muxtor), «Hikoyalar» (S. Anorboyev), «Hikoyalar» (S. Zunnunova), «Hikoyalar» (P. Qodirov), «Ikki muhabbat» (O. Yoqubov), «Odamning qadri» (H. Nazir) singari to'plamlardan joy olgan ko'p asarlar bu davr hikoyachiligining mahsulidir. Bu hikoyalar dastavval mavzu doirasining xilma-xilligi bilan diqqatni o'ziga jalb etadi. Ularda paxtakorlar, chorvadorlar, ishchilar, ziyolilar, cho'lquvarlar hayotiga oid tipik lavhalar chizilgan. Zamondoshlarimizning jonli obrazlari yaratilgan. Shu bilan birga, hayotda va kishilar ongida uchrovchi ayrim illatlar fosh etilgan. Chunonchi, Rahmat Fayziyning oilaviy hayot va axloq-odob mavzusida yozilgan «Yodgor» hikoyasini eslaylik.

Hikoyada tasvirlanishicha, zavod muhandisi Zuhurjon rafiqasi Ma'sumaxon bilan Tohir-Zuhrolardek shirin-shakar yashaydi. Lekin Zuhurjonning peshonasiga bu baxt, bu totli hayot sig'maydi. Ma'sumaxon ko'zi yorigach, tezda vafot etadi. O'g'ilga Yodgor deb ism qo'yadilar. Ma'sumaxonning dugonasi, maktab o'qituvchisi Zarofatxon Zuhurjonga tegib olish maqsadida Yodgorga g'amxo'rlik qila boshlaydi. Zuhurjon Yodgorning tarbiyasini o'ylab, Zarofatga uylanadi. Ana shundan so'ng Zarofat asta-sekinlik bilan o'z «hunar»ini ko'rsata boshlaydi. U Yodgorga o'gaylik qilib, bolani xo'rlaydi,

azoblaydi. Uni uradi, ovqat bermay qamab qo'yadi... Hikoyada Zuhurjon, Zarofat, Yodgor obrazlari vositasida axloq-odob, bola tarbiyasi va oila haqida muhim fikrlar obrazli tarzda ifodalangan. Hikoyada Zuhurjonning vazminligi, bolajonligi ulug'lanib, Zarofatning usti yaltiroq, ichi qaltiroq axloqi fosh etilgan. Adib obrazlar xarakterini ochishda ruhiyat tahlilidan mohirlik bilan foydalangan.

To'g'ri, bu davrda yaratilgan hikoyalarning ayrimlarida badiiy mahorat yetishmaydi. Ba'zi hikoyalarda bir xillik, badiiy qolipbozlik alomatlari uchrab turardi. Hayot haqiqatini yuzaki, bir tomonlama aks ettirish hollari ko'zga tashlanardi.

Roman va qissa janrlari bu davr nasrida salmoqli o'rin tutadi. S. Ayniyning «Esdaliklar», A. Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari», P. Tursunning «O'qituvchi», A. Muxtorning «Opasingillar», Oybekning «Oltin vodiyan shabadalar» singari romanlari shu davrda paydo bo'ldi. Bu asarlarda XX asr voqeligining turli manzaralari yoritilgan. Masalan, «O'qituvchi» (1951) romanida O'zbekistonda yangi tipdagi xalq ziyolilarining shakllanish tarixi tasvirlanadi. Unda bosh qahramon Elmurodning 1910–1930-yillardagi hayoti, ziyoli sifatidagi faoliyati misolida o'zbek xalqining o'sha davrdagi qismati ko'rsatiladi.

«O'qituvchi» romanida avtobiografik materiallar ko'p qo'llanilgan. Bu haqda Parda Tursun: «Romanning mavzui o'zim bilan birga o'sa bordi. Romanda tasvirlangan narsalarning to'qson foizini men o'z ko'zim bilan ko'rganman va ularda qatnashganman», — deb yozgan edi. «O'qituvchi» romani bir necha yillar davomida yozildi. Parda Tursun avval «Haq yo'l» va «O'qituvchining yo'li» qissalarini yaratdi. Keyinchalik ularni qaytadan jiddiy ishlab birlashtirdi, yangi voqea va yangi obrazlar bilan boyitdi. Shu tariqa «O'qituvchi» romani paydo bo'ldi.

Bu roman «Yetimlik», «Baxt», «Qishloqda», «Haq yo'l» deb nomlangan to'rt qismdan iborat. U kompozitsion jihatdan bir butun, yaxlit. Roman voqealari bir-biri bilan uzviy bog'lanib ketgan. Roman sujeti mamlakatda zulm va adolatsizlikning kuchayishi, dehqonlarning qashshoqlashishi, yangi tipdagi

ziyolilarning shakllanishi, xotin-qizlar ozodligi uchun kurash, qishloqlarda jamoa xo‘jaliklarining tarkib topishi singari masalalarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Davrning ijtimoiy masalalari bosh qahramon Elmurodning hayot yo‘li va u boshidan kechirgan voqealar bilan chambarchas bog‘lab yoritilgan. Roman — sujet va kompozitsiya, til va tasvir aniqligi jihatidan ham ancha puxta. Biroq «O‘qituvchi» romanida zamonasozlikka borib, davr voqeligini ortiqcha maqtashga yo‘l qo‘yilgan.

«Oltin vodiyan shabadalar» (Oybek), «Hayot buloqlari» (I. Rahim), «Cho‘lga bahor keldi» (R. Fayziy), «G‘oliblar» (Sh. Rashidov), «Qadrdon dalalar» (S. Ahmad), «Daryolar tutashgan joyda» (A. Muxtor), «Jamila» (Mirmuhsin), «Ko‘korol chiroqlari» (H. Nazir), «Yangi direktor» (S. Zunnunova), «Oqsoy» (S. Anorboyev), «Tengdoshlar» (O. Yoqubov), «Kichik garnizon» (M. Muhamedov) singari roman va qissalar zamonaviy mavzularda bitilgan. Ularda paxtachilik sohasida fidoyilik ko‘rsatayotgan, cho‘llarga suv chiqarib, qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirayotgan, xo‘jalik iqtisodini mustahkamlayotgan, yangi qishloqlar barpo etayotgan zamondoshlar hayoti O‘ktam va Komila («Oltin vodiyan shabadalar»), Yulduz va Muhiddin («Cho‘lga bahor keldi»), Oyqiz va Olimjon («G‘oliblar») singari obrazlar misolida ko‘rsatilgan. Bu obrazlar vositasida qishloq ahlining ibratli ishlari va fazilatlari umumlashtirib aks ettirilgan. Biroq zamonaviy mavzularda yozilgan roman va qissalarning ko‘pchiligida voqelik bo‘yab-bejab, sxematik tarzda tasvirlangan. Natijada, hayot ko‘pincha yuzaki, bir tomonlama aks ettirildi. Bundan tashqari, bu davr romanchiligi va qissachiligining badiiy saviyasi, umuman olganda, yuksak emas edi. «Hayot buloqlari» (I. Rahim), «Yashil boylik» (Said Nazar), «Fasllar» (H. Nu‘mon), «Saodat» (J. Sharipov) singari badiiy jihatdan me‘yoriga yetmagan asarlarda hayot yuzaki tasvirlangan edi.

Bunday nuqsonlardan qat’i nazar, mazkur davrda o‘zbek nasri o‘zining badiiy saviyasini oshirishga intilish yo‘lidan bordi.

DRAMATURGIYA

Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda o'zbek dramaturgiyasining hayot bilan aloqasi ancha mustahkamlandi. Zamondoshlar obrazini yaratishga qiziqish ortdi. Natijada, hozirgi zamon mavzularida qator sahna asarlari vujudga keldi. To'g'ri, bu davrda uzoq va yaqin o'tmish mavzulari ham dramaturglar diqqatidan chetda qolmadi. «Ravshan va Zulxumor» (K. Yashin), «Alpomish», «Muqimiy» (S. Abdulla), «Aziz va Sanam» (A. Bobojon), «Qiz qal'asi» (Said Nazar) kabi sahna asarlari yaratilib, ularda xalqning hayoti, orzu-umidlari, yurt o'g'lonlarining bosqinchi yovlarga qarshi kurashi ko'rsatildi.

Dramaturgiyada folklor materiallari va xalq dostonlari sujetiga ham murojaat qilindi. Xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan sujetlardan foydalanib, «Ravshan va Zulxumor», «Alpomish» singari qiziqarli pyesalar yaratildi. Sobir Abdullaning o'zbek xalq og'zaki ijodi materiallari asosida yozilgan «Alpomish» dramasi romantik qahramonliklarga, hayotiy voqealarga va yorqin obrazlarga boy. Muallif folklor materiallariga ijodiy munosabatda bo'lib, dostondagi barmoq vaznda yaratilgan she'riy parcha va qo'shiqlarni aruzda yozilgan qo'shiq va ariyalar bilan almashtirgan. «Alpomish» musiqali dramasi vafodorlik, sevgiga sodiqlik, vatanparvarlik, qahramonlik va do'stlikni ulug'lovchi asar sifatida tomoshabinlarga manzur bo'ldi.

Bu davrda xalqning Oktabr to'ntarishi (1917) arafasidagi murakkab hayotini va ozodlik yo'lida olib borgan kurashini aks ettiruvchi sahna asarlari ham yaratildi. Shulardan Nazir Safarovning «Sharq tongi» dramasi 1917-yil fevralidan so'ng Toshkentda yuz bergan voqealar, inqilobiy vaziyat va uning kun sayin keskinlashishi ko'rsatilgan. Asar sujeti keskin kurash va dramatik kolliziyalar zaminida rivojlana boradi. Voqea inqilobiy harakatning Toshkentdagi g'alabasini ko'rsatish bilan tugaydi.

Bu davrda o'zbek dramaturgiyasida ikkinchi jahon urushi mavzusini yorituvchi, xalqning fashistlarga qarshi kurashdagi

qahramonligini, vatanparvarligini tasvirlovchi «Hayot qo‘shig‘i» (Uyg‘un), «General Rahimov» (K. Yashin), «Onalar» (Ismoil Akram), «Zafar» (Umarjon Ismoiliy) kabi pyesalar ham yuzaga keldi. Bu sahna asarlarida xalqlar do‘stligi, insonparvarlik va vatanparvarlik g‘oyalari targ‘ib qilingan, qirg‘inbarot urushlar qoralangan.

Shunisi xarakterliki, bu davr dramaturgiyasida asosiy e‘tibor zamondoshlar hayoti va ijtimoiy turmushini tasvirlashga qaratildi. Zamonaviy mavzularda yaratilgan sahna asarlarining aksariyatida qishloq xo‘jaligidagi barakali mehnat, o‘zbek dehqonlarining paxtachilikni rivojlantirish, yangi yerlar ochish sohasidagi faolligi, shuningdek, ularning hayotda mavjud bo‘lgan illatlarga qarshi kurashlari ancha keng tasvirlandi. «Shohi so‘zana» (A. Qahhor), «Oltin ko‘l», «Navbahor» (Uyg‘un), «Muhabbat» (Tuyg‘un), «Chin muhabbat» (O. Yoqubov), «Hayot maktabi» (N. Safarov) kabi pyesalarda bu xususiyat ochiq ko‘rinadi. Bulardan, ayniqsa, «Shohi so‘zana», «Oltin ko‘l», «Muhabbat» asarlari tomoshabinlarga ko‘proq manzur bo‘ldi. Tuyg‘unning «Muhabbat» komediyasida, xususan, frontga borib kelganligi bilan o‘rinsiz gerdayib, jamoa ishiga mensimay qarovchi Yetov obrazi jonli va muvaffaqiyatli chiqqan.

Ziyolilar hayoti mavzusida yaratilgan «Og‘riq tishlar» (A. Qahhor), «Yurak sirlari» (B. Rahmonov), «So‘nggi pushaymon» (Uyg‘un), «Farog‘at» (I. Akram), «Kechirilmas gunohlar» (I. O‘ktam) kabi sahna asarlari ham e‘tiborga loyiqdir. Ularda asosiy mavzu bilan bog‘liq holda hayotda uchrovchi har xil illatlarga qarshi kurash, shuningdek, sevgi-muhabbat, axloq-odob masalalari ham yoritildi. Xususan, «Yurak sirlari» (1958) komediyasi tomoshabinlar tomonidan qizg‘in kutib olindi. Unda ko‘pchilikni qiziqtiradigan hayotiy masalalar ko‘tarilgan va haqqoniy hal qilingan. Pyesadagi bosh obraz Surmaxon beibo, tannoz va satang shaxs sifatida mohirlik bilan yaratilgan. Ilhom, Sattor, kampir, shofyor kabi obrazlar ham asar g‘oyasini ochishda, asosiy konfliktni yuzaga chiqarishda, dramatismni kuchaytirishda, komik va lirik holatlarni jonlantirishda muhim rol o‘ynagan.

Komediya ruhiyat tahlili muvaffaqiyatli chiqqan; psixologik tahlil san'atidan ustalik bilan foydalanilgan. Natijada, asosiy obrazlar xarakteri, ularning ma'naviy qiyofalari — yurak sirlari yorqin ochilgan. Asarda personajlarning o'z-o'zini fosh etish usulidan ham mohirona foydalanilgan. Ana shuning uchun ham obrazlarning, xususan, Surmaxonning har bir so'zidan, har bir harakatidan uning ichki va tashqi dunyosi bo'rtib ko'rinadi.

To'g'ri, bu davrda «Shohi so'zana», «Og'riq tishlar», «Yurak sirlari» kabi yetuk komediyalar bilan bir qatorda, «Hikmat» (Tuyg'un), «Hayot maktabi» (N. Safarov), «Onalar» (I. Akram) kabi badiiy jihatdan bo'sh pyesalar ham yuzaga keldi. R. Hamroyev va M. Melkumovning «Yorqin hayot», Sh. Sa'dullaning «Dalada bayram» pyesalari «konfliktsizlik nazariya»si asosida yozilgan bo'lib, ularda o'sha yillardagi qishloq hayoti bo'yab-bezab, kam-ko'stsiz va dabdabali qilib, yuzaki ko'rsatilgan.

Umuman olganda, urushdan so'nggi birinchi o'n yillikda o'zbek adabiyoti ko'p jihatdan olg'a siljidi. Bu davrda nazm, nasr va dramaturgiyada zamonaviy mavzularni aks ettirishga, zamondoshlar obrazlarini ko'rsatishga bag'ishlangan xilma-xil asarlar, jumladan, yirik badiiy polotnolar yuzaga keldi.

O'zbek adabiyoti 40–50-yillarda mamlakat hayotidagi jiddiy qiyinchiliklarga, xususan, sotsialistik realizm va kommunistik mafkura tazyiqlariga qaramay, haq so'zni aytishga, o'z burchini bajarishga harakat qildi. Yozuvchilarimiz ko'p hollarda realistik badiiy asarlar yaratib, so'z san'ati xazinasini boyitishga munosib hissa qo'shdilar.

UCHINCHI BOB

1960–1980-YILLARDAGI O‘ZBEK ADABIYOTI

DAVRNING QISQACHA TAVSIFI

Bu davrda mamlakat hayotida, moddiy va ma’naviy turmushda jiddiy o‘zgarishlar va yangiliklar bo‘ldi. Bular, hech shubhasiz, stalinizmning qulashi bilan bevosita bog‘liqdir. Darhaqiqat, Stalin vafot etgach, 50-yillarning o‘rtalariga kelib, shaxsga sig‘inish illati keskin qoralandi, uning zararli oqibatlarini tugatish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilandi. Natijada, mamlakatda shaxsga sig‘inish davrida yo‘l qo‘yilgan adolatsizlik, qonunbuzarlikka chek qo‘yish va demokratiya hamda ijtimoiy adolatning qaror topishiga yo‘l ochila bordi. Shu tariqa, sho‘ro mamlakati 1956-yilda o‘z tarixining yangi bosqichiga — shaxsga sig‘inish yillarida yo‘l qo‘yilgan ijtimoiy adolatsizlikni tuzatish davriga qadam qo‘ydi.

Bu davrda xalqning siyosiy faolligi, ma’lum darajada, o‘sdi. Shu bilan birga, bu davrda markazning aybi bilan ijtimoiy hayotda dabdababozlik, ko‘zbo‘yamachilik, ikkiyuzlamachilik singari illatlarga yo‘l qo‘yildi. Binobarin, bu davrda taraqqiyot silliq kechmadi. Depsinish va turg‘unlik yillari ham bo‘ldi. Ana shunga ko‘ra bu davrni katta o‘zgarishlar, o‘tmish xatolarini tuzatish va ba’zi yangi xatolarga yo‘l qo‘yish davri deb atash mumkin.

Eng muhimi shuki, bu davrda mamlakat ma’naviy hayotining barcha sohalarida keskin burilish yuz bera boshladi. 1956-yilda istibdod qurbonlari: Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Usmon Nosir, Botu singari yozuvchilar oqlandi.

Jamiyatdagi bunday o'zgarishlar adabiy hayotga ham o'z ta'sirini o'tkaza bordi.

Bu davr adabiy harakatchiligida O'zbekiston yozuvchilarining syezdlari, shubhasiz, ijobiy rol o'ynadi. Chunki ularda yutuq va tajribalar umumlashtirilib, o'sha davr sharoiti va imkoniyatiga ko'ra istiqbol rejaları — asosiy vazifalar belgilab berildi. O'zbekiston Yozuvchilarining IV syezdi (1959-yilda), V syezdi (1965-yilda), VI syezdi (1971-yilda), VII syezdi (1976-yilda), VIII syezdi (1980-yilda), IX syezdi (1985-yilda), X syezdi (1991-yilda) bo'lib o'tdi. Bu qurultoylarda adabiy hayotni yaxshilashga doir jiddiy va salmoqli fikrlar bayon etildi. Natijada, bu davrda adabiyot mamlakat va xalq hayoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlandi.

SHE'RIYAT

Bu davrda o'zbek she'riyatining asosiy e'tibori hayot va kishilar ongidagi o'zgarishlarni tasvirlashga qaratildi. Shuningdek, jahonda tinchlik uchun kurash, xalqlar do'stligi, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi abadiy mavzular milliy she'riyatning diqqat markazida turdi. Vatan va zamon, odam qadri va insoniy burch, sevgi-muhabbat haqida ko'plab she'rlar yaratildi. Taniqli shoir Shuhrat ona Vatanning poetik obrazini chizishda xarakterli detallar va badiiy tasvir vositalaridan foydalanib, jozibadorlikka erishdi. Ona Vatan obrazini qalb qo'ri bilan sodda va teran aks ettirdi:

*Shu yerga tushgandir ilk oyoq izim,
Shu bog'da ilk marta kapalak quvdim,
Kapolak quvganim shu bog'ni o'zim,
Keyincha Vatan deb, jonimdan sevdim.
Chindan ham Vatanim shu bog', shu tuproq,
Nima bor shulardan go'zal va pokroq.*

O'zbek she'riyatida vatanparvarlik va xalqlar do'stligi g'oyalari birgalikda tarannum etildi. Shunisi muhimki, bu mavzuni yoritishda his-tuyg'udan mahrum bo'lgan balandparvoz, dabdabali «qizil so'zlar», ritorik va'zxoniklar

oʻrnini tiniq poetik kechinmalar, hayotiy obrazlar, jonli tasvirlar tobora koʻproq egallay bordi. Gʻafur Gʻulomning «Bizning uyga qoʻnib oʻting, doʻstlarim», «Qardosh tojik xalqiga», Uygʻunning «Goʻzal Ukraina», «Salom», Zulfiyaning «Koʻkchatov», «Qarmoq», M. Boboyevning «Qoraqum kanali», Mirtemirning «Qirgʻiz xalqiga», «Olmaotaning qishi» kabi sheʼrlarida mana shu xususiyat yaqqol sezilib turadi.

E. Vohidov, A. Oripov, U. Azimov, O. Hojiyeva, H. Xudoyberdiyeva, A. Suyun, Sh. Rahmon, D. Fayziy va boshqa shoirlar xalqlar doʻstligi mavzusini tasvirlashda voqea va faktlarni quruq bayon etish yoʻlidan emas, aksincha, obrazli mushohada yuritish, jonli hayotiy manzara yaratish yoʻlidan bordilar.

Oʻzbek shoirlari xalqning xorijiy mamlakatlar mehnatkashlari bilan doʻstona aloqalari haqida ham poetik asarlar yaratdilar. Gʻafur Gʻulom, Zulfiya, Uygʻun, Shayxzoda, H. Gʻulom, A. Muxtor, A. Oripov, R. Bobojon, Mirmuhsin, E. Vohidov, Shuhrat, S. Akbariy, O. Matjon kabi shoirlarning chet el voqeligi haqida yozilgan qator asarlarida xorijiy mamlakatlar xalqlariga xayrixohlik tuygʻulari bildirildi. «Hirotd» (Gʻ. Gʻulom), «Hindiston haqida» (Uygʻun), «Salom sizga, erkparvar ellar» (Zulfiya), «Qitʼalar uygʻoq» (H. Gʻulom), «Koʻz yosh va tabassumlar» (S. Akbariy), «Nega Rimga kelding, tunislik bola» (A. Oripov), «Kanada turkumidan» (E. Vohidov), «Sharq guldastasi» (B. Boyqobilov) kabi poetik asarlarda xorijiy mamlakatlar xalqlari hayotiga oid lavhalar aks ettirildi. Mustamlakachilik tuzumining chok-chokidan soʻkilib, nurab borayotganligi jonli va yorqin boʻyoqlarda tasvirlab berildi.

Bu davrda oʻzbek sheʼriyatida mehnat va mehnatsevar inson haqida koʻp yozildi. «Kulol va zargar», «Shofyor» (Gʻ. Gʻulom), «Mirza Guliston», «Taqir», «Buloq» (Uygʻun), «Umr oʻtmoqda», «Dalalarni kezmoqda gasht bor» (Zulfiya), «Shundoq oʻtgan umr armonsiz», «Gudok» (A. Muxtor), «Geolog», «Mehnat qoʻshigʻi» (R. Bobojon), «Inson va yaxshilik», «Ona va tish» (Shukrullo), «Qalb va qalam» (Mirmuhsin), «Goʻzallik», «Inson» (E. Vohidov) kabi koʻrkam

she'rlarda oddiy kishilarning bunyodkorona mehnati sharaflandi, ularning rang-barang poetik obrazi yaratildi.

Bu davr she'riyatida faqat mehnat jarayoni aks ettirib qolinmay, halol mehnat qilayotgan kishilar ruhiyati, ularning ko'nglidagi dardlar, odamlarning ko'ngil kechinmalari ham tasvirlandi. Bunday xususiyat Zulfiyaning «Kamalak», «Shalola», A. Muxtorning «99 miniatura», Shukrulloning «Inson va yaxshilik», E. Vohidovning «Muhabbatnoma», A. Oripovning «Yurtim shamoli», O. Matjonning «Gaplashadigan vaqtlar» kitoblarida bo'rtib ko'rinadi. Ularda kishilar o'rtasidagi yangicha munosabatlar nafis ifodasini topgan.

Bu davrda o'zbek she'riyatida hayotdagi ibratli va go'zal narsalarni, ijobiy tamoyillarni aks ettirish bilan birga, turmushda uchraydigan poraxo'rlik, mansabparastlik, ko'zbo'yamachilik, ig'vogarlik, to'rachilik, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarni fosh qilishga ham e'tibor qaratildi. Hayotdagi illatlarni va salbiy nusxalarni ayovsiz fosh etish jamiyatni qayta qurish va poklanish davrida, ayniqsa, avj oldi. Natijada, qator hajviy she'rlar, masal va fel'etonlar yaratildi. Uyg'un, A. Oripov, A. Muxtor, Mirmuhsin, S. Abdiqahhor, N. Narzullayev, Ya. Qurbonov, O. Qo'chqorbekov, M. Xudoyqulov kabi shoirlar hajviy asarlar yozishda faollik ko'rsatdilar.

Shuni ham qayd etish kerakki, mazkur davrda o'zbek she'riyati shakl va janr, til va uslub jihatdan ham boyidi. Bu davrda mumtoz she'riyatimizda rivojlangan g'azal, tuyuq, ruboiy singari janrlardan keng foydalanildi. G'azal janrida zamonaviy ashula va qo'shiqlar yozishda Sobir Abdulla, Uyg'un, Habibiy, Hamid G'ulom, Erkin Vohidov, E'tibor Oxunova, Vosit Sa'dulla, Jamol Kamol kabi shoirlar, ayniqsa, yaxshi natijalarga erishdilar. Bular hayotdagi nuqsonlarni hajv yo'li bilan fosh qilishda masal, tuyuq, ruboiy janrlaridan ham unumli foydalandilar.

Bu davrda ko'plab dostonlar ham yaratildi. Natijada, dostonchiligimizda son jihatidan ham, sifat jihatidan ham muayyan o'sish bo'lishiga erishildi. Uzoq va yaqin o'tmish

haqida «Guli va Navoiy» (Oybek), «Shiroq» (Mirmuhsin), «Furqat» (Gʻayratiy), «Gumbazdagi nur», «Mashrab» (M. Ali), «Samarqandnoma» (D. Fayziy), «Girdob» (S. Akbariy) kabi dostonlar yozildi. Ularda oʻtmish hayot haqiqati, jumladan, xalqimizning mashhur farzandlari obrazlari aks ettirildi.

Dostonchilikda zamonaviy mavzular, xalqimizning urushdan soʻnggi dastlabki yillardagi hayoti, ijtimoiy mehnati, maʼnaviy-axloqiy masalalar diqqat markazida turdi. Hamid Gʻulomning «Lola koʻl», Mamarasul Boboyevning «Ona qalbi», Saida Zunnunovaning «Ruh bilan suhbat», Sulton Akbariyning «Mening mahallam», Dushan Fayziyning «Onaizor», J. Jabborovning «Ona yer qoʻshigʻi» va boshqa dostonlar ana shundan dalolat beradi.

Hamid Gʻulomning «Lola koʻl» dostonida sevgiga sodiqlik va chin insoniylik ulugʻlanadi. Shirin-shakar oilaning, chin sevgining qadriga yetmaydigan beburd kimsalar fosh etiladi. Tabiat goʻzalliklarini eʼzozlash, tabiat boyliklarini asrash gʻoyasi olgʻa suriladi.

«Lola koʻl» dostonida Toʻlagan bilan Mehri oʻrtasidagi sevgi sarguzashti, ularning oilaviy turmushi va qismati oʻlkamizdagi katta hayot zaminida aks ettirilgan. Dostonda tasvirlanishicha, Mehri bilan Toʻlagan besh yil birga turmush quradi. Bir qiz va bir oʻgʻil koʻradi. Lekin bu baxt koʻpga bormaydi. Negaki, Toʻlagan oʻz oilasiga bevafoqlik qilib, umrini boshqalar bilan kayf- safoda oʻtkazadi. Oxir-oqibatda bu oila nuraydi. Asarda Toʻlagan va Mehrining oila buzilgandan keyingi hayoti va taqdiri juda taʼsirli qilib aks ettirilgan. Mehrining ichki kechinmalarini, Toʻlaganning oʻz qilmishlaridan pushaymon boʻlishini koʻrsatishda shoir ruhiyat tahlili sanʼatidan oʻrinli foydalangan.

Bu davr dostonchiligida Ramz Bobojonning «Obi hayot» asarining oʻz oʻrni bor. Bu doston Oʻrta Osiyo respublikalarida yuz bergan oʻzgarishlar, choʻllarning oʻzlashtirilishi, oʻzbek, qozoq va turkman xalqlari tomonidan jilovlangan suvning choʻllarga hayot baxsh etgani va Mirzachoʻlning obod boʻlgani haqida hikoya qiladi, «Obi hayot» dostonida xalqlar doʻstligining kuch-qudrati madh etilgan.

Bu davr dostonchiligidan umumbashariy muammolar borgan sari ko'proq o'rin oldi. Notinch dunyo tashvishlari bilan yashayotgan zamondoshlarning his-tuyg'ulari, ularning tinchlik va do'stlik uchun olib borayotgan kurashlari o'z badiiy ifodasini topdi. Oybekning «Davrim jarohati» dostonida dahshatli atom urushining oldini olish masalasi ko'tarilgan bo'lsa, Hamid G'ulomning «Amazonka» asarida kishilik jamiyatining taqdiri, insonning hayotdagi o'rni, qadr-qimmatini masalasi yoritilgan. Har ikkala dostonida ham qirg'inbarot urushga nafrat, tinchlik va ozodlik, adolat va taraqqiyot kabi umumbashariy masalalar publitsistik ko'tarinkilik bilan aks ettirilgan.

«Amazonka» dostoni markazida Chili xalqining dunyoga mashhur, taraqqiyparvar shoiri Pablo Neruda obrazi turadi. Hamid G'ulom bu obrazni samimiy hurmat va ixlos bilan yaratgan. Muallif Pablo Neruda asarlarining Chili vatanparvarlariga madad berayotganligini obrazli tarzda ko'rsatib, fashistlar iskanjasida azob chekayotgan Chili xalqining kuch-qudratiga, porloq kelajagiga ishonch birdirgan:

*Doston qahratonidan
Sirqiraydi suyaklar,
Neruda dostonidan
Mador olar yuraklar,
Azobga berar bardosh,
Axir, chiqar-ku quyosh!*

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari, bu davrda «Yurakdagi o'q» (Nazarmat), «Tanovar» (H. Sharipov), «Kelinchak», «Bo'zto'rg'ay» (O. Hojiyeva), «Rajab Ashurov dostoni» (J. Kamol), «Erk sadolari» (E. Samandar) singari dostonlar ham yaratildi.

Bu davrda o'zbek shoirlari she'riy roman janriga ham murojaat etdilar. «Ziyod va Adiba» (Mirmuhsin), «Shukuhli karvon», «Notinch Xuroson» (B. Boyqobilov), «Boqiy dunyo» (M. Ali), «Bir savol» (H. Sharipov) kabi asarlar she'riy roman yaratish sohasidagi izlanishlar samarasidir.

To'g'ri, bu davrdagi o'zbek she'riyatida yutuqlar bilan birga, turli nuqsonlar, «o'rtamiyona» asarlar, g'oyaviy-badiiy zaif she'rlar, zamonasozlik alomatlar ham ko'zga tashlanadi.

Umuman olganda, 60–80-yillarda o'zbek she'riyati o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarila bordi. So'z san'atida kundalik mavsumiy mavzulardan tortib to ekologiya va siyosatga qadar rang-barang mavzularda turli asarlar yaratildi. Natijada, bu davrda o'zbek she'riyatining shuhrati, qadr-qimmatini mamlakat bo'ylab tobora osha bordi. G'afur G'ulom «Sarhisob» she'rlar to'plami, Zulfiya «Kamalak» va «Shalola» kitoblari, Ramz Bobojon «Obi hayot» dostoni uchun Davlat mukofotiga sazovor bo'lishdi. Bir qancha shoirlarning eng yaxshi she'rlari, dostonlari turli tillarga tarjima qilindi va ko'pchilikka manzur bo'ldi.

NASR

Bu davrda o'zbek nasri ham ko'p jihatdan rivojlandi. Natijada, u adabiyotning yetakchi janriga aylandi. Bu davr o'zbek nasri sohasida Oybek, A. Qahhor, Sh. Rashidov, R. Fayziy, M. Ismoilov, Said Ahmad, A. Muxtor, P. Qodirov, O. Yoqubov, Shuhrat, H. G'ulom, Mirmuhsin, H. Nazir, S. Anorboyev, S. Zunnunova, M. Qoriyev, Ne'mat Aminov, Farhod Musajonov, Erkin Samandar, Sa'dulla Siyoev singari tajribali yozuvchilar ijod etdilar. Shu bilan birga, nasrda O'lmas Umarbekov, O'ktam Usmonov, O'tkir Hoshimov, Shukur Xolmirzayev, Murod Muhammad Do'st, Tog'ay Murod, G'affor Hotamov, Xayriddin Sulton, Nurali Qobul va boshqa yosh, iste'dodli adiblar ham samarali ijod qildilar.

Bu davrda, avvalo, ocherk, badiiy publitsistika va hikoya janrlari rivoj topdi. Asqad Muxtor, Said Ahmad, O. Yoqubov, Mirmuhsin, P. Qodirov, O'. Umarbekov, O'. Hoshimov, Sh. Xolmirzayev, U. Nazarov va boshqalarning hikoya hamda ocherklarida zamondoshlarning realistlik obrazlari yaratildi.

Badiiy publitsistika sohasida qalam tebratgan O. Yoqubov, Sarvar Azimov, P. Qodirov, B. Daminov, P. Shermuhammedov, M. Ali, M. Abdullayev, O'. Hoshimov, K. Bahriyev,

A. Ibrohimov, Yo. Xo‘jamberdiyev kabi yozuvchilar inson mehnati, tabiatni asrash, Orol dengizini falokatdan saqlab qolish, tabiat boyliklaridan tejab-tergab foydalanish, o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish, O‘zbekiston o‘lkasining iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqil bo‘lishi va boshqa dolzarb mavzularni dadil ko‘tarib chiqdilar.

Bu yillarda, xususan, qissa va roman janrlari tez rivojlandi. Xalqimizning o‘tmish hayoti haqida «Bolalik» (Oybek), «O‘tmishdan ertaklar» (A. Qahhor), «Zulmat ichra nur» (M. Osim), «Buxoroning jin ko‘chalari» (A. Muxtor), «Cho‘li iroq» (O‘. Umarbekov) singari go‘zal, yetuk qissalar yaratildi. Ayni chog‘da, zamonaviy mavzularda «Muhabbat» (A. Qahhor), «Qadrim», «Meros», «Erk» (P. Qodirov), «Muqaddas», «Larza», «Tilla uzuk», «Matluba», «Qanot juft bo‘ladi», «Billur qandillar» (O. Yoqubov), «Bo‘ronlarda bordek halovat» (A. Muxtor), «Sevgim-sevgilim», «Yoz yong‘iri», «Ikki soldat haqida qissa», «Damir Usmonovning ikki bahori» (O‘. Umarbekov), «Bahor qaytmaydi», «Dunyoning ishlari» (O‘. Hoshimov) kabi badiiy baquvvat qissalar yozildi. Bu asarlarda hozirgi davrning xilma-xil mavzulari mahorat bilan aks ettirilib, zamondoshlarning jonli obrazlari yaratildi.

Bu qissalarning aksariyatida tabiiylik, samimiyluk va jozibadorlik ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, bu qissalarda yangi mavzularni badiiy ifodalashga, yangi fikr aytishga, yangi obraz yaratishga intilish tamoyili kuchli. «Dunyoning ishlari» (O‘tkir Hoshimov), «Iste‘fo», «Galatepa qissalari» (Murod Muhammad Do‘st), «Quduq tepasidagi oy» (G‘affor Hotamov), «Yolg‘onchi farishtalar» (Ne‘mat Aminov), «Oydinda yurgan odamlar» (Tog‘ay Murod) singari qissalar kitobxonlarga manzur bo‘ldi. Chunki ularda hozirgi davr hayoti va insonning ma‘naviy olami qiziqarli tarzda teran tadqiq etilgan. Biroq bu davrda «Shoxidamas, bargida», «Oltin qafas», «Bir kecha fojiasi», «Hulkar» kabi badiiy jihatdan zaif, «o‘rtamiyona» qissalar ham paydo bo‘ldi.

Romanchilik — bu davr nasrining yetakchi janri bo‘ldi. Yuztacha roman yozildi. Romanchilikda mavzular doirasi

kengaydi, mazmun chuqurlashib, obrazlar turkumi boyidi. Ijobiy qahramonlar qatori yangi-yangi obrazlar hisobiga to'ldirildi. Roman janrida sifat o'zgarishlari, yangiliklar yuz berdi. Avvalgi davrlarda nasrimizda bo'lmagan roman-dilogiya («Bo'rondan kuchli», «Mash'al»), roman-trilogiya («Ufq», «Farg'ona tong otguncha»), roman-novella («Chinor», «Ikki eshik orasi») janrlari paydo bo'ldi. Shuningdek, o'zbek nasrida tarixiy psixologik roman («Ulug'bek xazinasi»), ijtimoiy-psixologik roman («Davr mening taqdirimda»), tarixiy-falsafiy roman («Ko'hna dunyo») namunalari yuzaga keldi.

Shu davrning mahsuli bo'lgan «Ulug' yo'l» (Oybek), «Farg'ona tong otguncha» (M. Ismoiliy), «Ulug'bek xazinasi», «Ko'hna dunyo» (O. Yoqubov), «Yulduzli tunlar» (P. Qodirov), «Me'mor», «Temur Malik» (Mirmuhsin), «Navro'z» (N. Safarov), «Qasoskorning oltin boshi» (X. To'xtaboyev), «Spitamen» (M. Qoriyev) singari romanlarda xalqimizning uzoq va yaqin o'tmishi tasvirlandi. Xalqimiz o'tmish hayotining ibratli tomonlari ham, o'sha zamondagi zulm va adolatsizlik ham badiiy-obrazli tarzda ochib berildi. Taniqli adib Mirzakalon Ismoilining «Farg'ona tong otguncha» romanida xalqimizning 1917-yillar arafasidagi hayoti va kurashi yorqin tasvirlandi.

Hamid G'ulom «Mash'al», «Mangulik» romanlarida xalqimizning 1917-yildan so'nggi dastlabki davrlardagi mashaqqatli va murakkab hayot yo'lini tasvirlab berdi. Bu ikki romanda ham yangi jamiyat bilan bir qatorda, Botirali, E'zozxon, Ma'sud singari yangi ong-tushunchali kishilarning yuzaga kela boshlashi, ularning xarakteri, faoliyati haqqoniy ifodalangan.

Hamid G'ulom «Mangulik» romanida o'zbek xalqining 20-yillardagi hayoti va kurashini aks ettirar ekan, o'sha davrdagi hayot-mamot kurashining asl mohiyatini ijobiy va salbiy obrazlarning ma'naviy olami tasviri misolida gavdalantiradi. Asarda ruhiyat tahlili ancha puxta. «Mangulik» romanida badiiy-to'qima obrazlar bilan bir qatorda tarixiy mashhur shaxs — atoqli davlat va jamoat arbobi Akmal Ikromovning realistlik obrazi yaratilgan. Asarda Akmal Ikromov otashin kurashchi,

mohir tashkilotchi, adolatli rahbar va kamtar inson sifatida gavdalanadi.

Bu davrda ikkinchi jahon urushi mavzusida, xalqning front va front orqasidagi jangovar hayoti haqida «Shinelli yillar», «Oltin zanglamas» (Shuhrat), «Qudratli to‘lqin» (Sh. Rashidov), «Fidoyilar» (I. Rahim), «Hijron kunlari» (Said Ahmad), «Vafodor» (V. G‘afurov), «Hazrati inson» (R. Fayziy), «Er boshiga ish tushsa» (O. Yoqubov) kabi romanlar yozildi. Bu asarlarda mazkur urushning mohiyati, maqsadi, bu davrdagi xalq qahramonligi keng ko‘lamda rang-barang shakllarda aks ettirildi. Jangchilarning xilma-xil obrazlari yaratildi.

Shuhratning «Shinelli yillar» (1960) romanida bosh qahramon o‘zbek yigiti Elmurodning hayoti misolida urushning boshidan oxirigacha bo‘lgan davrdagi xarakterli voqealar tasvirlangan. Roman voqeasi O‘zbekistonda boshlanib, Volga bo‘ylarida, Kavkazda, Ukrainada va chet ellarda davom etadi. Voqea fashistlar Germaniyasi tor-mor qilingach, Elmurodning o‘z uyiga — tinch hayotga qaytishi bilan tugaydi. Asarda o‘zbek jangchisining insoniyat oldidagi buyuk tarixiy xizmatlari ko‘rsatilgan.

Rahmat Fayziyning «Hazrati inson» (1969) romanida urush davridagi xalq hayoti, xususan, xalqimizga xos eng yuksak xislat — bolajonlik asosiy mavzu qilib olingan. Asarda mavzu keng tadqiq etilgan; qiziqarli va ta’sirli sujet vositasida yoritilgan. Roman sujetiga urush yillaridagi og‘ir turmush sharoitiga qaramay, turli millatga mansub o‘n to‘rt yetimni o‘z tarbiyasiga olib, insonparvarlikning beqiyos namunasini ko‘rsatgan toshkentlik Shoahmad Shomahmudov va Bahri xola jasorati asos qilib olingan. Demak, roman hayotiy voqea va tarixiy hujjatlar asosida yozilgan. Romanning bosh qahramonlari temirchi Mahkam Ahmedov va uning xotini Mehriniso opa obrazlari aniq hayotiy timsollar asosida yaratilgan. Lekin, shunga qaramay, roman voqeasi va undagi asosiy obrazlar juda katta umumlashma xususiyatiga ega. Chunki yozuvchi romanda faqat bir oila hayoti materiallaridan va nuqul hujjatlardan foydalanish bilangina cheklanmagan. Balki badiiy to‘qima

imkoniyatlaridan unumli foydalanib, hayot haqiqatiga mos bo'lgan katta umumlashma va tiniq obrazlar yaratgan. Bu haqida Rahmat Fayziyning o'zi: «Bu romanim faqat hujjatli asar emas. Uning tasvir doirasi bir oila tarixiga nisbatan ancha keng. Uning qahramonlari men urushning mashaqqatli yillarida yaqindan bilgan va jondan sevgan oddiy kishilar. Men «Hazrati inson» romanida urushning og'ir mashaqqatlarini boshidan kechirgan, ammo hamma qiyinchiliklarni yengib, dushman ustidan bo'lajak g'alabani yaqinlashtirish uchun mardonavor mehnat qilgan kishilarimizni tasvirlashga intildim»¹⁵, — deb yozgan edi.

Adib romanda Mahkam aka va Mehriniso opaning yetim bolalarga ko'rsatgan mehribonliklarini tasvirlar ekan, o'zbek xalqiga xos insonparvarlikning tub mohiyatini va uning manbalarini obrazli tarzda ochib berdi. Insonparvarlikni minglab norasida go'daklarni yetim qoldirgan urushga nafrat tuyg'usi bilan chambarchas bog'liq holda yoritadi. Romanda tasvirlangan voqealar mamlakat ijtimoiy hayoti fonida ko'rsatilgan. Shunga ko'ra, asarda davr ruhi, zamon nafasi ufurib turadi. «Hazrati inson» respublikamizning urush davridagi hayoti haqida o'quvchida to'g'ri tasavvur qoldiradi va unga estetik ta'sir etadi. Uni vatanparvarlik, insonparvarlik va baynalmilal do'stlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

«Hazrati inson» romanida Mahkam, Mehriniso, Orif, Tojixon, Botir, Saltanat kabi badiiy obrazlar yaratilgan. Shu bilan birga, epizodik tarzda bo'lsa-da, xalqimizning dono rahnamolari: Usmon Yusupov, Yo'ldosh Oxunboboyev obrazlari samimiy hurmat bilan tasvirlangan. Yozuvchi to'qima obrazlarning ham, tarixiy shaxslarning ham o'ziga xos fe'l-atvorini aniq tasvirlagan. Xususan, yosh bolalar xarakterini, ruhiyatini aks ettirishda katta mahorat ko'rsatgan.

«Hazrati inson» romani rus, qozoq, ukrain, belorus, qirg'iz, latish, ozarbayjon, shuningdek, ingliz, fransuz, ispan, nemis, polyak, arab, fors, bolg'ar, chex, v'etnam kabi yigirmadan ortiq tillarga tarjima qilingan. Taniqli rus yozuvchisi Georgiy Markov

¹⁵ *Rahmat Fayziy*. Hazrati inson. — T.: 1975, 7-bet.

bu roman haqida quyidagilarni yozgan edi: «Mana oradan ko‘p yillar o‘tdi. Lekin Rahmat Fayziyning «Hazrati inson» romaniga bo‘lgan qiziqish susaymayapti. Bu roman kitobxonlar orasida juda ommalashib ketdi. Rahmat Fayziy haqqoniy kitob yozgan, hayot oqimining naq o‘zidan hayotiy materialni tutib olish unga muyassar bo‘lgan va bu ulkan materialni u qalb qo‘ri bilan isitgan. U materialni salmoqli mazmun bilan, o‘zining haqiqiy yozuvchilik zo‘r tuyg‘usi bilan boyitgan»¹⁶.

Bu davr romanchiligida asosiy e‘tibor xalqning 50–80-yillardagi hayotini har tomonlama tasvirlashga qaratildi. Shu davrda yuzaga kelgan «G‘oliblar», «Bo‘rondan kuchli» (Sh. Rashidov), «Tug‘ilish» (A. Muxtor), «Umid» (Mirmuhsin), «Binafsha atri» (H. G‘ulom), «Uch ildiz» (P. Qodirov), «Odam bo‘lish qiyin» (O‘. Umarbekov), «Oqibat» (I. Rahim), «Jannat qidirganlar» (Shuhrat), «Diyonat» (O. Yoqubov), «Nur borki, soya bor», «Ikki eshik orasi» (O‘. Hoshimov), «Lochin qanotlari» (H. Nazir), «Girdob» (O‘. Usmonov), «So‘nggi bekat» (Sh. Xolmirzayev), «To‘fon» (J. Abdullaxonov) va boshqa romanlarda xalq hayotining turli jihatlari aks ettirildi.

O‘lmas Umarbekovning «Odam bo‘lish qiyin» (1972) romanida odamiylik va e‘tiqod masalasi markaziy o‘rinda turadi. Romanda Abdulla va Gulchehraning sevgi sarguzashti asosida inson xarakterining murakkabligi, yoshlar ma‘naviy dunyosining chuqurligi ochib berilgan. Asarda yoshlarga xos vafodorlik, halollik, do‘stlik va insonparvarlik ulug‘lanib, xudbinlik qoralanadi. Romandagi Gulchehra, Sayyora, G‘afurjon, Husanjon kabi xilma-xil obrazlar orasida Abdulla obrazi o‘z xarakterining jonliligi va murakkabligi bilan ajralib turadi. Asosiy obraz Abdulla zohiran vijdonli va halol kishiga o‘xshaydi. Uning amalparastligi, xudbinligi ko‘pchilikka tezda ma‘lum bo‘lmaydi. Yozuvchi Abdullaning ruhiy dunyosidagi qarama-qarshi tuyg‘ular kurashini, uning Gulchehraga bo‘lgan muhabbatidan yuz o‘girib, akademikning qizi Sayyoraga uylanishini psixologik jihatdan chuqur asoslab bera olgan.

¹⁶ «Sharq yulduzi» jurnali, 1978, 9-son, 265-bet.

Bu davrda o‘zbek romanchiligida hozirjavoblik kuchaydi. Qisqa vaqt ichida zamonaviy mavzularda o‘nlab romanlar yozildi. 80-yillarning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan «Jimjitlik» (Said Ahmad), «Oq qushlar, oppoq qushlar» (O. Yoqubov), «Lolazor» (Murod Muhammad Do‘st), «Ilon o‘chi» (Mirmuhsin), «Mungli ko‘zlar» (X. To‘xtaboyev), «Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq» (E. Samandar), «Egilgan bosh» (O. Muxtor) romanlari nasrimizda o‘ziga xos yangilik bo‘ldi.

Bu romanlarning mavzusi yangi bo‘lganidek, ularda tanqidiy ruh — oshkoralik kuchli. Ularda, xususan, turg‘unlik davrida xalq hayotining turli sohalariga yetkazilgan ziyon-zahmatlar yaqqol tasvirlab berilgan. «Jimjitlik»dagi Mirvali, «Lolazor»dagi Yaxshiboyev, «Oq qushlar, oppoq qushlar»dagi Muzaffar Farmonov va uning o‘g‘li Fotih obrazlari orqali 80-yillar voqeligidagi salbiy tomonlar ro‘y-rost ochib tashlangan. Bu romanlarda hayotdagi yorqin tomonlar, istiqboli porloq kuchlar tasviri ham me‘yorida aks etgan. Yozuvchilar Shorahim Shovvoz, Rasul Nuriddinov, Jayrona, Tolibjon singari yorqin obrazlar vositasida halol ishlab, halol yashovchi odamlarni samimiyat bilan ulug‘laganlar¹⁷.

Biroq 1960–1980-yillarda yozilgan romanlar orasida pishiq va qiziqarli asarlar bilan bir qatorda «Mashrab» (H. G‘ulom), «Ildizlar va yaproqlar» (Mirmuhsin), «Odam qanday toblandi» (I. Rahim), «Qora marvarid» (Yu. Shomansur), «Vafu» (Y. Sulaymon), «Muvozanat» (M. Salom) kabi asarlarda voqelik chuqur tadqiq etilmaydi, tasvirda yuzakilikka yo‘l qo‘yiladi, asosiy xarakterlar to‘la-to‘kis ochib berilmaydi. Sujetda jozibadorlik, tig‘izlik-zichlik, tilda obrazlilik va ixchamlik yetishmaydi.

Umuman olganda, bu davrda o‘zbek nasrida ko‘proq roman va qissa janrlari taraqqiy etdi. Adiblarning badiiy mahorati, xarakter yaratish malakasi ortdi. Xususan, hayotni chuqurroq va haqqoniy aks ettirish tamoyili kuchaydi.

¹⁷ *Mirzayev S.* O‘zbek romanchiligi. — Samarqand: SamDU, 1997.

DRAMATURGIYA

XX asrning 60–80-yillarida o‘zbek dramaturgiyasida ham olg‘a siljish kuzatildi. Bu sohada K. Yashin, Uyg‘un, M. Shayxzoda, I. Sulton, N. Safarov, Sarvar Azimov, Hamid G‘ulom, B. Rahmonov, T. To‘la, R. Bobojon, Said Ahmad, O‘. Umarbekov, E. Vohidov, Shukrullo, Mashrab Boboyev, Sh. Boshbekov, A. Ibrohimov, H. Muhammad kabi yozuvchilar samarali mehnat qildilar. Natijada turli mavzularda ko‘plab sahna asarlari yaratildi. «Buxoro» (K. Yashin), «Mirzo Ulug‘bek» (M. Shayxzoda), «Abu Rayhon Beruniy», «Zebuniso» (Uyg‘un), «Noma‘lum kishi» (I. Sulton), «Bahor arafasi» (B. Rahmonov), «Nodirabegim» (T. To‘la) singari pyesalarda xalqimizning uzoq va yaqin o‘tmishi qalamga olindi.

Bu davrda asosiy diqqat-e‘tibor turli xil zamonaviy mavzularni aks ettirishga qaratildi. Hozirgi zamon voqeligini tasvirlashda, eskilik bilan yangilik o‘rtasidagi kurashni, to‘g‘rilik va halollik, adolat va haqqoniyat, mehr-oqibat va sevgi-muhabbat mavzularini yoritishda dramaturglar bir qator yutuqlarga erishdilar. Bu yutuqlarni «Ayajonlarim» (A. Qahhor), «Imon» (I. Sulton), «Parvona» (Uyg‘un), «Oltin devor» (E. Vohidov), «Toshbolta oshiq» (H. G‘ulom), «Qiyomat qarz» (O‘. Umarbekov), «Kelinlar qo‘zg‘oloni» (Said Ahmad) kabi pyesalar misolida ochiq ko‘rish mumkin. Bu asarlar mavzu jihatidagina emas, badiiy mahorat jihatidan ham qimmatlidir. Ularda ko‘pchilikni qiziqtiradigan masalalar aks ettirilgan. Yorqin obrazlar yaratilgan.

Izzat Sultonning «Imon» dramasida olimlar hayoti tasvirlanib, yuksak axloq sohibi Yo‘ldosh Komilov obrazi yaratildi. Komilov oilasi hayoti misolida o‘zbek ziyolilarining ijtimoiy-ma‘naviy, moddiy-maishiy, ilmiy-madaniy turmush tarzi ko‘rsatildi. Bu oila a‘zolarining jamiyatdagi o‘rni va xizmatlari, axloqu e‘tiqodlari, o‘zaro munosabatlari har qanday kishining havasini keltiradi. Bu oila a‘zolarining biri — professor, yana biri — institut direktori, ikkinchisi — taniqli jurnalist, uchinchisi — vrach. Ularning e‘tiqodlaricha, Vatan va xalq uchun vijdonan xizmat qilish, jamiyat va oilada halollik

bilan hayot kechirish katta baxt. Asarda shu xususiyatlar barcha kishilarning zaruriy insoniy burchi bo'lishi kerak degan muhim g'oya olg'a suriladi. Ana shu aqidalardan chekingan kishilar ayovsiz fosh etiladi.

Dramaning bosh qahramoni Yo'ldosh Komilov butun umri davomida bor kuchini, aql-zakovatini, bilimini xalq ishi uchun xizmat qilishga bag'ishlab kelgan. U farzandlarining ham o'ziday pok vijdonli bo'lib o'sishlari va xalqqa halol xizmat qilishlarini istaydi. Shu bois ota o'g'li Orifning yengil yo'lni tanlaganiga chiday olmaydi. Yo'ldosh Komilov xarakteri uning o'g'li Orif va makkor Sanjarovning razilliklariga, tubanliklariga qarshi kurash jarayonida yaqqol gavdalanadi. Orifning nomzodlik dissertasiyasi marhum professor Yusupovning qo'lyozmasidan ko'chirib olinganligi ma'lum bo'lgach, Yo'ldosh Komilov kuchli g'azab o'tida yona boshlaydi. Yo'ldosh Komilov xarakterining kuchliligi shundaki, u Orifni qing'ir yo'ldan qaytishga, vijdon va haqqoniyat oldida tiz cho'kishga majbur etadi.

«Imon» dramasi garchand oiladagi bir kunlik voqea ko'rsatilsa-da, undagi har bir obraz o'zining aniq fe'l-atvori, ma'naviy qiyofasi, to'liq tarjimai holiga ega.

O'lmas Umarbekovning «Qiyomat qarz» dramasi mavzu va mazmuniga ko'ra «Imon» pyesasiga yaqin turadi. Chunki unda ham axloq-odob va e'tiqod mavzusi tasvirlanib, halollik va to'g'rilik ulug'lanadi. «Qiyomat qarz» dramasi markazida oliyjanoblik timsoli bo'lgan oddiy cho'pon Sulaymon ota obrazi turadi. Asarning asosiy yo'nalishi ana shu Sulaymon ota hayoti hamda u bilan bog'liq voqealar, ziddiyatlar zaminida, turli xarakterlar to'qnashuvi jarayonida ochila boradi.

Dramada ko'rsatilishicha, urush arafasida yosh yigit No'monjon harbiy xizmatga jo'nash paytida otasidan me'ros qolgan ikkita qo'zini hamqishlog'i Sulaymon otaga omonatga topshirib ketadi. Sulaymon ota omonatga xiyonat qilmay, No'monjonning qo'zilarini mehr bilan boqadi. Natijada, bu qo'y-qo'zilar yil sayin ko'payib boradi. Ammo urush tugab, bir necha yillar o'tgandan so'ng ham No'monjondan darak

bo'lmaydi. Endi keksayib qolgan Sulaymon ota esa hamon omonatga qoldirilgan o'sha qo'y-qo'zilarni egasiga topshirish umidi bilan yashaydi, imkoni bo'lgan hamma joydan No'monjonni so'roqlaydi. Butun umri halol mehnat bilan o'tgan Sulaymon otani No'monjonni topish, omonatni egasiga qaytarish o'y-xayoli tinchitmaydi. Shuning uchun u No'monjonni izlab safarga otlanadi. U No'mon Nazarov degan odam daragini qayerdan eshitsu, o'sha yerga kirib boradi, so'rab-surishtiradi. Shu yo'lda u turli odamlarga duch keladi, har xil voqealarning guvohi bo'ladi.

Sulaymon ota izlab-izlab, nihoyat, o'zi qidirdigan kishi — No'mon Nazarovni topadi. Avvaliga Sulaymon ota Toshkentda katta bir shifoxonaga boshchilik qilayotgan No'mon Nazarov o'zi izlayotgan omonatning egasi ekanligini bilib juda quvonadi. Unga qiyomat qarzi — yigirma ming so'm pulni bermoqchi bo'ladi. Ammo No'mon Nazarov, aslida, frontga bormagan ekan. U mansab va boylik orqasidan quvib, muayyan mavqega erishgan bo'lsa-da, kishi qadr-qiyomatini bilmaydigan xudbin, amalparast bir shaxs bo'lib chiqadi. Buni sezgan ota g'azabdan larzaga keladi. Uning qalbidagi muhabbat tuyg'ulari otashin g'azab va nafrat hissi bilan almashadi. Natijada, Sulaymon ota No'monga u qoldirgan ikki qo'zining haqini berib, «Sen bunday yaxshilikka arzimaysan», — deb qolgan pulni olib qishlog'iga jo'naydi. Keyinchalik ota Kiyev shahriga borib, qo'y-qo'zilar uchun kolxozdan olgan ikki yuzi kam yigirma ming so'm pulni o'rtoqlik mozorida yotgan shahid askarlar qabriga yodgorlik o'rnatishga taqdim etadi. Shu tariqa, Sulaymon ota o'z zimmasidagi qiyomat qarzdan qutilganday bo'ladi.

«Qiyomat qarzi» dramasi qiziqarli, ta'sirli qilib yozilgan. Asarda, xususan, bosh qahramon Sulaymon ota obrazi mohirona yaratilgan. Sulaymon ota yorqin milliy xarakter sifatida gavalantirilgan.

O'lmas Umarbekovning «Komissiya», «Kuzning birinchi kuni», «Shoshma, quyosh», «Arizasiga ko'ra» singari dramalarida ham kishilardagi halollik, vijdonlilik, burchga sadoqat, adolatlilik va insonparvarlik singari olijanob xislatlar

mahorat bilan aks ettirilgan. O‘lmas Umarbekov o‘z pyesalarida rang-barang obrazlar yaratish, hayotdagi ibratli tamoyillarni ko‘rsatish va qo‘llab-quvvatlash bilan birga, ko‘zbo‘yamachilik, ikkiyuzlamachilik, manmanlik, poraxo‘rlik, laganbardorlik, murosasozlik va hokazo illatlarni fosh etadi.

Bu davrdagi o‘zbek dramaturgiyasida chet el bilan bog‘liq mavzular ham aks ettirildi. Shu tariqa dramaturgiyamiz «Qonli sarob», «Zamon dramasi» (S. Azimov), «Istambul fojiasi» (E. Vohidov), «Tuhmat» (O‘. Umarbekov) kabi pyesalar bilan boyidi.

Bu davrda o‘zbek dramaturgiyasi janr jihatidan ham boyib bordi. Bu yillarda, ayniqsa, komediya janrida jiddiy o‘shish-o‘zgarishlar yuz berdi va «Tobutdan tovush», «Og‘riq tishlar», «Ayajonlarim» (A. Qahhor), «Kelinlar qo‘zg‘oloni», «Kuyov» (Said Ahmad), «Oltin devor» (E. Vohidov), «Toshbolta oshiq» (H. G‘ulom), «Eshik qoqqan kim bo‘ldi» (Sh. Boshbekov), «Zo‘ldir» (A. Ibrohimov) singari tom ma‘nodagi komediyalar yaratildi. Bu asarlarning boshidan oxirigacha kulgi hukmronlik qiladi. Aksariyatida asosiy voqealar xushchaqchaq, ba‘zilarida («Tobutdan tovush»da) esa sujet satirik kulgi asosiga qurilgan. Bu komediyalarda Suqsurov, Netayxon, Qori singari satirik xarakterlar ham, Farmon bibi, G‘ani ota, Mo‘min, Toshbolta kabi yumoristik obrazlar ham mahorat bilan yaratilgan. Shular orqali hayotimizning turli qirralari ko‘rsatilib, illat va nuqsonlar kulgi ostiga olingan. «Toshbolta oshiq»da zararli, eski urf-odatlar fosh etilsa, «Kelinlar qo‘zg‘oloni»da qaynona va kelinlar munosabati tasvirlanib, erk ulug‘langan. «Oltin devor» komediyasida boylikka hirs qo‘yishning oqibatlarini fosh etilib, halollik va to‘g‘rilik madh etilgan.

Shunday qilib, XX asrning 60–80-yillarda o‘zbek dramaturgiyasi, shubhasiz, ancha yutuqlarga erishdi. Biroq ayrim hollarda miqdor o‘shishi bilan sifat o‘rtasida birlik ta‘minlanmadi. Boshqacha qilib aytganda, bu davr dramaturgiyasida badiiy jihatdan yuqori saviyada yaratilgan sahna asarlari yetarli bo‘lmadi.

XX asrning 60–80-yillarda o‘zbek adabiyoti murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Darhaqiqat, mamlakat ijtimoiy hayotidagi

ziddiyatlar, dabdababozlik, soʻz erkinligining cheklanganligi oʻzbek adabiyoti rivojiga salbiy taʼsir koʻrsatdi. Biroq bunday toʻsiqlar ijod jarayonini toʻxtatib qoʻya olmadi. Zotan, adabiyotimiz shaxsga sigʻinish davridagi adolatsizliklarni tuzatish yillarida ham oʻz vazifasini, oʻz burchini bajarish yoʻlida maʼlum yutuqlarga erishdi. Adabiyotning hayot bilan aloqasi mustahkamlana bordi. Zamonaviylik, xalqchilik, haqqoniylik va badiiy mahorat uchun kurash davom etdi. Shu tariqa badiiy adabiyot jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichiga — mustaqillik davriga kirib keldi.

TO‘RTINCHI BOB

90-YILLARDAGI O‘ZBEK ADABIYOTI

DAVRNING QISQACHA TAVSIFI

XX asrning 80-yillarida mamlakat hayotida turg‘unlik vujudga keldi. Jamiyatda turli jiddiy xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘yildi. Dabdababozlik, maqtanchoqlik, ko‘zbo‘yamachilik, aldanchilik singari illatlar tomir otdi. Oqibatda, mamlakat va xalq ahvoli yomonlasha bordi. Ahvolni tuzatish va yaxshilash uchun hayotda sifat o‘zgarishlari qilish zarur bo‘lib qoldi. Shunga ko‘ra 1985-yilda yangi siyosiy tafakkur shiori o‘rtaga tashlandi. Mamlakatda keskin burilish, qayta qurish va oshkoralik davri boshlandi. Yangi siyosiy tafakkur tufayli hayotda yangi tadbirlar amalga oshirildi. Demokratiya va oshkoralik kuchaydi.

Oxir-oqibatda xalqimizning azaliy buyuk orzusi ro‘yobga chiqdi. 1991-yil 31-avgustda yurtimiz mustamlakachilik zulmidan qutildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi mamlakatimizni mustaqil davlat deb e‘lon qildi. Natijada, O‘zbekiston tarixida, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy hayotida butunlay yangi davr boshlandi. Zamon ham, hayot ham o‘zgardi. Xalqimiz o‘z taqdirini, o‘z hayoti va kelajagini o‘z qo‘liga oldi. Xalqning siyosiy ongi va dunyoqarashida buyuk sifat o‘zgarishlari yuz berdi. O‘zbekistonda yangi davlat tuzumi poydevori qad ko‘tardi. Demokratik asosda huquqiy davlat tashkil topa bordi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, O‘zbekiston o‘z gerbi, bayrog‘i, madhiyasiga ega bo‘ldi. O‘zbekiston chet mamlakatlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita iqtisodiy-siyosiy

va diplomatik aloqalar oʻrnatish huquqiga ega boʻldi. Oʻzbekiston mustaqil respublika sifatida Birlashgan Millatlar Tashkilotiga teng huquqli aʼzo qilib olindi. Xalqning dinu iymoni qayta tiklandi. Qurʼoni Karim va paygʻambarimiz hadislari oʻzbek tilida nashr etildi. Xalq va mamlakat tarixini haqqoniy va xolis yoritishga imkoniyat hozirlandi.

Mustaqillikka erishilgach, oʻzbek adabiyoti oʻz tarixiy taraqqiyotining yangi davriga koʻtarildi. Ijtimoiy hayotda boʻlgani singari adabiyotda ham demokratiya, oshkoralik va tanqidiy ruh kuchaydi. Yozuvchilar soʻz, matbuot va ijod erkinligiga toʻla erishdilar. Oʻzbekiston mustaqil boʻlgach, yozuvchilar ona Vatan va millat tarixini, milliy qadriyatlarni, urf-odatlarini va buyuk ajdodlar hayotini tasvirlashda shoʻrolar davridagi biryoqlamalikdan butunlay qutuldilar.

Bu chin erkinlikni hammadan koʻra koʻproq yozuvchilar teran angladilar. Oʻzbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov: «Mamlakatimizning ne-ne dargʻalari bu kunlarni orzu qilib, yetolmay oʻtdilar. Shukronalar boʻlsinkim, mustaqillikni koʻrish va uni kuylash bizlarga nasib etdi. Ijodkorlarimiz oldida keng ufqlar ochildi»¹⁸,— deb yozdi.

Mustaqillik tufayli adabiyotda hayotga tobora chuqurroq kirib borish, hayot haqiqatini butun borligʻi va murakkabligi bilan aks ettirish, haqiqatni roʻy-rost yozish, yuksak sifatli badiiy asarlar yaratishga imkoniyat paydo boʻldi. Yozuvchilar soʻz sanʼatida mavjud boʻlgan ilgʻor tajribalardan ijodiy foydalanib, adabiyotni yangi mazmun, yangi obrazlar bilan boyitmoqdalar. Shu tariqa, oʻzbek adabiyoti Oʻzbekiston mustaqilligini mustahkamlash, yosh avlodni ezgulik ruhida tarbiyalashdek oʻta muhim va buyuk tarixiy ishga munosib hissa qoʻshmoqda. Buni oʻzbek adabiyotining hamma tur va janrlarida ochiq koʻrish mumkin.

SHEʼRIYAT

Bu davrda, ayniqsa, sheʼriyatda hozirjavoblik va haqqoniylik kuchaydi. Shoʻro davrida inson hayoti, koʻpincha, bir

¹⁸ Istiqlol mushoirasi. Toʻplam. — T.: 1997, 5-bet.

tomonlama, hech qanday kam-ko‘stsiz, bo‘yab-bezab, yuzaki, bayramona aks ettirilardi. Mustaqillik davriga kelib, hayot haqiqati butun borlig‘i bilan aniq qilib tasvirlana boshlandi. O‘zbekiston mustaqilligi mavzulari, xalq va mamlakat hayotini yaxshilashga qaratilgan muammolar, oddiy inson qadr-qiyamatini tiklash va ko‘tarish masalalari tasviri birinchi o‘ringa chiqdi. Bu hol A. Oripov, E. Vohidov, H. Xudoyberdiyeva, R. Parfi, O. Matjon, Sh. Rahmon, U. Azim, A. Suyun, M. Yusuf, X. Davron, J. Kamol, E. Samandar, N. Narzullayev, B. Boyqobilov, O. Hojiyeva, M. Mirzayev, M. A‘zam, O‘. Rahmat, Z. Mo‘minova, G. Jo‘rayeva, X. Bobomurodova va boshqa shoirlarning asarlarida ochiq ko‘rinadi.

Shoirlar mustaqillikni qo‘llab-quvvatlab, uni mustahkamlash g‘oyasini olg‘a surar ekanlar, istiqolning asl mohiyatini obrazli tarzda ko‘rsatib, uni buyuk ijtimoiy ne‘mat sifatida ta‘rifladilar. Ijodkorlar mustaqillikni chin dildan ulug‘lash bilan birga, mustaqillik yo‘lining o‘ziga xos qiyinchiliklarini ham ochiq aks ettirdilar. Mustaqillik ishiga, ozod mamlakatimiz taraqqiyotiga to‘sqinlik qilayotgan nopoklik, noshukrlik, mansabparastlik, tarafkashlik, poraxo‘rlik, mahalliychilik singari illatlarni fosh etdilar. Iste‘dodli shoir Muhammad Yusuf mumtoz she‘riyatimizning taniqli vakili Turdi Farog‘iy an‘analarini yangi davrda rivojlantirib:

*Qo‘ygil Qo‘qoningni, qo‘ygil Surxonning,
Bir tuproq-ku axir, ota makoning...
Aziz vatandoshlar, menga ishonning,
O‘zbekni quritar mahalliychilik, –*

deb bong urdi. Shoira Gulchehra Jo‘rayeva esa mustaqil mamlakatimizning gullab-yashnashini ta‘minlashda xalqimizning bir maqsad sari birlashib harakat qilishi buyuk ahamiyatga ega ekanini e‘tiborga olib, «birlashgan o‘zar» degan xalq hikmati mazmunini she‘r mag‘ziga singdirib yubordi:

*Ilhom birlash, imkon birlash,
inson birlash,
Maqsad birlash, matlab birlash,
vijdon birlash.*

*Buyuk davlat yo'li birdir —
 iymon birlash.
Quvvat birlash, qudrat birlash,
 Turon birlash!*

Shunday qilib, shoirlar mustaqillikni ulug'lashni uni asrash va mustahkamlash bilan uzviy birlikda ifodaladilar.

Mustaqillik davri she'riyatida o'zbek xalqiga xos bag'rikenglik, hamjihatlik, sabr-toqat, mulohazakorlik, mehnatsevarlik, kelajakka ishonch, mardlik, donishmandlik, ilmga o'chlik, to'g'rilik va axloqiy poklik singari milliy xarakter belgilari ixlos va muhabbat bilan aks ettirildi. Bu xususiyat A. Oripov, E. Vohidov, Azim Suyun, Usmon Azim, Oydin Hojiyeva, Halima Xudoyberdiyeva, Muhammad Yusuf, Shavkat Rahmon, O. Matjon, J. Kamol, X. Davron va boshqa shoirlarning 90-yillardagi ijodida, ayniqsa, ochiq namoyon bo'ldi. Bu shoirlarning yangi asarlarida inson o'z hayotini xalq va mamlakat hayotidan chetda tasavvur qilmasligi, inson insonga qo'lidan kelganicha beminнат yaxshilik qilishi, xalqning shodligiga ham, g'amu tashvishiga ham birdek sherik bo'lishi lozimligi rang-barang shakllarda ifodalangan.

Masalan, Usmon Azimning yangi she'rlarida ona Vatan mavzusi, insoniyat va bashariyat olamiga doir rang-barang tuyg'ular tug'yoni zo'r hayajon bilan tasvirlangan:

*O'ynoq-o'ynoq, og'ir-og'ir oqmoqda umrim,
Goh ko'z yumib, goh ufqqa botmoqda umrim.
Bor jonini sadqa aylab she'rga, qo'shiqqa,
Siz yo'qotgan sururlarni topmoqda umrim.*

Shoirning bu badiiy iqrorida hayot murakkabligi, inson umri chigalligi samimiy aks ettirilgan.

Mustaqillik davri she'riyatida Halima Xudoyberdiyeva, Oydin Hojiyeva, Tursunoy Sodiqova, Gulchehra Jo'rayeva, Xosiyat Bobomurodova, Farida Afro'z, Zulfiya Mo'minova, Zebo Mirzayeva singari shoirlar ham faollik ko'rsatdilar. Ular insoniy va fuqarolik burchi, vijdon va sadoqat, vatanparvarlik va do'stlik, axloq-odob, sevgi-muhabbat haqida qator dilbar

asarlari yaratdilar. Jumladan, Xosiyat Bobomurodova «Vatan yagonadir» she'rida ota yurt muqaddasligini ta'sirli yo'sinda badiiy aks ettiradi:

*Derlar shirin so'zning gadolari ko'p,
Yonib turgan ko'zning adolari ko'p,
Yurtlar bor, hattoki xudolari ko'p,
Vatan yagonadir, Vatan bittadir.*

Shoiralar ijodida xotin-qizlar hayoti, ruhiyati, ular ongidagi o'sish-o'zgarishlar tasviri markaziy o'rinda turadi. Ular mavzuni yoritishda ko'pincha milliy xususiyatlar, milliy tarovat belgilaridan unumli foydalangan holda qalam tebratadilar. Shu tariqa, o'zbek ayollari fe'l-atvori va dunyoqarashidagi ajoyib xislatlarni umumlashtirib, milliy xarakter belgilarini ochib beradilar. O'zbekiston xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyeva odatda hayot haqiqatini, tuyg'ular tug'yonini milliy libosda ko'rsata oladi. Shoiraning «Vatan», «Bular Vatan qorovullari», «Xudo degan mamlakatni», «Ulug' kun kelmoqda», «Yangi yil jomini ishq bilan to'ldir» kabi she'rlarida lirik qahramonning ruhiy olami, ona Vatanga, mehnatkash xalqimizga mehr-muhabbati milliy qadriyatlar, dinu ijmon, o'zbekona urf-odatlar bilan uzviy bog'liq holda tiniq aks ettirilgan. Shoira «Unutmang» she'rida ona Vatanni, mehnatkash xalqni rozi qilish uchun qo'ldan kelgan hamma ishni bajarishga tayyor ekanini samimiyat bilan ifodalaydi:

*Yelkam xalqim yelkasiga tegib turmog'i uchun,
Boshim xalqim ko'lkasiga egib turmog'i uchun,
Unga qarshi nima kelsa yengib turmog'i uchun,
Mendan qay ish lozim bo'lsa,
Barchasiga tayyorman.*

Samimiylik shoiraning «Ona sadoqati va o'g'il armoni qissasi» asariga ham xos. Qissada sevgiga sadoqat va insoniy burch haqidagi teran poetik fikr mahorat bilan kuylangan. Qissada tasvirlanishicha, urush tufayli yosh beva qolgan Sayram kelin ko'z ochib ko'rgan yoriga sadoqat namunasini ko'rsatadi.

Erining frontda halok bo'lgani to'g'risida «qoraxat» olgach, yosh kelinchak «abadiy firoqni abadiy visol» deb biladi, butun mehrini sevikli eridan yodgor bo'lib qolgan yolg'iz farzandiga bag'ishlaydi. O'g'lini oq yuvib, oq tarab tarbiyalaydi. O'g'il voyaga yetib, uyli-joyli va olti bolali ota bo'lgach, to'satdan og'ir dardga yo'liqadi, farzandlari kamolini ko'ra olmay, bevaqt dunyodan o'tadi. U oxirgi daqiqalarda mushtipar, mehribon onasiga o'z armonini bayon etadi:

*Enam, sen enadan eding yolg'iz qiz,
Ne uchun meni ham yolg'iz o'stirding.
Birovga suyana olmadim, esiz,
Seniyam hamisha g'amboda ko'rdim...
Enajon, ne uchun tegmading erga,
Bir o'g'il, hech yo'qsa bir qiz bo'lsaydi,
Otamni-ku axir berganding yerga,
Og'am deb yig'lashga bir qiz bo'lsaydi,
Bir yelka bo'lsaydi suyanmog'ingga.*

Halima Xudoyberdiyeva o'z asarida muhim hayotiy fikrni xalqona yo'lda ta'sirli qilib ifodalagan. Bunda u xalq og'zaki ijodiga xos uslubdan ustalik bilan foydalangan.

Mustaqillik yillarida o'zbek she'riyatida uzoq va yaqin o'tmish haqida, shuningdek, inson qadri, insonning aql-zakovati, turmush madaniyatini ko'tarish, tabiatni asrash, tabiat boyliklarini tejab-tergab, isrof qilmasdan foydalanish kabi mavzularda ham ko'plab o'tkir she'rlar yozildi.

Bu davrda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va buning buyuk ahamiyati haqida ham xilma-xil she'rlar yaratildi. A. Oripov, E. Vohidov, Halima Xudoyberdiyeva, Azim Suyun, Tohir Qahhor, Abdulla Sher, Usmon Azim, O'tkir Rahmat, Mirza Kenjabek kabi shoirlarning til haqidagi she'rlariga xos asosiy xususiyat shundaki, ularda o'zbek tilining o'ziga xosligi nazokat, ixlos va muhabbat bilan yoritilgan. Tohir Qahhor yozadi:

*Tilimiz bir quyoshki, u kunu tun sochar nur,
U bir gulzorki, so'nmas, rangidan yashnar umr,
U bir yerki, o'lsak ham, unda yashay olurmiz.*

Sheʼrda fikr bir qadar ochiq aytilgan boʻlsa-da, unda oʻzbek tilining har qanday teran fikrni va nozik tuygʻuni ochiq-oydin ifodalashga qodir ekani taʼsirli ifoda etiladi.

Shunday qilib, mustaqillik davrida oʻzbek sheʼriyatining mavzu doirasi birinchi navbatda milliy mavzular, milliy xususiyatlar hisobiga kengayib, mundarijasi boyib, yangi-yangi obrazlar va tasvir vositalari bilan toʻlib bordi. Oʻzbekiston mustaqilligining oʻn yilligiga bagʻishlab nashr etilgan sheʼrlar, qasidalar, xususan, «Istiqlol sheʼrlari», «Istiqlolim — istiqbolim», «Istiqlol umidlari» toʻplamlaridagi xilma-xil asarlar bu fikrni toʻliq tasdiqlaydi. Ularda turli avlod shoirlarining istiqlolni tarannum etuvchi yangi-yangi sara sheʼriy asarlari jamlangan.

Shoirlarimiz mustaqillikka taalluqli mavzularni tasvirlashda sheʼriy turkum va qasida janridan unumli foydalandilar. Oydin Hojiyevaning «Ozod soʻz yoʻlqinlar», «Buyuk karvon» qasidalari, Abdulla Oripovning «Jahon ichra tengsiz jahonim», «Bu koʻproq olamning oʻziga oʻxshar», «Hamma gap shunda», Azim Suyunning «Uyqu aro bedorman» sheʼriy turkumlari shu davrning mahsuli boʻlib, ular mazmun jihatidan ham, shakl jihatidan ham mukammal va goʻzal.

Mustaqillik davrida sheʼriyatimizda janr, til va uslub jihatidan ham qator yangiliklar sodir boʻldi. sheʼriyat tili dabdabali «qizil» soʻzlardan, koʻpchilikka tushunilishi qiyin boʻlgan arxaizmlardan va chet el terminlaridan qutula borib, xalq jonli tiliga yanada yaqinlashdi. Bu xususiyat koʻpchilik yosh shoirlar ijodiga xos. Ularning yurak qoʻri bilan yaratilgan koʻp asarlari xuddi shu jihatdan ham kitobxonlarga manzur boʻlmoqda.

Bu davrda sheʼriyatimizning muhim sohasi boʻlgan qoʻshiq janrida ham jiddiy oʻsish-oʻzgarishlar yuz berdi. Oʻzbek qoʻshiqchiligi xazinasi mazmuni ham, shakli ham yangi zamon ruhiga mos boʻlgan «Yurt ishqida yonaman», «Oʻzingdan qoʻymasin xalqim», «Vatan aziz», «Oʻzbek ayoli», «Temurzoda», «Iftixor», «Sogʻinib uygʻonar tonglar», «El omon boʻlsin» singari sermazmun, goʻzal va dilbar qoʻshiqlar bilan boyidi. Bu yangi qoʻshiqlarga xos asosiy xususiyat

shundaki, ularda xayoliy-romantik kechinmalar emas, balki ona Vatan, mustaqillik, taraqqiyot va taraqqiyotning asosiy omillari, xalqimizning ajoyib fazilatlarini, uning ongi va dunyoqarashidagi buyuk o'sish-o'zgarishlar tarannumi etildi.

A. Oripov, E. Vohidov, N. Narzullayev, M. Yusuf, U. Azim, H. Xudoyberdiyeva va boshqa iste'dod sohiblari o'z qo'shiqlarida ona Vatanni, o'lkamiz mustaqilligini dil-dildan kuyladilar. Ma'rifat va madaniyat, axloq-odob, vijdon va diniy e'tiqod mavzularida ham yangi qo'shiqlar yaratildi. Ularda istiqloq sharofati bilan yuzi yorug', iymoni but, qaddi baland bo'lgan mehnat ahlining kundalik amaliy faoliyati, quvonchu tashvishlari, ruhiyati, orzu-istaklari o'z ifodasini topdi. Muhammad Yusufning milliy tarovat bilan bezalgan dilbar qo'shiqlari bunga yorqin misol bo'ladi.

Qo'shiqchilik sohasida yutuqlar bilan birga, ayrim nuqsonlar ham mavjud. Eng jiddiy nuqson shundaki, hayotni sayoz, yuzaki, yengil-yelpi aks ettiruvchi qo'shiqlar hali ham barham topgani yo'q. Shu sababli ijodkorlar ham, ijrochilar ham, eng avvalo, qo'shiq matniga, uning shakli va mazmunan mukammal, go'zal bo'lishiga e'tiborni yanada kuchaytirishlari kerak.

Mustaqillik davrida bir qator ballada, doston, she'riy roman singari liro-epik asarlar ham yozildi. Liro-epik she'riyat ham yangi zamon ruhini aks ettirdi. Haqqoniylik, oshkoralik, avvallari aytish mumkin bo'lmagan «qaltis» gaplarni, murakkab hayotiy muammolarni ko'tarish, odamlar ongiga bor haqiqatni chuqur singdirish tamoyili kuchaydi.

Chunonchi, Azim Suyunning «O'zbekiston», Xurshid Davronning «Vatan haqida yetti rivoyat», Sulton Akbariyning «Qatag'on», Omon Matjonning «Nega men», Habib Sa'dullaning «Jarohat», Ikrom Otamurodning «Uzoqlashayotgan og'riq», Jonibek Subhonning «Bezovta ruh», Abdumajid Azimning «Sarvon» dostonlarida yaqin o'tmish voqealari, jumladan, shaxsga sig'inish davri fojialari, dushmanlarning yurt mustaqilligiga qarshi qilgan yovuz qilmishlari tasvirlab berilgan. Sulton Akbariyning «Qatag'on» dostonida qatag'on fojiasi xalqona sodda misralarda ochib tashlangan:

*Yetti kecha tergov, siquv surunka,
Narkomning egnida qonli tirinka.
Ki g'arov yurgizib tirnoq shilarlar,
O'likni turg'izib qistoq qilarlar,
Shu qadar farang bo'b ketganmi jazo!
Shu qadar qiyinmi sho'roda qazo!
Chalajon cho'zilsa, suvga pisharlar,
Qo'y yutgan ajdaho yanglig' shisharlar.
Axir, u chibin-ku, emas karkidon,
Otib yuborsaydi tezroq arkidan.*

Sulton Akbariy dostonida hayot haqiqatini, xususan, 1937-yilgi qatag'on voqealarini tasvirlashda xalq og'zaki ijodiga xos uslubdan va jonli xalq tili boyliklaridan unumli foydalangan.

Bu davr o'zbek she'riyatida o'tmish mavzulari ham e'tibordan chetda qolmadi. Shoirlar xalqning uzoq va yaqin o'tmishini yangicha talqin va tasvir etishga harakat qildilar. O'tmish mavzularini tasvirlashda erishilgan eng katta yutuq shu bo'ldiki, adabiyot, jumladan, she'riyat xalq o'tmishi va mamlakat tarixini qora bo'yoqlarda aks ettirish majburiyatidan qutuldi. Mamlakat tarixi, ajdodlarimiz hayoti boricha haqqoniy ifodalanadigan, milliy qadriyat va xususiyatlar haqli ravishda ulug'lanadigan bo'ldi. Sho'rolar davrida butunlay man etilgan diniy mavzularda ham yirik hajmli poetik asarlar yaratildi. Abdulla Oripovning «Sohibqiron», To'ra Mirzo va Asror Samadning «Sohibqiron Temur» she'riy dramalari, Ma'ruf Jalilning «Sohibqiron» she'riy qissasi, Barot Boyqobilovning «Hayrat ul-Ahror», Dushan Fayziyning «Imom al-Buxoriy» she'riy romanlari shular jumlasidan bo'lib, ularda o'tmish tarixiy haqiqati ko'p jihatdan to'g'ri aks ettirilgan.

Barot Boyqobilovning «Hayrat ul-Ahror» (1998) asarida to XX asrning 90-yillarigacha ham nuqul qora bo'yoqlarda, salbiy shaxs sifatida ta'rif etilgan, hatto buyuk olim Mirzo Ulug'bek fojiasining sababchisi, uning Samarqandda qurilgan mashhur rasadxonasini buzdirgan, undagi ilmiy kuchlarni quvg'in qilgan kaltabin, johil odam tarzida talqin etilgan Xo'ja Ahrori Vali (1404–1490) obrazi yangicha tasvirlangan. Romanda shoir ko'pgina tarixiy-ilmiy yodgorliklarga va noyob hujjatlarga

tayangan holda Xo‘ja Ahrorning teskarichi shaxs emas, aksincha, xalqimiz ma’naviy hayotida muhim ijobiy rol o‘ynagan ulug‘ mutafakkir, murshidi komil ekanini obrazli ravishda ko‘rsatib bergan. Romanda bosh qahramon Xo‘ja Ahror obrazi xalq hayoti va mamlakat tarixi bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlangan. Shu tariqa, uzoq o‘tmish manzaralari ochib berilgan.

Shunday qilib, o‘zbek she’riyat‘i mustaqillik yillarida yangi zamon talablariga mos ravishda o‘sa bordi. Bu ijodiy ishda tajribali, ustoz shoirlar bilan birga, adabiyotga 80- 90-yillarda kirib kelgan yosh shoirlar ham jonbozlik ko‘rsatdilar.

Darhaqiqat, mustaqillik davrida o‘zbek shoirlarining safi Abduvali Qutbiddin, Tursun Ali, Barno Eshpo‘lat, Sirojiddin Sayyid, Rustam Musurmon, Nodir Jonuzoq, Zebo Mirzayeva, Ilhom Ahror, Isroil Subhon, Abdumajid Azim, Iqbol Mirzo, Aziz Said, Faxriyor, Ulug‘bek Hamdam kabi iste‘dodli ijodkorlar hisobiga kengaydi. Shunga mos holda she’riyat xazinasi yoshlik ehtirolari tasviriga serob bo‘lgan rang-barang asarlar bilan boyidi.

NASR

Mustaqillik yillarida zamon ruhiga doir muammolarni ifodalashda O. Yoqubov, O‘.Hoshimov, P.Qodirov, I.Rahim, S.Azimov, N.Jo‘rayev, A.Ibrohimov, N.Karimov, I.G‘afurov, A.Meliboyev, G‘.Salom, S.Umirov, M.Abdullayev, N.Qobul va boshqa mualliflar publitsistika janri imkoniyatlaridan unumli foydalandilar. Natijada, o‘zbek publitsistikasi qishloq ahli, xususan, qishloq xotin-qizlari hayotini tubdan yaxshilash, uni hozirgi kun talablari darajasiga ko‘tarish, o‘lkamizni yanada obod qilish, mustaqillikni mustahkamlash va uni ko‘z qorachig‘iday saqlash, tabiatni sevish, asrash, uning boyliklaridan tejab-tergab foydalanish haqidagi hayotiy asarlar bilan boyidi.

Publitsistlar o‘z maqolalarida tabiatning daxlsizligini ta‘minlash, uning qadimiy chiroyini o‘ziga qaytarish, Orol dengizi fojiasi va uning asl sabablari haqida kuyinchaklik bilan fikr yuritib, tabiatga zulm qilish gunohi azim ekani, kelajak avlodlar kechirmaydigan jinoyat ekani haqida dangal va ta‘sirli

qilib yozdilar. Paxta yakkahokimligiga, unda zaharli dorilarni ko‘p ishlatishga qarshi, paxta narxini ko‘tarish to‘g‘risida qimmatli fikrlarni o‘rtaga tashladilar.

Publitsistlar tabiat boyliklarini isrofet etish, ekologiyani buzish, adolatsizlik va nohaqlik, davlat va xalqni aldashga urinish kabi illatlarni jamiyat tanasidagi jarohat ekanini aks ettirdilar. Bunday illatlarni yo‘qotish, inson qadrini ko‘tarish haqida bong urdilar.

Bu davrda publitsistika janrida o‘zbek tili va unga davlat tili maqomi berilgani, buning olamshumul ahamiyati, mustaqillik va ozodlik masalalari, xalqimizning faxrlansa arzigulik tarixi, milliy urf-odatlar va milliy qadriyatlar haqida qator yaxshi asarlar yozildi. Odil Yoqubovning «Navro‘z arafasidagi o‘ylar», «Muruvvatni unutmaylik», «Qishloqdagi fojia», «Namangan tomonlarda», «Qachon odam bo‘lamiz», «Til daryo, daryoni asraylik» kabi publitsistik maqolalari mavzuning dolzarbligi, dalillarning ishonchliligi, ifodaning salmog‘i va muallif mahoratining balandligi bilan o‘quvchilarga manzur bo‘ldi. Naim Karimovning «Surgun» nomli publitsistik maqolalar turkumi materialning yangiligi, mavzuning teran aks ettirilganligi bilan e‘tiborni tortadi.

Mustaqillik davrida hikoya janrida Said Ahmad, Mirmuhsin, Asqad Muxtor, O‘lmas Umarbekov, Shukur Xolmirzayev, Erkin A‘zam, Xayriddin Sulton, G‘affor Hotamov, Sa‘dulla Siyoev, Farhod Musajonov singari adiblar samarali ijod qildilar. O‘zbekiston qahramoni, yozuvchi Said Ahmad «Sarob», «Azroil o‘tgan yo‘llarda», «Qorako‘z Majnun» kabi hikoyalarida davr fojiasi, voqealarning yorqin manzaralarini ta‘sirli va qiziqarli qilib ko‘rsatib berdi.

Mustaqillik davrida hikoya janrida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Shukur Xolmirzayev katta yutuqqa erishdi. Uning «Haykal», «Jonginam», «Xorazm», «Hukumat», «Yig‘i», «O‘zbeklar», «Navro‘z, Navro‘z» kabi asarlari hikoya janrining yetuk namunalari bo‘lib, ularda hayot haqiqati ixcham va go‘zal shaklda jozibali qilib ifodalangan. Jonli xarakterlar yaratilib, hikoya g‘oyasi asarning umumiy ruhiga mohirona singdirib yuborilgan.

«Navro‘z, Navro‘z» hikoyasida tasvirlanishicha, «Ikkita ulkan olimimizning orasidan qora mushuk o‘tgan ekan». Navro‘z tantanasi ana shu «raqib»larni yarashtirish marosimi bilan boshlanadi. Voqea tabiiy holda davom etadi va tabiiy holda yechiladi. Hikoyada fan doktori Joniql Jondorov, fan doktori Sulton, institut direktori Obid Odiljonovich, xalq deputati Ertoy obrazlari yaratilgan. Yozuvchi bu obrazlarning o‘ziga xos fe‘l-atvorini mahorat bilan ochib bergan. Asosiy qahramon Sulton inson ruhini teran tushunadi. U — to‘g‘ri odam, vijdonli olim. U kimga qachondir biror ozor yetkazgan bo‘lsa, kimni sal-pal ranjitgan bo‘lsa, ulardan kechirim so‘raydi. Jumladan, bo‘lim mudiri Joniql Jondorovdan uzr so‘raydi. Biroq Joniql Sultonni tushunmaydi, uzrini qabul qilmaydi. Joniql injiq, manman shaxs, bo‘lar-bo‘lmas «chlen korrespondent»ligini pesh qilaberadi. U konservativ olim ekanligi sababli mustaqillik davrida ham «boy — yomon, faqir — yaxshi» degan eskicha qarashdan kecholmaydi. Joniql Jondorov A. Chexovning «G‘ilof bandasi» hikoyasi «qahramon»ini eslatadi.

Bu davrda hikoyachilikda anchagina hajviy asarlar ham yozildi. Said Ahmadning «Xandon pista», O‘. Hoshimovning «To‘ylar muborak», «Shumlik» to‘plamlari, shuningdek, N. Aminov, S. Siyoyev, A. Obidjonning yangi hajviy hikoyalari bunga misol bo‘la oladi. Yana shunisi ham muhimki, so‘nggi yillarda hikoyachilik sohasiga bir qator iqtidorli yoshlar kirib keldi. Ularning gazeta va jurnallarda e‘lon qilingan dastlabki hikoyalari kishida umid tuyg‘ularini o‘stiradi va bu janrning kelajagi porloq ekaniga guvohlik beradi.

Mustaqillik davrida qissachilik ko‘proq o‘tmishni, xususan, o‘z davrini aks ettiruvchi asarlar hisobiga boyidi. Ularning aksariyatida qayta qurish va mustaqillik davri ruhi ochiq sezilib turadi. «Boburning tushlari» (X. Sulton), «Buxoro elchisi» (Jo‘ra Fozil) qissalarida o‘tmish voqeligi, «Ona tuproq» (B. Daminov) asarida chet eldagi o‘zbeklar hayoti aks ettirilgan. «Kumush tola» (A. Muxtor), «Ajoyib kunlarning birida» (X. Sulton) «To‘zondagi sharpalar» (U. Nazarov), «Bog‘ ko‘chamni qo‘msayman» (N. Qobul), «Murdalar

gapirmaydilar» (Tohir Malik), «Sho‘rodan qolgan odamlar» (Sh. Bo‘tayev), «Marvarid shodasi» (Gulnora Rahmon), U. Hamdamning «Yolg‘izlik», A. Yo‘ldoshevning «O‘tchopar», «Timsohning ko‘z yoshlari» qissalarida esa turli hayotiy konfliktlar jonli xarakterlar orqali tasvirlangan.

Mustaqillik davrining o‘tgan o‘n yili orasida o‘zbek adabiyotida ellikdan ziyod roman yaratildi. Bu romanlarning aksariyatida yangicha talqin va tahlil, jonli obraz va yorqin tasvirlar ko‘zga tashlanib turadi. Romanchilikda haqqoniylikka va badiiy mahoratga e‘tibor kuchaydi. Shuningdek, janr turlarida ham muayyan sifat o‘zgarishlari ro‘y berdi.

Bu yangi davr romanchiligi haqida gap borar ekan, avvalo, uning mavzu doirasi kengaygani, haqqoniylik chuqurlasha borganini alohida qayd etish lozim. Bu davrda xalqning uzoq va yaqin o‘tmishi haqida «Movarounnahr», «Turon malikasi» (Mirmuhsin), «Ona lochin vidosi» (P. Qodirov), «Ibn Sino», «Beruniy» (Maqsud Qoriyev), «Amir Temur» (Bo‘riboy Ahmedov), «Otamdan qolgan dalalar», «Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi» (Tog‘ay Murod), «Sarbadorlar», «Ulug‘ saltanat» (M. Ali), «Boburiynoma» (Xayriddin Sulton), «Imom al-Buxoriy» (D. Fayziy), «Turkistonlik avliyo», «Yassaviyning so‘nggi safari» (S. Siyoyev), «Mahmud Tarobiy», «Fano dashtidagi qush» (Asad Dilmurod), «Navqiron bek» (Tohir Jo‘lmatov), «Mehribonim, qaydasan» (Xayriddin Begmat) kabi romanlar yaratildi. Bu asarlarning ko‘pchiligi tarixiy-biografik material asosida yozilgan. Shu sababli ularda tarixiy-biografik janr xususiyatlari ochiq ko‘rinadi. Zero, bu asarlarda Amir Temur, Bobur, Ibn Sino, Beruniy, Mashrab, Imom al-Buxoriy, Xo‘ja Ahrori Vali singari mashhur tarixiy shaxslar obrazi markaziy o‘rinda turadi va ular realistik bo‘yoqlarda yangicha talqin etiladi.

Yuqorida sanalgan romanlarning aksariyatida ayrim tarixiy shaxslargina emas, balki, umuman xalq tarixi yangicha talqin etildi. Bu hol Tog‘ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» (1993) romanida, ayniqsa, ochiq ko‘rinadi. Romanda xalqimizning so‘nggi 130-yillik tarixi uch avlod vakillari bo‘lmish kishilar hayoti misolida aks ettirilib, sho‘rolarning

mustamlakachilik siyosati ayovsiz fosh etilgan. Bu ijtimoiy-siyosiy romanda hayot haqiqati to‘g‘ri va ta’sirli ko‘rsatilgan.

«Otamdan qolgan dalalar» romani publitsistik uslubda yozilgan. Asarning bosh qahramoni Dehqonqul o‘zbek xalqining timsolidir. Adib ana shu adabiy timsol vositasida xalqimiz mustamlakachilik davrida qul kabi ishlab, qul kabi xor-zor kun kechirib kelganini ochib tashlagan. Roman voqealari o‘n bobda hikoya qilinadi. Shundan sakkiz bobida bevosita Dehqonqulning hayoti va u bilan bog‘liq bo‘lgan fojiali voqealar aks ettiriladi.

Dehqonqulning bobosi farg‘onalik Jamoliddin Ketmon (birinchi avlod vakili) — erkin inson. Uning o‘z yeri, o‘z suvi bor. Bundan u ichki bir erk tuyg‘usi bilan g‘ururlanadi. Jamoliddin dehqonchilikni jon-dilidan sevadi. U o‘z dalasida ter to‘kib, zavq-shavq bilan ishlaydi. Halol mehnat evaziga mo‘l hosil olib, beminnat yashaydi. Biroq Turkistonning chorizm tomonidan zabt etilishi natijasida Jamoliddinning tinchligi buziladi. Bosqinchilar yerni ham, suvni ham bulg‘ab, harom qiladilar. Oqibatda, yerdan va suvdan baraka ketadi. Jamoliddin toza yer-suv izlab, o‘lka bo‘ylab ko‘p joylarni sarson-sargardon kezadi. Lekin u qayerga bormasin, hamma joyda bosqinchilar zulmidan ozor chekadi. Oxiri Buxoro amirligiga qarashli Denov hududiga ko‘chib borib, birmuncha vaqt ancha tinch tirikchilik o‘tkazadi.

Jamoliddin Ketmonning o‘g‘li Aqrab (ikkinchi avlod vakili) ning qismati ham fojiali. Surxon yurtida voyaga yetgan Aqrab — vijdonli, mard yigit. U otasi singari o‘z mehnati bilan o‘z kunini ko‘rishni, erkin yashashni istaydi. Shu maqsadda bosqinchilarga, qizillarga qarshi jang qiladi. Lekin ezgu maqsadiga erisha olmaydi. Uni o‘z hamqishlog‘i Normurod faol qizillar qo‘liga tutib beradi. Shu tariqa Aqrab bosqinchilarga qarshi ozodlik yo‘lida halok bo‘ladi.

Aqrabning o‘g‘li Dehqonqulning hayoti — yanada fojiali. Sho‘rolar davrida ulg‘aygan Dehqonqul bu tuzumning butun azoblarini tortadi. To‘g‘ri, u dongdor brigada boshlig‘i, mashhur paxtakor. Lekin Dehqonqul kecha-kunduz tinimsiz mehnat qilsa-da, kosasi hech oqarmaydi, qashshoq hayot

kechiradi. Birinchi va ikkinchi avlod vakillari Jamoliddin va Aqrabda milliy gʻurur kuchli boʻlsa, Dehqonqulda qaramlik kuchli. Unda mustaqil fikr-muhokama yuritishdan koʻra yuqorining istak-xohishiga soʻzsiz boʻysinib, yuqorining har qanday boʻlar-boʻlmas topshirigʻini hech bir ikkilanmay bajarish odati ustun.

Dehqonqul ham ota-bobolari singari dalani, unda ter toʻkib mehnat qilishni sevadi. Yer tilini, undan moʻl hosil undirish yoʻlini puxta biladi. Lekin unga oʻz ixtiyoricha ishlash imkonini bermaydilar. «Katta»lar paxtani bilmaganlari va tushunmaganlari holda Dehqonqulga hadeb yoʻl-yoʻriq oʻrgatadilar, koʻrsatma beradilar. Dehqonqul shunga ham chidaydi, yerni, ota-bobolardan qolgan dalalarni ardoqlashni kanda qilmaydi. U dalani oʻz sogʻligʻidan, hatto bola-chaqalaridan ham afzal koʻradi. Lekin uning bu jonkuyarligi aslo qadrlanmaydi.

Oxir-oqibatda, Dehqonqulni «paxta ishi» bahonasi bilan qamaydilar. Umrida qilmagan jinoyatlarni qilding deb, uni oʻlasi qilib kaltaklaydilar, turli azob-uqubatlarga duchor qiladilar. Undan pora undirmoqchi boʻladilar. Bekordan-bekorga sakkiz yil qamoqqa hukm qilingan boʻlsa-da, Dehqonqul umidsizlanmaydi, ruhini tushirmaydi, adolatsizlikka mardona chidaydi. Hibsga olinib, qishlogʻidan chiqib ketayotgan qahramon ota-bobolaridan qolgan muqaddas dalalarga bosh egib: «Men... dalalarni deya qaytib kelaman! Toʻpning tagidan boʻlsa-da, qaytib kelaman! Yetti qavat yerning ostidan boʻlsa-da, qaytib kelaman! Meni dalalarim qaytarib keladi...», — deya ahdu paymon qiladi.

Shunday qilib, romanda xalqning mustaqillikka erishganga qadar boshidan kechirgan bir asrdan ziyod davrdagi mashaqqatli hayoti yaqqol tasvirlab berilgan. Asarda xalqimizga xos, xususan, vatanparvarlik, halollik, yerga muhabbat, adolatga tashnalik, bosqinchilarga nafrat va kelajakka ishonch fazilatlar ustalik bilan haqqoniy ifodalangan.

«Otamdan qolgan dalalar» romanida Jamoliddin Ketmon, Aqrab, Dehqonqul singari pok vijdonli obrazlarga qarama-qarshi holda, bosqinchi va talovchilarning timsollari ham

ko'rsatilgan. General Skobelev obrazida bosqinchilarning ilk davrdagi, yovuz tergovchi Ivan Ivanovich obrazida esa mustamlakachilarning so'nggi vaqtdagi kirdikorlari, qora niyatlari va dahshatli jinoyatlari ochib tashlangan. Roman til va badiiy mahorat jihatidan ham o'ziga xos. «Roman she'r kabi yozilgan, she'r kabi o'qiladi, she'r kabi his qilinadi. Iboralar ixcham, manzaralar lo'nda, fikrlar ta'sirchan, tasvirlar ko'rimli, tuyg'ular jo'shqin» («O'zAS», 1994-yil 5-avgust).

Tog'ay Murodning bu romani — sujet va kompozitsion qurilish jihatidan ham o'ziga xos. Asarda ortiqcha voqea, keraksiz tasvir va faoliyatsiz obrazlar yo'q. «Otamdan qolgan dalalar» — o'zbek nasri taraqqiyotida quvonchli voqea bo'ldi.

Bu davr o'zbek romanchiligida yaqin o'tmish haqida yozilgan asarlar ko'pchilikni tashkil etdi. Shukrulloning «Kafansiz ko'milganlar», Odil Yoqubovning «Adolat manzili», O'lmas Umarbekovning «Fotima va Zuhra», Shukur Xolmirzayevning «Olabo'ji», O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Mirmuhsinning «Ilon o'chi», Omon Muxtorning «Tepalikdagi xaroba», Uchqun Nazarovning «Chayon yili», Murod Mansurning «Judolik diyori», Tog'ay Murodning «Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi» romanlari shu davrning mahsuli bo'lib, ularda davr voqeligi turli rakurslarda tasvirlangan. Bu asarlarda oshkoralik va tanqidiy ruh kuchli. Zero, yozuvchilarimiz hayot haqiqatini ochib berishga harakat qilar ekanlar, kishilarimiz ongida, ruhiyatida kamol topgan insonparvarlik, halollik, poklik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik singari fazilatlarini ulug'lash bilan birga, turmushda muayyan davrda ancha ildiz otgan mansabparastlik, qonunbuzarlik, manmanlik, diyonatsizlik, ko'zbo'yamachilik, nopoklik, vijdotsizlik kabi illatlarni dangal ochib tashlaganlar.

Shukur Xolmirzayevning «Olabo'ji» (1995) romanida hayotda tomir yoygan adolatsizlik, nopoklik, ma'naviy buzuqlik mohirona tasvirlangan. Asar voqealari Surxondaryo viloyati Olatog' tumanida, 80-yillarda, asosan o'n-o'n besh kun davomida bo'lib o'tadi. Shunday bo'lsa-da, roman xalqimizning so'nggi qariyb bir asrlik tarixiga doir xarakterli voqea va soxtaliklar haqida aniq tasavvur beradi. Chunki adib

romanning voqealarini tasvirlash jarayonida xalq tarixini soxtalashtirish, chor imperiyasi tomonidan Oʻrta Osiyoning bosib olinishini oqlash, milliy urf-odatlarini oyoqosti qilish singari illatlarni keskin qoralagan.

«Olaboʻji» romanining bosh qahramoni — togʻ qishloqlaridan birida yashovchi Ulton Sultonov nomli yigit. U Toshkent dorulfununini tugatgach, avval viloyat gazetasida, soʻngra oʻz qishlogʻidagi maktabda oʻqituvchi boʻlib ishlaydi. Kamtarin hayot kechiradi. Kunlardan bir kuni uni tuman partiya qoʻmitasining birinchi kotibi Toʻqliboy Qoʻchqorov oʻz huzuriga chorlab muhim topshiriq beradi. Qishloq markazidagi kasalxona bosh vrachi Bahor bilan birga Oqsuvdagi maktabni tekshirib kelishni buyuradi. Shu jarayonda bu ikki yoshni oʻzaro yaqinlashtirib, qovushtirib qoʻyadi. Kotib rahbarligida bir hafta ichida ularning toʻyi ham boʻlib oʻtadi. Biroq xursandchilik uch kunga ham choʻzilmaydi. Tezda bu «xolis xizmat»ning misi chiqadi. Kotibning bu «xolis xizmati» ostida razil maqsad yotgani oshkor boʻlib qoladi. Tuman rahbari oʻynashini erli qilish orqali oʻz sirini yashirmoqchi, ayshishratini davom ettirmoqchi ekan. Sir oshkor boʻlgach, kotib zoʻravonlik yoʻliga oʻtadi. Kuyov yigitni jinniga chiqarib, uni jinnixonaga tashlatadi. Bu haqsizlik tufayli sof vijdonli va oriyatli yigit Ulton Sultonov oxir-oqibatda atrofini oʻrab turgan soxtakorlik va yolgʻonga, zulmga qarshi kurashadi. Uni hech kim tushunmaydi, hech kim qoʻllamaydi. Koʻngli toza, niyati toʻgʻri yigit oʻz yurtida hammaga begona olaboʻji holiga tushib qoladi.

Romanda Ulton Sultonov, Toʻqliboy Qoʻchqorov, Bahor obrazlari bilan birga, tuman partiya qoʻmitasining ikkinchi kotibi Tarakanov, qishloq direktori Boʻtaboy Soʻpiyev, qishloq shoʻrosi raisi Tursuntosh, firqa kotibi Maxfirat Egamqulova, Zikriyo domla, mehnatsevar, pok vijdonli, sodda choʻpon Sulton bobo singari jonli obrazlar yaratilgan. Bu obrazlar xarakterini ochishda adib ruhiyat tasviri imkoniyatlaridan mohirona foydalangan. Romandagi asosiy obrazlar oʻzlarining ichki va tashqi olami jihatidan bir-biridan aniq farq qiladi. Shu bilan birga, kitobxon yodida uzoq saqlanadi.

«Olaboʻji» romanida tabiat va jamiyat omuxtaligi hamda hayvonot dunyosining «siru asrorlari» ham aks etgan. Adib Surxon oʻlkasi tabiatini mohirona tasvirlagan va roman gʻoyasini ochishda peyzajdan unumli va oʻrinli foydalangan. Bunda Shukur Xolmirzayevning oʻziga xos uslubi yaqqol namoyon boʻlgan.

Uchqun Nazarovning «Chayon yili» (1991) asarini ham 90-yillar oʻzbek romanchiligining yaxshi namunasi sifatida tilga olish lozim. Romanda xalqning urush davridagi hayoti tasvirlangan. Oʻzbek adabiyotida ikkinchi jahon urushi mavzusida anchagina romanlar yozilgan. Lekin ularning aksariyatida urush davridagi hayot boʻyab-bezab, nuqsonsiz qilib tasvirlangan. Uchqun Nazarov esa «Chayon yili» romanida masalaga boshqacharoq yondashadi. Adib xalqning bu davrdagi jonkuyarligini, fidoyiligini koʻrsatish bilan birga, front ortidagi noxushliklarni ham roʻyirost aks ettiradi. Bu jihatdan romandagi Murodxoʻja obrazi va uning kirdikorlari tasviri xarakterlidir. Yozuvchi romanda Oynisa, Qayumjon, Maʼsud kabi sof vijdonli kishilar obrazlarini tasvirlash bilan birga, Murodxoʻja, Hoshimjon singari nopok shaxslarning qiyofalarini ham chizib bergan. Shu orqali urush davridagi mamlakat hayoti qanday boʻlsa, shundayligicha koʻrsatgan. «Chayon yili» romanidagi yangilik ham, avvalo, ana shu haqqoniylik bilan bevosita bogʻliq.

Qisqasi, mustaqillik davrida oʻzbek nasri sotsrealizm tazyiqidan xalos boʻlib, hayotni yangicha badiiy aks ettirish yoʻliga chiqib oldi va bu sohada muayyan yutuqlarga erishdi. Yozuvchilarimiz uzoq va yaqin oʻtmish voqeligini yangicha tasvir etish bilan birga, bevosita mustaqillik davri haqida ham turli janrlarda xilma-xil asarlar yoza boshladilar. Natijada, adabiyotimizda mustaqillik davri voqeligini tasvirlashga, yangi davr qahramonlarini adabiyot qahramonlariga aylantirishga intilish va qiziqish koʻzga yaqqol tashlana boshladi. Koʻplab hikoya va qissalar hamda «Dinozavr» (Sh. Xolmirzayev), «Albatta general boʻlasan» (B. Roʻziyev), «Bozor» (X. Doʻstmuhamedov), «Muvozanat», «Isyon va itoat» (Ulugʻbek Hamdam) kabi yangi romanlar buning isbotidir.

Biroq bular yetarli emas. Adabiyotimizda mustaqillik davridagi xalq hayotini butun borlig'i bilan tasvir etuvchi yirik va qiziqarli asarlar kam. Agarda yozuvchilar uzoq va yaqin o'tmish mavzularini e'tibordan soqit qilmagan holda asosiy diqqatni mustaqillik davrining muhim masalalarini tasvirlashga, yangi zamon qahramonlari obrazlarini yaratishga qaratsalar, nur ustiga nur bo'lar edi.

DRAMATURGIYA

Yangi zamon va mustaqillik davri hayotini yoritishda san'atkorlar dramatik tur imkoniyatlaridan ham samarali foydalanishga intilmoqdalar. Shuning uchun ham bu davrda yozilgan sahna asarlarining aksariyatida jamiyatni qayta qurish va mustaqillik bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil mavzular aks ettirildi. Shu bilan birga, xalqimizning o'tmishini istiqloq mafkurasi asosida talqin etuvchi bir qancha dramatik asarlar yaratildi.

Ma'lumki, mustaqillik tufayli Amir Temurga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Uning buyuk tarixiy xizmatlari haqli ravishda yuksak baholandi. Amir Temurni o'zbek xalqining milliy qahramoni, jahonshumul ahamiyatga molik bo'lgan buyuk siymo sifatida talqin va tasvir eta boshladilar. Bu borada, ayniqsa, dramaturglar faollik ko'rsatdilar. Abdulla Oripovning «Sohibqiron», Odil Yoqubovning «Fotih muzaffar yoxud bir parivash asiri», To'ra Mirzo va Asror Samadning «Sohibqiron Temur» kabi asarlari shu yangi davrning mahsuli. Ularda Amir Temur obrazi hayot haqiqatiga mos holda ko'rsatilgan.

To'ra Mirzo va Asror Samadning «Sohibqiron Temur» dramasida Amir Temurning buyukligi, donoligi, vatanparvarligi, adolatliligi, shuningdek, sohibqiron shaxsiyatidagi ayrim ziddiyatlar va salbiy xususiyatlar to'g'ri ko'rsatilgan. Bu dramaning muhim bir xususiyati shundaki, asarda bosh qahramonni ulug'lash uchun boshqa tarixiy shaxslarni ataylab, bo'lar-bo'lmasga qoralash va kamsitish usulidan voz kechilgan. Natijada, asarda Amir Temur obrazi

bilan birga, sulton Boyazid singari tarixiy shaxslar siymosi ham hayot haqiqatiga mos, ishonarli bo‘lib chiqqan. Dramada maqsad aniq, konflikt hayotiy, asosiy obrazlar jonli va haqqoniy bo‘lganidek, badiiy usullar ham puxta. Asarda Amir Temur fe‘l-atvoriga, aql-zakovatiga mos hikmatli so‘zlar, chuqur mazmunli dialog va monologlar ko‘p. Xususan, bosh qahramon Amir Temur tilidan aytilgan quyidagi so‘zlarda obrazning mohiyati aks etadi:

*Dunyo topdim, lekin dunyo yig‘madim,
Men el uchun ot ustida uxladim,*

Mustaqillik davrida yuzaga kelgan «Jaloliddin Manguberdi», «Ajdodlar qilichi» (E. Samandar), «Qora kamar» (Sh. Xolmirzayev), «Oqqadar» (U. Azim), «Zahiriddin Muhammad Bobur» (Z. Muhiddinov, M. Hamidov), «Bashar allomasi» (N. Abdulla), «Piri koinot» (H. Rasul) kabi dramalarda ham o‘tmish hayot va ulug‘ ajdodlar obrazlari tasvirlandi. Bu sohadagi yangilik, avvalo, shu bo‘ldiki, dramaturglar o‘tmish mavzularini tasvirlashda sotsrealizmning partiyaviylik va sinfiylik singari doimiy talablariga amal qilishdan qutuldilar. Masalan, Shukur Xolmirzayevning «Qora kamar» dramasida «bosmachilik» xalqqa qarshi harakat emas, aksincha, milliy ozodlik harakatidir, degan qarash obrazli tarzda ishonarli aks ettirildi.

«Unsiz faryod» (Shukrullo), «Kurort» (O‘. Umarbekov), «Temir xotin», «Taqdir eshigi» (Sh. Boshbekov), «Bir million mojarosi» (H. G‘ulom), «Nomsiz yulduzlar» (Mashrab Boboyev), «Oyna» (U. Nazarov), «Puch», «Tusmol» (A. Ibrohimov), «Qatag‘on» (O‘. Hoshimov), «Kunduzsiz kechalar» (Usmon Azim), «Xotinlar hangomasi» (M. Haydar), «Bir kam dunyo» (Ilhom Hasanov) va boshqa sahna asarlarida ma‘naviy hayotda mavjud nuqsonlar ochib tashlangan. Shu orqali to‘g‘rilik, halollik, insonparvarlik, mehnatsevarlik targ‘ib qilingan.

O‘lmas Umarbekovning «Kurort» dramasida «Mehnat ahli» jamoa xo‘jaligi misolida poraxo‘rlik, ko‘zbo‘yamachilik singari illatlar fosh etilgan. Asarda ko‘rsatilishicha, rais To‘lan

hamtovoqlaridan pora oladi va buning evaziga ularning nopok ishlarini oqlab, jinoyatlarini yashiradi. Natijada, haromxo‘rlar hech narsadan tap tortmay, jinoyat ustiga jinoyat qilaveradilar. O‘z qo‘l ostidagi shaxslardan pora oladigan To‘lan, ayni chog‘da, o‘zidan kattalarga pora beradi. Demak, uning ham o‘z suyanchiqlari bor. Ana shu suyanchiqlariga tayanib To‘lan o‘zini bemalol tutadi, nopoklik ustiga nopoklik qiladi. Asarda ana shu suyanchiqlarning «o‘sishi», keyinchalik esa ich-ichidan chirib yemirilishi va nurashi asoslab berilgan hamda ustalik bilan ko‘rsatilgan. Oqibatda, To‘lan poraxo‘r va ko‘zbo‘yamachi, maishatparast va amalparast shaxs sifatida yaqqol gavdalangan.

Asardagi To‘lan obrazi qanchalik ustalik bilan yaratilgan bo‘lsa, unga qarshi kuchlarni ifodalovchi Qo‘ziboy obrazi ham shunchalik mahorat bilan chizilgan. Xo‘jalikning bosh hisobchisi to‘g‘ri ko‘ngilli Qo‘ziboy sofdil, halol kishilarga tayanib, harakat qiladi. Qo‘ziboy pyesada nopokliklarni tag-tomiri bilan yemirib tashlab, adolat va haqqoniyat tantanasini ta‘minlayotgan sofdil, halol zamondoshlar vakili sifatida gavdalanadi.

Bu davr dramaturgiyasi taraqqiyotida Sharof Boshbekovning «Temir xotin» komediyasi munosib o‘rin egalladi. Komediya hayot haqiqatiga asoslangan konflikt mahorat bilan yoritilgan. Ma‘lumki, adabiyotda uzoq yillar davomida paxtakorlar, ayniqsa, paxtakor xotin-qizlar mehnati juda oson ish tarzida, bayramga o‘xshatib tasvirlab kelindi. «Temir xotin» komediyasi o‘zbek dramaturgiyasida birinchi bo‘lib, ana shu soxta tasavvurga qattiq zarba berdi. Paxtakor ayol mehnatining qanchalik og‘ir, qanchalik mashaqqatli ekani ochib tashlandi.

Asarda qishloq hayoti, o‘zbek ayollarining qiyin sharoitda kun ko‘rayotganliklari, og‘ir mehnat ostida ezilib xo‘rlanayotganliklari, «joni qirqta» bo‘lgan o‘zbek ayollari bardosh bergan mashaqqatli mehnatga, hatto, temir ham chidash bera olmasligi komediya ta‘sirli va qiziqarli qilib ko‘rsatilgan. Komediyaning «Temir xotin» deb atalishida chuqur ramziy ma‘no bor.

Mustaqillik davrida o‘zbek dramaturgiyasida kishilarning ma’naviy hayotini yoritishga katta e’tibor berildi. Natijada, adolat va haqqoniyat, halollik va to‘g‘rilik, do‘stlik va vafodorlik, sadoqat, mehr-oqibat sifatleri bilan fitna-fasod, fisqu fujur, tuhmat, makr va ayyorlik illatlari to‘qnashuvi ko‘rsatilgan xilma-xil sahna asarlari vujudga keldi. Bu asarlarda xalq va mamlakat hayotidagi ibratli va ilg‘or tamoyillarni yoritish bilan birga, turmushda uchraydigan manmanlik, nopoklik, qalloblik, tekinxo‘rlik, ig‘vogarlik, ma’naviy qashshoqlik singari illatlar fosh etildi. Bu sohadagi yutuqlarni «To‘ydan keyin tomosha» (Shukrullo), «Chimildiq» (E. Xushvaqtov), «Taqdir» (R. Ma’diyev), «Farishta» (H. Rasul), «Diyonatga xiyonat» (K. Avaz), «Quduq tubidagi faryod» (G‘. Shermuhammad) va boshqa asarlar misolida ochiq ko‘rish mumkin.

Taniqli shoir va dramaturg Shukrulloning «To‘ydan keyin tomosha» dramasi Abdulla Qodiriyning «Baxtsiz kuyov» dramasi ga mazmun jihatidan yaqin turadi. Ma’lumki, «Baxtsiz kuyov»da boylarga taqlid etib katta to‘y qilgan va natijada qarzga botib baxtsizlikka uchragan kambag‘al yigitning fojiasi hikoya qilingan edi. Shukrullo o‘z asarida A. Qodiriy an‘analarini yangi zamon voqealari asosida ijodiy davom ettirdi va bu an‘analarni boyitdi. «To‘ydan keyin tomosha» dramasi da ba’zi o‘zbek oilalarida nikoh to‘yi tantanalari haddan tashqari oshirib yuborilayotgani, to‘ylarda ortiqcha isrofgarchilik bo‘layotgani va buning ayanchli oqibatlari ochib tashlangan.

Dramaning qahramonlari: Mo‘min bilan Xolida bir-birini jondan ortiq sevadi, shirin-shakar oila qurmoqchi bo‘ladi. Biroq ortiqcha hashamu dabdaba, «men undan kammi?» deya manmanlik qilish, «kim o‘zarga» to‘y-tomosha berish illati bu ikki yoshning boshiga balo bo‘ladi. Oila kattalari o‘z imkoniyatlariga qaramasdan qarz olib, katta to‘y qiladilar va qarzni to‘lolmay behad qiynaladilar. Buning ustiga, ko‘p o‘tmay Mo‘minning onasi Nazira bibi kichik qizini dabdabali to‘y qilib uzatmoqchi bo‘lib qoladi. Shu niyatda ona Mo‘minning to‘yida tushgan bisotga (sovg‘alarga) chang soladi: kelinning buyumlarini, zebu ziynatlarini qizining to‘yiga

sarflamoqchi bo‘ladi. Yosh kelin Xolida esa bunga qattiq qarshilik ko‘rsatadi. Shunday qilib, Mo‘minni bir tomondan onasi, ikkinchi tomondan, yosh xotini qiynaydi. Mo‘min onasining talabiga rozi bo‘lsa xotini, xotining royiga qarasa onasi ranjiydi, xafa bo‘ladi. Oqibatda Mo‘min ruhan juda eziladi, iztirob chekadi, hatto o‘zini osib o‘ldirmoqchi bo‘ladi. Mo‘minning bu holati uning tilidan quyidagicha ifoda etiladi:

*Men to‘g‘ri qildimmi, qildimmi xato?
Taqdirim qilmasin hech kimga ato.*

«To‘ydan keyin tomosha» asarida dramaturg isrofgarchilik, ortiqcha dabdaba koni ziyon ekanini ko‘rsatish bilan birga, qing‘ir, nopok yo‘llar bilan boylik yig‘ishni, shunday boylik hisobiga dabdabali to‘ylar qilishni qoralaydi. Bu jihatdan dramadagi eru xotin Fozilxo‘ja va Chamandaxon hayoti diqqatga molik. Fozilxo‘ja — sofdil, sodda va halol ziyoli. U isrofgarchilik qilsam, dabdabali katta to‘y bersam: «yo jinni, yo gado bo‘laman», — deydi. U boylikka hirs qo‘ygan, manman, uncha-munchani nazar-pisand qilmaydigan xotini Chamandaxon talablariga qarshilik qiladi:

*Agar harom qo‘shib to‘y qilganimdan,
Bez terganim yaxshi ko‘chaga chiqib.*

Chamandaxon — makkor, ayyor, sharm-hayosiz, molparast ayol. U erini aldab, qing‘ir yo‘llar bilan bo‘lsa-da, mol-mulk topishga undaydi. Uni nopok yo‘llarga sudramoqchi bo‘ladi. Buning ilojini topolmagach, Chamandaxon tusini butunlay o‘zgartirib, erini mensimay qo‘yadi...

Ko‘rinadiki, asarda to‘y, to‘yga tayyorgarlik, to‘yni o‘tkazish va to‘ydan so‘nggi mojarolar qiziqarli qilib aks ettirilgan. Hayotdagi ayrim kishilar ongidagi salbiy holatlar ochiq ko‘rsatilgan. Davrga munosib, kamtarona, shirin-shakar, madaniy to‘ylar o‘tkazib, sevishgan kelin-kuyovlarga oq fotiha berish g‘oyasi olg‘a surilgan.

Mustaqillik davri dramaturgiyasida milliy urf-odatlariga sadoqat mavzusi inson qadr-qimmatini ulug‘lash masalalari

bilan uzviy bogʻliqlikda aks ettirildi. Erkin Xushvaqtoovning «Chimildiq» dramasida bu xususiyat oʻziga xos bir yoʻsinda namoyon boʻladi. Asar sujeti bir-birini ilk bor chimildiqda koʻrayotgan ikki yoshning qalb tugʻyonlari, murosayu muhabbatlari asosiga qurilgan.

Mustaqillik davrida oʻzbek dramaturgiyasida ogʻzaki va yozma adabiyotimizda mavjud boʻlgan sujetlar asosida sahna asarlari yaratish anʼanasi ham davom ettirildi. Natijada, Choʻlponning «Kecha va kunduz», A. Qodiriyning «Oʻtkan kunlar», «Mehrobdan chayon», Oybekning «Navoiy», Gʻafur Gʻulomning «Shum bola», P. Qodirovning «Yulduzli tunlar», Tohir Malikning «Shaytanat» asarlari asosida yangi-yangi sahna asarlari, kino va telefilmlar maydonga chiqdi.

Umuman olganda, mustaqillik davrida oʻzbek adabiyotida sahna asarlari kam yozilmadi. Biroq tomoshabinlarga har jihatdan manzur boʻladigan yuksak sifatli asarlar yetarlicha yaratildi, deb boʻlmaydi. Buning ustiga, ayniqsa, mustaqillik tufayli moddiy va maʼnaviy hayotda, odamlarimizning ong-tushunchasi va dunyoqarashida yuzaga kelgan yangiliklarni, tub sifat oʻzgarishlarini yangi zamonda vujudga kelgan yangi qahramonlar timsolida mahorat bilan gavdalandiruvchi yetuk sahna asarlari yetarli emas.

Mustaqillik davridagi oʻzbek adabiyoti milliy soʻz sanʼatining yangi, sermazmun va porloq sahifasini tashkil qiladi. Bu davr adabiyotining eng katta yutugʻi shu boʻldiki, oʻzbek adabiyoti hayotni tasvirlashda avvalgi cheklashlardan qutildi. Oʻtgan oʻn yil davomida soʻz sanʼatining barcha janr va turlarida muayyan yutuqlar qoʻlga kiritildi. Adabiyot yangi mavzular, yangi gʻoyalar, yangi obrazlar, yangicha talqin va tasvirlar bilan boyidi. Biroq shunga qaramay, adabiyotimizda hanuz badiiy jihatdan qiyomiga yetmagan, oʻrtamiyona asarlar koʻpchilikni tashkil qiladi. Holbuki, adabiyotning obroʻyini va istiqbolini son emas, sifat hal qiladi. Demak, soʻz sanʼatida yuksak sifat uchun, yaratilayotgan asarlarning badiiy yetukligi uchun kurashni izchil davom ettirish kerak.

IKKINCHI QISM

YANGIO‘ZBEK ADABIYOTI NAMOYANDALARI

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY (1875–1919)

Xuddi uzoq moziyda bo‘lganidek, yaqin o‘tmishda ham xalqimiz orasidan ko‘plab mashhur shoirlar, ulkan olimlar, xalqparvar va vatansevar kishilar yetishib chiqqan. Ular o‘z ijodlari bilan millat ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga bebaho hissa qo‘shganlar. 1875-yilda Samarqandda tug‘ilib voyaga yetgan yozuvchi, jurnalist va jamoat arbobi Mahmudxo‘ja Behbudiy ana shunday mo‘tabar zotlardan biri bo‘lgan.

M. Behbudiy boshlang‘ich maktab va madrasa ta‘limini Samarqandda olgan. Tahsildan so‘ng davlat mahkamasida mirzo vazifasini bajargan, keyinchalik esa mufti etib saylangan. Bilimni juda qadrlagan Behbudiy bir necha bor chet ellarga safar qilgan. Arabiston, Misr, Turkiya, Rossiya, Tatariston, Boshqirdiston kabi mamlakatlarda bo‘lgan. U qayerga bormasin, u yerlardagi xalqning ahvolini ochlik va qashshoqlik, bilimsizlik va jaholat iskanjasida kun o‘tkazayotgan o‘z xalqiniki bilan solishtiradi. Bu holni bartaraf etish chorasini izlaydi. Behbudiy baxtsizlik va qashshoqlikning asosiy sababi ilmsizlikdir, degan xulosaga keladi. Binobarin, xalqning ko‘zlarini ma‘rifat nuri ila munavvar etishni orzu qiladi. Natijada, XX asrning boshlaridayoq o‘z davrining ilg‘or ma‘rifatparvar, xalqparvar ziyolisi sifatida taniladi. Samarqand shahrida yangi maktablar ochadi, bu yangi usul maktablar uchun darslik va o‘quv qo‘llanmalar yozadi. «Samarqand» nomli gazeta, «Oyna» nomli jurnal chiqaradi. Jadidchilik harakatiga faol ishtirok etadi va ko‘p o‘tmay, bu harakatning rahbarlaridan biri darajasiga ko‘tariladi.

O'sha vaqtlarda nashr etilgan «Taraqqiy», «Vaqt», «Xurshid», «Samarqand», «Oyna», «Sho'ro» gazeta va jurnallarida Behbudiyning qator maqolalari e'lon qilindi. Maqolalarda asosan millat farovonligini ta'minlashda ma'rifatning o'rni nechog'lik ulug' ekani ochib berilardi. Behbudiy o'z asarlaridan birida «Xalq o'z foydasini anglasa, milliy maktab va madrasalar ochsa, Ovro'pa dorilfununlariga bolalarini yuborsa, alardan advokat, muharrir va hunarmand, savdogar va muhandislar chiqsa; bularning har biri o'z vazifalarida turib, ishlarini tartib ila tuzsalar, xalqimizning foydasini ko'zlasalar — naqadar oliy va naqadar go'zal bo'lar edi», — deb yozgan.

Behbudiy o'zining ma'rifatparvarlik g'oyalari hayotga tatbiq etish uchun faol harakat qilgan. U chorizmning mustamlakachilik siyosatini isloh qilish, milliy o'lkalardagi boshqaruv idoralariga oz bo'lsa-da, mustaqillik berish g'oyasini olg'a surgan. Behbudiy 1917-yil Oktabr to'ntarishini oqlamagani holda Qo'qon muxtoriyatini (1917) qo'llab-quvvatlagan va uning rahbariyatiga saylangan.

Behbudiy 1917-yildan so'ng sho'ro idoralarida turli lavozimlarda ishlaydi. Maktab-ma'orif va matbuot ishiga ko'maklashadi. 1919-yilda Behbudiy Samarqanddan safarga chiqadi. Biroq bu safar uning uchun fojiali yakun topadi. Buxoro amirligi yerlaridan bo'lgan Shahrisabzda amir amaldorlari uni hibsga oladilar. Unga nohaq ayb qo'yiladi. Yurtning asl farzandi, ma'rifatparvar, erksevar Mahmudxo'ja Behbudiy dindan qaytgan josus sifatida Qarshi shahrida qatl etiladi.

Behbudiyning yovuzlarcha o'ldirilishi o'ta adolatsizlik va katta jinoyat bo'lib, ziyolilar qalbini larzaga keltirdi. Shoirlar, yozuvchilar bu fojiaga atab she'rlar, marsiyalar, xotiralar yozdilar. Nihoniyning «Zavolli quyosh», Cho'lponning «Mahmudxo'ja xotirasi», Fitratning «Behbudiyning sag'anasini izladim», Ayniyning «Behbudiy ruhini ittixof» kabi she'rlari shular jumlasidan bo'lib, ularda Behbudiyning porloq obrazi va uning millat ruhida mangu tirikligi aks ettirilgan. Masalan, Ayniyning marsiyasi chuqur izzitirob hamda intiqom ruhi bilan sug'orilgan:

*Seni bundan buyon, Turon, ko'rolurmi, ko'rolmasmu?
Sening masnaviying Turkiston topolurmu, topolmasmu?
Sening tarixiy davroning, sening osoriy urfoning,
Sening noming, sening joning jahon qoldiqcha qolmasmu?
Vatan avlodi yod etdi, sani hurmatda shod etdi,
Va lekin intiqomingni ololurmi? Ololmasmu?*

Behbudiy o'zining butun umrini, ijtimoiy faoliyati hamda yaratgan asarlarini millat manfaati, yurt taraqqiyoti uchun baxsh etdi. Shunisi xarakterliki, bu xizmatlar xalqimiz tomonidan unutilmasligini chuqur his etgan. Ayni sababdan vasiyatnomasida: «Biz o'z qismatimizni bilamiz, ammo bechora xalqimizga o'z hayotimizda nima qilishimiz mumkin bo'lsa, shuni qilganimizni his etish bilan faxrlanganimizdan o'limni xotirjam kutmoqdamiz... Mumkin qadar yaxshi maktablar ochish, shuningdek, ma'orif va xalq baxt-saodatini ta'minlash sohasida tinmay ishlash bizga eng yaxshi haykal bo'ladi», — deb qayd etgan edi.

Sho'rolar davrida boshqa ko'pgina vatanparvar, xalqparvar ziyolilar qatori o'zining butun ongli hayotini xalq va Vatanga bag'ishlagan Behbudiy shaxsi ham qadr topgan emas. Uning millatparvarligi «millatchilik» deya talqin etildi. Nomi tilga olinmadi, asarlari chop qilinmadi. Faqat Vatan istiqloлга erishgach, bu haqsizlikka to'liq barham berildi. Kechikib bo'lsa-da, Behbudiyning pok nomi qayta tiklandi. Uning ulkan jasoratdan iborat ijtimoiy faoliyati, yaratgan asarlari munosib baholanadigan bo'ldi.

Darhaqiqat, Behbudiyning badiiy ijod sohasidagi eng katta xizmati shundaki, u o'zbek adabiyotida birinchi bo'lib drama janriga qo'l urib, milliy dramaturgiyaga asos soldi. Bu sahna asarining yuzaga kelishi milliy adabiyot va san'at tarixida katta voqea bo'ldi. Zotan, o'zbek milliy dramaturgiyasi va zamonaviy tushunchadagi milliy teatri Behbudiyning «Padarkush»i bilan boshlandi. Bu tasodifiy bo'lmay, muayyan qonuniyatga ega edi: «Jadid adabiyoti to'lig'icha millatni uyg'otishga qaratilgan edi. Bu adabiyotning qahramoni avvalgi davrdagiday yuqori tabaqa vakillari yoki ilohiy qudrat bilan nurlantirilgan siymolar emas, balki ommaning ichidan chiqqan, unga qaytib boradigan

va shu bois xalqqa ta'sir ko'rsatish imkoniyati kattaroq bo'lgan oddiy kishilar edi. Jadid adiblari yangi mavzularni yangi janrlarda va yangi obrazlar orqali ifodalashga urindilar. Yana bir muhim jihat shundaki, jadid yozuvchilari shunchaki ijodkor emas, balki jamoatchi ham edilar. Ular faqat qalami bilan emas, balki ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy amali bilan ham millatni uyg'otishga jahd qilgandilar. Agar ma'rifatchilar ko'p asrlik milliy adabiyotga **yangi mavzular** olib kirgan bo'lsa, jadidlar o'zbek adabiyotiga drama, roman, hikoya singari **yangi janrlarni** kiritdilar»¹⁹.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1911-yilda «Padarkush» (yoki «O'qimagan bolaning holi») dramasi yozish bilan adabiyotda o'ziga xos yangilik yaratdi. Avvalo, shuni aytish kerakki, «Padarkush» dramasi inqilobiy g'oyalar emas, ma'rifatchilik, komillik qarashlari olg'a surilgan. Pyesada chorizm mustamlakachilik siyosatini fosh etuvchi va qoralovchi fikr-mulohazalar yo'q bo'lishiga qaramay, 1913-yilgacha «Padarkush»ni sahnalashtirish yoki nashr etishga ruxsat berilmadi. Shu holatning o'ziyoq mustamlakachilar yerli xalqni ma'rifat, ilm-fandan uzoqda tutishga jon-jahdlari bilan uringanliklarini dalillaydi.

«Padarkush» 1913-yilda o'zbek va tojik tilida chop etildi. Ko'p o'tmay, Samarqand, Toshkent, Buxoro, Andijon, Namangan, Qarshi, Qo'qon, Kattaqo'rg'on shaharlaridagi teatrlarda sahnalashtirildi. Hamma joyda tomoshabinlar pyesani olqishlar bilan kutib oldilar. Buning ikkita sababi bor. Birinchidan, o'sha vaqtlarda xalq millat ahli uchun tamomila yangilik bo'lmish teatr san'atiga g'oyat tashna edi. Ikkinchidan, asarda o'sha davr hayoti uchun xos voqea ko'rsatilib, ko'pchilikni qiziqtiradigan ezgu g'oyalar, ibratli fikrlar aks ettirilgan edi.

«Padarkush» dramasi boy (50 yoshda), boyning o'g'li Toshmurod (15–17 yoshlarda), domulla (yangi fikrli mulla, 30–40 yoshlarda), ziyoli (musulmon), boyning qotili Tangriqul,

¹⁹ O'zbek adabiyoti. O'rta maktablarning 11-sinfi uchun darslik. — T.: «O'qituvchi», 2004, 71-bet.

armani mayxonachi (Artur) va boshqa obrazlar ishtirok etadilar. Qatnashchilar ro'yxati ham asar g'oyasidan kelib chiqib, uni yaqqolroq ochish, ta'sirliroq, ibratliroq berish uchun xizmat qiladi.

«Padarkush» asari yangi g'oyani targ'ib etishning yangi usuli sifatida yuzaga keldi. Jadidlarning qarashlarini ommaga singdirish uchun katta auditoriya zarur edi. Bunga faqat barchaga birdek tanish, birdek qiziq hamda ortiqcha e'tibor sarflab o'qish shart bo'lmagan, oddiy kishilarga ham tushunarli bo'lgan drama orqali erishish mumkin edi. Shuning uchun ham «Padarkush»da g'oyalar badiiy libosga burkab o'tirilmay, to'g'ridan-to'g'ri aytilgan. Bu holning ham o'z mantig'i bo'lib, faqat Behbudiy ijodi uchungina xos emasdi: «Jadid adabiyoti faqat mavzu jihatidan emas, balki ifodasiga ko'ra ham ommaga yaqinlashtirildi. Badiiy asarlarda tasvir injaligi, ifodaning yangiligidan ko'ra, zalvorli va keskin fikr aytishga e'tibor kuchaydi»²⁰.

Shuning uchun ham aniq maqsadni ko'zlab yozilgan asar xotimada ham chaqiriq va tushuntiruv bilan yakunlanadi. Asar tugallanmasida bir ziyoli sahnadan odamlarga qarab: «...ilmsiz va tarbiyasiz bolalarning oqibati shuldir. Agarda bularni otasi o'qitsa edi, bu jinoyat va padarkushlik sodir bo'lmas va bular ichkilikni bo'yla ichmasdi», — deydi.

«Padarkush» dramasi hayotiy voqea bor ziddiyatlari bilan ko'rsatilib, ma'rifatsizlik va jaholat qoralangan. Asar to'laligicha ilm-ma'rifatni egallash g'oyasi targ'ibotiga bag'ishlangan. Uning tarbiyaviy-estetik ahamiyati ham ana shundadir. «Padarkush» dramasi hozirgi kunlarda ham o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas.

Shuni alohida qayd etish lozimki, Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» asari o'zbek dramaturgiyasining shakllanishiga, xususan, unda ma'rifatchilik an'alarining qaror topishiga samarali ta'sir etdi. Natijada, Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Badriy, Hoji Muin

²⁰ O'zbek adabiyoti. O'rta maktablarning 11-sinfi uchun darslik. — T.: «O'qituvchi», 2004, 71-b.

Shukrullo, Tavallo kabi ijodkorlarning ma'rifatparvarlik ruhida yozilgan asarlari birin-ketin yuzaga kela boshladi. Behbudiyning «Padarkush» pyesasi keyinchalik yaratilajak asarlarga ham ma'lum ma'noda yo'nalish topib berdi. Behbudiy ta'sirida yuzaga kelgan pyesalardan biri Hamzaning «Yangi saodat»idir. «Padarkush»da ilmning ahamiyatini tan olmagan nodon ota fojiasi ko'rsatilgan va boylikka ega bo'lish uchun o'z otasini o'ldirgan bola obrazi yaratilgan bo'lsa, Hamzaning 1915-yili yaratilgan «Yangi saodat» asarida ilm olib, otasini halokatdan qutqargan o'g'il obrazi tasvirlangan. Ya'ni, Behbudiy ilmsizlik fojiasini, Hamza esa ilmning xosiyatini ko'rsatgan. «Padarkush» ta'sirida yaratilgan bunday asarlarni yana ko'plab keltirish mumkin. Behbudiyning dramasi aksariyat hollarda yosh yozuvchilarga sahna asarlari yaratishda o'rnak va turtki bo'lib xizmat qildi.

Buyuk adib Abdulla Qodiriy o'zining «Tarjimai holida»: «1913-yillarda chiqqan «Padarkush» pyesasi ta'sirida «Baxtsiz kuyov» degan teatr kitobini yozib yuborganimni o'zim ham payqamay qoldim», — deb qayd etgan edi. Taniqli jadid yozuvchi Hoji Muin Shukrullo ham 1914-yilda «Padarkush» spektaklini ko'rib, undan juda qattiq ta'sirlangan. U: «Shundan keyin men shoirlikni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, sahna adabiyoti yaratish fikriga tushdim», — deb yozgan edi. Bu yozuvchining «To'y», «Ko'knori», «Mazluma xotin», «Eski maktab — yangi maktab» kabi sahna asarlarida Behbudiy ta'siri yaqqol sezilib turadi.

Behbudiy o'zbek dramaturgiyasini boshlab berish bilan birga, milliy teatr va teatrshunoslikka ham asos solgan. U millat taraqqiyotida teatrning muhim tarbiyaviy-estetik ahamiyatini chuqur idrok etgan. Teatr san'atining xalqimiz ma'naviy-madaniy hayotida mustahkam o'rin egallashi, Turkistonda milliy teatr yaratish uchun jonkuyarlik qilgan. «Teatr nadur», «Samarqandda teatr», «Turkistonda birinchi teatr», «O'ynayturg'on odam yo'qdir», «Padarkush» vajhidan», «Teatr musiqiy, she'riy» singari maqolalar yozib, teatr san'atini izchil targ'ib qilgan. Bu san'atning o'ziga xos xususiyatlari va afzalliklari haqida yurtimizda birinchilardan bo'lib qimmatli

fikrlarni bayon etgan, shu sohada qator nazariy-amaliy ishlarni bajargan.

Xullas, Mahmudxo‘ja Behbudiy xalqparvar, ma’rifatparvar va vatanparvar ijodkor sifatida o‘zbek dramaturgiyasining tamal toshini qo‘yish, uni shakllantirish borasida izchil izlanishlar olib borgan. Behbudiy millat tarixida nafaqat Turkiston jadidlarining yetakchisi, ma’rifatparvar, balki birinchi milliy drama — «Padarkush»ning muallifi, milliy dramaturgiya va teatrning asoschisi sifatida ham qoladi.

ABDURAUUF FITRAT

(1886–1938)

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat — ko'p qirrali iste'dod sohibi. Fitrat XX asr o'zbek adabiyotining ilk bunyodkorlaridan bo'lib, Behbudiy, Avloniy, Hamza, Qodiriy, Cho'lpon, Ayniy kabi adiblar bilan bir qatorda ijod qilgan. Fitrat, ayniqsa, mohir dramaturg, yirik olim va jamoat arbobi sifatida adabiyot va san'at, ilm-fan, maorif va madaniyat rivojiga salmoqli hissa qo'shgan.

Fitrat — yozuvchining taxallusi bo'lib, arab tilida «tabiiy holat», «tug'ma tabiat», «yaratilish» ma'nolarini bildiradi.

Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoroda savdogar oilasida tug'ilgan. Otasi Abdurahim 1903-yilda Vatanni tark etib, chet el (Qoshg'ar)ga ketib qolgach, yosh Abdurauf onasi Bibijon tarbiyasida qolgan. Yoshligidan ilmga, adabiyotga ko'ngil qo'ygan. Buxorodagi Mirarab madrasasida ta'lim olgan Fitrat tengqurlari orasida iste'dodli, teran va erkin fikrlovchi, faol talaba sifatida ajralib turgan. Madrasada u nafaqat islom ilmi, balki dunyoviy fanlar bilan ham jiddiy shug'ullangan. Qrim, Qozon, Boku va Istambuldan keltirilgan gazeta va jurnallar bilan muntazam tanishib borgan. Buning natijasida yosh yigit Abduraufda XX asrning boshlarida keng tarqalgan jadidlar harakatiga qiziqish hosil bo'lgan va shu harakat ta'sirida o'sa borgan.

Fitrat jadidlarning tashviqi va yordami bilan 1909–1913-yillarda Turkiyaga borib, Istanbul madrasasida tahsilni davom ettiradi. Shu bilan birga, u Turkiyada ham jadidchilik ruhida she'rlar, maqolalar yozadi. U 1914-yilda yurtiga qaytib kelgach,

mamlakat siyosiy hayotida faol ishtirok etadi va tez orada Buxoro jadidlarining rahbari sifatida taniladi. Mamlakatni adolatsizlik va ijtimoiy zulmdan ozod qilish, amirlik tuzumini isloh etish, maktab-maorif ishlarini yo‘lga qo‘yish uchun astoydil kurashadi. Fitrat 1917-yildan so‘ng bu ishni yanada qat‘iyat va izchillik bilan davom ettiradi. 1917-yilda Fitrat yangi tuzilgan «Yosh buxoroliklar» inqilobiy partiyasi Markazqo‘miga sarkotib etib saylanadi. Biroq Buxoroda uyushtirilgan xalq namoyishi (1917), xususan, «Kolesov voqeasi» (1918)dan so‘ng o‘z faoliyatini Samarqand va Toshkentda davom ettirishga majbur bo‘ladi. Samarqandda chiqadigan «Hurriyat», keyinroq Toshkentda chiqadigan «Ishtirokiyun» gazetalarida ishlab, dolzarb mavzularda maqolalar va she‘rlar yozadi.

Fitrat «Chig‘atoy gurungi»ni tashkil etishda ham tashabbuskorlardan bo‘lgan. 1919–1921-yillarda Toshkentda bu tashkilot ishiga faol qatnashib, o‘zbek tili, o‘zbek adabiyotini tadqiq va tashviq etish bilan shug‘ullangan. «Tong» jurnalini tashkil etib, unga muharrirlik qilgan (1920). Keyinchalik BXSР Xalq maorifi vaziri (1921), Xalq Nozirlar Sho‘rosi raisining o‘rinbosari (1922) lavozimlarida ishlagan.

Fitrat 20–30-yillarda maktab-maorif, madaniyat, ilm-fan ishlariga, mutaxassis kadrlar tayyorlashga ko‘p e‘tibor bergan. Professor Fitrat Toshkent (1918–1919), Moskva (1923–1924), Samarqand (1927–1929) oliy o‘quv yurtlarida til-adabiyot ilmlaridan dars bergan. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi qoshidagi Til va adabiyot ilmiy tadqiqot institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan. Fitrat doim iste‘dodli ijodkorlarni asrab-avaylash va parvarish etishga intilgan. 1926-yilda Abdulla Qodiriy asossiz ravishda qamalgach, Fitrat hukumat boshlig‘i Fayzulla Xo‘jayevga qayta-qayta murojaat qilib, buyuk adibning qamoqdan ozod etilishiga erishgan.

Noyob iste‘dod sohibi, bag‘rikeng inson, buyuk vatanparvar, adabiyot va maorifning haqiqiy jonkuyari — Fitrat qatag‘on yillarida mudhish tuhmatga uchrab, «xalq dushmani», Angliya va Germaniya josusi sifatida 1938-yil 4-oktabrda otib tashlangan. Yillar o‘tib, o‘sha mash‘um davrlar ham ortda qoldi, yurt mustaqillikka erishdi. Fitratning pok nomi qayta

oqlandi, asarlari yangidan nashr etila boshlandi. Adabiyotshunoslik Fitrat hayoti va ijodini xolisona tadqiq etmoqqa kirishdi. E. Karimovning «A. Fitratning hayoti va ijodi haqida», Ozod Sharafiddinovning «Fitrat» (1990), Mamajon Rahmonovning «Fitrat dramaturgiyasi va uning sahna tarixi», Sherali Turdiyevning «Fitrat jahon kezadi», Begali Qosimovning «Fitrat» (1991), Hamidulla Boltaboyevning «Fitratning hayoti va ijodi» (1992), Baxtiyor Nazarovning «Abdurauf Fitrat» (1999), B. To‘ychiboyevning «Fitrat tilshunos» kabi maqola va risolalari shular jumlasidan bo‘lib, ular Fitratni bilish tomon qo‘yilgan muhim qadamlardandir. Demak, ayni mustaqillik davridan yangi fitratshunoslik boshlandi. Ammo hozirgacha bajarilgan tadqiqotlar Fitratni to‘la bilish uchun yetarli emas. Chunki 30-yillarda Fitrat ijodiga g‘ayriilmiy yondashuv ustun bo‘lib, uning asarlari vulgar sotsiologiya tamoyillariga ko‘ra baholangan. Bugungi fitratshunoslik zimmasida ana shu qarashlarning xatoligini isbotlab, Fitrat asarlarining asl qimmatini belgilab berishdek mas‘uliyat bor. Bundan tashqari adib asarlarini to‘la nashr etish masalasi ham o‘tkir bo‘lib turibdi.

Mustaqillik davrida Fitrat nomini abadiylashtirish borasida ham muayyan tadbirlar amalga oshirildi. Ko‘plab ko‘chalar, maktablar, kutubxona va xo‘jaliklar Fitrat nomi bilan ataldi. 1996- yilda mamlakatimizda Fitrat tavalludining 110-yilligi tantana bilan keng nishonlandi.

* * *

Fitrat o‘zbek va fors tillarida ijod qilgan. Uning adabiy faoliyati 1903–1904-yillarda boshlangan. U dastlab «Mijmar» («Cho‘g‘don») taxallusi bilan she‘rlar yozgan. Fitrat ijodiy yo‘lini g‘oyaviy-badiiy daraja va tamoyillar jihatidan hamda mazmun-mundarijasiga ko‘ra ikki davrga bo‘lish mumkin: 1903–1917-yillardagi ijodi (shu davrda yaratilgan barcha asarlari); 1917–1938-yillarda yaratilgan asarlari.

Ijodining ilk davrida Fitrat «Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid

xususida qilgan munozarasi» (1910), «Hind sayyohi qissasi» (1912), «Rahbari najot» (1913), «Oila» (1916) kabi ilmiy-publitsistik asarlar hamda «Sayxa» (1912) nomli sheʼrlar toʻplamini yaratdi. Ushbu asarlar oʻz davrining dolzarb mavzularida yozilgandir. Zero, xalq va mamlakatning ogʻir ahvoriga achinish, ijtimoiy adolatsizlikni, chirkin aqidalarni fosh etish, nodonlik va jaholatni qoralash, mehnatkash xalqni maʼrifatga, ilm-maʼrifat egallashga chorlash, maktab-maorifni ulugʻlash — Fitrat ijodining ilk bosqichiga xos. Fayzulla Xoʻjayev shuni nazarda tutib, Fitrat dastlabki asarlaridayoq «mavjud tuzumni qattiq tanqid qilgan, uning barcha nuqsonlarini ayovsiz ochib tashlagan, amirlikning chirkin sistemasini fosh qilib bergan»²¹, — deb yozgan edi.

Fitrat ijodining bunday xususiyatlari uning «Yurt qaygʻusi», «Ittifoq etaylik», «Oziq masalasi», «Buxoroning askari», «Siyosiy hollar», «Yangi hukumat», «Buxoro xonligida ochlik», «Maorif», «Muxtoriyat», «Buxoroning ahvoli», «Inglizlar oʻyini», «Maktab kerak» kabi publitsistik maqolalarida roʻy-rost namoyon boʻladi.

Fitrat «Yurt qaygʻusi» maqolasida: «Koʻrdim, kezdim, eshitdim, oʻqidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yoʻqdir», — deb yozadi va bu baxtsizlikning tub sabablarini ochib berishga intiladi. Shu tariqa, u mamlakatda hukm surgan ijtimoiy adolatsizlikni, zulm va jaholatni qoralab, maʼrifatni, erk va hurriyatni targʻib qiladi. Vatanni ulugʻlaydi. Uning muqaddasligiga imon keltirib, el-yurt va xalq dardu gʻamiga malham izlaydi. Yangilik va taraqqiyotni koʻzlaydi, ezgu gʻoyalarni ifodalaydi.

Fitrat chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini keskin qoralab, istiqloq gʻoalarini dadil targʻib etadi. U «Muxtoriyat» maqolasida: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qoʻlimiz bogʻlandi, tilimiz kesildi, ogʻzimiz qonlandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemirildi, nomusimiz gʻasb qilindi, huquqimizga tajovuzlar boʻldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, tizimli turdik, sabr qildik, kuchga tayangan har bir

²¹ Xoʻjayev F. Tanlangan asarlar. 3 tomlik, 1-tom. — T.: 1976, 98-bet.

buyruqqa bo‘ysundik, butun borlig‘imizni qo‘ldan berdik. Yolg‘iz bir fikrni bermadik, yashuntirdik, iymonlarimizga avrab saqladuk: «Turkiston muxtoriyati!»²² — deb yozgan edi.

Fitrat o‘z fikrini: «Turkiston muxtoriyati... Mundan muqaddas, mundan suyunchli bir so‘zning borlig‘iga ishonmayman. Turkiston turkining qonini qaynatuvchi, iymonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa, yolg‘iz shu so‘zda bordur: Turkiston muxtoriyati», — tarzida davom ettiradi. Shunisi muhimki, Fitrat publitsistikasi mazmuni yildan-yilga teranlasha bordi. Shu bilan bog‘liq holda uning asarlari badiiy jihatdan ham sayqallana bordi — mukammallik va go‘zallik kasb etdi. Adibning «Rahbari najot» (1913), «Oila» (1916), «Sharq siyosati» (1919) singari publitsistik asarlari o‘zaro taqqoslanganda, bu xususiyat ochiq ko‘rinadi. To‘g‘ri, uning ayrim asarlarida ba‘zan bahsli o‘rinlar, yetarli darajada isbotlanmagan va hatto, xato fikrlar ham uchraydi. Bundan qat‘i nazar, Fitrat publitsistikasida mazmun jihatidan ham, shakl jihatidan ham evolutsion o‘zgarish — o‘sish sodir bo‘lgani aniqdir. Bu xususiyat Fitrat ijodining ikkinchi davrida, ayniqsa, ochiq ko‘rinadi.

Fitrat she‘riyati publitsistikasiga mazmun-mundarija jihatidan juda yaqin turadi. Fitratning «Sayxa» («Chorlov», 1912), «Uchqun» (1920), «Milliy she‘rlar» (1921) nomli to‘plamlari bor. «O‘zbek yosh shoirlari» (1922) kitobida esa uning «Mirrix yulduziga», «Shoir», «Sharq» kabi she‘rlari e‘lon qilingan.

Fitrat she‘rlari xalqona sodda va obrazli tilda yozilgan. Shoir ko‘pincha folklor shakllariga ergashadi va ulardan unumli foydalanadi:

*Dunyo, dunyo, sen dunyo-e
Kimga vafo qilarsan, ey!
Dunyo, ko‘p tez yurarsan,
Elni qayon surarsan?
Ko‘p tez yurma, bir oz tur,
Yo‘lingni bir qarab ko‘r!*

²² «Hurriyat» gazetasi, 1917-yil, 5-dekabr.

Fitrat she'rlarida o'sha davr she'riyatiga xos bo'lgan chaqiriq, g'oyaviy to'yinganlik, xalqonalik, badiiy to'kislik bilan uyg'unlashib ketgan. Masalan, shoir «Behbudiy sag'anasini izladim» marsiyasida g'amgin ohanglar qa'riga kurashga chaqiriq, kelajakka ishonch g'oyalarini singdirib yuborgan. «Shoir» she'rida esa ijodkorning burchi va mas'uliyati haqida o'tkir, sermazmun hamda badiiy mukammal misralar yaratgan.

Mustamlakachilikni beayov fosh etish va keskin qoralash, shu bilan birga, erk va hurriyatni, adolat va millatparvarlik g'oyalarini kuylash Fitrat she'riyatida salmoqli o'rin egallaydi. Fitrat «Mirrix yulduziga» (1922) she'rida mustamlaka davridagi yovuzlik, vahshiylik, zulm va adolatsizliklarni katta jasorat bilan san'atkorona ifoda etgan. Bu asar Vatan va xalq dardu g'amida kuyib-yonib, iztirob chekkan shoir qalb tug'yonlarining badiiy ifodasidir. Fitrat bevosita tabiatga (Mirrix yulduziga) murojaat etib, asar mazmunini g'oyat jonli va ta'sirli ifodalagan:

*Bizning yerda bo'lib turgan tubanliklar, xo'rliklar,
So'yla, yulduz, seningdag'i quchog'ingda
bo'lurmu?*

*Bormi senda bizim kabi insonlar,
Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar?
O'rtoq qonin qonmay ichgan zuluklar?
Qardosh etin to'ymay yegan qoplolar?
Bormi senda erksiz yo'qsulning qonin
Gurunglashib, chog'ir kabi ichganlar?
Bormi senda butun dunyo tuzugin
O'z qopchig'in to'ldirgani buzgunlar?
Bormi senda bir o'lkani yondirib,
O'z qozonin qaynatuvchi xoqonlar?
Bormi senda qorin-qursoq yo'lida
Elin-yurtin, bori-yo'g'in sotganlar?*

Fitratning badiiy nasrdagi izlanishlari ham diqqat-e'tiborga loyiq. U «Oq mozor», «Zahroning imoni», «Zayd va Zaynab», «Qiyshiq eshon», «Qiyomat» kabi hikoyalar, «Bedil» nomli ocherklar yozgan. Yozuvchi nasrida din va dunyo kabi

mavzular ustuvorlik qiladi. 1923-yilda yozilgan «Qiyomat» xayoliy hikoyasi adib ijodida salmoqli o‘rin tutadi. Asar bir necha bor nashr etilgan. Unda Pochamir (Ro‘ziqul) boshidan kechgan sarguzashtlar, uning xayolan o‘lib, u dunyoda xilmaxil voqealarning guvohi bo‘lganligi tasvirlangan. Asar sujetini nazarda tutib, uni o‘zbek tilidagi ilk mistik-fantastik nasr sifatida baholash mumkin. Bundan tashqari asar tili boshdan-oyoq yumor bilan yo‘g‘rilgan. Adib dahshatli voqealarni komik yo‘l bilan kulgili tarzda ifodalagan. Pochamir u dunyodagi ish boshqaruvchilarni laqillatadi. «Nega savob va gunohni o‘lchaydigan tarozi bitta? Uni ko‘paytirish kerak, murdalar navbat kutib qoldi», — deb Munkar Nakirni garang qiladi.

«Qiyomat» asarida Fitrat ilohiy mavzuni tasvirlash, xususan, Pochamir obrazini yaratishda barcha zamonlar uchun birdek muhim g‘oyalarni o‘ziga xos bir usul — ezop tilida ifodalagan. Fitrat ushbu asarda ma’juziy til bilan o‘zining istiqloq haqidagi umidlarini, qalb isyonini badiiy mukammal tarzda, chiroyli ifodalay olgan. Asardagi bu teran ma’noni akademik Baxtiyor Nazarov sinchkovlik bilan payqab, haqli ravishda quyidagilarni yozgan edi: «Fitrat «Qiyomat»da u dunyo bahonasida, aslida, bu dunyo — yer yuzida, Turkistonda sho‘ro tuzumi o‘rnatayotgan tartiblarga ishora qilayapti. Pochamir isyoni aslida tartib-intizom o‘rnatishda barcha huquqlarni o‘z qo‘liga olgan, yakka hokimlik da’vo etgan imperiya timsolidagi qudratli kuchga, zo‘ravonlikka qarshi isyon va shunga da’vatdir. Qahramonning, hech bo‘lmasa, ismiga, ismining ma’nosiga e’tibor bering. Har bir narsada yetti o‘ylab, ish tutadigan Fitrat o‘z qahramonini, shunchaki, Ro‘ziqul deb atab qo‘ya qolgan emas. Bu esa, imperiya keltirgan, sho‘ro keltirgan hayotning, tartibning, shu kunning quli, demakdir. Ro‘ziqulning u dunyodagi harakatlari aslida, shu hayot, shu tartib, shu kunga qarshi qaratilgan isyonlardir».²³

«Qiyomat» — badiiy jihatdan ham puxta. Yozuvchi asarda ezop tilining piching, kinoya, qochirim singari vositalaridan ustalik bilan foydalangan.

²³ XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. — T.: «O‘qituvchi», 1999, 128-bet.

Fitrat ijodida dramatik asarlar salmoqli o‘rin egallaydi. Fitrat bu janrda murakkab va ziddiyatli ijodiy yo‘lni bosib o‘tgan. U, avvalo, «Begijon» (1916), «Abo Muslim» (1916) kabi sahna asarlari yozib, mashq va izlanish davrini o‘taydi. So‘ngra «Temur sag‘anasi» (1918), «Qon», «O‘g‘uzxon» (1919), «Chin sevis» (1920), «Hind ixtilolchilari» (1921), «Abulfayzxon» (1924), «Shaytonning tangriga isyoni» (1925), «Arslon» (1926), «Vose qo‘zg‘oloni», «Ro‘zalar», «To‘lqin» kabi pyesalar yozib iste‘odli dramaturg sifatida taniladi.

Fitrat pyesalarining aksariyati o‘tmish mavzularida yozilgan. Biroq ularning hammasi ham zamonaviy ruh bilan sug‘orilgan. Fitrat dramaturgiyasining ma‘rifiy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati ham, avvalo, ana shunda.

Fitrat sahna asarlarining eng sarasi, shubhasiz, «Abulfayzxon» tragediyasidir. U besh pardali tarixiy fojia bo‘lib, unda XVIII asr hayotiga oid keskin voqealar qalamga olingan. Buxorodagi o‘zbek xonlarining so‘nggisi Abulfayzxon davridagi taxt uchun olib borilgan keskin kurashlar, qirg‘inbarot janglar, xiyonatu sotqinliklar ichida bevosita ishtirok etayotgan odamning tuyumlari ustalik bilan ko‘rsatilgan. Bir xon haydalib, uning o‘rniga ikkinchisi kelishi bilan mamlakat va xalq ahvoli o‘zgarmaydi — chunki taxt egallanayotgandayoq qon to‘kiladi, hokimiyat qonga quriladi. Bu bilan hokimiyatning, taxt egalarining ayovsiz qismlari ochib beriladi. Bundan tashqari, mamlakat va xalq hayotini yaxshilash uchun ijtimoiy tuzumni tubdan o‘zgartirish, mamlakatni demokratiya asosida boshqarish lozim degan muhim, adolatli g‘oya asarning umumiy ruhiga singdirib yuborilgan.

Dramaturg tragediyada taxt-tojni la‘natlab, xayol tilidan «*Ey qora kuch... minglarcha yirtqich xonlarni sen yaratding! Hech gunohi bo‘lmagan tog‘ kabi millionlarcha yigitlar sen uchun qurbon bo‘lib ketdilar... Sen fazilatlik bilimdonlarning qo‘l-qanotlarini uzib tashlading. Inju tizguchi adiblarning qalamlarini uchoq supurgusiga aylantirding, ota pichog‘i bilan bolalarni bo‘g‘izlading, bola xanjarlari bilan otalarini yiqitding*», — deb xitob qiladi. Shuningdek, xalqning tarixdagi buyuk rolini to‘g‘ri qayd etib: «*Xalq bilan birga bo‘lmagan hokimiyat qum ustiga qurilgan*

saltanatdir», — degan g'oyani olg'a suradi. Fitrat «Abulfayzxon» tragediyasining g'oyaviy mazmunini, asar sujetiga asos bo'lgan keskin ziddiyatni gavdalashtirishda, rang-barang xarakterlar yaratishda shekspirova mahorat namunasini ko'rsatgan. So'z san'ati imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalangan.

Bu fojining asosiy obrazi Abulfayzxon (1711–1747) Buxoro amirligida hukmronlik qilgan ashtarxoniyalar sulolasiga mansub tarixiy shaxs. Asarda Abulfayzxon obrazi tarixiy haqiqatga mos ravishda mahorat bilan yaratilgan. Abulfayzxon murakkab va ziddiyatli obraz. U «yumshoq» tabiatli zolim, xullas, oddiy inson, ayni vaqtda qonxo'r hukmdor. U: «*O'ldiraman, o'ldiraman. Dunyoda bitta dushmanim qolmagunicha qon to'kaman. Ulfatning so'zi to'g'ri: «Podshohlik qon bilan sug'oriladigan bir og'ochdir*», — deydi. Abulfayzxon tabiatida yovuzlik bilan qo'rqqoqlik, xiyonat bilan shubha-gumon, olchoqlik bilan talvasayu tavba-tazarru uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Dramaturg voqea davomida Abulfayzxonning ruhiy holatini, ikkilanishlari, ichki kechinmalari, vijdon qiynoqlaridan azoblanishlarini jonli va ishonarli qilib ko'rsatgan. Abulfayzxon: «*Men bu ishlardan bezdim... Qon to'kmoqdan-da bezdim. Akamni o'ldirdim. Ko'p do'stларimni o'ldirdim. Meni bir ota kabi asragan Farhod otaliqning boshini oyoqlar ostinda ko'rdim... Uf... Ko'zlarim qonga to'ldi. Kechalari uxlay olmayman. Ko'zlarimni yumgach, butun o'lganlar, o'ldurganlarim meni aylanturub olalar, siralanib yonimdan o'talar. Meni qo'rqtalar, menga kulalar!*» — deb qilmishlaridan pushaymon bo'ladi.

Tragediyada Abulfayzxon qarama-qarshi holda Ibrohimbiy obrazi berilgan. Bahodir sarkarda Ibrohimbiy asarda xalq najotkori sifatida gavdalantirilgan. U to'g'riso'z, jasur va adolatparvarligi tufayli xonning qahriga uchrab zindonband qilinadi. U zindonda uzoq vaqt yotib ko'zidan ajraladi. Ibrohimbiy Eron shohi Nodirshoh ko'magida Abulfayzxonni taxtdan tushirib, uning o'rnini egallagan sotqin Rahimbiyga qarata: «*Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim. Chunki Abulfayzxon elga yomonlik qildi, yurtni taladi, hukumat ishlariga qaramadi, kecha-kunduz chog'ir ichib yotdi. Shularga qarshi*

urushdim. Siz bu kun undan ortiq haqsizlik qilib turibsiz. Ko'zim bo'lsa edi, ertadan boshlab siz bilan urushar edim», — deydi. Ibrohimiy zulm va haqsizlikka qarshi adolat va halollik uchun jon fido qiladi. Uning uchun inson erki barcha narsadan muhimdir. Ibrohimiy: «Men bo'lganda Abulfayzxonni tushurgach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig'ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edim», — deb hukmdorlarni xalq bilan kengashib ish ko'rishga da'vat etadi.

Tragediya ziddiyatlari haram boshlig'i Ulfat, Qozi Nizom, Davlat to'qsabo, Nodirshoh, Hakimbiy, Rahimbiy, Mir Vafo tarixchi, Doniyolbiy kabi obrazlar harakatlari orqali yana ham yorqinroq aks ettirilgan. Dramaturg har bir obrazning o'ziga xos fe'l-atvori, xatti-harakatini ustalik bilan ko'rsatib bera olgan. Eron podshohi — Nodirshoh hiylakor, makkor. Bu bosqinchining so'zi boshqa, ishi boshqa. Nodirshoh: «*Har o'lkani urushib olmoq siyosat emas. Urush choralarning eng so'ngisidir. Bir o'lkani olmoq uchun eng yaxshi chora —shu o'lkaning o'zidan do'stlar topmoq, shularni ishlatmoqdir. Buxoro bugun bizniki, ertaga Xivani ham yolg'izlatib bo'g'ishimiz qulay bo'ladi», — qabilida ish tutadi.*

Asardagi obrazlar orasida Hakimbiy, Davlat va Ulfat tabiatlaridagi salbiy bo'yoqlarning quyuqligi bilan alohida ajralib turadi. Ulfat Abulfayzxonning eng yaqin odami — u kecha-kunduz xon bilan birga. Lekin unda na insof, na insoniylik bor. U ig'vogarlik va qonxo'rlikni o'ziga kasb qilib olgan. Ulfat: «*...podshohlik — qon bilan sug'oriladigan bir og'ochdir. Qon oqib turmagan yerda bu og'och qurib qolishi aniqdir», — deya Abulfayzxonga o'z «falsafa»sini singdiradi.*

«Abulfayzxon» tragediyasi tarixiy voqealarning asliyatdan unchalar uzilmagan badiiy ifodasidir. Asardagi kechmishning tasvirlanish darajasi yuqori: asar sujeti yaxlit, tugal, ta'sirli va jozibador. Tragediya til jihatidan ham mukammal. Asar o'tkir va serma'no monolog va dialoglardan tashkil topgan. Tragediya chuqur mazmunli falsafiy umumlashmalarga, hikmatli so'z va iboralarga boy. Akademik M. Rahmonov qayd etganidek: «Asarda tarixiy voqealarning haqqoniy tasvirlanishi, sujet va obrazlarning puxta ishlanishi, ro'y beradigan hodisalar va

qahramonlarni harakatga keltiruvchi vositalardan o‘rinli foydalanish jihatidan Fitratning V. Shekspir ijodi va uslubiyatiga ergashgani sezilib turadi»²⁴.

Fitrat ijodida mustamlakachilikni fosh etish mavzusi katta o‘rin egallaydi. Yozuvchining publitsistikasidagina emas, shu bilan birga, dramatik janrdagi asarlarida ham ushbu mavzu asosiy o‘rin tutadi. «Temur sag‘anasi», «Chin sevis», «Hind ixtilolchilari» kabi bitiklar buning isbotidir.

«Temur sag‘anasi» tragediyasida ko‘p yillardan beri mustamlakachilar zulmi ostida ezilib, xoru-zor bo‘lgan Turkiston xalqlarining dardu alamlari va orzu-istaklari aks ettirilgan. Asarda ko‘rsatilishicha, mustamlakachilar zulmidan azob chekkan bir turk o‘g‘loni buyuk bobomiz Amir Temur qabriga madad izlab boradi. Sohibqiron ruhiga mustamlakachilardan jafo-zulm ko‘rib, g‘am chekib ezilgan, qonli ko‘z yoshlari sel bo‘lib oqqan Turk elining qayg‘u-hasratlarini to‘kib, undan imdod izlaydi. Amir Temur sag‘anasi oldida tiz cho‘kib: *«Xoqonim, ezilib talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko‘mak istarga keldi. Bog‘lari buzilgan, cho‘llari so‘lgan, bulbullari uchirilgan Turonning bir qorovuli senga arz etarga keldi»*, — deb iltijo qiladi.

Muallif orzu-armonlarini Amir Temur tilidan aytib, shu badiiy yechim orqali o‘z g‘oyalarini o‘tkazmoqni o‘ylaydi: *«Men sizlarga ko‘p narsalarni yetkardim. Ne bo‘ldiki, bir zamonlar sharaflari va jasur bo‘lgan bir millatning avlodlari hozir boshqa bir millatning zulmi ostida qolmish... Kimlar bog‘laringdan qushlarimni quvmogda! Otalar merosidan nima oldingiz! Sizdan talab etaman: qalqingiz. O‘lkani tuzatingiz, avlodlarimni hur yashamoqlarini ta‘min etingiz. Agar bunday qilmasangiz, o‘lkamiz buyuk bir mozar holiga keladi»*²⁵. Ko‘rinadiki, «Temur sag‘anasi» tragediyasida turk ulusining kuch-qudrati, buyuk qadriyatlarini, ezgu an‘analari ulug‘lanib, mustamlakachilikka, zulm va istibdodga qarshi birlashib kurashishga da‘vat etiladi.

²⁴ *Rahmonov Mamajon*. Fitrat dramaturgiyasi va uning sahna tarixi. — «San‘at» jurnali, 1991-yil 4-son, 13-bet.

²⁵ Bu misol H. Boltaboyevning «Abdurauf Fitrat» risolasidan olindi. — T.: 1992, 32-bet.

Fitratning «Chin sevish», «Hind ixtilolchilari» dramalari voqealari Hindistonda bo‘lib o‘tadi. «Hind ixtilolchilari» asarida Hindistonni Angliya hukmronligidan qutqarish, mustaqillikka erishish g‘oyasi aks etgan. Dramada musulmon farzandlari Rahimbaxsh bilan Dilnavozlarning ishq qissalari hindlarning istiqlol haqidagi armonlari bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlangan.

Rahimbaxsh bilan Dilnavoz bir-birini sevadi. Biroq bu sof sevgiga ingliz ofitseri Okunar g‘ov bo‘ladi va u qizni olib qochadi. Hind mehnatkashlari esa Dilnavozni mustamlakachi ofitser iskanjasidan qutqarishda musulmonlarga yaqindan ko‘maklashadi. Asarda hindlar bilan musulmonlar: «Yurtimizni mustamlakachilar zulmidan qutqaramiz. Yashasin, istiqlol!» shiori asosida birlashib, mustamlakachilarga qarshi kurashadilar. Zero, Vatan istiqlohi na millat, na e‘tiqod tanlaydi. Asar g‘oyasini quyidagi dialog yaqqol ifodalaydi:

Rahimbaxsh: Inglizning eng yaxshi tarbiyasi uni Hindistondan quvmoqdir... Bir yovni yurtdan haydamoq — bir yurti yov qo‘lida qo‘rmoqdan qiyin emasdir.

Dilnavoz: Inglizni Hindistondan quvmoq...

Rahimbaxsh: Ezgu ishlarning birinchisidir.

«Hind ixtilolchilari» tragediyasida voqea va obrazlar Hindiston hayotidan olingan bo‘lsa-da, bu asar aslida chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini fosh etishga, chorizm zulmi ostida ezilgan Turkiston xalqlarini mustaqillik uchun kurashga chaqirishga qaratilgan. Fitratning «Hind ixtilolchilari» asarida tashbehlar yashiringan ezgu orzusi ham ana shunda. Dramaturg o‘z ona Vatani — O‘zbekistonni mustaqil, o‘z xalqini har qanday zulm va cheklashlardan ozod holda ko‘rishni istagan va bu istakni asarda o‘ziga xos tarzda, ma’juziy usulda ifodalagan. Hamid Olimjon dramaning bu xususiyati haqida «Fitrat Hindistonni Turkistonda turib tasvirlaydi. Shuning uchun Hindiston kartinasi Fitratga faqat bir fon, bir libos bo‘libgina xizmat qiladi. U Hindiston

millatchilarining kurashlarini ko'rsatish yo'li bilan Turkiston millatchilarining harakatiga nisbatan o'z munosabatini tayinlaydi»²⁶, — deb yozgan edi.

«Hind ixtilolchilari» — badiiy jihatdan juda puxta. Asarda konflikt hayotiy va keskin bo'lganidek, asosiy xarakterlar (Rahimbaxsh, Dilnavoz) ham aniq va tiniq ishlangan. Asar tilida tabiiylik, obrazlilik ham tobida.

Fitrat dramaturgiyasida xalq hayotini tasvirlashga alohida ahamiyat berilgan. Bu jihatdan «Arslon» dramasi ajralib turadi. «Arslon» — burungi Buxoro xonligida yashagan dehqonlar hayotidan olingan besh pardali drama bo'lib, unda ijtimoiy adolatsizlik sababli paydo bo'lgan hayotiy ziddiyat haqqoniy aks ettirilgan. Zolim mulkdorlarning shafqatsizligi, mehnatkash halqqa qilgan jabr-zug'umlari yaqqol ochib berilgan. Asar ziddiyati Arslon, To'lg'unoy, Botir singari mehnatkash xalq vakillari bilan Mansurboy, Zaynab boyvuchcha, Imom kabi obrazlar o'rtasida ro'y beradi. Bu ziddiyat asarda qiziqarli va ta'sirli qilib ko'rsatilgan.

Dramaning bosh qahramoni Arslon — oriyatli va vijdonli dehqon yigit. U halol ishlab, halol yashashni istaydi, o'z mehnati bilan o'z tirikchiligini o'tkazishga intiladi. Arslon hamqishloqlariga qo'ldan kelganicha yaxshilik qiladi. U o'zi pulga muhtoj bo'lsa-da, ko'r Hasanning boydan olgan qarzini to'lab, uni zo'r qayg'udan qutqaradi (boy qarz hisobiga Hasanning 12 yoshli qizini o'ziga xotin qilib olmoqchi edi). Arslon boyni o'ldirmoqchi bo'lgan Botirga nasihat qilib, qon to'kilishining oldini oladi. Biroq voqea davomida boy Arslonning o'zini ham tinchitmaydi.

Hayotdagi adolatsizlik va nopoklik Arslonning belini sindiradi, xonavayron qiladi. Arslon: *«Uf! Yashamoq bir sovuq hazilmikan, bilmadim. Balo ustiga balo. Qayg'u ustiga qayg'u!.. Bittasini talasha-talasha yo'qotursan. Ikkinchisi, uchinchisi bosadur, uni uzatmayin, to'rtinchisi, beshinchisi, oltinchisi!.. O'tgan yil sakkiz tanob yerim bor edi. Hammasini ekib, katta-katta xirmonlar ko'tardim. Bek solug' deb, mullo vaqf deb, dorug'alar kavsan deb*

²⁶ H. Olimjon. Tanlangan asarlar. 3 tomlik, 3-tom. — T.: 1960, 236-bet.

hammasini oldilar. Hasharning «boqi»si deydilar, sigirimni sotib berdim. Bir yilda ikki yo'la shariatga ishim tushdi. Boydan qarz so'radim. Yeringni sotmasang, pul yo'q, dedi. To'rt tanobini sotdim. Pulini qozining odamlariga ulashdim!» — deb nola qiladi.

Dramada ko'rsatilishicha, Arslonning qashshoqlana borishi bilan birga, uning ong-tushunchasida o'sish-o'zgarishlar yuz berib, oq-qorani farqlaydigan bo'ladi. Mansurboy esa borgan sari haddidan oshadi. Adolatsizlik ustiga adolatsizlik qiladi. Qo'shnisi Arslonning yeriga ega bo'lish va uning sevgilisi To'lg'unoyga uylanish maqsadida yigitga tuhmat qilib, uni qamatadi. Asosiy tirikchilik manbai bo'lgan yeridan ajralib xonavayron bo'lgan Arslon qamoqdan qaytgach, Mansurboyini o'ldirib, imonsiz zolimlardan qasos oladi.

Dramada sodda va sofdil dehqon yigit Arslonning turmush achchiq-chuchuklari girdobida toblanib, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi harakat qiladigan isyonkor qahramon bo'lib yetishishi ishonarli qilib ko'rsatilgan. Umuman olganda, «Arslon» dramasi mahorat bilan yozilgan. Undagi asosiy obrazlar fe'l-atvori, xususan, Arslon, To'lg'unoy, Mansurboy, Zaynab va Imom xarakteri jonli va to'laqonli chiqqan. Asarda personajlar tili aniq qilib individuallashtirilgan. Unda yorqin epizodlar, kulgili, ta'sirli voqealar, lirik ko'rinishlar, teran mazmunli dialog va monologlar ko'p. Boy bilan boyvuchchaning dialogini berishda dramaturg so'z o'yinlaridan, kinoya va qochirimlardan ustalik bilan foydalangan.

Zaynab o'ynashi Imomni o'z eri bo'lmish boyga «xolam» deb tanishtiradi. Dramaturg bundan so'z o'yini yasab, boy va boyvuchcha ustidan kuladi:

Imom: Assalomu alaykum, o'rgilay Oyimxon! Boy yo'qlarmi?

Zaynab: Bo'lsalar ham bu yoqqa kelmaydilar, qo'rqmang.

Imom: Bay-bay-bay, bugun judayam ofatijon bo'libsiz, xudo yomon ko'zdan saqlasin (Duo o'qib, dam solar, Zaynabni quchoqlamoqchi bo'lib turganda, boyning tovushi eshitiladi). Voy... xudo urdi meni... qaysi go'rga boray endi...

Zaynab: Qo'rqmang, o'ltiring (boy eshikka yaqinlashadi). Hoy... kirmang, qo'noq bor.

Boy: Kim bor?

Zaynab: Xolamlar kelgan edilar.

Boy: Unday bo'lsa, men mehmonxonada o'ttiray.
Zaynab: (imomning holiga qarab kulib). Xolamlar sizni so'radilar, boy bobom qalay, yaxshimi deydilar.
Boy: Xudoga shukr... Nega oz keladilar, sizni sevmaydilar chog'i.
Zaynab: Yo'q, sevadilar-ku, endi ishlar ko'p-da.
Boy: Dunyoning ishi bitmaydir, tez-tez kelib tursinlar. Xolangizni kechasi saqlab qoling.
Zaynab: Men boya shuni aytdim, yo'q deydilar...
Imom: O'rgilay, Oyimxon, yuragim yorildi, o'layozdim... Uf, bukun menga ruxsat bering, hafsalam ham qolmadi.

Fitrat asarlarining g'oyaviy-badiiy saviyasi va tarbiyaviy-estetik ahamiyati kattadir. Uning ijodi o'zbek adabiyotining jiddiy yutug'i. Yozuvchi asarlari adabiyotimiz oltin xazinasidan o'ziga munosib o'rin egallagan.

Fitratning ilmiy faoliyati ham sermazmun va serqirradir. Darhaqiqat, Fitrat rang-barang badiiy asarlar yozish bilan birga, ilm sohasida ham barakali mehnat qilgan. Fitrat qomusiy olim sifatida adabiyot, til, tarix, falsafa, hatto, musiqa va shahmot haqida ham ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Fitrat XX asr o'zbek adabiyotshunosligining dastlabki sermahsul va keng qamrovli vakillaridan biridir. U Abulqosim Firdavsiy, Mirzo Bedil, Umar Xayyom, Muhammad Solih, Turdi, Mashrab singari so'z san'atkorlari haqida, shuningdek, «Qutadg'u bilig», «Hibat ul-haqoyiq», «Yassaviy maktabi shoirlari», «Farhod va Shirin» dostoni, «Ertak va haqiqatlar» singari qator ilmiy maqolalar yozgan. «Adabiyot qoidalari» (1926), «Eng qadimgi turk adabiyoti» (1927), «O'zbek klassik adabiyotidan namunalar» (1928), «Aruz» (1936) kabi darslik va o'quv qo'llanmalari yaratgan.

Fitratning badiiy adabiyot haqidagi ilmiy tadqiqotlari dalillarga boyligi, davr talabiga monandligi, yangi fikrlarga serobligi, sodda va ravon yozilgani bilan diqqatga loyiqdir.

Ko'proq adabiyotshunos sifatida tanilgan Fitrat tilshunoslik bilan ham jiddiy va samarali shug'ullangan. «O'zbek tilining sarfi to'g'risida», «O'zbek tili saboqlari» singari maqolalar yozgan; «Ona tili», «O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba» kabi o'quv qo'llanmalari tayyorlagan.

Fitratning ilmiy asarlarida ayrim bahsli, munozarali va noaniq o‘rinlar ham mavjud. Biroq bundan qat’i nazar, ular shu sohadagi dastlabki dadil ilmiy izlanishlar va yangiliklar sifatida qimmatlidir.

Yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida Fitratning xizmati katta. Shunga ko‘ra Abdurauf Fitrat XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida faxrli o‘rinlardan birini egallaydi.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY

(1889–1929)

Hamza — ko‘p qirrali, noyob iste‘dod sohibi. Hamzaning adabiy-badiiy faoliyati nafaqat o‘zbek, balki qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon, turkman, tojik, uyg‘ur, tatar va qoraqalpoq adabiyotlari rivojiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shuning uchun ham taniqli ozarbayjon adibi Mirza Ibrohimov: «Men Hamzaning yorqin iste‘dodi, estetik va vatandoshlik ideallarining musaffo va o‘ziga xosligi oldida qulluq qilaman. Biz hozirgi kunlarda ham Hamzadan xalqning o‘lmas an‘analaridan foydalanishni, umuminsoniy va internatsional hodisalarni milliy koloritda tasvirlashni o‘rganishimiz kerak», — deb yozgan edi. Mirzo Tursunzoda adib ijodi haqida: «Biz, yosh tojik qalamkashlari uchun Lohutiy, Ayniy asarlari naqadar aziz bo‘lsa, Hamza Hakimzoda asarlari ham shu qadar mo‘tabar», — deya ehtirom bildiradi.

Hamzaning ijodi sermazmun va serqirradir. Undan katta adabiy-madaniy meros qolgan. O‘zbek adabiyotshunosligi ana shu merosni to‘plash, nashr etish, ilmiy asosda o‘rganish va xalq orasida keng targ‘ib qilish sohasida ancha ishlar qilgan. Biroq hamzashunoslik rivoji silliq kechgani yo‘q. Hamzashunoslik o‘zbek adabiyotshunosligining tarkibiy qismi sifatida o‘z taraqqiyotida ibtidoiylikdan murakkablikka, yuzakilikdan chuqur ilmiylikka tomon ko‘tarila borishdek qiyin yo‘lni bosib o‘tdi. Hamzashunoslik yutuqlari osonlik bilan qo‘lga kiritilmagan.

Hamzashunoslik ilmiga Hamza hali tirik chog‘ida — 20-yillardayoq asos solingan edi. Shokir Sulaymon, Abdurahmon Sa‘diy, B. A. Pestovskiy Hamza ijodining dastlabki

tadqiqotchilaridan hisoblanadi. 30-yillarga kelib hamzashunoslikda Sotti Husayn, Yusuf Sulton, Komil Yashin, Izzat Sulton, Homil Yoqubov faollik ko'rsatdi. Ularning maqolalarida, xususan, Yusuf Sultonning «Hamza Hakimzoda» (1940) kitobida Hamzaning hayoti va asosiy asarlari haqida ilk marta ancha keng ma'lumot berildi.

Hamzashunoslik ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi. Uning tadqiqot obyekti kengaydi, ilmiy-professional saviyasi oshdi. Hamza ijodining mavzular doirasi, g'oyaviy mundarijasi, o'ziga xos xususiyatlari, xalqchillik, zamonaviylik, an'ana va novatorlik masalalarini yoritishga e'tibor kuchaydi. Ibrohim Mo'minov, Komil Yashin, Izzat Sulton, Yusuf Sulton, Vohid Zohidov, Laziz Qayumov, Mahmudali Yunusov, Tursun Sobirov, Hafiz Abdusamatov kabi taniqli olimlar adib ijodini turli rakurslarda tadqiq etishdi.

Bu davrni hamzashunoslikning avji, deb aytish mumkin. Ayni shu paytda tanqidiy-biografik ocherklar, monografiyalar, xilma-xil ilmiy risolalar, o'quv qo'llanmalari, o'nlab nomzodlik va ikkita doktorlik (A. Boboxonov, L. Qayumov) dissertatsiyalari yaratildi. Yu. Sultonovning «Xalq san'atkori» (1959), M. Rahmonovning «Hamza va o'zbek teatri» (1958), L. Qayumovning Hamza haqidagi ilmiy trilogiyasi (1962, 1964, 1971), H. Abdusamatovning «Traditsiya va novatorlik problemi» (1974), M. Qo'shjonovning «Hamza ijodidan lavhalar» (1986) nomli kitoblari, shuningdek, mualliflar jamoasining «Hamza haqidagi maqolalar» (1960), «Hamza ijodi haqida tadqiqotlar» (1981) degan to'plamlari ana shu davrning mahsulidir. Bu ilmiy ishlarda Hamza asarlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, ijodkorning hayot yo'li, ijtimoiy faoliyati, falsafiy, siyosiy qarashlari, an'ana va novatorlik masalalari haqida anchagina ma'lumotlar berilgan.

Hamza Hakimzoda ijodini ilmiy asosda o'rganish, tadqiq qilish va nashr etish sohasida salmoqli yutuqlar qo'lga kiritilgan²⁷. O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shularni nazarda tutib,

²⁷ Ma'lumot olish uchun qarang: S. Mirzayev. Hamza olimlar nazdida — «Sharq yulduzi» jurnali, 1979, 7-son.

Hamza tavalludining 100-yilligiga bag‘ishlab yozgan maqolasida hamzashunoslikning o‘sha davrdagi holati haqida: «Adabiyotshunos olimlar: Matyoqub Qo‘shjonov, Izzat Sulton, Yusuf Sultonov, Laziz Qayumov, Saydulla Mirzayev, Baxtiyor Nazarovlar salmoqli ilmiy-ijodiy ishlar qilmoqdalar» («O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1989- yil 1-son), — deb yozgan edi.

To‘g‘ri, hamzashunoslik yutuqlar bilan bir qatorda zamon, hukmron mafkura ta‘sirida «o‘tkazilgan» jiddiy xatoliklar, g‘ayriilmiy talqinlardan ham xoli emasdi. Mustaqillik davri imkoniyatlari, shart-sharoit va erkinlik hamzashunoslik sohasida asl adabiyot — badiiyat tamoyillariga tayangan holda yangi tadqiqotlar bajarilishini taqozo etadi.

* * *

Hamza Hakimzoda Niyoziy nihoyatda murakkab, biroq mazmundor hayot yo‘lini bosib o‘tdi. U 1889-yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida dunyoga keldi. Hamza dastlab boshlang‘ich maktab, so‘ng madrasada tahsil ko‘rdi. Ma‘lum muddat rus-tuzem maktabida ham o‘qigan. Hamza madrasa ta‘limi bilan kifoyalanmay, mustaqil mutolaaga berildi. U buyuk Navoiy, Bobur, Bedil, Fuzuliy, Muqimiy, Furqat kabi mumtoz shoirlar asarlarini, Yevropa va Sharq adabiyoti namunalari o‘qish-o‘rganish tufayli XX asrning boshlariga kelib o‘z davrining ilg‘or ma‘rifatparvar va xalqparvar ziyolisi sifatida tanildi.

Hamza ijodining ilk pallasi 1905-yillarga to‘g‘ri keladi. U dastlabki she‘rlarini «Nihon» («Yashirin») taxallusi bilan imzolagan. Hamzaning bu davrda yaratilgan she‘rlari aksariyat asriy an‘analarga qolipida, Muqimiy va Furqat singari millatsevar, ma‘rifatparvar shoirlarga ergashib yozilgan. Bu havas Hamza g‘azallari vazni, qofiyasi, radifi, hatto mavzusida ham o‘z ifodasini topardi.

*Sabo, arzimni yetkur, mohi tobon bir kelib
ketsun,
Tamomi husn elini shohi-sulton bir kelib
ketsun.*

Ushbu misoldan Hamzaning an'anaviy she'riyatga ehtiromi nechog'li ulug'ligi anglashiladi. Ijodining dastlabki davrida Hamza asriy an'analar qolipidan chiqmay turib badiiy kashfiyotlar qilishga uringan. Bu yo'lda tinmay o'rgangan, izlangan. Biroq Hamza atrofdagi voqelikka faol munosabat bildiradigan, tinib-tinchimas tabiatga ega ediki, bu holat uning ijodiga ham ta'sir o'tkazmay qolmadi. Yosh shoir o'z davrining muhim ijtimoiy masalalarini yoritishga harakat qila boshladi. Bu ma'noda Hamzaning 1910-yillarda yaratgan «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar» nomli majmuasi alohida e'tiborga loyiq. Unda o'sha davr ruhi, millat turmushi, orzu-umidlari, yechimini topish lozim bo'lgan muammolar o'z aksini topgan. Shoir xalq baxtsizligiga faqatgina ma'rifat va millat birligi barham bera olishiga ishongan hamda barchani shunga chaqirgan. Umuman, Hamza ijodining ushbu bosqichida chaqiriq she'rlar ustunlik qiladi:

*Oshab, uxlab hayvondek yotmaylik emdi,
To boshgacha illatga botmaylik emdi,
Bir-birimizni ushlab odimlashaylik,
Gazet o'qib, jurnallar, yo'l izlashaylik,
Maktab ochib, avloda yo'l boshlashaylik.*

Hamzaning dunyoqarashiga jadidchilik harakati jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Binobarin, Hamza ijodi jadid adabiyotining asl namunalari qatorida turadi.

Hamza ijodini badiiy tamoyillar, g'oyaviy-mavzuviy jihatdan shartli ravishda bir necha bosqichga ajratish mumkin. Bu bosqichlar shoir asarlarining mazmuniga ham, shakliga ham taalluqlidir. Zotan, yillar o'tishi, zamon evrilishlari bilan shoir dunyoqarashida, estetik mushohadasida o'sish-o'zgarish yuz bera bordi.

Ijodining dastlabki davrida Hamzaning an'anaviy mumtoz adabiyotga ixlosi baland bo'lib, o'z asarlarini shu yo'sinda yaratdi. Ayni sabab uning asarlarida din, diniy, an'anaviy mavzular asosiy o'rinni egallagan edi. Buni adibning maktub, maqola va she'rlarida ham kuzatish mumkin:

*Hamd o'qiylik sidqidil birla xudoga barchamiz,
Hamd durud aytib Muhammad Mustafoga barchamiz.
Din rivoji-chun ochaylik qo'l duoga barchamiz,
Shoyad ul yetkursa, yetsak muddaoga barchamiz...*

Hamzaning «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» nomli uch darsligi va dastlabki «Devon»ida ham diniy va ma'rifatparvarlik mavzusidagi asarlar anchagina o'rin egallagan.

Inqilob atalmish to'ntarishlar davrida Hamza Hakimzoda ijodida ilohiy mavzular o'rnini dunyoviy, ijtimoiy muammolar, g'oyalar egallay bordi. Ko'hna qoliplar doirasida yangi ko'ngilni kuylab kelgan she'riyat jadidchasiga — ma'rifat orqali istiqlol sari chaqira boshladi. Sho'rolar hokimiyati davrida u turli sabablarga ko'ra dinu dindorlarga qarshi asarlar ham yozdi²⁸.

Hamza 1913-yilda chet ellarga safar qiladi. Afg'oniston, Hindiston, Arabiston, Turkiyaga boradi, shuningdek, Rossiyaning janubiy o'lkalarida bo'ladi. Hamza kezmaning mamlakatlardagi xalqlar orasida o'z millati ko'proq qashshoqlik va jaholat iskanjasida qolganligini ko'radi.

Hamza bunday holatning asosiy sababi — ilmsizlikdir degan xulosaga keladi va mehnatkash ommani ilmi bo'lishga, ma'rifat egallashga da'vat etadi.

Hamza Hakimzoda 1914–1915-yillarda yozilgan «O'qi!», «Ilm ista», «Olim bo'laylik», «Kitob», «Qalam», «Maktab», «Hikoya», «To'g'ri so'z bola», «Toshbaqa va chayon», «Qimorning boshi», «Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi» kabi pedagogik she'rlarida ilm-ma'rifat, axloq-odob, to'g'rilik, halollik, chin do'stlikni targ'ib qiladi. «Ilm ista» she'rida shoir mehnatkash ommaga qarata deydi:

*Har muroding, maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko'z ochib bedor bo'l: darkor ilm, darkor ilm!..*

²⁸ *Mamajonov S.* Hamza dindor bo'lganmi. — «Guliston» jurnali, 1990-yil, 12-son.

*Ul haqiqat oynasiga sayqal istarsan, Nihon,
Ilm ista, ilm ista, istag'il zinhor ilm!*

Mehnatkash ommani bilim olishga, ma'rifatga chaqirish, milliy uyg'onishga da'vat, boshqacha qilib aytganda, ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik, millatparvarlik, yurtsevarlik g'oyalari Hamza ijodining bosh yo'nalishini tashkil etadi.

Hamza o'z davrining jarchisi sifatida «Yig'la, Turkiston», «Yaxshi holin yo'qotgan oqibatsiz Turkiston», «Dardiga darmon istamas» kabi she'rlarida chor mustamlakachilari va mahalliy zolimlar zulmi ostida ezilib, qoloqlikka va jaholatga mahkum etilgan Turkiston o'lkasini uyg'onishga, ma'rifatga, taraqqiyotga chaqiradi. «Uxlama ko'p, o'zbek eli, asri taraqqiy vaqtida», «Uyg'on Turkiston, uyg'onish vaqti keldi», — deb xitob qiladi:

*Turg'il, darddan jismingni sog'la, Turkiston,
Donish o'tiga bag'ring dog'la, Turkiston.
Belga himmat kamarin bog'la, Turkiston,
Ma'rifatga yetmoqni chog'la, Turkiston.*

Bu xalqchil va dolzarb asarlarda Hamza she'riyatining g'oyaviy-estetik xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunisi muhimki, Hamza asarlarida milliy uyg'onish mavzusi, «o'lkani uyg'otish», «xalqning ko'zini ochish» g'oyalari xalqlar do'stligi tamoyillariga zid ravishda ifodalanmaydi. Zero, Hamza xalqlar va millatlar do'stligi tamoyillariga sodiq qolgan holda chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga salbiy munosabatda bo'lgan. Ana shuni hisobga olib, taniqli hamzashunos olim Laziz Qayumov «Biz bilmagan Hamza» maqolasida haqli ravishda: «Shoirning rus kolonizatorlari bilan konflikti muttasil davom etgan», — deb yozdi. Hamzaning 1915–1916-yillarda nashr etilgan «Oq gul», «Qizil gul», «Sariq gul», «Yashil gul», «Pushti gul», «Safsar gul» nomli she'riy to'plamlarida, shuningdek, «Ilm hidoyati», «Zaharli hayot» (1915) singari pyesalari va «Yangi saodat» (1915) nasriy asarida mustamlakachilik siyosatiga qarshi ma'rifatparvarlik, xalqparvarlik g'oyalari bo'rtib turadi.

«Yangi saodat yoxud milliy roman» asari 46 betdan iborat. U Qo‘qonda nashr etilgan. Asar muallifning «Kirish so‘z»i bilan boshlanadi. Unda asarning «qora mehnatchilarga» bag‘ishlanganligi qayd etiladi. Hamza asarda mehnatkashlarni ilmli-bilimli bo‘lishga, hunar o‘rganishga da‘vat etadi.

«Yangi saodat» asarida tasvirlanishicha, Abduqahhor boyvachcha otasi G‘oziboyning vafotidan so‘ng undan qolgan katta merosdan samarali ravishda foydalana olmaydi. Chunki u o‘qimagan, dangasa va qimorboz edi. Merosni qimorga yutqazib qo‘yadi. Boyvachchaning ilmi va hech qanday hunari yo‘q edi. Natijada, u sharmandayu sharmisor bo‘ladi, oilasini boqa olmaydi: onasi Ruzvon, xotini Maryam, farzandlari Olimjon va Xadichalarni tashlab qochib ketadi. Xotini Maryam esa turmush qiyinchiliklari girdobida shoshib qolmaydi. O‘z mehnati bilan oilaning tirikchiligini ta‘minlaydi. Bolalarini rostgo‘y, mehnatsevar qilib o‘stiradi. O‘g‘li Olimjon bir ilg‘or muallimning yordamida o‘qib ilm egallaydi, ziyoli bo‘lib yetishadi. Halol mehnat qilib pul topadi. Shundan so‘ng Olimjon Toshkentda xoru zor bo‘lib, och-yalang‘och daydib yurgan otasi Abduqahhorni izlab topadi va uyiga — Qo‘qonga olib qaytadi.

Shunday qilib, bu oila halol mehnat va ilm-ma‘rifat tufayli fojidan qutuladi. Abduqahhor boyvachchaning ilmsizligi, hunarsizligi va mehnatdan bo‘yin toblashi oqibatida baxtsizlikka uchragan bu oila Maryamning mehnatsevarligi, tadbirkorligi, Olimjonning ilm egallashi natijasida qaytadan baxt-saodatga erishadi.

Hamza ma‘rifatchilik g‘oyalarini turmushda amalga oshirish uchun faol harakat qildi. U 1911–1915-yillarda avval Qo‘qonda, so‘ngra Marg‘ilonda maktab ochib, o‘quvchilarga dars berdi. Ular uchun «O‘qish kitobi», «Qiroat kitobi» va «Yengil adabiyot» nomli darslik va o‘quv qo‘llanmalar yaratdi. Hamza mehnatkash bolalarni bepul o‘qitdi. Biroq Hamzaning bunday xalqparvarlik, ma‘rifatparvarlik harakatlari mustamlakachi va mahalliy amaldorlar tomonidan qarshilikka uchradi. Chor amaldorlari Hamzani bunday ezgu harakatlari uchun ta‘qib qildilar, uning yangi maktabini yopib qo‘ydilar. Hamza bundan norozi bo‘lib yozadi:

*Yo‘q ekan hissi milliyat kalonlarda
Hammasining da‘vosi bil, ekan zabonlarda.*

Hamza 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobini quvonch bilan kutib oldi. Negaki, shoir inqilob mehnatkashlarga ozodlik keltiradi deb o‘yladi. Yaxshiyamki, Hamza bu inqilobning asl mohiyatini tezda anglab oldi. Hayot haqiqati Hamzaning ko‘zini ochdi. Shoir 1917-yil mart oyida Qo‘qon shahrida «Kengash» nomli jurnal chiqara boshlaydi. Ammo Muvaqqat hukumat namoyandalari unga haqiqatni aytish imkonini berishmaydi. Birinchi soni chiqishi bilanoq bu jurnal taqiqlanadi. Shu munosabat bilan Hamza quyidagilarni yozgan edi: «Kengash» ismida bo‘lib chiqqan jurnalda muallimlar noshir va kamina mudir va mas‘ul muharrir edim. Mana taassuf, bir nomerning o‘zidagina ittifoq o‘zgardi. Bunday hurriyati kalom vaqtida tilimni so‘zlovdan, qalamimni yozuvdan to‘xtatdilar... Eski hukumat vaqtida o‘nar turli gazetaga bir senzura qarovina qarshi mening 15 kunlik jurnalim birdan to‘rt senzura taxti nazoratiga olindi. Mana shuning uchun sof vijdonim yangidan bo‘lgan bu istibdodni hargiz qabul etmaganga, daf‘atan eshitalishga ayb bo‘lsa ham mudir va muharrirlikdan iste‘fo bermoqqa majbur bo‘ldim»²⁹. Shundan keyin Hamza Muvaqqat hukumatni, burjua inqilobini fosh qilib «Shundoq qolurmi?», «Hoy ishchilar» kabi otashin she‘rlar yozdi.

Hamza 1917-yilning aprel oyida yozgan «Shundoq qolurmi?» she‘rida fevral burjua inqilobidan so‘ng hokimiyat tepasiga chiqib olgan xudbin korchalonlarga qarata nafrat bilan: «Turkistonning istiqboli siz xoinlarga qolurmi?!» — deya xitob qiladi. «Hoy ishchilar» she‘rida esa mavjud hokimiyatni ag‘darish g‘oyasini olg‘a suradi:

*Qurollan, mehnatchilar!
Bo‘lsin dunyo sening.
Bas endi qullik ko‘rib,
Asrlar kelganing!*

²⁹ «Hurriyat» jurnali, 1917, 1-son, 8-bet.

Shu tariqa Hamza she'riyatida jangovarlik motivlari o'sa boradi. Hamzaning 1917–1920-yillarda yozilgan «Biz ishchimiz», «Uyg'on», «Ishchi bobo», «Ishchilar uyg'on!», «Berma erkingni qo'ldan» kabi minbarbop she'rlari davr talablariga javob bo'lib, ularda davr ruhi, yangi g'oyalar bo'rtib turadi. Shoir bu she'rlarda mehnatkashlarga qarata yangicha chaqiriq bilan murojaat qiladi:

*Bizning zamon, xizmatchilar,
Maydonga chiq, ishchilar!
Bu kun erking olar kundir,
Ko'zing och, mehnatchilar!*
(«Biz ishchimiz»)

Hozirjavoblik Hamzaning 20-yillarda yuzaga kelgan «O'zbek xotin-qizlariga», «Bu kun 8-mart», «Muborak», «Tursunoy marsiyasi» singari she'rlariga ham xos. Bu asarlarda shoir xurofot va jaholatni, eskilik tarafdorlarini, erkinlik dushmanlarini hajv ostiga olib, xotin-qizlar ozodligini, yangicha qarashlarni ulug'laydi. Shoir mumtoz she'riyat an'analariidan ijodiy foydalanib yaratgan «O'zbek xotin-qizlariga» she'rida ularni hayotdagi yangilikdan bahramand bo'lishga, ilm olishga da'vat etadi.

Hamza folklor motivlari va g'oyalaridan, xalq qo'shiqlariga xos badiiy xususiyatlar (uslub, til, vazn, ritm, tasviriy vositalar, qofiyalash tizimi)dan ijodiy foydalangan. Shoirning «Maktublar» asari oshiq-ma'shuq aytishmalaridan iborat xalq laparlari uslubida yozilgan bo'lib, unda shoir xalq jonli tili boyliklaridan, xalq iboralari va hikmatli so'zlaridan o'rinli foydalangan:

*Bir qozonda ikki taom
Aralashmay pisharmi?
Ikki yorga ko'ngil bergan
Hech dunyoda yasharmi?*

Hamzaning 30 dan ortiq she'ri xalq qo'shiqlari kuyi asosida yozilgan. «Sog'inib» she'ri «Qora sochim» ashulasi ohangida,

«Salom ayting» she’ri «Savti chorgoh» ohangida, «Bir eshon hazratlari aytalar ekan» she’ri «Voy zolim» nomli xalq ashulasi ohangida yaratilgan.

Hamza asarlari tilida xalq og’zaki ijodi ta’siri, ayniqsa, ochiq-oydin ko’rinadi. Shoir o’z ijodida xalq maqollari, hikmatli so’zlari, obrazli ifodalari, o’xshatishlari, so’z o’yinlaridan ko’p foydalanadi. Keng xalq ommasi tushunishi qiyin bo’lgan arabcha, forschacha so’zlar o’rniga jonli xalq tilidagi so’z va iboralarni ishlatadi:

*Guldir etib, bulut tarqab,
Yalt-yult etib chaqmoq chaqdi,
Ishchi bobo seskansang-chi,
Sharqqa quyosh chinlab chiqdi.*

Bularning hammasi Hamza asarlarining tili xalqqa g’oyat yaqin va tushunarli bo’lganidan, binobarin, ular hozirgi zamon o’zbek tiliga o’tishda mustahkam ko’prik vazifasini bajarganligidan dalolat beradi.

To’g’ri, Hamzaning sho’rolar davrida yozilgan ba’zi she’rlarida zamonasozlik, hukmron mafkura bilan murosa qilishlik hollari uchraydi. Shunga qaramay, Hamza she’riyati, umuman olganda, adabiyotimizning yutug’idir. Hamza yangi o’zbek she’riyatining ilk namunalarini yaratgan ijodkorlardan biri sifatida tarixda qoldi. Shu bilan birga, u yangicha mazmunni yangicha shaklda ifodalash uchun kurashib, poetik shaklni mukammallashtirish, badiiy asar tilini jonli xalq tiliga yaqinlashtirish borasida jiddiy izlanishlar olib borgan shoirdir.

Hamza Hakimzoda dramaturgiya sohasida ham samarali ravishda ijod qildi va o’zbek dramaturgiyasiga asos soluvchilardan biri sifatida tanildi. Hamza «Boy ila xizmatchi», «Maysaraning ishi», «Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi», «Jahon sarmoyasining so’nggi kunlari», «Muxtoriyat yoki avtonomiya», «Tuhmatchilar jazosi», «Kim to’g’ri», «Xorazm inqilobi», «Farg’ona fojiasi», «Loshmon fojiasi», «Istibdod qurbonlari», «Toshkentga sayohat», «Saylov oldidan», «Eshon

o'pkasiga javob», «Burungi saylovlar», «Mart qurboni Oynisa», «Yer islohoti» singari qirqqa yaqin katta-kichik sahna asarlarining muallifidir.

Hamza dastlab «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari», «Ilm hidoyati», «Mulla Normuhammad domlaning kufr xatosi» (1915), «Loshmon fojialari» (1916) kabi pyesalar yozdi. Bu sahna asarlarida dramaturg qoloq aqidalar, nodonlik tufayli og'ir turmush girdobiga tushib qolgan personajlar hayotini ta'sirli aks ettirishga urindi. Johil, ma'rifatsiz kishilarning zo'ravon va insofsizligini fosh etdi. Oddiy xalqning og'ir ahvolini aks ettirib, unga hamdardlik bildirdi.

Eski tuzumni, xurofiy urf-odatlarini fosh etish, xalqparvarlik va ma'rifatni targ'ib etish Hamza asarlarining asosiy g'oyaviy mazmunini tashkil etadi. «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» dramasida ijtimoiy tengsizlik, xotin-qizlarning ayanchli ahvoli ochiq ko'rsatilgan. O'qimishli boyvachcha Mahmudxon bilan faqir kosib qizi Maryamxon bir-birlarini sevadilar. Lekin mavjud ijtimoiy tartiblar va xurofiy urf-odatlar taqozosiga ko'ra bu yoshlar bir-birlariga yetisholmaydilar. Maryamxon Hazrat eshonga yettinchi xotin qilib nikohlab beriladi. Maryamxon bunday o'ta adolatsizlikka aslo rozi bo'lmaydi va zahar ichib o'ladi. Mahmudxon esa sevgilisi Maryamxonsiz yashashdan ko'ra, o'limni afzal biladi: Maryamxonning qabri ustida o'zini o'zi otib halok bo'ladi. Dramada johil ruhoniylarning vahshiyliги, vijdotsizligi, insofsizligi, ayollar huquqining oyoq osti qilinganligi ochib tashlanadi.

Hamzaning dastlabki dramalarida turli badiiy nuqsonlar mavjud. Monolog va dialoglarning ortiqcha cho'zilib ketgani, naturalistik epizodlarning uchrashi, ba'zi hollarda voqea va ziddiyatning sust rivojlanishi ana shu nuqsonlar jumlasidandir. Umuman olganda, Hamza dramaturgiya sohasida ham muayyan evolutsiyani kechirgan: asardan asarga o'sa borgan. Shu tariqa, u 1917-yildan keyingi davrda yangi o'zbek dramaturgiyasining yaratilishida faol ishtirok etgan.

Hamza dramaturgiyaning deyarli barcha janrlarida qalam tebratib, drama («Boy ila xizmatchi»), tragediya («Paranji sirlari») va komediya («Maysaraning ishi») janrining yetuk

namunalarini yaratdi. Bundan tashqari, Hamza «Qora soch» nomli opera yaratish ustida ijodiy ish olib bordi.

Hamzaning «Boy ila xizmatchi» (1918) dramasi o‘zbek adabiyoti tarixida muhim o‘rin egallaydi. To‘g‘ri, bu dramaning to‘liq va asl matni bizgacha yetib kelmagan, yo‘qolgan. Dramaning hozirgi amaldagi matni esa K. Yashin tomonidan 1939-yilda tiklangan nusxadir.

«Boy ila xizmatchi» dramasi asosiy g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari Hamza tomonidan belgilab berilgan. K. Yashin esa asarni asl nusxaga tayangan va asoslangan holda, zamon talablariga mos ravishda qayta ishlab kengaytirgan, pardoqlagan, asarga sayqal bergan. Natijada o‘zbek dramaturgiyasining yetuk, go‘zal namunasi — «Boy ila xizmatchi» dramasi mukammal varianti 1939-yilda yuzaga kelgan. Demak, «Boy ila xizmatchi» dramasi so‘nggi variantining muallifi Hamza va Yashindir, deyilsa to‘g‘ri va adolatli bo‘ladi. Darvoqe, XX asrning 30-yillarida shunday deb yozilgan ham edi³⁰.

«Boy ila xizmatchi» dramasi xalqimizning birinchi jahon urushi arafasidagi hayoti qiziqarli sujet, keskin konflikt va yorqin obrazlar vositasida mahorat bilan ko‘rsatilgan. O‘sha davrdagi hayot haqiqati — ijtimoiy adolatsizlik yaqqol aks ettirilib, manfaat bilan to‘qnashuv drama sujetiga mohirlik bilan singdirib yuborilgan. Shu tariqa dramada mehnatkash omma siyosiy ongining uyg‘onishi, o‘sishi tabiiy ifodalangan.

«Boy ila xizmatchi» pyesasi badiiy mahorat e‘tibori bilan ham qimmatlidir. Asarda konflikt hayotiy, dramatism kuchli bo‘lganidek, qahramonlar xarakteri ham jonli va yorqin qilib ishlangan. Dramada G‘ofir, Jamila, Gulbahor, Solihboy, Qodirqul mingboshi, Xonzoda, qozi, imom, Hojiona kabi personajlarning o‘ziga xos individual belgilari ustalik bilan gavdalantirilgan.

Dramada konflikt rivojlangan va o‘sgan sari obrazlar xarakteri yaqqol namoyon bo‘la boradi. Boshqacha qilib

³⁰ Batafsil ma‘lumot olish uchun «O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» gazetasining 1990-yil 24-avgust sonida e‘lon qilingan maqolaga qarang.

aytganda, asar konfliktini ham, sujeti ham xarakter (obraz) yaratishga to'liq bo'ysundirilgan. «Boy ila xizmatchi» dramasi til va uslub jihatidan ham yuksak san'at asaridir. Unda dialog va monologlar puxta-pishiq, sermazmun va ixcham, go'zal va obrazli qilib yaratilgan. Fikrni qisqa va lo'nda, obrazli va ta'sirli qilib ifodalashda xalq maqollari, hikmatli so'zlar va qo'shiqlardan, sa'j san'atidan o'rinli foydalanilgan. Personajlar tili ustalik bilan individuallashtirilgan.

Hamzaning «Burungi qozilar yoki Maysaraning ishi» komediyasi 1926-yilda yozilgan bo'lsa-da, asarning asl qo'lyozmasi 1939-yilda topildi. Folklor materiallari asosida yaratilgan bu satirik komediyada ma'naviy buzulish va axloqsizlik hajv ostiga olinib, pok sevgi, vafodorlik ulug'lanadi. Komediya ko'rsatilishicha, insonlik qiyofasini yo'qotgan qozi, mufti va a'lam domla Cho'pon nomli kambag'al bir yigitning xotini — Oyxonga «oshiq» bo'lib qoladilar va o'z niyatlariga yetish yo'lida sharmandalarcha harakat qiladilar.

Komediya sujeti dono va tadbirkor xotin — Maysaraning ana shu soxta «oshiq»larni hajviy vaziyatga tushirib, sharmandayu sharmisor qilishi asosiga qurilgan. Maysara o'z kelini Oyxonga ko'z olaytirgan Qozi domla, qozining o'g'li Hidoyat mahsum, mulla Ro'zi a'lam kabi shariat peshvolarini va mansabdor shaxslarni tuzoqqa ilintirish maqsadida hiyla ishlatadi. Bir «oshiq»ning Oyxon umidida Maysara xonadoniga kirib o'tirishi bilanoq ikkinchi «oshiq»ning darvozani taqillatishi asarda komik vaziyat — kulgili holatni yuzaga keltiradi. Nihoyat Cho'pon ta'qibidan qo'rqqan «oshiqlar» sharmandali holatga tushishadi: ular fosh bo'lishdan qutulib qolish uchun chirog'poya bo'lish, mol terisini yopinish, ayol kiyimini kiyish kabi masxarali shartlarga rozi bo'ladilar. Qozini beshikka belaydi. Voqea oxirida Qozi: «Har qancha gunohni xudoyim kechirar edi. Endi kechiringlar. Odamlar qatorida qolurlik holimiz qolmadi. Bizning qo'l-oyoqlarimizni bo'shating, tog'lar orasida bir umr yuraylik», — deyishga majbur bo'ladi.

Dramaturg komediyada hayotiy konflikt va qiziqarli sujet asosida yorqin va jonli obrazlar yaratishga muvaffaq bo'lgan. Komediya Oyxon va Cho'pon vafosi va sadoqat timsoli,

Maysara topqirlik, tadbirkorlik va donolik ramzi, Qozi domla, mulla Ro‘zi, Hidoyat esa nopoklik, axloqiy buzuvchilik va ikkiyuzlamachilik timsoli sifatida gavdalanadilar.

Asarda, xususan, Maysara, Mo‘llado‘st, Qozi domla va Hidoyatxon obrazlari juda muvaffaqiyatli chiqqan. Bosh qahramon Maysara — dono, ziyrak, tadbirkor, mehribon ayol. Bu obraz orqali xotin-qizlarning aqlu farosatda, mardlik va tadbirkorlikda har qanday dono erkaklardan qolishmasliklari ochib beriladi, xotin-qizlar ulug‘lanadi.

Komediyaning mashhur va xalqqa manzur bo‘lishida Mullado‘st obrazining xizmati juda katta. Mullado‘st — original, xushchaqchaq va jonli obraz. Mullado‘st mehnat qilib rohat ko‘rmagan, adolatsiz kimsalarning aybi bilan behad iztirob chekkan zahmatkash kishidir.

Mullado‘st qozi va muftilarning razil ishlarini ko‘p ko‘rgan. Shu sababli ulardan ixlosi qaytgan. U: *«Qo‘ying, o‘sha qozi domlangizga ham otgan oshiqning hammasi po‘kkasiga tushadi. Xudo solmagan quloqni qozisi soladimi? O‘zlari bo‘lsa to‘qson beshni jeva qilib, ikki yuzni beva qildilar... Ulamo degan peslardan ham ixlosim achitma go‘jadedek qaytdi-da! Shayton bularning oldida qip-qizil valiyullodir... Ahvol shu-yu, tag‘in bular xalq ichiga kirsam burunning suvidek ko‘z yoshini oqizib... «Egamdin kimki qo‘rqmas, ul sazovoriy jahannamdur» deb amri ma‘rufni navro‘zning yomg‘iridek shilt-shilt qilvoradi. Bilmayman, o‘sha jahannamga o‘zlaridan boshqa qaysi maxluqlar borar ekan?»* — deydi. Mullado‘st o‘zining chuqur mazmunli va o‘tkir kinoyali so‘zlari bilan qozi, mufti, a‘lam kabi diyonatsiz shariat peshvolarining sirlarini ayovsiz ochib tashlaydi, ular ustidan achchiq kuladi.

Komediya muallif obraz yaratishda o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag‘a kabi tasviriy vositalardan, jonli xalq tili boyliklaridan, xalq maqol va qo‘shiqlaridan ustalik bilan foydalangan. Asarda ishlatilgan xalq qo‘shiqlari obraz xarakteriga, ruhiy holatiga mos bo‘lib, ular personajning ichki dunyosini ochishga bevosita xizmat qiladi.

«Maysaraning ishi» komediyasi o‘zbek va boshqa xalqlar teatrlari sahnasida mustahkam o‘rin egallab kelmoqda. Bu komediya asosida kompozitor Sulaymon Yudakov «Maysara»

nomli ta'sirchan, jozibali opera yaratdi. Bu komik opera O'zbekistondagina emas, shu bilan birga, Moskva, Leningrad, Polsha, AQSH teatrlarida ham sahnalashtirildi va katta shuhrat qozondi. «Maysaraning ishi» komediyasining Abror Hidoyatov nomidagi teatrdagi sahnalashtirilgan nusxasi asosida «O'zbekfilm» suratga olgan kinokomediya esa bu asar tarjimai holiga yangi sahifa bo'lib qo'shildi.

Hamzaning «Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi» (1927) tragediyasida xotin-qizlarning og'ir turmushi, eski, chirkin urf-odatlarining zarari o'sha hayotdan olingan fojiali voqealar va achchiq insoniy qismatlar tasviri asosida ochib berilgan. Asarda tasvirlanishicha, badavlat xonadonning qizi To'laxon o'z sevgilisi kambag'al oila farzandi Rustamga yetishishga harakat qiladi. Biroq u Mastura yallachi, Guljon qo'shmachi va Mirzakarim qoralarning tuzog'iga ilinadi. Kunlardan bir kuni Guljon qo'shmachi qizning uyiga kelib To'laxonga o'zini Rustam tomonidan yuborilgan elchi sifatida tanitadi. Qizni: «Seni Rustamxonning oldiga olib boraman», — deb aldab, ota-onasiga bildirmay uydan olib chiqib ketadi. Shundan so'ng To'laxon Mastura yallachilar qo'lida turli balolarga giriftor bo'ladi, oxir-oqibatda fohishaxona bezagiga aylanadi.

Pyesada ko'rsatilishicha, o'sha jamiyatdagi Norboyvachcha, Mastura yallachi kabi yaramas, nopok shaxslar o'z qora niyatlarini amalga oshirish va sirlarini yashirishda paranjidan bir vosita sifatida foydalanadilar. Pyesaning «Paranji sirlaridan bir lavha...» deb atalishi ham ana shu holatni anglatadi. Asarda Mastura yallachi eri Mirzakarim qoradan shikoyat qilib: «*Yonimda shuncha satanglar turib, kun bo'yi paranji yopinib, ko'chama-ko'cha xotin-qiz tanlaydi, oylab, yillab mening ishim ularni yo'ldan urib qo'yniga solish. Bir oyog'i go'rdagi haliyam paranji yopinib xotin-qiz axtaradi*», — deydi.

Bu pyesa o'z vaqtida «Xolisxon» nomi bilan respublika teatrlari repertuaridan joy olgan. Muhim tarbiyaviy-estetik ahamiyat kasb etgan.

Bulardan tashqari, Hamza Hakimzoda 20-yillarda «Tuhmatchilar jazosi», «Yer islohoti», «Mart qurboni Oynisa»,

«Saylov oldidan» singari kichik hajmli sahna asarlari yozgan. Ularda xotin-qizlar ozodligi, yer-suv islohoti va yangi urf-odatlar ulugʻlangan.

Xullas, Hamza Hakimzoda yangi oʻzbek adabiyotining shakllanishi va taraqqiy etishiga munosib hissa qoʻshgan xalqparvar va vatanparvar ijodkordir. Hamza shoir, yozuvchi, dramaturg, madaniyat va jamoat arbobi sifatida qalb qoʻri, isteʼdodi qudratini, hayotini oʻz xalqi ozodligi va farovonligiga bagʻishlagan.

Hamzaning adabiyot va sanʼat sohasidagi xizmatlari xalq va davlat tomonidan munosib taqdirlanib kelinmoqda. Hamza 1926-yilda respublika ijodiy ziyolilari orasida birinchilardan boʻlib «Oʻzbekiston xalq yozuvchisi» unvonini olishga muvassar boʻldi. Uning asarlari turli tillarda nashr etildi va koʻp teatrlarda sahnalashtirildi.

Hamza haqida Oybek, Hamid Olimjon, Amin Umariy, Turob Toʻla, Laziz Qayumov doston va dramalar yozdilar. Komil Yashin esa oʻz ustozini haqida serqirra sahna asarlari va yirik roman yaratdi. Rassomlarimiz ijodida ham Hamza obrazi faxrli oʻrinda turibdi. Mualliflar jamoasi yaratgan «Olovli yoʻllar» film-epopeyasi muhim madaniy voqea boʻlib qoldi. Hamzaning aksariyat asarlari hozirgi kunda ham xalqimizga maʼnaviy ozuqa bermoqda, yosh avlodni ezgulik ruhida tarbiyalashda faol ishtirok etmoqda. Hamzaning buyukligi va mangu tirikligi ham ana shunda.

ABDULLA QODIRIY

(1894–1938)

Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligiga asos solib, milliy nasr uchun yangi davrni boshlab bergan, adabiyotimizni zamonaviy jahon badiiyati yuksakliklariga yaqinlashtirgan ijodkordir. Bu noyob iste’dod sohibi XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida faxrli o‘rin egallaydi.

Adabiyotimizning ulkan jonkuyari akademik Izzat Sultonov: «Abdulla Qodiriyning asarlari badiiy mahorat namunasidir. Bu asarlarda asosiy g‘oya doimo yaqqol ifoda qilinadi, odamlar va ularning hayot sharoiti xuddi «ko‘z oldimizda turgandek» tasvir etiladi, bu asarlarning sujeti doimo qiziqarli, tili boy va shirali. Bu asarlarning xalqqa manzur bo‘lgani bejiz emas»³¹, — deb yozgan edi. Akademik Oybek esa adib mahoratini: «Abdulla Qodiriyning prozasi birinchi navbatda g‘oyatda hayotiyliги bilan ajralib turadi. Qodiriyning tilidan uning xalqning boy va ajoyib tilini g‘oyatda yaxshi bilganligi yaqqol seziladi; uning romanlari ana shunday go‘zal til bilan yozilgan. U tug‘ma epik yozuvchi, keng ko‘lamdagi master, yuksak ma’nodagi realistik san’atkor edi»³², — tarzida yuksak baholagan.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy) 1894-yilning 10 aprelida Toshkentda dehqon oilasida tug‘ildi. Avval eski maktabda, so‘ngra «Russko-tuzemnaya shkola»da o‘qidi. Bir savdogar boy

³¹ *Sultonov Izzat*. Yozuvchi Abdulla Qodiriy haqida. — «Qizil O‘zbekiston» gazetasi, 1956-yil, 28-oktabr.

³² *Oybek*. Tug‘ma adib. — «Fan va turmush» jurnali, 1967-yil, 7-son, 23-bet.

qo'lida mirza bo'lib ishladi. Dehqonchilik bilan astoydil shug'ullandi. Adibdagi bu xususiyatni Oybek: «U aqliy mehnat kishilariga har mahal ham nasib bo'lavermaydigan darajada jismoniy mehnatga o'ch kishi edi», — deya ta'riflagandi.

Abdulla Qodiriy 1909-yildan badiiy ijod bilan shug'ullana boshladi. Dastlab kichik-kichik she'rlar, maqolalar, hajviy asarlar bilan matbuotga qatnashdi. So'ngra «Ahvolimiz», «Millatimga» singari she'rlar, «Baxtsiz kuyov» (1914) pyesasi, «Juvonboz» (1915), «Uloqda» (1915), «Jinlar bazmi» (1916) va boshqa hikoyalarni yaratdi. Bu asarlarida barcha jadidchilar singari Qodiriy ham kitobxonlarni ezgulikka, ilm-ma'rifatga undadi, ushbu g'oyalariga go'zal badiiy libos kiydirdi. «Ahvolimiz» she'rida shoir xalq va yurt taqdirini ko'zlab quyidagicha yozadi:

*Ko'r bizning ahvolimiz, g'aflatda qanday yotamiz,
Joyi kelgan chog'ida vijdonni pulga sotamiz.
O'g'limizga na odob, na fan, na yaxshi so'ylamak,
Na xudoning buyrug'i bo'lgan ilm o'rgatamiz...
O'rtadan chiqsa agar millatni yaxshi suyg'uvchi,
Biz ani dahriy sanab, to'pponcha bila otamiz.
Kelingiz, yoshlar, ziyolilar, bu kun g'ayrat qiling,
Uxlaganlarni agar Qodir esak uyg'otamiz.*

Qodiriyning «Baxtsiz kuyov» dramasida boylarga taqlid etib, katta to'y o'tkazgan va natijada qarzga botib, baxtsizlikka uchragan qambag'al yigitning fojiasi hikoya qilinadi. Kambag'al yigit Solih o'z xo'jayinidan og'ir shartlar bilan pul qarz olib, katta to'y qiladi, uylanadi. Biroq Solih qarzni o'z vaqtida to'lay olmaydi. Oqibatda, uning hovli-joyi qarz evaziga boyga o'tadigan bo'ladi. Yosh kelin-kuyov bu kulfatga chiday olmay, o'zlarini o'zlari halok qilishadi.

«Baxtsiz kuyov» dramasida yosh ijodkor Abdulla Qodiriy kambag'al xizmatkor, sudxo'r boy, domla-imom obrazlarini maromiga yetkazib yaratgan. Biroq asarda hayotdagi ijtimoiy tengsizlik sabablarini, shuningdek, obrazlar xarakterini ochishda bir oz mahorat yetishmay qolgan. Yuzakichilikka yo'l

qo'yilgan. Buni asarda adib uchun asosiysi o'z g'oyalarini o'tkazish ekanligi bilan tushuntirish mumkindir. Abdulla Qodiriy o'z ustida jiddiy ishlash, so'z san'ati sirlarini egallash orqali bu kabi nuqsonlardan qutula bordi va ko'p o'tmay iste'dodli adib sifatida tanildi.

Abdulla Qodiriy dastlabki davrlardayoq adabiy-ijodiy ishga zo'r mas'uliyat bilan qaraydi. Shunga ko'ra badiiy asar yozishda hayot haqiqatini yaqindan turib, puxta o'rganishga alohida e'tibor beradi. Ana shu maqsadda ko'p joylarni yayov kezib chiqadi, turli toifa odamlar hayotini sinchiklab o'rganadi, tadqiq etadi. Abdulla Qodiriy ijodiy prinsipini: «Men turmushda ko'rmagan, bilmagan narsam haqida hech narsa yozmayman, har bir asarimning yozilishiga turmushda uchragan biror voqea sababchi bo'ladi», — tarzida ifodalagan edi. Abdulla Qodiriy hayot haqiqatini o'rganishga qanchalik katta ahamiyat bergan bo'lsa, uni badiiy haqiqatga aylantirishga ham shunchalik e'tibor bilan qaragan. U badiiy g'o'rlikka, mahoratsizlikka qarshi adabiyotda shakl va mazmunning birligi uchun izchil kurashgan. O'z asarlariga hech bir erinmasdan sayqal va jilo bergan. So'z va iboralarni tejabtergab, o'rni-o'rnida, zo'r mahorat bilan ishlatgan.

Abdulla Qodiriy 1917-yildan so'ng dastlab jurnalistika sohasida faoliyat ko'rsatdi. 1923-yildan boshlab «Mushtum» jurnalida mas'ul lavozimda ishladi. Felyeton, maqola va hajviy hikoyalari bilan «Mushtum»ga faol qatnashib, birinchi o'zbek satirik jurnalining asoschilaridan biri sifatida tanildi.

Abdulla Qodiriy ijodi yangi talablari asosida mavzu va janr jihatidan ham, g'oyaviy-badiiy jihatdan ham yil sayin tobora o'sa bordi. 1924-yilda Moskvadagi V.Bryusov nomidagi Oliy Adabiyot institutida olingan tahsil Abdulla Qodiriy ijodida muhim ahamiyat kasb etdi. U Moskvadan qaytgach, yana matbuot sohasida ishladi, ijodiy ish bilan band bo'ldi. Natijada, yangi o'zbek jurnalistikasining asoschilari qatoridan munosib o'rin oldi.

Abdulla Qodiriy rus tilini mukammal bilgan. U 1927-1930-yillarda ruscha-o'zbekcha lug'at tuzish³³, rus tilidagi turli

³³ *Ma'rufov Zokir*. A. Qodiriy — lug'atchi. — «Sharq yulduzi» jurnali, 1966-yil, 4-son.

darsliklarni o‘zbekchaga o‘g‘irishda faol ishtirok etgan. A. Chexov, N. Gogol, Mark Tven, Emil Zolya, Deni Didro, Alfons Dode kabi yozuvchilarning bir qancha asarlarini tarjima qilgan. Abdulla Qodiriy jahon adabiyotini sevib mutolaa qilgan. Lev Tolstoy, A. Chexov singari badiiy so‘z ustalaridan yorqin xarakter yaratishni, psixologik tahlil mahoratini o‘rgangan. Abdulla Qodiriy: «Mumtozlardan ta‘lim olish — o‘sib yuksalishimizning garovidir»³⁴, — deb yozgan edi.

Abdulla Qodiriyning ijodiy kamolotida uning, ayniqsa, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi hamda mumtoz adabiyotimizdan olgan saboqlari hal qiluvchi rol o‘ynagan.

Abdulla Qodiriy badiiy nasrning deyarli hamma janrida ijod qilgan va o‘zbek adabiyotidagi ocherk, hikoya, qissa va roman janrlarining bir qancha yetuk namunalari yaratgan. Adibning «G‘irvonlik Mallaboy aka» ocherkida ijtimoiy muhit, shart-sharoit o‘zgarishi bilan inson ongi va ruhiyatida sodir bo‘lgan o‘sish-o‘zgarish, evrilishlar haqqoniy aks ettirilgan. Ocherkda tasvirlanishicha, o‘tmishda o‘zlarining soddaligi, teran fikr yuritilmasligi bilan mashhur bo‘lgan g‘irvonlik dehqonlar vaqti kelib paxtachilikni mashinalashtirishga doir yangiliklar, kashfiyotlar yaratish darajasigacha ko‘tariladilar.

Ocherkda paxtachilikdagi «shohmot usuli»ning ixtirochisi g‘irvonlik dehqon Mallaboy aka obrazi juda jonli va tabiiy berilgan. Yozuvchi paxta maydonida fidokorona mehnat qilib o‘lkamizda dong taratgan, katta obro‘ga erishgan yangi tipdagi dehqon Mallaboy Boqiboyev obrazini samimiy hurmat bilan yaratgan. Asarda paxtachilikning istiqboli yangi usulni joriy etishda, texnikadan unumli foydalanishda, degan g‘oya olg‘a surilgan. Bu bilan adib millatni yangiliklardan cho‘chimaslik, vaqti yetganda qanchalar qimmatli bo‘lmasin, eski usullardan voz kechish, kashfiyotlar yaratishga chaqiradi. Dehqonning oddiygina hayoti, mehnati asnosida jadidlarning yuksak g‘oyalari beriladi.

Yozuvchi ocherkda Mallaboy obrazini yaratish bilan hayotdagi yangiliklarni, ilg‘or ish usullarini targ‘ib etgan,

³⁴ «Литература Средней Азии» газетаси, 1935, 21 ноябрь.

ma'rifat ila taraqqiyot zamoni talablariga hozirjavob bo'lishga intilgan. Bu fikrni A. Qodiriyning hikoyachiligi ham tasdiqlaydi. Adib hikoyachiligida zamonaviy mavzular, yangilikni qo'llab-quvvatlash, hayotdagi eskilik illatlarini fosh etish asosiy o'rinni egallaydi. Yozuvchi o'zining «Kalvak Mahzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi», «Shirvon xola nima deydi», «Tinch ish» kabi hajviy hikoyalarida yangi hayotning mohiyatiga tushunmay garang bo'lgan ruhoniylar, tajanglashgan chapanilar, bekorchidangasalar ustidan achchiq kuladi.

Abdulla Qodiriy hikoyalari yangi adabiyot o'lchovlariga mosligi, g'oyaviy mazmunning aniqligi, obrazlarning jonli va tabiiyligi, badiiy pishiqligi, kulgining asosiligi, xalq og'zaki ijodidan unumli foydalanilganligi bilan diqqatga sazovordir. Bu xususiyatlar uning «Obid ketmon» (1934) qissasiga ham xos.

«Obid ketmon» — siyosiy tadbirga atab yozilgan birinchi yirik nasriy asar. Unda o'zbek dehqonlarining jamoa xo'jalikka uyushish jarayoni «Chetan» kolxozining tuzilishi va o'sa borishi misolida ochib berilgan. Asarda o'sha davrdagi qiyinchiliklar, yakka xo'jalik hayotiga odatlanib qolgan dehqonlarning jamoa xo'jaligiga a'zo bo'lib kirish jarayoni, dunyoqarash, tuzum o'zgarishi natijasidagi ikkilanishlar real aks ettirilgan.

Abdulla Qodiriy qissada davr hayotini, obrazlar faoliyatini aslidagiday qilib aks ettirishga katta e'tibor bergan. Shu maqsadda yakka xo'jalikni qoralash yoki jamoa xo'jaligini ortiqcha maqtab, uni ideallashtirishdan qochgan. Chunki asar aslida o'zgaruvchan hodisa bo'lmish tuzum haqida emas, balki inson to'g'risidadir. Qodiriy bu bitigida insonning qisqa davr oralig'ida o'zgarib ulgurgan siyosiy tuzum, ijtimoiy maqomiga monand ravishda qanday ruhiy evrilishlarga yuz tutgani, qanday yashaganini tadqiq etmoqni istaydi. Shu sabab ham qissa go'yoki «kolxozlashtirish» atalmish o'sha payt uchun dolzarb mavzuga «bag'ishlangan» bo'lsa-da, hatto bugungi kun uchun ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

«Obid ketmon»da hayot haqiqati haqqoniy ifodalanganidek, u badiiy jihatidan ham yuqori saviyada yaratilgan. Ayniqsa, qissada adib o'zining xilma-xil xarakterlar

yaratishga mohir san'atkor ekanligini yana bir bor ko'rsatgan. Asardagi asosiy obrazlar (Obid ketmon, Berdi tatar, Usmon polvon, Xatib domla, Muhsin domla) ham, epizodik obrazlar (Xolmirza aka, Sobirov, Rafiqov, Mirvali bangi, Abdujalilboy, Sul-tonqul, Hubbiboy) ham o'zlariga xos xarakter, o'zlariga xos faoliyat va individual xususiyatlarga ega. Ayniqsa, qishloqning ikki mullasi — Xatib domla bilan Muhsin domla obrazlari g'oyat san'atkorona tasvirlanganligi bilan ajralib turadi. Adib bu ikki kas ta'rifini: «biri tulki, biri kulgi», — deb yakunlaydi.

«Obid ketmon» qissasining tili boy, yozuvchi o'z nutqida ham, personajlar nutqida ham jonli xalq tilidan, maqol va obrazli birikmalardan, turli xil tasviriy vositalardan unumli foydalangan.

Abdulla Qodiriyning badiiy ijod olamidagi eng buyuk xizmati shundaki, u o'zbek adabiyotida birinchi bo'lib roman janriga asos soldi. Ma'lumki, XX asrgacha o'zbek adabiyotida hozirgi ma'nodagi romanchilik janr sifatida shakllanmagan edi. XX asrning 20-yillariga kelib milliy adabiyotimizda ham shu yo'nalishdagi urinishlar paydo bo'la boshladi. O'zbek adabiyotshunosligi tomonidan o'sha urinishlarning eng samarali, eng olamshumuli sifatida Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» (1926) romani e'tirof etiladi. Adib o'zining ushbu asari bilan milliy adabiyotimiz tarixida o'zbek romanchiligi asoschisi, degan nomga haqli ravishda sazovor bo'ldi. Ushbu asar nafaqat o'zbek, balki O'rta Osiyo xalqlari romanchiligi ibtidosidir. «O'tkan kunlar»dan so'ng Qodiriy 1929-yilda «Mehrobdan chayon» romanini yaratish bilan o'z an'alarini davom ettirdi. Taniqli sharqshunos olim YE. E. Bertels Abdulla Qodiriyning bu xizmatini yuksak qadrlab: «Dunyoda beshta: ya'ni fransuz, ingliz, rus, nemis va hind romanchiligi maktablari bor edi. Endi oltinchisi, ya'ni o'zbek romanchiligi maktabi paydo bo'ldi, bu maktabni Abdulla Qodiriy yaratib berdi»³⁵, — degan edi.

«O'tkan kunlar» nainki o'zbek romanchiligining dastlabki namunasi, balki shu janrning yetuk durdonasi sifatida ham

³⁵ *Habibulla Qodiriy*. Otam haqida. — T.: O'zadabiynashr, 1983, 55-bet.

qimmatlidir. Ko'pgina yozuvchi va adabiyotshunos olimlarning tan olishicha, Abdulla Qodiriy romanlari, xususan, «O'tkan kunlar» o'zbek nasrining hozirgacha zabt etgan eng yuksak cho'qqisidir. Shunisi xarakterliki, 20-yillarda yuzaga kelgan «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlari bugungi kitobxonni ham o'ziga maftun etmoqda.

Har ikkala roman nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham mashhur va million-million kitobxonlarga manzurdur. Ma'lumki, «O'tkan kunlar» romani 1968-yilda Germaniyaning Berlin shahrida «Toshkentlik sevishganlar» nomi bilan nemis tilida nashr etilgan edi. Bu kitobda ilova tarzida nemis adabiyotshunos olimi Niota Tunning Abdulla Qodiriy ijodi haqidagi maqolasi berilgan. Maqolada «O'tkan kunlar» so'z san'atining ajoyib namunasi sifatida yuksak baholangan. Olima: «Bu roman hozirgi kitobxonlarga ham emotsional ta'sir ko'rsatadi. Adib o'z asarini «birinchi tajriba» deb atasa-da, aslida u Abdulla Qodiriyga o'zbek adabiyoti tarixida mustahkam o'rin olish huquqini beradi»³⁶, — deb yozgan.

Abdulla Qodiriy 1919-yildan boshlab «O'tkan kunlar» romani uchun material yig'ish va uni yozishga kirishgan. 1922-yil «Inqilob» jurnalida romandan dastlabki parchalar e'lon qilingan. So'ngra romanning har bir bo'limi alohida-alohida kitobcha holda (I bo'lim — 1924, II bo'lim — 1925, III bo'lim — 1926-yilda) nashr etilgan. 1938-yili esa «O'tkan kunlar» romani ilk bor butun holda Boku shahrida chop qilingan.

«O'tkan kunlar» romani adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslik tomonidan haqli ravishda yuqori baholangan. Oybek, Izzat Sulton, H. Yoqubov, M. Qo'shjonov, L. Qayumov, S. Mirvaliyev, U. Normatov, S. Shermuhammedov, X. Doniyorov, A. Aliyev va boshqa olimlar o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida ushbu romanni g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlil etib, uning adabiyotimiz taraqqiyotida tutgan o'rni, qimmatini e'tirof etganlar. Biroq «O'tkan kunlar» chop etilgan dastlabki davrlarda uni kamsitish,

³⁶ «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1989-yil, 4-son, 22-bet.

buzib talqin etish hollariga yo‘l qo‘yildi. M. Sheverdin ushbu asar haqidagi qarashlarini: «Roman avvalo aholining quyi sinf tabaqasi to‘g‘risida hech qanday tasavvur bermaydi. Romanni o‘qir ekanmiz, o‘sha vaqtlarda mehnatkashlarning qanday kun kechirganlari, ularning ahvoli, manfaatlari haqida biror xulosa chiqarolmaymiz. Aksincha, Qo‘qon xonligining barcha fuqarolari savdogar bo‘lgan va badavlat yashagan, deb o‘ylash mumkin»³⁷,— tarzida ifodalaydi.

Tanqidchi Sotti Husayn esa «O‘tkan kunlar» haqida yozgan maqolalarida A. Qodiriyning novatorligini payqamay, uni arab yozuvchisi Jo‘rji Zaydonning taqlidchisi deb asossiz ravishda aybladi. To‘g‘ri, A. Qodiriy yigirmadan ziyod romanning muallifi bo‘lgan Jo‘rji Zaydonni ustoz deb hisoblagan, undan ijodiy o‘rgangan. Biroq bu ikki yozuvchi romanlarini o‘zaro taqqoslash, qiyosiy o‘rganish Abdulla Qodiriyning badiiy mahorat jihatidan Jo‘rji Zaydondan yuqori turishini tasdiqlaydi.

Professor Sobir Mirvaliyev qayd etganidek, «Abdulla Qodiriy arab yozuvchisi Jo‘rji Zaydon (1861–1914)dan o‘rgangan va uni o‘ziga ustoz deb bilgan. Uning 22 ta tarixiy xronikal tipdagi romanlari, ayniqsa, «Armanisa», «Karbalo yong‘usi», «17-ramazon», «Farg‘onalik kelin», «Al-Amin va Al-Mo‘min» kabi asarlari bilan tanish bo‘lgan. Bu hol har ikki yozuvchi asarlarini qiyosiy o‘rganishda ochiq ko‘zga tashlandi. Xususan, roman qahramonlarini tanlash, ular taqdirini hal etish va fabula yaratishda A. Qodiriy J. Zaydonga juda yaqin turadi. «17-ramazon» romanidagi Bilol ham «O‘tkan kunlar»dagi Hasanali singari xo‘jasiga sodiq qul sifatida xizmat qiladi. A. Qodiriy iste’dodi, mahorati va tasvirlash uslubi jihatidan ustozidan ancha yuqoriga ko‘tarildi. Agar J. Zaydon tarixni tavsif etish yo‘lidan borsa, A. Qodiriy uni tasvirlash, ko‘rsatish yo‘lidan bordi. U J. Zaydon kabi tarixchi-xronikachi emas, yozuvchi-san’atkor sifatida maydonga chiqdi. Bu yozuvchining novatorligi edi»³⁸.

³⁷ *Шевердин М.* Первый узбекский роман. — «За партию» журналы, 1928 йил, 3-сон, 43-бет.

³⁸ *Mirvaliyev S.* Roman va zamon. — T.: «Fan», 1983, 11-бет.

«O'tkan kunlar»da o'tmish hayot haqiqati o'quvchi ko'z o'ngida ochiq-oydin gavdalantirib berilgan. Yozuvchining ustaligi avvalo shundaki, u voqealarni chetdan turib quruq bayon etib qo'ya qolmaydi. Aksincha, o'tmishning yorqin manzaralarini yaratish yo'li bilan kitobxonni tasvirlanayotgan olam ichiga olib kiradi. Shu tariqa asar g'oyasini romanning umumiy ruhiga singdirib yuboradi.

Otabek bilan Kumushbibi o'rtasidagi muhabbat qissasi roman sujetining asosini tashkil etadi. Biroq yozuvchi bu ishqiy sarguzashtni tasvirlash bilan kifoyalanib qolmaydi. Balki bu ikki yoshning sevgisini tasvirlash fonida o'sha davr mamlakat hayotining tavsifnomasini yaratadi.

Abdulla Qodiriy romanda jonli obrazlar yaratishda juda katta mahorat ko'rsatdi. Romandagi har bir obraz va har bir epizod asar mexanizmining uzviy bir qismini tashkil qiladi. Ularning har biri asar sujeti taraqqiyotida o'z o'rni va mavqeiga ega. Asardagi Otabek, Kumushbibi, Yusufbek Hoji, Zaynab, O'zbek oyim, Hasanali, Oftob oyim, Mirzakarim qutidor, Homid kabi asosiy obrazlarga emas, balki Xushro'ybibi, To'ybeka, Oybodoq, Jannat kampir, Saodat, usta Alim, Nusratbek singari epizodik siymolar ham ustalik bilan yaratilgan. Shu bois har bir obrazning tabiati, o'ziga xos ma'naviy qiyofasi, xatti-harakati, xulq-atvori va tashqi ko'rinishi (portreti) jihatidan bir-biridan yaqqol farq qiladi.

Romanning bosh qahramoni — Otabek. Bu obraz orqali o'sha davrning ilg'or g'oyalari olg'a surilgan. Otabek yangi davrda ish bermay qo'ygan eskicha tuzumni isloh qilish, unga o'zi ko'rib kelgan «idora tartibini» joriy etishni orzu qiladi. Otabek o'z Vatani sevadi, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etishini istaydi. Shunday o'rinlarda Qodiriy jadidchilik g'oyalarni doim har bir asariga singdirib borganligi anglashiladi. Biroq ushbu romanda sof badiiyat chaqiriqli g'oyalarni o'z ortidan ergashtirib keta olgan.

Yozuvchi Otabek bilan Kumushbibi, Otabek bilan Zaynab, Kumushbibi bilan Zaynab o'rtasidagi munosabatlarni tasvirlash orqali burch va hissiyotga, sevgi va havasga doir chuqur falsafiy xulosalar chiqaradi. Qodiriy, ayniqsa, Kumushbibi obrazini katta

muhabbat bilan yaratgan. Kumushbibi — oqila qiz, «malaksiymo» go‘zal, sevgiga sodiq ma’shuqa, ota-ona hurmatini bajo keltirishni yuksak burch deb bilgan mehribon farzand. «Yozuvchi Kumush portreti va uning nafis xarakterini qizning psixologiyasiga muvofiq holda tasvirlaydi. Bir vaqtning o‘zida romanning umum estetik ruhiga to‘la bo‘ysundiradi»³⁹.

«O‘tkan kunlar» romanida Yusufbek Hoji obrazi muhim o‘rin egallaydi. Yusufbek Hoji obrazida tadbirli, insonparvar, adolatparvar kishi, o‘z xalqi taqdiri uchun qayg‘uruvchi, o‘z niyatlari puchga chiqqanda ham tushkunlikka tushmaydigan irodali inson, dono va mehribon ota qiyofasi namoyon bo‘ladi.

«O‘tkan kunlar» romanida xotin-qizlar obrazlari katta o‘rin egallaydi. Adib xotin-qizlarning Kumushbibi, Zaynab, O‘zbek oyim, Oftob oyim, Saodat, Oybodoq, To‘ybeka, Xushro‘ybibi, Jannat kampir kabi o‘nlab xilma-xil obrazlarini yaratgan. Masalan, Otabekning onasi O‘zbek oyim o‘ziga xos murakkab bir xarakterni tashkil etadi. U ham mehribon ona, ham unchamunchani nazar-pisand qilmaydigan boyvuchcha, ham eri Yusufbek Hojini o‘z aytganiga ko‘ndira oluvchi hokima, ham ba’zi nozik harakatlarning oqibatini o‘ylab ko‘rmaydigan dovdirroq ayol. Binobarin, u o‘g‘li Otabekni va eri Yusufbekni o‘z irodasiga bo‘ysundirib, oqibatini o‘ylamasdan Zaynabni ikkinchi kelin qilib oladi. O‘zbek oyim keyinchalik, Kumushni ko‘rib, uni yoqtirgach, Zaynabni butunlay e‘tiborsiz qo‘yadi. Kumushning onasi Oftob oyim esa O‘zbek oyimga nisbatan ko‘proq mulohazali va muhokamali ayol, u aksariyat holda erining ko‘ngliga qarab ish ko‘radi. O‘zining ibosi, andishasi, vazmin tabiati bilan ajralib turadi.

Abdulla Qodiriy Homid, Xushro‘ybibi, Jannat kampir, Musulmonqul, Azizbek, Sodiq kabi salbiy obrazlarni ham zo‘r mahorat bilan yaratgan. Kumushbibi vafodorlik, go‘zallik va samimiylilikning ramzi bo‘lsa, Xushro‘ybibi ichi qoralik va shumlikning, battollik va yomonlikning, behayolik va urishqoqlikning, o‘jarlik va xudbinlikning timsolidir.

³⁹ *Qo‘shjonov M.* Abdulla Qodiriyning tasvirlash san‘ati. — T.: «Fan», 1966, 45-bet.

Xushro‘ybibi ota-ona hurmati, ajdodlar an‘anasidan ham o‘zini, o‘z manfaatlarini ustun qo‘yadi. U faqat o‘z xohishi bilan turmush quradi, kundoshini bolasi bilan ko‘chaga haydaydi, «olamni titratgan» eri Nusratbekni ham bir zumda «gum» qiladi. Eng asosiysi — bularning barchasini u istab, ularga zulm bo‘lishini bilib qiladi.

Xushro‘ybibi yaxshilik, do‘stlik, qarindoshlik kabi insoniy munosabat va xislatlarni aslo tan olmaydi. Bu sohada uning o‘z «falsafa»si bor. U ana shu «falsafa»ni singlisi Zaynabga quyidagicha tushuntiradi: *«Men yig‘lashni bilmayman! Kishilar yig‘laganda, kulgim qistaydi... Dushman o‘zi nima degan so‘z? Men senga boya ham aytdim: kishining dunyoda do‘sti yo‘q, magar nafsiga o‘zi do‘st; kishining dunyoda dushmani yo‘q, magar nafsiga o‘zi dushman! Masalan, sen o‘zing, otangga, onangga do‘stim deb ishonдинг. Ammo ulardan nima yaxshilik ko‘rding?»* Zaynabni ham o‘z a‘mollariga yarasha yashashga ko‘ndirgan Xushro‘ybibi bir narsani hisobga olmaydi. Singlisi qanchalar alamzada bo‘lmasin, u kabi yovuz emas. Shuning uchun ham odamiylik qiyofasini butunlay yo‘qotib ulgurmagan Zaynab o‘z opasining izidan oxirigacha bora olmasdan, ora yo‘lda mayib bo‘ladi.

Romandagi Jannat kampir obrazi alohida o‘rin tutadi. Bu obraz adibning mumtoz adabiyotimiz va xalq og‘zaki ijodi an‘analaridan ustalik bilan foydalanganini namoyish etadi. Jannatning qiliqlari va xatti-harakatlarini ko‘rgan kishi bexosdan Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi makkor kampirni eslaydi. Chunki Jannat kampir ham yosumanlik qilib, Kumushga o‘zini xolis xizmat qiluvchi bir ayol sifatida ko‘rsatadi va uni aldab, zo‘r qayg‘uga soladi: *«Kumushbibi Jannat kampir keltirgan maktubni o‘zining so‘nggi tomchi kuchi bilan o‘qib tamom qiladi, jonsiz bir tovush ila «Uyatsiz!» deb qichqirdi va yerga yiqilib o‘zidan ketadi... Yiqilishda qo‘lidan chiqqan qog‘oz parchasi shamol bilan uchib borib, boshi yoniga tushadi. Yo‘lak panasidan mudhish bashara chiqib, bir-ikki qayta unga kulib qaragach, yo‘qoladi».*

Jannat kampir o‘quvchiga makkor yosuman kampirni har qancha eslatmasin, baribir u o‘zbek adabiyotida original tip

sifatida paydo bo'lgan. Jannat kampirning hayotiyiligi, xususan, uning bebosh buzuqilar bilan suhbatlashishi epizodida, Kumush bilan uchrashuvida va o'g'li Sodiq taqdiriga qayg'urishida ochiq ko'rinadi.

«O'tkan kunlar» romanida insonlik qiyofasini yo'qotgan, mamlakat va xalq g'ami emas, o'z taxti qayg'usi bilangina yashaydigan xon va beklar obrazlari ham ustalik bilan chizilgan. Romandagi «Taxt ustiga qo'ndirilgan jonli haykal Xudoyorxon», xalq qonini suvdek ichgan Musulmonqul va Azizbek obrazlari misolida o'z qora niyatlarini amalga oshirish uchun xalqnigina emas, balki bir-birovlarini ham aldashdan toymaydigan, o'z sheriklariga har qadamda firib beradigan fitnachi va xiyonatchi beklar juda jonli, ishonarli tasvirlangan.

Musulmonqul o'z kuyovi va jiyani Xudoyorxonga qarshi zimdan harakat qilib, qilich qayraydi. Bu nopok yo'lda u josus va jallodlardan, Homidga o'xshash pastkashlardan foydalanadi. Abdulla Qodiriy kichikkina parchada Musulmonqulning asl tabiatini zo'r mahorat bilan ochib bera olgan: «Musulmonqulni kim xolis odam, deb o'ylaydi? Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q nizolarni qo'zg'ab kuyovi SHERALIXONNI o'ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi, qo'y kabi yuvvosh Toshkent hokimi Salimsoqbekni o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belgiladi va o'zini mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dak (Xudoyor)ni xon ko'tarib, el yelkasiga mindi».

Abdulla Qodiriyning obraz yaratish mahorati Homid timsolida yana ham yaqqolroq namoyon bo'ladi. Otabek bilan Kumushbibi o'rtasidagi sof va musaffo sevgiga g'ov bo'lishga intilgan, inson burchi va qadr-qimmatini oyoqosti qilgan qorayurak Homid jahon adabiyotidagi Yago tipidagi obrazlar qatorida turadi. Uning ta'rifida Qodiriy so'zdan mahorat bilan foydalanadi: «Kishilar Homid orqasidan so'zlashganda uning otiga taqilgan laqabini qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydilar». Birgina shu parchaning o'zi bilan ham yozuvchi Homidning tabiati, xunuk ma'naviy qiyofasini juda go'zal chizib beradi. Homidni Abdulla Qodiriy imkon boricha qora bo'yoqlarda ko'rsatadi. Ayni shu nuqtayi

nazardan kelib chiqib, adib Homidga quyidagi hayot «falsafa»sini baxsh etadi: «*Qamchingdan qon tomsa, yuz xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qila olasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalga to'yganim yo'q, ammo xotinni uchta qilishga ham o'yim yo'q emas*». Ana shu «yo'riq» bo'yicha ish tutadigan Homidning navbatdagi nishoni — Kumush. Uni bu chirkin niyatidan nomahram, birovning haloli kabi muqaddas tushunchalar ham qaytara olmaydi. Homid o'z maqsadiga erishish uchun har qanday qabihlik va tubanlikdan qaytmaydi. Shuning uchun uni romanning boshqa qahramonlari ham yomon ko'radi. Unga bo'lgan nafratning nechog'li ulug' ekanligini xotinlari bilan bog'liq sahna to'la ifodalaydi: «Uning Qo'qondan qaytishi ikkala xotin uchun ham ulug' bir falokat bo'ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshigina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundosh uning oldiga kirishdan qo'rqib, yana to'g'risi, uning sovuq aftini ko'rishdan jirkanib, hovlining chet-chetida yurarlar, ikki kundosh bir ittifoq bo'lib, unga o'lim so'rarlar: «Qo'qonda o'lsa, o'ligini itlar yesa, biz achinarmidik» deyarlar edi».

Xullas, «O'tkan kunlar» romanidagi obrazlarning har biri o'zicha bir olamki, ular hech qachon bir-birini takrorlamaydi. Ularning hammasi ham yuksak darajada mahorat bilan yaratilgan.

Yozuvchi xarakter yaratishda psixologik tahlildan keng foydalangan. Otabelkning ikkinchi xotin olishga majbur qilinishi, qaynotasi Mirzakarim qutidor tomonidan nohaqdan quvilishi, kundoshlar o'rtasidagi kelishmovchiliklardan ruhan azoblanishi, Kumushbibining o'limi natijasida yuz bergan tug'yonlar ifodalangan o'rinlarni yoki Kumushbibining to'yi, visol, hijron, kundoshlik va homiladorlik davridagi ichki kechinmalari tasvirlangan sahifalarni psixologik tahlil san'atining ajoyib namunalari deyish mumkin.

«O'tkan kunlar» romanining ishontirish quvvati kuchli. Buning uchun yozuvchi turli xil tasvir usullaridan, tarixiy dalillardan, shuningdek, Xudoyorxon, Musulmonqul singari tarixiy shaxslar obrazlaridan unumli foydalangan. Muallif: «Men — yozuvchi, «O'tkan kunlar» hikoyalarini otam

marhumdan necha qaytalab eshitasam ham zerikmas edim»⁴⁰, — deyish bilan romanda tarixiy faktlardan foydalanganligiga ishora qilgan.

Yozuvchining tarixiy voqealar va tarixiy sanalardan foydalanganligi bu asarning va undagi obrazlarning katta badiiy umumlashma natijasi ekanligini inkor etmaydi. Chunki asarning ishontirish quvvati, asosan, tarixiy voqea-hodisalarni aks ettirganida emas, balki romandagi har bir detalning, har bir harakat va voqeaning puxta o'ylab, asoslab berilganida va o'z o'rnida tasvirlanganidadir. Zotan, yozuvchi har bir obrazning o'z fe'l-atvoriga, o'z ruhiyatiga xos bo'lgan shunday qiliq va harakatlarni topib ishlatadiki, bular shu vaziyatga butunlay mos tushadi va g'oyat tabiiy tarzda namoyon bo'ladi.

Yozuvchi asarning g'oyaviy mazmunini va obrazlar xarakterini kuchli mantiq asosida ochish bilan birga, roman tarzini samimiy lirizm bilan sug'organ. Asarning, ayniqsa, «To'y», «Qizlar majlisi», «Unutmaysizmi...», «Quvlanish», «Unuta olmasa nima qilsin», «Navo kuyi», «Hasanali hiylasi», «Kumushning so'z o'yini», «Oy-kuni yaqin edi» kabi boblari go'zal lirik tasvirlarga, lirik chekinishlarga serob. Demak, yozuvchi qahramonlarning ruhiy holatlarini ochishda lirizm imkoniyatlaridan ham mahorat bilan keng foydalangan.

«O'tkan kunlar» romanining yana bir muhim fazilati shundaki, asarda milliy tarovat (kolorit) ufurib turadi. Bu xususiyat obrazlarning ichki va tashqi qiyofasida ham, peyzaj va sujet tasvirida ham yaqqol ko'rinadi. Romanda ifodalangan milliy tarovat asar ta'sirliligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kitobxonga xalqimizning urf-odatlarini, rasm-rusumlari, mehmon kutish, sovchi yuborish, to'y qilish, qiz uzatish, kelin tushirish kabi marosimlariga oid juda ko'p qiziqarli ma'lumotlar beradi.

«O'tkan kunlar» romanining tili — boy, go'zal, jozibador va sermazmun. Roman — chuqur mantiqli, chiroyli iboralarga, original va xilma-xil tasviriy vositalarga serob. Adibning ona tilimiz xazinasidan tanlab olgan so'zlarni ishlatish mahorati

⁴⁰ *Abdulla Qodiriy*. O'tkan kunlar. — T.: O'zadabiynashr, 1958, 352-bet.

yuksak, ibratli, uslubi ravon va izchil. U personajlar tilini ham, muallif nutqini ham sinchkovlik bilan puxta ishlagan. Personajlar tilini individuallashtirishda shevaga xos soʻzlardan, xalq maqol va iboralaridan oʻrinli foydalangan. Qodiriy romanda personajlar tilini individuallashtirish orqali jonli xarakter yaratish namunasini koʻrsatgan. Har bir obrazning oʻziga xos tili yaratilgan. Shunga koʻra asardagi obrazlarning tilidan ularning kimligi — feʼl-atvori, ong-tushunchasi, ichki-tashqi dunyosi yaqqol bilinadi. Masalan, Yusufbek Hojining donoligi, Otabekning tantiligi, Oʻzbek oyimning manmanligi, dumbul tabiati, Kumushning hayo, iffat va sadoqat sohibasi ekani ularning tilida ham yorqin aks etgan.

Yusufbek Hoji oʻgʻli Otabekka qarab: *«Bizning hozirgi baʼzi bir raylarimiz sanga yotishib kelmas ekan bunga haqqing ham bor. Lekin ikkinchi tarafdin bizni ham haqsiz tashlab qoʻyma. Oʻgʻlim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yoʻq. Dunyoda koʻrib oʻtadurgʻon barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolgan.... Bu kun onang saning oldingga tiz choʻkib va onang koʻngli uchun men ham oraga tushib sendan soʻraymiz: San oʻz xohishing yoʻlida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak boʻlsin. Eslik daʼvosida yurgan ota-onang tilagi, albatta, shundan boshqa boʻlmas. Shu bilan birga, saning sababi vujuding boʻlgan bir kishi oʻz hayoti ichida bolasi orqali bir orzu-havas kechirmoqchi. Uning bu orzusiga haq berasanmi, yoʻqmi yana ixtiyor oʻzingda...»* Naqadar samimiy, naqadar tabiiy, naqadar dono va taʼsirli soʻzlar. Bu parchada adabiyotda takror-takror ishlatilib chaynalgan soʻz va iboralar yoʻq. Adib ota-ona orzusini ifodalash uchun zarur boʻlgan taʼsirli soʻz va iboralarni jonli xalq tili xazinasidan sinchkovlik bilan izlab topgan hamda ularni juda ishonarli va taʼsirli qilib joy-joyida ishlatgan. Oʻtinch tarzida aytilgan bu soʻzlar aslida rad javobi qaytarib boʻlmaydigan amrdir. Shu sabab Otabek ham bunga qarshi chiqa olmaydi.

Yusufbek Hoji tilida dono va mulohazali insonga xos xususiyatlar qanchalik namoyon boʻlsa, uning xotini Oʻzbek oyim tilida boyvuchchalar feʼl-atvori, dumbultabiat, aytib

o'ylaydigan ayol tutumi ochiq-oydin ko'rinadi. O'zbek oyim Marg'ilondan kelgan qudalari bilan ko'rishar ekan, «Sizlarni churuk lattaga tugib, tokchaga tashlash darajasiga yetgan edim. Nahotki uch yil bo'lsa-yu, bir yo'la o'z bilgularingizcha kelmasalaringiz. Axir, manim ham o'zimga yarasha obro'yim bor. Toshkentda kimsan, Yusufbek Hoji deganning ko'chiman. Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib, bizga mehmon bo'ldilar... Qushbegining uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydilar. Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-kelib, nahotki, o'z qudasidan va kelinidan munchalik obro'sizlik ko'rsa», — tarzida ginaxonlik qiladi. Bunda uning aslzodaligini aytib, qudalar oldida o'z obro'sini yuqori qo'yib olishga urinishi hamda ayolcha maqtanchoqligi ko'rinadi. Xuddi shuningdek, O'zbek oyim tilidan berilgan: «*Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshingda tegirmon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman!.. Eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlaganim uchun xafa bo'ldingmi?*» — singari so'zlar ham bu sodda, mehribon va boyvuchcha qaynonaning xarakteriga juda mosdir.

Roman tilida konkretlik, teranlik xususiyati bilan jozibadorlik va tasviriylik (obrazlilik) xususiyati o'zaro mustahkam, go'zal bir tusda omuxta qilingan. «*Bu kungi kecha Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'iga olgan bir tun edi. Va bularning qaysi birlarining so'nggi soatlari yetganligi shu qorong'u tun kabi qorong'u edi*». Holat va tabiat tasvirilarining uyg'unligi shu darajadaki, bu o'rinda aslida nima ta'riflanayotganligini aniqlash qiyin — tabiatmi, fojiaiy holat?!

«O'tkan kunlar» romani ajoyib o'xshatishlar, yangi-yangi sifatlashlar, sermazmun mubolag'alar, chiroyli jonlantirishlar va boshqa tasviriy vositalar, hikmatli so'z va turg'un birikmalar bilan nihoyatda go'zal qilib bezatilgan. Xalq jonli tili boyliklari tejab-tergab, o'rni-o'rnida ishlatilgan.

«O'tkan kunlar» — sujet va kompozitsiya jihatidan ham go'zal va jozibador. Asardagi voqealar chiroyli kompozitsiya doirasida yorqin ifodalangan. Roman sujeti esa tig'iz va tugal. Undagi voqealar bir-biri bilan mustahkam bog'liq. Yozuvchi

voqeadan voqea chiqarish va voqealar halqasidan yaxlit sujet zanjirini yasash orqali asarning asosiy sujet yoʻnalishini mahorat bilan yaratgan. Sujetni xarakter yaratishga butunlay boʻysundirgan.

Abdulla Qodiriyning ikkinchi romani — «Mehrobdan chayon» (1929) ham oʻtmish haqida. Asar mavzusini yozuvchining oʻzi quyidagicha izohlaydi: «Turkiston feodallarining keyingi vakili boʻlgan Xudoyorxonning oʻz xohishi yoʻlida dehqon ommasi va mayda hunarmand-kosib sinfini qurbon qilishi, mamlakat xotin-qizlarini istaganicha tasarruf etishi, bunga qarshi keluvchilarga, tilasa kim boʻlmasin, rahmsiz jazo berishi — romanning mavzuidir. Xudoyorxonning bu yoʻldagi birinchi istinodgohi boʻlgan ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamoda insoniy his bitganligi va qolgani ham ifloslik pardasi ostida sezilmas darajaga yetganligi mundarija sigʻdirgan qadar bayon qilinadi»⁴¹.

«Mehrobdan chayon» romanida Qoʻqon xoni Xudoyorxon, shuningdek, Abdurahmon domla kabi fitnachi, nopok shaxslar obrazlari yaratilgan. Bularga qarama-qarshi holda Mirzo Anvar, Raʼno, Sultonali singari obrazlar samimiy muhabbat va ixlos bilan tasvirlangan.

«Mehrobdan chayon»da sevishtan muhabbati ijtimoiy tuzum, saroy hayoti tasviri bilan uzviy ravishda berilgan. Romanning asosiy qahramoni Anvar Xudoyorxonning qilmishlaridan nafratlanadi. U xon saroyidagi adolatsiz siyosatdan norozi. *«Oʻrdadagi toʻkilib turgan gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turgan ohu zorlar menim yuragimni ezadir, tinchligimni oladir»*, — deydi Anvar.

Abdulla Qodiriy romanda xilma-xil xarakterlar yaratishda zoʻr mahorat koʻrsatgan. Ayniqsa, bosh qahramon Anvar obrazi bu jihatdan gʻoyat mukammal va tabiiy chiqqan. Anvar — insonparvar, mehnatsevar, sofdil va isteʼdodli yigit. Anvar qashshoq bir oilada dunyoga keladi. Yoshligida ota-onasi vafot

⁴¹ A. Qodiriy Mehrobdan chayon. — T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1974, 4-bet.

etib, boshidan yetimlik azobini o'tkazadi. U avval pochchasi eshigida, so'ngra maktabdor domla Solih maxdum xonadonida tirikchiligini ko'radi. Shu bilan birga, Solih maxdumdan ta'lim-tarbiya oladi. Anvar yoshligidanoq o'zining o'tkir zehni, aqlu odobi bilan tanish-bilishlarning, xususan, maxdum xonadonidagilarning e'tiborini qozonadi. Anvarning iste'dodini ko'rgan Solih maxdum unga qizi Ra'noni berib, ichkuyov qilib olmoqchi bo'ladi.

Anvarning maktabdagi saboqdosh sherigi, xon bosh munshiysi Muhammad Rajabbekning o'g'li Nasim bilan do'stlashishi uning kamolotida alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Nasim bevaqt vafot etgach, Rajabbek Anvarga suyanib qoladi va ko'p iltifotlar ko'rsatadi. O'rda xizmatiga oladi. «*Devonda rasmiy mirzo bo'lishning uchinchi yilida Anvar juda katta e'tibor qozongan edi... Buni mirzolaridan boshlab saroy shoirlari, saroy muftilari, bosh munshiy Muhammad Rajabbek, hatto xonning o'zi ham e'tirof qilar edilar*». Natijada, ko'p o'tmay, Anvar bosh munshiy lavozimiga tayinlanadi. Anvar bu lavozimni istab-istamay, majburiyat orqasida qabul qiladi. O'zining aql-farosati, ilmu donishi va halol mehnati tufayli xon saroyining bosh mirzosi darajasiga ko'tarilgan Anvar to'g'ri ishlaydi, adolat uchun kurashadi. Oqibatda, saroy ahlining amalparast va ta'magir qismi Anvarga dushman bo'lib qoladi. Ular Anvarga qarshi fitna-fasod uyushtiradilar, shu yo'l bilan uni adolatsizlik oldida tiz cho'ktirmoqchi bo'ladilar.

Roman ziddiyatlari, Xudoyorxon va Anvarning asl qiyofalari, quyidagi parchada yorqin aks etadi:

- Sen bizga xiyonat qilding, it uvli!
Anvar bosh irg'atdi.
- Iqorman.
- Tuzimni unutding!
- Tonmayman!
- Iqorsan, tonmaysan, o'bdan ish! — dedi zaharxanda qilib xon, — o'luvdan ham qaytmaysan?!
- Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman! — dedi iljayib Anvar,
- o'zimni o'limga berib, bir gunohsizni qutqazish uchun kelganman!

Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzolik kuldi:

— Musulmonchilik qig‘ansan-da!

— Albatta! — dedi Anvar, — boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib musulmonchilikdan chiqqach, men musulmonlik bilan o‘lishni o‘bdan bildim!

Bu javob Xudoyorxonni qip-qizil tusga qo‘yib, manglayida terlar ko‘rindi, g‘azab o‘ti alanga oldi.

— Sening qig‘an ishing musulmonchilikda bormi, it uvli?

— Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga, bir kambag‘al uylanmoqchi bo‘lgan qizga ham zo‘rlik qilish bormi, qiblai olam?!

— Chiqar buni, jallod!!!

«Mehrobdan chayon» romanida Ra‘no obrazi ham yorqin bo‘yoqlarda tasvirlangan. Anvar bilan Ra‘no o‘rtasidagi muhabbat misolida yozuvchi yosh yuraklarga kuch, jasorat bag‘ishlaydigan haqiqiy sevgini ulug‘laydi. Ra‘no «O‘tkan kunlar»dagi Kumush obrazidan farq qiladi. Chunki Ra‘no vafodorlik va oqilalik sifatleri bilan Kumushga yaqin tursa ham, u — Kumushga nisbatan jur‘atli va jasoratli. Ra‘no og‘ir ahvolga tushgan paytda xon changalidan qutulish yo‘lini qidiradi. Bu yo‘lda sevgilisi Anvarga yordamlashadi. Anvar esa o‘z harakatlarida Ra‘no bilan maslahatlashib turadi. Shu tarzda Ra‘no obrazi asarda aql-idrok va mardlik jihatidan erkaklar bilan teng qo‘yiladi. Bunga oddiygina sevgining kuchi sababdir. Ra‘noga xalq, millat qayg‘usi emas, o‘z sevgisi, sevgilisidan ajralib qolish xavfi jur‘at baxsh etdi. Anvar bilan Ra‘noning quyidagi she‘riy dialogi ularning fazilatlarini, aqlu donishlarini namoyish etib, asarga husn bag‘ishlagan:

*Agar Farhodning Shirin, bo‘lsa Majnunlarning Laylosi,
Nasib o‘lmish menga gulshan aro gullarning Ra‘nosi.*

(Mirzo)

*Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,
Ne baxt, Ra‘no, xaridoring talab ahlining Mirzosi.*

(Ra‘no)

«Mehrobdan chayon» romanida «zulm tig‘ini kambag‘allar qoni bilan sarbast qilg‘on» zolim Xudoyorxon, nopok va razil

Abdurahmon, xasis Solih maxdum obrazlari ham jonli va to'laqonli bo'lib chiqqan. Ayniqsa, Abdurahmon domla va Solih maxdum obrazlari nihoyatda mukammal ishlangan. Romanda tasvirlanishicha, Abdurahmon — suyagi ifloslik bilan qotgan, fitna uyasida ta'lim olgan, binobarin, mehrobdan chayon bo'lib chiqqan munofiq shaxs. Abdurahmon asarda Anvar obraziga qarama-qarshi holda tasvirlangan. U asarda ikkiyuzlamachilik, ichiqoralik, ig'vogarlik, g'arazgo'ylik va hasadgo'ylikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Asar voqealari davomida — Anvar dor ostiga keltirilgach, Abdurahmon bilan oxirgi marta uchrashadi. Adibning mahorati shundaki, mag'lub ezgulikning aslida g'olib ekani, muzaffar yovuzlikning yutqizig'ini Anvarning achchiq, mulohazali gaplari orqali ko'rsatib beradi:

Anvar titradi, Abdurahmon iljaydi...

— Kulishga haqqingiz bor, domla, chunki o'ch olasiz! — dedi Anvar. Birdan hammaning ko'zi Abdurahmonga tushdi, — faqat siz ifloslik natijasida kulasiz, men... men to'g'rilik samarasini o'raman: siz iflos vijdon bilan g'olibsiz, men sof vijdon bilan mag'lubman... Meni dor ostiga kim keltirdi? Vijdon emasmi, taqdir! Sizni bu yerda kim tomoshabin qildi? Ifloslik emasmi, taqdir?!

«Mehrobdan chayon» romani — badiiy mahorat darajasiga ko'ra mukammal asar. Uning sujeti qiziqarli va dramatik vaziyatlarga boy bo'lganidek, tili ham puxta va shirali. Qodiriyning har ikkala romanida ham hayot haqiqati katta mahorat bilan aks ettirilgan. Takrorlanmas darajadagi original va yorqin obrazlar orqali hayot haqiqati badiiy haqiqatga aylantirilgan. Abdulla Qodiriy romanlarining sujeti tom ma'noda hayotiy va nihoyatda qiziqarli, ta'sirli bo'lganidek, ular obraz yaratish, til boyliklaridan foydalanish jihatidan ham g'oyat go'zal va jozibadordir. Har ikkala romanda Abdulla Qodiriy badiiy mahoratning oliy darajadagi namunasini ko'rsatgan.

Ushbu romanlar yaratilganiga ko'p muddat bo'lgani, milliy adabiyotda ayni janrdagi ilk urinish ekaniga qaramay, hamon

romanchilik cho‘qqisi sifatida e’tirof etilmoqda. Shunga ko‘ra, u zamonaviy o‘zbek adiblariga katta maktab vazifasini o‘tab kelmoqda. Abdulla Qodiriy mahoratidan o‘zbek yozuvchilari bilan bir qatorda qozoq, turkman, ozarbayjon, tojik, qirg‘iz, tatar, qoraqalpoq, uyg‘ur va boshqa millat san’atkorlari ham ma’naviy oziqa olganlar, undan mahorat «sir»larini o‘rganganlar. Masalan, turkman adibi Berdi Kerboboyev: «...O‘zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar», «Mehrobdan chayon»ini o‘qib, shulardan ibrat olmasam «Dadil qadam»ni boshlay olmagan bo‘lar edim», — degan edi. Qozoq yozuvchisi Muxtor Avezov: «Abdulla Qodiriy asarlarini xuddi Qurmong‘ozi yoki Chaykovskiy kuylarini tinglaganday, dam olib, miriqib, gasht qilib o‘qiysan kishi», — deb e’tirof etgan edi. Chingiz Aytmatov esa Abdulla Qodiriy nomini ilk ustozlaridan biri sifatida hurmat va ixlos bilan tilga olgan edi.

Adib shaxsga sig‘inish davrida tuhmatga uchrab, 1938-yilning 4-oktabrida qatl etildi. Abdulla Qodiriy 1956-yilda to‘liq oqlandi. Shundan so‘ng, ayniqsa, mustaqillik davrida yozuvchi Abdulla Qodiriy ijodi yuksak qadrlanib, uning bebaho xizmatlari munosib taqdirlandi.

Hozirgi vaqtda ko‘plab maktab va o‘quv yurtlari, xiyobon va ko‘chalar, madaniyat uylari va kutubxonalar, institutlar Abdulla Qodiriy nomi bilan atalmoqda. Adib asarlari qayta-qayta nashr etilmoqda. Respublika hukumati Abdulla Qodiriyning buyuk xizmatlarini taqdirlash, adibning tabarruk nomini abadiylashtirish bo‘yicha katta ishlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, Toshkentdagi Madaniyat institutiga va Jizzax pedagogika institutiga Abdulla Qodiriy nomi berildi. Poytaxtdagi markaziy ko‘chalaridan biri va Toshkent metrosining bir bekati Qodiriy nomi bilan ataladi. Abdulla Qodiriy nomida Davlat Mukofoti ta’sis etildi. Yozuvchining o‘g‘li marhum Habibullo Qodiriy bu haqda katta qoniqish bilan yozgan hamda Abdulla Qodiriy avlodlari nomidan xalqimizga, davlatimizga samimiy minnatdorchilik izhor etgan⁴².

⁴² Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida. — T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986, 171-bet.

Abdulla Qodiriy adabiy merosini ilmiy asosda o‘rganish va targ‘ib qilish borasida ham muayyan yutuqlarga erishildi. Oybek, Izzat Sulton, M. Qo‘shjonov, H. Yoqubov, S. Mirvaliyev, U. Normatov, Habibullo Qodiriy, F. Nasriddinov, Sh. Turdiyev, L. Qayumov, Ibrohim Mirzayev va boshqa olimlarning maqola va risolalarida, o‘quv qo‘llanmasi va darsliklarda Abdulla Qodiriy asarlarining g‘oyaviy badiiy xususiyatlari, uning o‘zbek adabiyotiga qo‘shgan qimmatli hissasi, Abdulla Qodiriyning abadiy barhayotligi ko‘rsatib berilgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Abdulla Qodiriy buyuk shoir Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofotiga (1991) va «Mustaqillik» (1994) ordeniga sazovor bo‘ldi. Abdulla Qodiriy tug‘ilgan kunning 100-yilligi mamlakatimizda zo‘r tantana bilan nishonlandi (1994).

CHO‘LPON

(1898–1938)

Qonxo‘r istibdodning begunoh qurboni bo‘lgan ulug‘ shoir, iste‘dodli adib, mohir dramaturg, munaqqid va tarjimon Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida alohida o‘rin tutadi. U yangi o‘zbek adabiyoti vakillarining birinchi avlodiga mansub bo‘lib, Hamza, A. Qodiriy, Fitrat singari so‘z san‘atkorlari bilan bir safda turadi.

Cho‘lponning iqtidori noyob, iste‘dodi o‘tkir, ilhomi xayol singari edi. Biroq u o‘z ijodiy imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqara olmagan. Shoir ko‘zi ko‘rgan, ko‘ngli tuygan, iqtidori pishitgan durdona asarlarini qog‘ozga ko‘chirishga ulgurmay, armon bilan dunyodan o‘tgan. Cho‘lpon shaxsga sig‘inish hukmronlik qilgan qaltis davrda, ayni kuchga to‘lgan va ijodiy kamolotga yetgan chog‘i qirq yoshida «xalq dushmani» sifatida qamoqqa olingan va 1938-yili qatl etilgan.

1956-yilda Cho‘lpon nomi oqlandi. Biroq bu holat uni ijodkor sifatida o‘qish-o‘rganish imkonini bermadi. Faqat istiqloлга erishilganidan so‘nggina uning ijodi o‘zining asl bahosini oldi, qadrini topdi. Natijada, Cho‘lponning «Yana oldim sozimni» (she‘rlar), «Kecha va kunduz» (roman), «Yorqinoy» (pyesa) kabi bir qancha ajoyib asarlari qayta nashr etildi. Cho‘lponning hayoti va ijodi haqida Ozod Sharafiddinov, Naim Karimov, D. Quronov, Z. Eshonova, N. Yo‘ldoshev kabi olimlarning bir qancha tadqiqotlari yaratildi.

Avvalo shuni qayd etish lozimki, Cho‘lpon ijodi 20-yillardayoq ko‘pchilikning diqqatini o‘ziga jalb etgan. Cho‘lpon she‘riyatiga birinchi bo‘lib o‘z davrining taniqli munaqqidi Vadud Mahmud yuqori baho bergan. U shoirning «Buloqlar» to‘plami haqidagi taqrizida: «Bu kun o‘zbek adabiyotiga yana yangi bir to‘n kiygizildi, Cho‘lponning «Buloqlar» otliq yangi bir she‘rlar to‘plami bosilib chiqdi. Cho‘lpon o‘zbekning yangi shoiridir. Shuning uchun o‘zbek elining bu kungi ruhi, holi, sezgisi «Buloqlar»da qaynaydir. O‘zbek tili, o‘zbek ohangi «Buloqlar»da sayraydir. O‘zbekning ruhi to‘lqunlari bunda ko‘piradir, ko‘klar tomon uchadir, ko‘tariladir» («Turkiston» gazetasi, 1924-yil, 10-dekabr), — deb yozgan edi.

Umuman olganda, 20–30-yillarda Cho‘lpon ijodi haqida ko‘plab maqola va taqrizlar yozilgan. Olim Sharofiddinovning «O‘zbek shoiri Cho‘lpon», Oybekning «Cho‘lpon shoirni qanday tekshirish kerak», Usmonxonning «Munaqqidning «munaqqidi» kabi maqolalari shu davrning mahsulidir. Biroq bu davrda yozilgan maqolalarning aksariyatida shoir ijodi ko‘proq qora bo‘yoqlarda yoritilgan. Masalan, «O‘zbek shoiri Cho‘lpon» nomli maqolada «Cho‘lpon yo‘qsul xalqning shoiri emas. U millatchi, vatanparast, badbin ziyolilarning shoiridir...», — deb yozilgan.

XX asrning 20–30-yillarida Cho‘lpon ijodi, asosan, qoralangan bo‘lsa, so‘nggi davrlarda, xususan, XX asrning 90-yillaridan boshlab shoir asarlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tadqiq etishda xolislik tamoyillariga tayanildi. Shunga ko‘ra, Cho‘lpon ijodiga haqli ravishda yuqori baho berilgan. Chunonchi, Ozod Sharafiddinov, Baxtiyor Nazarov, Naim Karimov, Erik Karimov, Sherhali Turdiyev kabi munaqqidlarning turli maqola va risolalarida Cho‘lponning she‘riy va nasriy asarlari hozirgi kun talablari darajasida tahlil etilgan. Cho‘lponning ulug‘ va noyob ijodkor, xalqparvar va vatanparvar yozuvchi ekanligi ko‘plab dalillar asosida ko‘rsatib berilgan.

Ozod Sharafiddinov o‘zining «Cho‘lponni anglash» risolasida shoir ijodini sinchkovlik bilan teran tahlil qilib, haqli ravishda quyidagi xulosaga kelgan: «Cho‘lponni anglash — so‘z

san'atining botiniy qonuniyatlarini teran anglash, ularning shoir ijodida qanday zohir topishini anglashdir. Cho'lponni anglash — uning buyuk umumbashariy g'oyalarini, uning yuksak insoniy tuyg'ularini yurakka singdirib olishdir. Cho'lponni anglash — Vatanni, ko'hna Turkistonimizni Cho'lpon ko'zi bilan ko'rib, Cho'lpon yuragi bilan seva bilmoqdir. Bir so'z bilan aytganda, Cho'lpon har bir adabiyot muxlisining yurak mulkiga aylanishi shart. Buning uchun esa Cho'lpon merosini yangi tafakkur asosida bag'rikenglik bilan tadqiq etmoq lozim»⁴³.

* * *

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon («Cho'lpon» — taxallusi. U «Tong yulduzi» ma'nosini anglatadi) Andijonda savdogar oilasida tug'ilgan. Shoirning aniq tug'ilgan vaqti borasida ilmida har xil qarashlar bor. Jumladan, taniqli olim professor N. Karimov yozadi: «Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponning tug'ilgan sanasi shu paytgacha ilmiy adabiyotda 1897-yil, deb kelingan edi. Adabiyotshunoslar shu sanani Cho'lponning tug'ilgan yili sifatida tanlaganlarida 1937-yilda bo'lib o'tgan tergov materiallariga asoslangan edilar. Ammo boshqa mo'tabar yozma va og'zaki manbalar uning 1898-yilda tug'ilganini tasdiqlaydi. Shuning uchun ham bundan keyin shu sanani Cho'lponning tug'ilgan yili, deb belgilashimiz to'g'ri bo'ladi»⁴⁴. Taniqli cho'lponshunos garchi «mo'tabar manbalar» qaysilar ekanligini keltirmagan bo'lsa-da, uning fikrini e'tiborga olish lozim bo'ladi. Cho'lpon eski maktab va madrasa ta'limini olgan. Rus-tuzem maktabida o'qigan. Sharq va G'arb adabiyotlarini puxta o'rgangan. Nizomiy, Jomiy, Navoiy, Bobur, Umar Xayyom, Bedil, Fuzuliy, Thakur, Pushkin, Lermontov, Gogol, Tolstoy, Dostoyevskiy, Chexov, Gorkiy, Mayakovskiy, Yesenin, Abdulla To'qay, Muqimiy, Furqat kabi yozuvchilar ijodi bilan astoydil qiziqqan. Cho'lpon arab, fors, turk, rus

⁴³ *Sharafiddinov Ozod*. Cho'lponni anglash. — T.: «Yozuvchi», 1994, 46-bet.

⁴⁴ Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. — T.: «O'qituvchi», 2004, 125-bet.

tillarini yaxshi bilgan. A. Pushkinning «Dubrovskiy», N. Gogolning «Revizor», M. Gorkiyning «Ona», V. Shekspirning «Gamlet» kabi mashhur asarlarini, shuningdek, Krilov, Blok, Bryusov va boshqalarning sheʼrlarini oʻzbek tiliga mohirlik bilan tarjima qilgan.

Choʻlponning adabiy-ijodiy faoliyati 1913-yilda boshlangan, uning dastlabki sheʼr, hikoya, ocherk va maqolalari «Sadoyi Fargʻona», «Sadoyi Turkiston», «Turkiston viloyatining gazetasi», «Oyina», «Shoʻro» kabi gazeta va jurnallarda chop etilgan. Choʻlpon 1917-yillardayoq maʼrifatparvar va demokratik kayfiyatdagi yosh ijodkor sifatida tanila boshlagan. Uning «Qurboni jaholat», «Doktor Muhammadiyor» singari dastlabki asarlarida qoloqlik va jaholatga qarshi maʼrifatparvarlik va adolatparvarlik gʻoyalari targʻib qilingan.

Choʻlpon endigina yigirma yoshga qadam qoʻyganda Oktabr toʻntarishi sodir boʻldi. Shoir shundan soʻng «Qizil bayroq», «Ishtirokiyun», «Turkiston», «Buxoro axboroti» kabi gazetalar tahririyatlarida mehnat qildi. Choʻlpon ongida, dunyoqarashida oʻsish-oʻzgarishlar yuz berdi. Bu evrilishlar shoir ijodida ham oʻz ifodasini topa bordi. Shoirning «Uygʻonish» (1922), «Buloqlar» (1924), «Tong sirlari» (1926), «Soz» (1935) toʻplamlari oʻzaro taqqoslansa, Choʻlpon sheʼriyatidagi gʻoyaviy-badiiy fazilatlar, shuningdek, ijodiy kamolot yoʻlidagi izlanishlar, turfalik va ziddiyat ochiq koʻrinadi.

Choʻlpon — tom maʼnodagi milliy shoir. U yurt hayotidagi yutuqlar, ibratli yumushlardan qanchalik quvonsa, erksizlik va tutqunlikdan, tengsizlik va adolatsizlikdan shunchalik iztirob chekadi. Shoir sheʼrlarida dard va alamning ufurib turishi ham, avvalo, millat, Vatanga muhabbat tuygʻularining kuchliligi bilan izohlanadi. Shoir Vatan istiqbolini koʻzlab dard chekadi, qiynaladi va oʻzining ana shu yurak tugʻyonlarini rang-barang shakllarda ifodalaydi. Zamonda kechayotgan evrilishlarga Choʻlponning munosabatini uning sheʼrlari aniq koʻrsatadi. Masalan, «Amalimning oʻlimi» sheʼrida: «Qarshimda yigʻlagan bu jonlar kimlar? Qullar oʻlkasining insonlarimi?» — deb qaygʻursa, «Men va boshqalar» asarida erk istab faryod chekadi:

*Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo'shig'ini tinglagan menman.
Erkin boshqalardir, qamalgan menman,
Hayvon qatorida sanalgan menman.*

«Yong'in» she'rida esa shoir yurt mustamlakachilar oyog'i ostida toptalayotgani, xalq bosqinchilar tomonidan tahqirlanayotganiga dil-dildan achinib, nola qiladi:

*Shunday katta bir o'lkada yonmagan,
Yiqilmagan, talanmagan uy yo'qmi?
Bir ko'z yo'qmi qonli yoshi tommagan,
Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi?*

Shunisi muhimki, shoir yurtdagi erksizlik, vayronalik va xarobotni tasvirlash bilan kifoyalanib qolmaydi. U shu holatdan qutulish yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Erksizlik va jaholatdan qutulishning Cho'lpon tanlagan yo'li qat'iy va kurashchanlik ruhi bilan sug'orilgan. Chunonchi, «Buzilgan o'lkaga» she'rida o'z yurtga sig'indilik, mustamlaka azobidan ezilgan, vayron bo'lgan o'lkamizga qarata xitob qilib, xalqni ogohlantiradi, hushyorlikka chaqiradi:

*Ey, tog'lari ko'klarga salom bergan zo'r o'lka!
Nega sening boshing uzra quyuyq bulut ko'lanka?..
Ey, har turli qulliklarni sig'dirmagan hur o'lka,
Nega sening bo'g'zing bo'g'ib turar ko'lanka?!..*

Cho'lpon she'r davomida bu poetik fikrni kengaytira va chuqurlashtira boradi. Shu tariqa o'lkamiz xalqlarini uyg'onishga, erku huquqini qo'ldan bermaslikka da'vat etadi. Haqsizlikka qarshi erk va ozodlik uchun kurash g'oyalari asarning leytmotivi darajasiga ko'taradi:

*Sening erkli tuprog'ingda hech haqqi yo'q xo'jalar
Egasini bir qul kabi qizg'anmasdan yanchalar.
Nega sening qalin tovshing: «Ket!» — demaydi ularga?
Nega sening erkli ko'ngling erk bermaydi qo'llarga?*

Cho'lponning «Ko'ngil», «Erk istagi», «Qo'zg'olon», «Bas endi», «Qilich va qon» kabi she'rlari ham ana shu qora ko'lanka — mustamlakachilikka qarshi isyon tarzida bitilgan. «Ko'ngil» she'rida shoir millatga murojaat etib, bo'ysunmaslikka chaqiradi:

*Tirixsan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsan,
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki sen ham hur tug'ilg'onsan.*

Cho'lpon she'riyatida zulm va istibdodga barham berish maqsadida dushmanga qarshi qurol bilan bo'lsa-da, ko'tarilish g'oyasi ilgari surilgan. Bu holat «Bas endi» she'rida «Qo'limda so'nggi tosh qoldi yovimga otmoq istayman» tarzida ochiq ifodalanadi:

*Yetar, bas, chekdan oshgandir
Bu qarg'ish, bu haqoratlar!
To'liqdir, balki toshgandir
Tubanlik ham safotlar!..
Qo'limda so'nggi tosh qoldi,
Yovimga otmoq istarman!
Ko'zimda so'nggi yosh qoldi,
Amalga yetmak istarman!..*

Cho'lponning «Bahorni sog'indim», «Kuz guli», «Vahm», «Tabiatga», «Kuzaklar», «Yorug' yulduzcha», «Po'rtana» singari she'rlarida ham zulm-istibdodga, mustamlakachilikka qarshi erkinlik istagi, nola va fig'on aks-sado beradi.

Shoirning «Xalq» she'rida esa ozodlik va erk mavzusi yanada boshqacha bir yo'sinda, g'oyat aniq va tiniq bo'yoqlarda aks ettirilgan:

*Xalq dengizdir, xalq to'liqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdur, xalq o'chdir...
Xalq qo'zg'alsa, kuch yo'qdirkim, to'xtatsin,
Quvvat yo'qkim, xalq istagin yo'q etsin.*

*Xalq isyoni saltanatni yo‘q qildi,
Xalq istadi: toj va taxtlar yiqildi...*

Asarda shoir xalqning buyuk kuch-qudrat sohibi ekanini tasvirlash bilan birga, uning eng ezgu va muqaddas istagini ham obrazli tarzda ko‘rsatib beradi. Boshqacha qilib aytganda, xalq istagi o‘z erkini o‘z qo‘liga olib, ozodlikka erishishdir. Cho‘lpon nazdida, agar xalq istagi sari qo‘zg‘alsa, uni hech qanday kuch tutib qola olmaydi. Faqat gap xalqda ana o‘sha tilakni, istakni uyg‘ota olishdagina ekanligini ham shoir teran anglaydi. Shoirning istagi xalqda istak uyg‘otishdir:

*Xalq istagi — ozod bo‘lsin bu o‘lka,
Ketsin uning boshidagi ko‘lanka.*

Cho‘lpon o‘z she‘rlarida xalq va Vatan obrazlarini aks ettirib, ozodlik va istiqloq g‘oyalari ifodalar ekan, turli tasviriy vositalar, jumladan, tabiat manzaralaridan mohirona foydalanadi. Darhaqiqat, Cho‘lpon tabiatni juda nozik va teran his qiladi. Lekin u tabiat manzaralarini shunchaki asar bezagi sifatida tasvirlamaydi. Aksincha, ularga insonni ulug‘lash, millatsevarlik, vatanparvarlik, erk-ozodlik g‘oyalari ustalik bilan yuklay oladi. «Ko‘klam keladir» she‘rida shoir fasllar go‘zali — ko‘klamning maftuni sifatidagina ko‘rinmaydi. U yurt hayotida ham bahor singari o‘zgarish, tozarishlar ro‘y berishini orzulaydi, Vatanning ko‘klam kabi gullab-yashnashini istaydi hamda bu ezgu tuyg‘uni asarning umumiy ruhiga singdirib yuboradi:

*Ko‘klamoyim yo‘lga chiqqan. Ko‘klam oyim
qo‘zg‘algan.
Ko‘k ko‘ylakning bitishiga uncha ko‘p ham
qolmagan!..
Ko‘klamoyning ipak ko‘ylak etaklari sudralib,
Qora yerning boshlarini silab-siyab keladilar.
U silashdan, u siypashdan quvvat olib, kuch olib
Qora yer ham ko‘ksidagi oltinlarni beradir.*

*Ko'klam bilan yurtimga ham bir ko'karish
kelsaydi,
Ko'ngillar ham havolardek ko'klam hidi
bersaydi,
Dillarga ham havolardek ko'klam ruhi kirsaydi!..*

Cho'lponning «Bahorda», «Binafsha», «Boychechak», «Istash», «Bahorni sog'indim», «Bahor keldi», «Yana ko'klam», «Go'zal» kabi she'rlarida ham tabiat tasviri millat, uning dard-istaklari bilan uzviy birlikda yorqin va jozibali qilib ifodalangan.

Cho'lpon she'riyatining asosiy mavzusi — Vatan, bosh qahramoni esa — millati, xalqi. Uning har qanday she'ri zamirida millat va yurt erki, taraqqiyoti g'oyasi yotadi.

Cho'lpon o'z she'rlarida zamonaviy, xalqchil g'oyalarni olg'a surar ekan, tom ma'nodagi rostgo'y shoir sifatida doimo haq so'zni aytadi, haqiqatni yozadi. Cho'lpon nafaqat ijod, hatto inson erki toptalgan va rost gap qatag'on qilingan mash'um 30-yillarda ham haqiqatni ochiq-oydin aytishdan tap tortmagan. Shoir millat ahliga qarata: «Kishan kiyma, bo'yin egma, ki sen ham hur tug'ilg'onsan», — deganida yangi sho'rocha mustamlakachilikni nazarda tutgan edi. U doimo ko'rgan, o'ylaganini qo'rqmay ifodalay olgan. Jumladan, kolxoz vositasida butun Sho'ro tizimining tanazzulga mahkumligini ochib beradi:

*Kolxoz, uning fikricha,
Gullaydigan bir narsa!
Faqat Sho'ro bir ozroq
Kenglik bilan qarasa.
Ki ya'ni:
Oliq-soliqning,
Kommunist-firqalikning
Ipini tortib tursa...*

Ko'rinadiki, Cho'lpon she'riyatining mavzu doirasi juda keng. Shoir o'z asarlarida yangi davr muammolari, Vatan qismati, inson qadr-qimmatini, xalq qudrati, erk, ma'naviyat hamda ma'rifat taraqqiyoti kabi zamonaviy masalalarni aks ettiradi. Shu bois shoir ijodida zamonaviy ruh bo'rtib turadi.

Aytish kerakki, o'sha davrda yashab ijod etgan boshqa shoirlar bisotida bo'lgani kabi, Cho'lpon ijodida ham zamonasozlik va murosasozlik ruhida yozilgan «qizil» she'rlar uchraydi. «Ozod turk bayrami», «10-yil», «Qizil bayroq», «O'n yil Leninsiz», «Diyorim», «Soz» kabi she'rlar shu jumladan bo'lib, ularda inqilob va yangi hayot mavzusi bir tomonlama tasvirlanadi, madh etiladi. Mash'um shaxsga sig'inish davrida, mamlakatimizda jabr-zulm, adolatsizlik va qama-qamalar avjga chiqayotgan bir paytda (1935-yilda) e'lon qilingan «Soz» she'rini olaylik. Unda zamonasozlik, murosasozlik ochiq ko'rinadi. Biroq bu ham Cho'lponona ustalik bilan amalga oshirilganki, hatto mana shunday she'rlar-da adabiyotimizdan o'zining munosib o'rnini topa oladi:

*Bir necha yil qantargach,
Yana oldim sozimni.
Endi aytib yig'lamas,
Ko'ngildagi rozimni.
Ko'ngildagi kudurat
Ko'tarildi, nihoyat
Endi, ilhom manbai —
Qaynab yotgan shu hayot.*

Umuman olganda, Cho'lpon she'riyati mazmunan boy va shaklan go'zal. Cho'lpon she'riyatining asosiy xususiyatini erksevarlik, millatparvarlik, haqqoniylik va xalqchillik, g'oyaviy aniqlik va badiiy go'zallik singari fazilatlar tashkil etadi. Shoir asarning shakl va mazmunga doir barcha unsurlarini qunt bilan ishlab, ularga jilo va sayqal beradi. Bunda shoir til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanadi. Ana shuning uchun ham Cho'lpon she'rlari tilining aniq-ravonligi, obrazli va jozibadorligi bilan maftun etadi. Shoir nazmining tili obrazli va shirali bo'lish bilan birga, g'oyat sodda, ixcham va tom ma'noda xalqchildir. Ana shuni nazarda tutib, adabiyotshunos Olim Sharofiddinov 20-yillardayoq: «Cho'lponning tili sodda, har turli fikrlarni ifoda qilishga yararli va nuqsonsizdir. Bu kungi o'zbek adabiy tili, shubhasiz, Cho'lpon tilidir», — deb yozgan edi. Oybek esa: «Bu kungi

yosh nasl Cho‘lponning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini ko‘p sevadi. Undan ko‘p go‘zalliklar oladi», — tarzida hassos shoir tiliga yuksak baho bergandi.

Cho‘lpon o‘z she‘rlarida xalq tili boyliklaridan foydalanar ekan, so‘z va iboralarni tejab-tergab, o‘z o‘rnida ustalik bilan ishlatadi. Shu orqali xalq hikmatlariday sado beruvchi sermazmun, jarangdor va suluv baytlar, quyma misralar yaratadi. Ushbu fikrni quyidagi misralar tasdiqlaydi:

*Muhabbat osmonida go‘zal Cho‘lpon edim, do‘stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.
(«Qalandar ishq»)*

Cho‘lpon o‘z she‘rlarida chiroyli o‘xshatishlar, yangi-yangi sifatlashlar, g‘oyat nafis va nozik metaforalar, chuqur mazmunli mubolag‘ayu jonlantirishlar kashf qiladi. Yorqin va jonli manzaralar chizib, o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlaydi:

*Ariqda suvlarning o‘ynoqi qo‘shig‘i,
Shoxlarda uxlagan barglarni uyg‘otdi.
Ayniqsa, shamolning u yumshoq sho‘xligi,
Shoxlarda barglarni titratdi, o‘ynatdi.
(«Barg»)*

Cho‘lpon she‘riyati vazn va qofiya jihatidan ham tugal, kam-ko‘stsiz. Shoir o‘z ijodi bilan o‘zbek she‘riyatining asosiy vazni bo‘lgan barmoqning imkoniyatlari cheksiz ekanini yana bir bor isbotladi. Cho‘lpon aksariyat she‘rlarida asar tilining go‘zal va jozibadorligini ta‘minlash bilan vaznning musiqiyliigi va o‘lchov (ritm)ning aniq va jarangdorligiga erishadi:

*Sochilgan sochlaringday sochilsa siring
Anor yuzlaringni kimga tutasan?
O‘zing-ku: «Ularda vafo yo‘q», — deding,
Nimaga ularni tag‘in kutasan.*

Dilrabo qo‘shiqdek ravon, musiqiy ohang jihatidan mukammal va yoqimli bo‘lgan bunday misollarni Cho‘lpon she‘riyatidan ko‘plab keltirish mumkin:

*Keng dalada kiyik o‘ynar,
Kiyik ko‘zlini yigit o‘ylar.
Kiyik ko‘zi ko‘ngil tortar,
Oshiq ko‘rsa dardi ortar.*

Xullas, Cho‘lponning she‘riy tili nihoyatda boy, mukammal shakllangan. Cho‘lpon tilining bu xususiyatlari uning nasriy asarlariga ham tegishlidir. Darhaqiqat, Cho‘lpon «Qor qo‘ynida lola», «Kleopatra», «Oydin kechalarda», «Novvoy qiz», «Nonushta» (hikoyalar), «Yov» (qissa), «Kecha va kunduz» (roman) singari asarlar yozib, nasr sohasida ham qimmatli meros qoldirgan.

Cho‘lponning ikki kitobdan iborat bo‘lgan «Kecha va kunduz» (1935) tarixiy romani adabiyotimizning oltin xazinasidan mustahkam joy egallagan. Romanda birinchi jahon urushi davridagi Turkiston hayoti aks ettiriladi. Ayni zamon adib nazdida xalqimiz hayotidagi qorong‘i kechadirki, roman nomi ham shunga ishora: birinchi kitob «Kecha», ikkinchi kitob «Kunduz» deb ataladi. Asarda mamlakatda o‘sha davrda hukm surgan ijtimoiy adolatsizlik, chorizmning ich-ichidan chirib, nurab borayotganligi, oq podsho hokimiyatining butunlay inqirozga yuz tutganligi, chor va mahalliy amaldorlarning kirdikorlari, razil xatti-harakatlari ro‘y-rost ochib tashlangan. Shu bilan birga, mamlakat buyuk ijtimoiy o‘zgarishlar arafasiga kelib qolgani ishonarli tarzda, obrazli ravishda ko‘rsatib berilgan.

Romanda Miryoqub epaqa o‘yli odam, yangilik-o‘zgarish tarafdori, millat qayg‘usi bilan yashaydigan insondir. U doim bilmaganini o‘rganish harakatida bo‘ladi. Noib to‘radan «imperiya»ning nimaligi, uning buguni, xalqning kuchayib borayotgan noroziligi haqida so‘raydi. Noibdan imperiya ahvoli halokatli, chorasiz ekani to‘g‘risida javob olgan Miryoqub suhbat boshlaydi:

— Chorasiz dard yo‘q, deydi bizning hakimlar...

— Safsata hammasi, safsata... Chorani bizning ichki dushmanlarimiz, ya'ni inqilobiyun degan toifa ko'rsatadi...

— Qani, nima deydi u toifa?

— Podshoni ham hayda, amaldorlarni ham hayda, mirshablarni yo'qot, jandarlarni o'ldir, urushni to'xtat. Boylardan yer-suvni, fabrikachilardan fabrikalarni, zavodchilardan zavodlarni tortib olib xalqqa ber, deydi.

— Ularning xalq degani — qora xalq, yalang oyoqlar... Yurtini o'shalar so'rasin, deydi.

Savol-javobni Noyib to'ra: «...*bu buyuk imperiya dahshatli to'qinlar ichida zulmatga, belgisizlikka, yo'qlikka qarab ketayotir. Uni to'xtata oladigan va qutqarib qoladigan hech bir kuch ko'rinnaydi... balki, unday kuch aslida yo'qdir, o'zi...*», — deb yakunlaydi.

«Kecha va kunduz» romanida chorizmning halokat tomon borayotgani, mustamlakachilar kirdikorlari, yovuz niyatlari, zulmu istibdodi, mahalliy xalqning ilm olishi, ma'rifat egallashi, umuman, yurt taraqqiyotiga qarshi xatti-harakatlar yuksak badiiyat, qaynoq ziddiyat bilan ifodalangan. Romanda tasvir etilishicha, Noyib to'ra mingboshini jadid maktabini yopishga majbur qiladi. Buyruqdan unchalik ham rozi bo'lmagan Akbarali mingboshi ilojisizlikdan: «*Noyib to'ra qo'ymaydi-da, qanday qilay*», — deydi. Shunda Miryoqub epaqa: «*Noyib to'ra ham ayyor odam. O'zi buyruq berib yoptirsa bo'lardi, unday qilmadi. O'zi bir chekkada turib, siz orqali qildirdi... Tayoq endi kelib Sizning boshingizda sinadi!*», — deya masalaga aniqlik kiritadi.

Cho'lpon romanda Vatanning bunday kunlari haqida o'zining xolis fikrini qahramonlar tilidan bayon qiladi: bir suhbatda Noyib to'ra Miryoqub epaqaga deydi: «*Senlarning xonlaring bilan bizlarning podshohimiz yurtlariga ko'p ham achinmaydilar, shekilli... Senlarning Xudoyorxoningga: «O'ruslar Oqmachitni olib qo'ydi*», — deganlar. *Xudoyorxon: «U yurtim necha kunlik yo'lda?» — deb so'ragan, «Bir oylik yo'lda*», — deganlar. «*Unday bo'lsa, menga unaqa olis joydagi yurtning keragi yo'q. Olsa ola bersin!*» — degan... *Bizniki ham, vallohi a'lam, undan qolishmas*».

«Kecha va kunduz»da xalq va jamiyat hayotida muhim ahamiyatga molik bo'lgan barcha ziddiyatlar, adibning bor orzulari ifodalangan. Unda mehnatkash xalqning, xususan,

xotin-qizlarning og'ir, kulfatu mashaqqatlarga to'liq hayoti jonli voqealar, yorqin obrazlar vositasida ta'sirli va ishonarli tasvirlangan. Asardagi asosiy ijobiy qahramonlardan biri bo'lgan go'zal va xushovoz, sodda va huquqsiz qiz Zebi timsoli fikrimizni dalillaydi.

Zebi beg'ubor hayot kechirishni, yoshlik gashtini surishni orzu qiladi. Lekin uni zo'rlab, xohishini hisobga olmay, Akbarali mingboshiga uch xotin ustiga beradilar. Zebi mingboshining to'rtinchi xotini sifatida kundoshlar o'rtasidagi har xil fisqu fujur va buzuqliklarning, rashku mojarolar va zimdan meros talashishlarning guvohi bo'ladi. Baxtlimi-baxtsiz tasodif tufayli Zebiga atalgan zaharni Akbarali mingboshi ichib, vafot etadi. Ushbu o'limda Zebi ayblanib, sudga tortiladi.

Romanda Zebi xarakteri, uning ong-tushunchasi, ruhiyati jonli va g'oyat tabiiy ko'rsatib berilgan. Zebi shu darajada sodda va oqko'ngilki, u qing'irlikni, shumlikni bilmaydi, birovga yomonlik qilishni xayoliga ham keltirmaydi. U qamoq, sud va surgun haqida tasavvurga ham ega emas. Ana shunga ko'ra bu sodda musulmon ayol sudda qora kursida o'tirganida ham hukm, jazo qanday bo'lishini emas, balki butunlay boshqa narsani — musulmonchilik qoidalariga shak keltirmaslikni o'ylaydi: «*Voy, o'la qolay! Shuncha nomahramning oldida yuzimni ochamanmi? Undan ko'ra o'lganim yaxshi emasmi?*» — deydi. Sud yig'ilishi tugar-tugamas: «*Endi uyimni qanday qilib topib boraman*», — deya g'am chekadi. Hukm e'lon qilinganda esa: «*Op-ochiq turgan narsani bular tushunmaydi-yu, ular tushunarmidi?*» — deb yuqoriga norozilik arizasini berishdan voz kechadi.

Romandan olingan quyidagi parchada ham Zebining ong-tushunchasi, ruhiy holati, beg'ubor fe'l-atvori yorqin aks etgan: «*Zebi bo'lsa o'sha zaharlanish hodisasidan beri doim karaxt bir holda bo'lardi: uning miyasi birdan falajga yo'liqqan kabi edi. U butun bir so'roq, tergov, konvoy, sud va zakonchilarga ajib bir loqaydlik bilan — xuddi jonsiz odamday qarar; nimalar deyishni, o'zini nechuk mudofaa qilishni, nima deb gap qaytarishni o'ylamasdi. Uning miyasida, miyasining ham allaqaysi olis bir burchagida xira va tumanli bir fikr bor: u fikr*

shuncha olisda va xiraki, uning nimaligini anglayolmaydi, bechora... Miyasini tugumlab juda zo‘r bergan vaqtda u tumanli fikr mana bu kepataga kirganday bo‘ladi: «*Men o‘ldirganim yo‘q... Bu aniq... Meni qo‘yib yuboradilar... Yana o‘sha yerga qaytamanmi? Nima keragi bor... Oyim-chi? Oyimning yoniga qaytaman... Erim o‘lib qoldi, deyman... Yig‘layman...*»

«Kecha va kunduz» romanida Zebining otasi Razzoq so‘fi, onasi Qurbon bibi obrazlari ham mahorat bilan yaratilgan. Razzoq so‘fi ruhan mayib, ma‘nan qashshoq shaxs bo‘lsa, Qurbon bibi insoniy huquqlari o‘sha adolatsiz jamiyat tomonidan oyoqosti qilingan va har jihatdan ezilgan mushtipar, mehribon ona obrazidir. Bu ikki obraz vositasida yozuvchi hayotdagi moddiy qiyinchiliklar kishining ma‘naviy olamiga qanchalar ta‘sir etishini, uning dunyoqarashini, fikrlash doirasini, aql-zakovatini cheklab qo‘yishini haqqoniy aks ettirgan.

«Kecha va kunduz» romanida nopok va nodon, maishatparast va ma‘naviy tuban mingboshi Akbarali, mamlakat va xalq boshiga balo bo‘lgan mustamlakachi amaldor Noyib to‘ra obrazlari ham muhim o‘rin egallaydi. Bular vositasida birinchi jahon urushi davridagi chor va mahalliy amaldorlar hamda «tadbirkoru ishbilarmon»larining ichki va tashqi dunyosi, ularning xalq va mamlakat manfaatiga zid xatti-harakatlari fosh etilgan.

Cho‘lpon romanda Miryoqub obrazini yaratishda personajning o‘z-o‘zini fosh etishi usulidan o‘rinli foydalangan. Asarda Miryoqub-tergovchi bilan Miryoqub-aybdor o‘rtasidagi ichki dialog, ya‘ni personajning o‘z-o‘zi bilan savol-javob tarzida so‘zlashishi juda muvaffaqiyatli chiqqan.

Shunday qilib, «Kecha va kunduz» romanida Zebi, Razzoq so‘fi, Qurbon bibi, Miryoqub, Akbarali, Noyib to‘ra singari asosiy obrazlarning har biri o‘ziga xos xarakteri, ichki-tashqi olami, xatti-harakati bilan ravshan tasvirlab berilgan. Shu bilan birga, asardagi Poshshoxon, Sultonxon, Zunnun, Enaxon, Mariya, Valya, Saltanat singari ikkinchi darajali timsollar ham jonli va ishonarli qilib ko‘rsatilgan.

Roman sujeti qiziqarli va ta‘sirli bo‘lganidek, u badiiy tuzilish jihatidan ham yuksak san‘at namunasidir. Asar tili — boy,

jozibador. Qahramonlar tili ham, muallif nutqi ham ixcham va obrazli, go'zal va serjilo. Xalq qo'shig'i «Yoriltosh» ohangida to'qilgan va roman voqeasi yakunida berilgan quyidagi baytlar ham asar husniga husn, ta'siriga ta'sir qo'shgan:

*Zebi, Zebi, Zebona,
Men ko'yingda devona.
Seni sotdi o'z otang,
Men bo'layin sadag'ang!
Zahar qilib oshingni,
Pirim yedi boshingni!
Zebi, Zebi, Zebonam,
Qayda qolding, dilbarim?..*

«Kecha va kunduz» romanida ba'zi naturalistik tafsilotlar, ayrim yuzaki tasvirlar va chala obrazlar ham yo'q emas. Asardagi Zebi, Miryoqub obrazlari notugaldek, qismati yakunlanmagandek. Balki romanning ikkinchi kitobida bular, ehtimol, tasvirlangandir. Ammo, afsuski, ikkinchi kitob hanuzgacha topilmagan.

Cho'lpon dramaturgiya janrida ham o'z iste'dodini namoyon etgan. U «Cho'ring isyoni», «Halil farang», «Cho'pon sevgisi», «Zamona xotini» («Mushtumzo'r»), «O'rtoq Qarshiboyev», «Yorqinoy» singari katta-kichik sahna asarlarini yaratgan. Bu pyesalar orasida eng baquvvati va mukammali, shubhasiz, «Yorqinoy» dramasidir. Bu yirik sahna asari folklor materiallari asosida yaratilgan. Buni muallifning o'zi ham tasdiqlaydi. Cho'lpon pyesani: «Totli va boy tili bilan ertak (cho'pchak) aytib berib, shu dramaning yozilishiga sabab bo'lgan kampir onaga hurmat bilan bag'ishlayman», — deb qayd qilgan edi.

Bog'bon yigit Po'lat bilan O'lmas Botir nomli sarkardaning qizi Yorqinoy bir-birini sevadi. Lekin sarkarda bu tengsiz sevgiga tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsatadi. U Xonzodani o'ziga kuyov qilmoqchi bo'ladi. Po'lat esa bu adolatsizlikka e'tiroz bildirib, sarkarda dargohini tark etadi; xalqning xonga qarshi jangovar harakatiga qo'shiladi. Zolim xonning O'lmas Botir sarkardalik qilgan qo'shiniga qarshi mardona jang qiladi.

Yorqinoy esa Kalning hiylasiga uchib, Nishobsoybegining changaliga tushadi. Bek Yorqinoyga: «Nikohga rozi bo'lmasa, benikoh qo'l uzataman», — deb zo'rvonlik qilmoqchi bo'ladi. Voqea davomida qiz hiyla ishlatib, Kalni o'z tomoniga og'dirib oladi va uning ko'magida Bek tuzog'idan qutuladi. Po'lat huzuriga borib, unga haq yo'lida yordam beradi. Asar Po'latning Yorqinoyga qarata: «Meni yurt uchun yana bir martaba o'limdan qutqardingiz, keling, o'sha yurtning ishini birgalashib qilaylik! Yurtning ishini birgalashib qilgandan keyin...» — degan hayotbaxsh so'zlari bilan tugaydi.

Dramaning Yorqinoy, Po'lat, O'lmas Botir, Kal, Nishobsoybegi, Momo xotin singari asosiy obrazlari o'ziga xos karakter bilan ta'minlangan. Shunga ko'ra ularning ma'naviy qiyofasi — ichki-tashqi olami, niyati, maqsadi va shu yo'ldagi xatti-harakati aniq.

Dramada Yorqinoy obrazi markaziy o'rinda turadi va u bosh qahramon sifatida asar voqealarining boshidan oxirigacha ishtirok etadi. Muallif Yorqinoy obrazi orqali xotin-qizlarning hayotini, ularning aql-idrokda, mardlik va shijoatda erkaklardan aslo qolishmasliklarini ochib bergan.

Po'lat obrazida mardlik, insonparvarlik, qiyinchilikdan qo'rqmaslik, kamtarlik singari ezgu xususiyatlar mujassamlashtirilgan. O'lmas Botir — o'zini katta oluvchi, qudratim har yoqqa yetadi deb o'ylovchi kishi. Lekin xonlik u yoqda tursin, o'z yolg'iz qizini saqlay olmaganini ko'rgach, hayot haqidagi o'ylari chuvalashgan ota holatini ifoda etuvchi obrazdir. Bek timsolida esa noinsoflik, jabr-zulm va nopoklikni odat qilib olgan yovuz bek fosh etilgan.

Pyesada Kal obrazining ham o'ziga xos o'rni va vazifasi bor. Kal obrazi asarni xushchaqchaq kulgi va yumor bilan sug'organ. Kalning o'ziga xos fe'l-atvori, xususan, individual tili yorqin va jonli chiqqan. Dramaturg Kalning o'ziga xos tilini yaratishda xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan sa'j san'atidan ustalik bilan foydalangan. «Suvday shovillab, o'tday lovillab, chumchuqday chirillab, shamolday pirillab...», «O'zi yosh, so'zi tosh, ko'zi bebosh, qora qosh, esi chosh, vosh-vosh...», «Oyim poshsha, siz mening xudo bergan qizimsiz, ko'ksimda kulgan yulduzimsiz,

qo‘limga qo‘ngan qunduzimsiz, yayrab yurgan qo‘zimsiz, uchib o‘ynagan qo‘ng‘izimsiz, qarab turgan ko‘zimsiz, qizorib turgan yuzimsiz, to‘kilib turgan so‘zimsiz...» va hokazo.

«Yorqinoy» dramasi sujet qiziqarli, asosiy voqealar rivoji me‘yorida. Asardagi hamma voqea va epizodlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Bunda dramaturg favqulodda voqea-hodisalar, ko‘plab hayotiy detallar va jonli harakatlar topgan va ularni joy-joyida ishlatgan. Xalqparvarlik va adolatparvarlikni, qahramonlik va sevgiga sodiqlikni targ‘ib etuvchi «Yorqinoy» dramasi o‘z vaqtida sahnalashtirilgan va tomoshabinlarga manzur bo‘lgan edi. Bu asar O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, O‘zbek Milliy Akademik drama teatrida yana qayta sahnalashtirildi.

Cho‘lpon she‘riy, nasriy va dramatik asarlar yaratish bilan birga, adabiy-tanqidiy va publitsistik maqolalar ham yozgan. Uning «Adabiyot nadur?», «Sho‘ro hukumati va sanoye‘ nafisa», «Ulug‘ hindu», «Sharq uyg‘onmoqda», «Buyuk maktab egasi», «Tagor va tagorshunoslik», «Uvaysiy», «Mirzo Ulug‘bek», «500-yil» kabi maqolalari o‘z vaqtida ko‘pchilikning diqqatini jalb qilgan edi.

Ularning aksariyati hozir ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Masalan, 1914-yilda yozilgan «Adabiyot nadur?» maqolasi hozirgi kunda ham o‘z qimmatini saqlab kelmoqda. 17 yashar yigit tomonidan bitilgan bu maqolada adabiyotning kishilik jamiyatidagi o‘rni va mas‘uliyati haqida, yozuvchilarni tarbiyalab yetishtirish umumxalq ahamiyatiga ega bo‘lgan muhim ish ekani haqida teran fikr-mulohaza yuritilgan. Cho‘lpon, avvalo, «Adabiyot nadur?» degan savolga javob berib, «Hayotimizning beto‘xtov harakat qilib turmog‘i uchun suv, havo naqadar zarur bo‘lsa, kundalik maishatimiz yo‘linda ruhimiz va vujudimizni zahmatkash falakning qora kirlari, achchiq qurumlaridan yuvib turmoq uchun adabiyot shul qadar zarurdir», — deb yozadi. So‘ngra millatning istiqboli adabiyot taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq ekanini qayd etib, so‘z san‘atining ahamiyatini kamsitgan millatning kelajagi porloq emasligini ta‘kidlaydi. Jumladan, «O‘z adabiyotining taraqqiyoti borasida justujo‘ qilib, har toifa adib va shoirlar yetishtirmoq g‘amini yemagan millat oxir bir kun

hissiyotlardan, o‘y-fikrlardan mahrum qolib, oxir-natijada ma‘nan inqiroz sari yuz tutar. Muni inkor qilib bo‘lmas, aslo. Inkor qilg‘on xalq o‘zini inqiroz daryosiga g‘arq bo‘lurin iqrorgilg‘onidir»⁴⁵, — deb yozadi.

Cho‘lpon — serqirra va noyob iste‘dod sohibi. U o‘zbek adabiyotining Cho‘lpon yulduzi. Cho‘lpon ulug‘ shoir, mohir nosir, iste‘dodli dramaturg sifatida so‘z san‘ati xazinasiga bebaho hissa qo‘shgan.

Cho‘lpon she‘riyatda o‘ziga xos ijodiy maktab yaratgan ustoz shoir. 20–30-yillarda Oybek, G‘afur G‘ulom, Uyg‘un, Mirtemir, Usmon Nosir singari ijodkor yoshlar bu maktabdan bahramand bo‘lib, Cho‘lpon ijodidan badiiy mahorat sirlarini o‘rgandilar.

Yozuvchilarning Cho‘lpon asarlaridan ijodiy o‘rganishlari ayni kunlarda ham izchil davom etmoqda. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzayev, O‘tkir Hoshimov, Oydin Hojiyeva, Halima Xudoyberdiyeva, Rauf Parfi, Omon Matjon, Azim Suyun, Usmon Azim, Xayriddin Sultonov singari yozuvchi-shoirilar Cho‘lponning eng yaxshi an‘analarini yangi zamon — mustaqillik davri talablari asosida rivojlantirmoqdalar. Kitobxonlar ommasi esa Cho‘lpon adabiy merosining O‘zbekiston mustaqilligi tufayli to‘la oqlanib, ozod etilganidan suyunib, shoir asarlarini zavq-shavq bilan o‘qimoqdalar, ulardan estetik zavq va tarbiya olmoqdalar. Cho‘lponning buyukligi ham, mangu tirikligi ham ana shunda.

Xalqimiz va davlatimiz so‘nggi yillarda Cho‘lpon xotirasini abadiylashtirish borasida talaygina tadbirlarni amalga oshirdi. O‘zbekiston hukumatining qaroriga binoan 1998-yilda Cho‘lpon tavalludining 100-yilligi katta tantana bilan nishonlandi. Uning asarlari yangidan nashr etildi. Cho‘lpon hayoti va ijodi haqida yangi ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. Hozirgi vaqtda respublikamizda Cho‘lpon nomi bilan ataladigan maktablar, obod ko‘chalar, nufuzli nashriyot va xo‘jaliklar bor. Cho‘lpon 1991-yilda Navoiy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.

⁴⁵ «Sadoi Turkiston» gazetasi, 1914-yil, 15-son.

G‘AFUR G‘ULOM

(1903–1966)

Nodir iste’dod va tug‘ma iqtidor sohibi G‘afur G‘ulom — yirik faylasuf shoir, mohir nosir sifatida mashhur. U o‘zbek adabiyoti xazinasiga ulkan hissa qo‘shgan. G‘afur G‘ulom o‘zbek adabiyotining faxri, xalqimizning iftixoridir.

Shoir hayot haqiqatini falsafiy teranlik, publitsistik ko‘tarinkilik va jo‘shqinlik bilan kuyladi. Ana shuning uchun ham mashhur adib A. Fadeev: «G‘afur G‘ulom o‘zbek she‘riyatining eng o‘ziga xos va mislsiz hodisalaridan biridir... Eng latif lirikadan oratoriyagacha — uning diapozoni ana shunday. G‘afur G‘ulom she‘rlari hamisha zo‘r fikr va teran tuyg‘ular bilan sug‘orilgan. U tom ma‘nosi bilan chinakam va katta shoirdir»⁴⁶, — deb yozgan edi.

G‘afur G‘ulom she‘riyati lirik tuyg‘ularga, chuqur hissiyot tasviriga, yangi va ko‘lamdor fikrlarga, falsafiy-badiiy umumlashmalarga boy. G‘afur G‘ulom o‘z uslubiga, o‘z ovozi va o‘z soziga ega bo‘lgan, she‘riyatda ajoyib maktab yaratgan ulkan san‘atkordir. G‘afurona she‘r yozish zamoni mag‘rur kuylash, ona Vatanni va xalqimizni faxrlanib ulug‘lash, do‘stlik va tinchlik ishiga sadoqatni falsafiy misralarda tarannum etish demakdir.

Shoir Maqsud Shayxzoda o‘z hamkasb do‘sti G‘afur G‘ulom uslubida fikr yuritib quyidagilarni qayd etgan edi: «Hamid Olimjon uslubida notiqlik priyomlari, Oybek uslubida og‘ir (teran) falsafiy tafakkur, G‘ayratiy uslubida

⁴⁶ *Фадеев А.* За тридцат лет. — Москва: «Советский писатель», 1957, стр. 320.

shioriy publitsistik motivlar yetakchilik qiladi. Bu xususiyatlar Gʻafur Gʻulom ijodida ham mavjud. Lekin tobora oʻsish jarayonida uning oʻz yorqin uslubi shakllanib boradiki, bu holat uning sheʼrlarini, hatto uning imzosini koʻrmasangiz ham darhol tanib olishga imkoniyat tugʻdiradi. Uning lirikasida chinakam hayajon bilan mutafakkirona mulohazalarning, joʻshqinlik bilan mayin ruhiy kechinmalarning, gʻazab va shafqatning, yumor va alamning, notiqlik bilan rassomlikning sintezini payqash qiyin emas».

Gʻafur Gʻulom ijodining bunday oʻziga xos nodir xususiyatlari shoir yaratgan obrazlar olamida, gʻafurona mavzularda va poetik mazmunda, rang-barang shakllarda, badiiy til va uslubda yorqin namoyon boʻladi. Zotan, Gʻafur Gʻulom poetik uslubini belgilovchi asosiy xususiyatlar — falsafiylik va novatorlik, tezkorlik va hozirjavoblik, tarixiy aniqlik, milliylik bilan baynalmilallikning uygʻunligi, xalqchillik va badiiy mukammallikdan iboratdir. Gʻafur Gʻulom sheʼriyatida davr ruhi, zamon gʻoyasi boshdan-oyoq doimo boʻrtib turadi.

* * *

Gʻafur Gʻulom 1903-yil 10-mayda Toshkentda dehqon oilasida tugʻildi. Boʻlajak shoir toʻqqiz yoshga kirar-kirmas ogʻir kulfatga duchor boʻldi: 1912-yilda otasi Gʻulom Oripov vafot etdi. Natijada, oilaning moddiy muhtojligi kuchayadi. Gʻafur Gʻulom keyinchalik ana shu yetimlik va muhtojlik kunlarini eslab yozgan edi:

*Yetimlik nimadir
Bizlardan soʻra,
Oʻninchi yillarning
Sargardonligi,
Isitma aralash
Qoʻrqinch tush kabi
Xayol koʻzgidan
Oʻchmaydi sira.*

*Men yetim oʻsganman,
Oh, u yetimlik...
Voy bechora jonim,
Desam arziydi.
Boshinni silashga
Bir mehribon qoʻl,
Bir ogʻiz shirin soʻz
Nondek arzanda.*

Gʻafur Gʻulomning bolalikdagi bu achchiq taqdiri uni ne koʻylarga solmagan, ne-ne mashaqqatlarga duchor qilmagan deysiz! Gʻafur Gʻulom yoshlik chogʻlarini xotirlab, oʻz tarjimai holida: «Kirmagan eshigim, qilmagan xizmatim, tutinmagan ishim qolmadi. Etikdoʻz kosibga shogird tushdim, boʻlmadi. Birovning aravasini minib qishloqqa qatnadim, boʻlmadi. Sariboy deganning olma bogʻida qoʻriqchilik qildim, boʻlmadi. Keyin tunuka qirqib, mayda chega mixlar yasay boshladim: tuzuk edi, keyin mazasi qochdi, tirikchilik oʻtmaydigan boʻldi»⁴⁷, — deb bejiz yozmagan, albatta.

Hayotning bunday ogʻirliklariga qaramay, Gʻafur Gʻulom yoshligidanoq ilm olishga intildi, badiiy adabiyotga, xususan, sheʼriyatga juda qiziqdi. Bu qiziqishning paydo boʻlishi va kuchayishida oilaviy muhitning taʼsiri katta boʻlgan. «Otam adabiyot bilan juda qiziqar ekan, uyimizga oʻzbek shoirlari va hattotlaridan Xislat, Shomurod kotib va boshqalar kelib yurganini es-es bilaman, Fargʻona vodiysidan keladigan shoirlar ham: Muqimiy, Toshxoʻja Asiriy, Furqat, Muhyi va boshqalarning biznikiga koʻp kelganini aytadilar. Otam «Mirzo» va «Gʻulom» taxalluslari bilan talay sheʼrlar yozgan... Amakim ham sheʼrlar yozar edi. Uning «Bayozi Mirzo» degan kitobi 1913-yilda Toshkentda «Gʻulomiya» bosmaxonasida bosilgan»⁴⁸, — deb qayd etgan edi Gʻafur Gʻulom.

Gʻafur Gʻulom 1916-yilda bir muddat rus-tuzem maktabida oʻqidi. Shoʻrolar zamonida sakkiz oylik muallimlar tayyorlash kursini bitirdi. Yangi tashkil etilgan maktablardan birida avval oʻqituvchi, 1923-yildan boshlab esa internat mudiri boʻlib ishladi. Shoirning birinchi sheʼri ana shu internatda 1923-yilda tugʻildi. «Shu kecha oʻz yetimligim, boshimdan kechirganlarim va shu yetim bolalar ahvoli, xalqimizning shu goʻdaklarga gʻamxoʻrligi toʻgʻrisida sheʼr yozdim. Shu sheʼrimni birinchi sheʼrim desam boʻladi»⁴⁹, — deb yozgan edi Gʻafur Gʻulom.

⁴⁷ *Yoqubov H. Gʻafur Gʻulom.* — T.: Oʻzadabiynashr, 1959, 66-bet.

⁴⁸ *Adabiyotimiz avtobiografiyasi.* — T.: 1973, 171–173-betlar.

⁴⁹ Oʻsha kitob. 178-bet.

Gʻafur Gʻulom 20-yillar boshida adabiyot maydoniga kirib keldi va oʻz sheʼrlari, hikoya, ocherk va felyetonlari bilan gazeta-jurnallarda koʻrina boshladi. Gʻafur Gʻulom 1923-yildan to 1930-yilgacha besh yuzga yaqin sheʼr, hikoya, ocherk, doston, felyeton yozgan. Demak, u dastlabki davridayoq sermahsul va koʻppirrali ijod sohibi boʻlgan. Toʻgʻri, yosh ijodkorning bu davrda yaratgan koʻp asarlarida hayot haqiqati chuqur badiiy umumlashma darajasida berilmas, ularning aksariyati badiiy jihatdan ancha boʻsh edi. Binobarin, shoir bu yillarda oʻqish, oʻrganish va izlanish — badiiy asar yaratish «siri»ni egallash davrini boshidan kechirdi. Demak, shoirning ijodiy kamolotga erishishi oʻz-oʻzidan va osonlikcha boʻlmagan. Bunda uning xalq hayotini, soʻz sanʼati «sir»larini sinchiklab oʻrganishi, oʻz badiiy mahoratini oshirish ustida tinmay ishlashi hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻldi. Vaqt oʻtishi bilan Gʻafur Gʻulom haqiqiy, ulkan shoir boʻlib yetishdi. U akademik shoir darajasiga koʻtarildi va jahon miqyosida shuhrat qozondi.

Gʻafur Gʻulomning ijodiy oʻsishida matbuotning roli katta boʻldi. Shoir turli yillarda «Sharq haqiqati», «Kambagʻal dehqon», «Qizil Oʻzbekiston» gazetalari, «Yer yuzi», «Mushtum» jurnallarida ishlagan, oʻz asarlari bilan ularda faol qatnashgan. Gʻafur Gʻulom oʻz ijodining rivojlanishida matbuotning roli haqida fikr yuritib: «Gazetaning mening gardanimda boʻlgan haqi ustozning shogirda boʻlgan haqidan ortiqdir. Gazeta men oʻqigan oliy maktablardan biri va birinchisi boʻldi. Oʻzimda bor fazilatlaridan koʻp qismi uchun gazetadan va uning atrofida uyushgan, mendan koʻra peshqadamroq sogʻlom jamoadan juda ham minnatdorman»⁵⁰, — degan edi.

Gʻafur Gʻulomning zabardast yozuvchi sifatida oʻsib, dunyoga tanilishida uning xalq ogʻzaki ijodidan va oʻzbek mumtoz adabiyotidan olgan saboqlarining ahamiyati nihoyatda kattadir. Gʻafur Gʻulomning, ayniqsa, Alisher Navoiyga ixlosi va eʼtiqodi baland boʻlgan. U Navoiy haqida maqolalar, sheʼrlar yozish bilan birga, buyuk ustozning «Farhod va Shirin» dostonini

⁵⁰ *Gʻafur Gʻulom*. Asarlar. 8-tom. — T.: 1976, 25-bet.

nasriy bayon qilib, nashrga tayyorlagan (1939). Gʻafur Gʻulom Navoiy haqidagi bir sheʼrida yozadi:

*Oʻzbek deb atalgan ozod ulusning
Otaxon shoiri, qadrli ustod...
Biror shoh baytingni yoddosh tutmagan
Kattadir-kichikdir, bizda kishi yoʻq.
Oltin boldoqdagi nifrit koʻz kabi
Asaring biz uchun boʻldi qorachoʻgʻ.*

Gʻafur Gʻulom sevib oʻqigan «oliy maktab»lardan yana biri jahon adabiyoti, xususan, doʻst va qardosh xalqlarning soʻz sanʼatidir. Gʻafur Gʻulom Gʻarb va Sharqdagi daho yozuvchilardan koʻp narsani — davr talablariga hozirjavob boʻlishni, teran mazmunli, goʻzal badiiy asarlar yaratish mahoratini oʻrgangan. Shu bilan birga, uning oʻzi buyuk novatorlik namunalarini kashf etgan.

Shunday qilib, Gʻafur Gʻulom xalq hayoti, yangi voqelik bilan mustahkam aloqada boʻlgan holda samarali ijod qildi. Adabiyotimizni oʻlmas va mangu unutilmas ajoyib sheʼriy va nasriy asarlar bilan boyitdi.

Gʻafur Gʻulomning yangi oʻzbek adabiyotini yaratish, boyitish va taraqqiy ettirish sohasidagi buyuk xizmatlari xalq va davlat tomonidan munosib taqdirlandi. Shoir 1943-yilda Oʻzbekiston Fanlar akademiyasiga haqiqiy aʼzo qilib saylandi. 1963-yilda unga «Oʻzbekiston xalq shoiri» degan yuksak faxriy unvon berildi.

Hozirgi davrda bir qancha jamoa va davlat xoʻjaliklari, institut, nashriyot, metro bekati, goʻzal bogʻ va obod koʻchalar, kutubxona va maktablar Gʻafur Gʻulom nomi bilan atalmoqda. Mustaqil Oʻzbekiston hukumatining qaroriga muvofiq 2003-yilda akademik-shoir Gʻafur Gʻulom tavalludining 100 yilligi mamlakatimizda zoʻr tantana bilan keng nishonlandi. Gʻafur Gʻulom asarlari mamlakatimizdagi, shuningdek, chet ellardagi koʻpgina tillarga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilmoqda.

Gʻafur Gʻulom ijodini ilmiy asosda oʻrganish, tadqiq etish sohasida ham yurtimizda talay ishlar qilingan. H. Yoqubovning

«Gʻafur Gʻulom» (1959), S. Mamajonovning «Shoir va zamonaviylik» (1963), «Gʻafur Gʻulom prozasi» (1966), «Uslub jilolari» (1972), N. Shukurovning «Gʻafur Gʻulomning lirik poeziyadagi mahorati» (1966), A. Akbarovning «Shoirning hayoti» (1973) nomli kitoblari, I. Sulton, V. Zohidov, L. Qayumov, O. Sharafiddinov, U. Normatov, B. Imomov, O. Saidov, A. Oripov va boshqalarning ilmiy maqolalari ana shundan guvohlik beradi.

Mustaqillik davrida Gʻafur Gʻulom ijodini tadqiq va tahlil etish sohasida muayyan ishlar qilindi. Keyingi vaqtlarda «Gʻafur Gʻulom» (Naim Karimov), «Akademik Gʻafur Gʻulom» (Aziz Qayumov), «Gʻafur Gʻulom olami» (B. Nazarov), «Gʻafur Gʻulom zamondoshlari xotirasida», «Gʻafur Gʻulom Samarqandda» kabi risola va maqolalar toʻplamlari yaratildi.

* * *

Gʻafur Gʻulom oʻz ijodiy faoliyati davomida qator maqolalar, ocherk, hikoya va qissalar yozgan. Uning nasriy asarlari badiiy pishiqligi, sujetning qiziqarliligi, obrazlarning jonliligi, xalq ogʻzaki ijodidan, hajviy tasvir imkoniyatlaridan unumli foydalanilganligi bilan kitobxonlarga manzur boʻlgan. Toʻgʻri, adibning hamma nasriy asarlarini ham birdek baquvvat va goʻzal deb boʻlmaydi. Uning «Guvohlikka oʻtgan hoʻkiz», «Inoqlik», «Qizaloq», «Soyalar» kabi dastlabki hikoyalarida notabiiylik, badiiy zaiflik singari ayrim qusurlar uchraydi. Ammo koʻp oʻtmay yozuvchi ijodi bunday nuqsonlardan butunlay qutuldi.

Gʻafur Gʻulom 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlarida «Koʻngilsizning qiligi», «Eshonobod», «Yigit», «Chorbozorchi», «Soat», «Joʻraboʻza», «Elatiyada bir ov», «Hiylai sharʻiy», «Luqmon», «Farzandi solih», «Sabab», «Haji qabul boʻldi», «Badal novcha afsona qahramoni» kabi qirqa yaqin hikoya yozdi. Bularning bir qismida oʻtmish hayotga xos boʻlgan voqealar tasvirlangan. Aksariyatida esa hozirgi zamon voqeligi tasvirlanib, hayot taraqqiyotiga toʻsqinlik qiluvchi dangasalar, tekinoxʻr yulgʻichlar, firibgar savdogarlar fosh etilgan, yangi ong, yangi turmush va yangi urf-odatlar targʻib va tashviq qilingan.

Gʻafur Gʻulom oʻtmish mavzusidagi hikoyalarida turmushdagi illatlarni satira ostiga olib, ular ustidan achchiq kuladi. «Hiylai sharʻiy» hikoyasida tasvirlanishicha, ikki xotinli mulla Dilkash uchinchi xotin olishda «Xalqdan boʻladigan taʼna-tavbalardan qoʻrqib», bu haqda mulla Abdulboqi Margʻiloniydan maslahat soʻraydi. Mulla Abdulboqi esa mulla Dilkashga bir «hiylai sharʻiy»ni oʻrgatib, uning «mushkuli»ni oson qiladi.

Mulla Dilkash bu riyokorning maslahatiga amal qiladi: katta xotinini kechasi bilib-bilmaslikka olib emib qoʻyadi va ertasiga: «*Bu ish shariatda qanday boʻlar ekan?*» — degan soxta mulohaza bilan xotinini oʻsha Abdulboqi huzuriga boshlab keladi. Hiylakor Abdulboqi esa bu koʻngilsiz voqeadan «ogoh boʻlgach», yasama tashvishli chehra bilan: «*Tavba, koʻp chakki boʻlibdi. Endi siz er-xotin emas, ona-bola boʻlibsiz*», — deb shariat hukmini eʼlon qiladi. Shunday qilib, mulla Dilkashga uchinchi xotin olish uchun yoʻl ochiladi: «Mulla Abdulboqi Margʻiloniyning bu qilgan «xizmati uchun» aqcha toʻladilar va yangi «ona-bolalar» hujradan chiqdilar. Madrasaning eshigidan chiqarda mulla Dilkash xotiniga qarab:

— Ona, — dedi, — oʻzingiz bosh boʻlib, yana birorta xotin olib berasiz-da, ikki xotinga oʻrgangan kishi...

— Oʻling iloyo, onangiz nimasi, hech boʻlmasa «opa» deng, — dedi bechora sodda xotin.

«Hiylai sharʻiy» hikoyasida obrazlar xarakteri ustalik bilan ochib berilgan. Shunga koʻra hikoyadagi «bechora sodda xotin» obrazi ham, xotinboz mulla Dilkash qiyofasi va shariatfurush mulla Abdulboqi siymosi ham kitobxon yodida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Asar gʻoyasi obrazlarning harakatidan, hikoyaning umumiy ruhidan kelib chiqadi. Hikoya sujet va kompozitsiya jihatidan ham pishiq. Yozuvchi asar gʻoyasini ochishda, obraz yaratishda satirik boʻyoqlardan ustalik bilan foydalangan.

Gʻafur Gʻulom hikoyalarida milliy ruh, milliy xususiyatlar tasviri boʻrtib turadi. Yozuvchining mehnatkash aholining oʻtmishdagi ogʻir ahvoli, qashshoqligi haqida hikoya qiluvchi «Mening oʻgʻrigina bolam» (1962) asarida bu xususiyat ochiq

ko'rinadi. Hikoyadagi kampir obrazi o'tmishda qiynalib tirikchilik o'tkazgan onalarimizning mushtarak timsoli bo'lib, uning soddaligi, samimiyligi, insonparvar va mehribonligi jozibali qilib ifodalangan. Hikoyada yozuvchi dialog uslubidan mohirona foydalangan. Kampir bilan o'g'ri o'rtasidagi dialog obrazlar xarakterini ochishga bevosita xizmat qiladi. Shuningdek, o'quvchiga kuchli estetik ta'sir ko'rsatadi:

— O'g'rigina bolam, hoy o'g'rigina bolam, hoynahoy biror tirikchilikning ko'yida tomga chiqqan ko'rinasan, axir kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo'lmaydimi?.. Oshxonaning yonidagi tutdan sirg'alib pastga tush... qumg'on qo'yaman... birgalashib choy ichamiz.

— Yo'q-e, buvi... choy icholmayman, chunki kun yorishib qolsa, meni tanib qolasiz. Juda ham yuzimni sidirib tashlaganim yo'q, andisham bor, uyalaman.

— Voy o'lay, qutlug' uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket... Ha, darvoqe, oshxonada bitta yarim pudlik qozon bor... Shuni olib keta qol. Sotib bir kuningga yaratarsan, o'g'rigina bolam...

— Xayr, o'g'rigina bolam, kelib tur.

— Xo'p, ona, xo'p...

G'afur G'ulom hikoyalarida yangi zamon ruhi yaqqol namoyon bo'ladi. Shu jihatdan adibning «Kim aybdor?» (1932) hikoyasini ko'zdan kechiraylik. Hikoyada taraqqiyotdan orqada qolgan kishilar ustidan mahorat bilan kulinadi va yangilikni o'zlashtirish lozimligi g'oyasi asar mag'ziga singdirib yuboriladi. Hikoya sujeti Madmisaning Toshkentdan Moskvaga poyezdda sayohatga borib kelishi asosiga qurilgan. Hikoyada Madmisaning boshidan kechirgan sarguzashtlari, texnikadan xabarsizligi tufayli kulgili ahvolga tushib qolishi qiziqarli tarzda ifodalangan. Madmisa texnikani tushunmasligi oqibatida to'satdan vagondagi tormoz muruvvatini burab, poyezdni to'xtatib qo'yadi. Natijada, jarima to'lashga majbur bo'ladi. Madmisa hammomga tushganida ham, taksiga minganida va liftga chiqqanida ham texnikadan mutlaqo xabarsiz ekanini oshkor qilib qo'yadi va kulgi bo'ladi.

G'afur G'ulom o'z asarlarida hayotdagi salbiy voqealarni emas, aksincha, ibratli voqea-hodisalarni aks ettirib, odamlar

ongidagi fazilatlarni tasvirlab, yangiliklarni ko'rsatishga ko'proq e'tibor beradi. Bu xususiyat yozuvchining ocherk va publitsistik asarlarida, ayniqsa, ochiq namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, G'afur G'ulom ocherk va badiiy publitsistika janrlarida yuzdan ziyod asar yaratgan va ularda zamonning muhim g'oyalarini aks ettirgan. Uning 30-yillarda yozilgan «Oq Jo'raning bolalari», «Zarbdorning tug'ilishi», «To'q va madaniy», «Semurg' qanotida» kabi ocherklarida halol mehnat qilayotgan odamlarning jonli obrazlari tasvirlangan.

G'afur G'ulomning ikkinchi jahon urushi davrida yaratilgan «Onalar», «Momoyi gisu naburida», «Shams ul-hayot» singari ocherk va publitsistik maqolalarida xalqimizning vatanparvarligi, qahramonligi, bosqinchi yovlarga qarshi olib borgan matonatli kurashi aniq va ta'sirli qilib ko'rsatilgan.

G'afur G'ulom urushdan so'nggi yillarda «Darg'a», «Piri badavlatlar», «Qirq yoshdagi qirchillama yigitday», «Vatandoshlarimga tasalli», «Samarqand sayqali», «Toshkent oqshomi» singari ocherk va publitsistik maqolalar yozib, hayot haqiqatini aks ettirdi.

G'afur G'ulomning nasrdagi mahorati «Netay» (1930), «Tirilgan murda» (1934), «Shum bola», «Yodgor» (1936) qissalarida yanada ochiq ko'rinadi. «Netay» qissasi sujeti asosida o'tmishning achchiq hayot haqiqati yotadi.

Aytish kerakki, «Netay» qissasida ijobiy obrazlar bo'sh va yuzaki aks ettirilgan. Asar kompozitsiyasida ortiqcha epizodlar va o'rinsiz ta'kidlar bor.

G'afur G'ulom ijodida «Shum bola» qissasi g'oyat muhim o'rin egallaydi. Asar har jihatdan mahorat bilan yaratilgan.

Asar sujeti — qiziqarli va ta'sirli. Yozuvchi sujet yaratishda hayot haqiqatiga tayanadi. Shu bilan birga, badiiy to'qimadan unumli foydalanib, sujet ipiga qahramonning qiziq sarguzashtlarini, kechmish-kechirmishlarini ustalik bilan tizadi. Voqea Shum bola tilidan yoqimli, zavqli tarzda hikoya qilinadi. Yozuvchi asarda tasvirlangan ko'p voqealarga komik tus bergan. Bunda u xalq og'zaki ijodi boyliklaridan mohirona foydalangan. Shum bola bilan Sariboy dialogi mashhur «Bir yolg'onda qirg yolg'on» ertagi shakli asosida tuzilgan bo'lib,

unda yozuvchi Sariboyning ayanchli holatidan o'quvchilarni qah-qaha otib kulishga «majbur» qila olgan.

Shum bolaning xatti-harakatlari, sho'xliklari ko'pincha bolaning yoshiga mos bo'lmaganligi uchun ham o'quvchida kuchli kulgi uyg'otadi. Shum bola ayasidan yashirib lippasida moy, telpagi ostida tuxum olib chiqadi, pochchasining noyob qushlarini don o'rniga qatiq bilan boqib o'ldirib qo'yadi, shariat qonun-qoidalarini bilmagan holda murdasho'ylik qiladi, o'zining yolg'on-yashiq xabarlarini bilan xo'jayini Sariboyning o'takasini yoradi, eshonning ho'kizi o'rniga uyqusirab eshagini so'yib qo'yadi, o'ynashlar ustidan chiqib, ularning «jinoyat»larini fosh etmoqchi bo'ladi... Bularning hammasi shum bola xarakterini ochishga bevosita xizmat qilgan hamda qissaning qiziqarli, o'qishli va zavqli bo'lib chiqishini ta'minlagan. Shunisi muhimki, bu detallar asarda faqat qiziqchilik, bo'lar-bo'lmasga kulgi hosil qilish uchun ishlatilmaydi. Balki turli personajlarning qiyofasini ochishga bo'ysundiriladi.

«Shum bola» qissasi G'afur G'ulom tarjimai holidagi ayrim hollarni eslatadi. Chunonchi, G'afur G'ulom «Shum bola» qissasidagi Hoji bobo obrazi haqida gapirib: «Hoji boboga marhum dadamning ko'p qiziq xislatlarini, so'zlarini shundoqqina yozib qo'ya qoldim. Dadam ham ko'chada yurganlarida hassalarining uchi bilan yo'ldagi qog'ozlarni titib ko'rardilar, non tushib qolgan bo'lsa, olib o'pardilar, ko'zlariga surtib, keyin devor kovagigami, balandroq joygami qo'yardilar. Hoji bobo ham shunaqa qiladi»⁵¹, — degan edi. Yozuvchining bu so'zlari ham «Shum bola»ning ma'lum darajada avtobiografik xarakterdagi asar ekanini tasdiqlaydi.

Biroq u bir butun holida avtobiografik asar emas, balki badiiy to'qima qissadir. G'afur G'ulom «Shum bola» qissasi ustida juda ko'p mehnat qilgan. Asarni 1941-yilda va 60-yillarning boshida ikki marta qayta ishlagan; har safar uni yangi boblar, yangi voqea va detallar bilan boyitgan. Ana shu ijodiy

⁵¹ *Said Ahmad*. «Shum bola»ning davomi. — «O'zbekiston madaniyati» gazetasi, 1978-yil, 9-may.

ishlarni nazarda tutib, yozuvchi Said Ahmad: «Ming to‘qqiz yuz oltmish ikkinchi yili G‘afur aka yana «Shum bola»ni qo‘lga oldi... Qissa boshdan-oyoq tahrir qilindi. Yangi boblar kiritildi. Hoji bobo obraziga juda ko‘p detallar qo‘shildi. Ayniqsa, qissaning bosh qismi, oxiri, o‘rtalarida o‘zgarishlar bo‘ldi. G‘afur G‘ulom «Shum bola» qissasini salkam yigirma besh yil ishladi, desam yanglish bo‘lmaydi»⁵², — deb yozgan edi.

«Shum bola» qissasining tarbiyaviy-estetik ahamiyati katta. Keyinchalik bu qissa asosida maxsus telefilm hamda «Zamonali va Omonali» (H. G‘ulom) nomli musiqali komediya yaratilgani ham bejiz emas.

«Shum bola»da o‘tmish mavzui yoritilgan bo‘lsa, «Tirilgan murda» va «Yodgor» qissalarida adib o‘z davri voqeligini tasvirlagan. «Tirilgan murda» qissasida Mamajon ismli bir yigitning 1925–1933-yillarda kechirgan hayoti ustalik bilan hikoya qilinadi. Shu orqali mehnatning kishini tarbiyalashdagi hayotbaxsh roli ochib beriladi, yalqovlik qattiq kulgi ostiga olinib, dangasalik fosh etiladi.

Asarning bosh qahramoni — Mamajon yalqov. Adib uni avvalo «Ming bir kecha» asaridagi yalqovlikda mashhur bo‘lgan Abutanbalni bir cho‘qishda qochiradigan dangasa sifatida tasvirlaydi.

Qissada voqea Mamajon tilidan, uning kundalik daftarining sahifalari sifatida berilgan. Asar original uslubda yozilgan. Qissa voqeasi davomida Mamajon yalqov «tirila» boradi. Oxirida u: «...*gapim gap, yalqovligimni tashladim. Men endi zarbdor bo‘laman, hammangizni musobaqaga chaqiraman*», — deydigan darajaga yetadi. «Tirilgan murda» qissasida insonning qayta tarbiyalanishi muammosi badiiy hal qilingan. Xuddi shu masala «Yodgor» qissasida boshqacharoq yo‘sinda tasvirlangan.

«Yodgor» qissasida odamda yangicha qarashlarning shakllanish jarayoni tasvirlanadi. Asarda yangi turmush tufayli kishilarimiz ongi va ruhiyatida yuz bergan o‘zgarishlar, yangi

⁵² *Said Ahmad*. Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor. — «Jahon adabiyoti» jurnali, 2001-yil, 9-son, 5-bet.

insonning o'sib yetishishi Jo'ra, Saodat va Mehri hayoti bilan bog'liq sarguzashtli voqea tasvirida ochib berilgan.

Qissaning asosiy qahramoni Jo'ra — tadrijiy o'sishda ko'rsatilgan hayotiy obraz. Asar boshida Jo'ra dunyoqarashi, bilim doirasi tor va sodda bir yigit sifatida namoyon bo'ladi. Adib iborasi bilan aytganda, «Kechagina dunyoning ishqini, zavqini sayroqi bedana, xrom etik, beqasam to'n, yaxshi qo'lbola musallasdan iborat deb yurgan oddiy chapani» Jo'ra voqealar davomida o'sadi, o'zgaradi. Hayotga, odamlar orasidagi munosabatlar tarziga jiddiy nazar tashlaydigan bo'ladi.

Xullas, G'afur G'ulom o'zbek nasri rivojiga muhim hissa qo'shgan zabardast adiblardan biridir.

* * *

G'afur G'ulom she'riyati falsafiy umumlashmalarga boyligi, g'oyaviy-badiiy yuksakligi bilan ajralib turadi. Hayotning hech bir muhim voqea-hodisasi yo'qki, u shoir ijodida o'z aksini topmagan bo'lsin. G'afur G'ulom 20-yillarda yozgan «Surnay», «Bo'lsin», «Uylanish», «Qish va shoirlar», «Paranji» singari she'rlarida hayotda mavjud bo'lgan turli illatlarni, eskilik sarqitlarini qoralab, xalqona odob-axloqni, samimiyatni ulug'ladi.

G'afur G'ulomning dastlabki she'rlaridayoq ko'zga tashlangan zamonaviylik, jo'shqinlik singari xususiyatlar shoirning 30-yillarda yaratgan asarlarida sayqal topdi. Darhaqiqat, 20-yillarda hali yosh shoir bo'lgan G'afur G'ulom o'z ustida jiddiy ishlab, ustozlar mahoratini sinchiklab o'rganib, 30-yillarda ijodiy kamolotga yetdi. Natijada, «Turksib yo'llarida», «Yalovbardorlikka», «Non», «Neft», «Toshkent», «Ko'k bo'sag'asida», «Mehnat va hurmat» kabi baquvvat she'rlar yaratdi. Bu she'rlarda shoir hayotda yuz bergan o'sish-o'zgarishlar, yangiliklar, zamondoshlarning mehnatlarini faxr va g'urur bilan tasvirlab berdi.

Turkiston–Sibir temir yo'li qurilishiga bag'ishlab yozilgan «Turksib yo'llarida» she'rida shoir Turkiston — Sibir temir yo'li qurilishining ijtimoiy mohiyatini ochishda taqqoslash

usulidan o‘rinli foydalangan. She‘rning badiiyati yuksak, shoir tuyg‘ularining po‘rtanasi kuchli bo‘lgani uchun o‘quvchini darrov o‘ziga rom etadi.

G‘afur G‘ulomning «Yalovbardorlikka» she‘rida ham taqqoslash, qarama-qarshi qo‘yish usulidan ustalik bilan foydalanilgan. She‘rning lirik qahramoni zamona yoshlarining vakili. Shoir ana shu lirik qahramonning his-tuyg‘ularini, orzu-istaklarini ifodalari ekan, ozodlik yo‘lida ota-bobolar olib borgan jangovar kurashni eslab, ularga tahsin o‘qiydi. Shu bilan birga, zafarli kurashga, qahramonlikka intilgan lirik qahramonning kechinmalarini, yuksak orzu va ezgu maqsadlarini g‘afurona misralarda aks ettiradi. Shoir lirik qahramonning bunyodkorlik tuyg‘ularini aks ettiradi. Shu tariqa she‘rda yaratish zafarlaridan zavqlanish hissi aks etadi.

Lirik qahramon bunyodkorlikka, yangi hayot qurishga intiladi. G‘afur G‘ulomning «Sarhisob», «Ko‘klam marshi», «Bog‘», «Stadion oqshomi» kabi she‘rlarida ham shunga yaqin sadolar yangraydi.

G‘afur G‘ulom 30-yillarda turli mavzularda ballada va dostonlar ham yaratdi. Shoirning «Ikki vasiqa», «To‘y» balladalarida kishilar ongi va ruhiyatida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar liro-epik yo‘sinda aks etgan.

G‘afur G‘ulomning «Ko‘kan» dostoni badiiy jihatdan pishiq, uning uslubi ravon, tili sodda va obrazli. Shoir turli tasviriy vositalardan unumli foydalangan, chiroyli o‘xshatishlar, yangi sifatlashlar yaratgan. Shu bilan birga, mavzuni yoritishda tabiat manzaralaridan g‘oyat o‘rinli foydalangan. Shoir paxtazor peyzajini chizar ekan, manzaraning mayda, lekin xarakterli bo‘laklarini birinchi o‘ringa chiqaradi va ularni ko‘zga tez ilinadigan, xotirada uzoq saqlanadigan darajada yorqin va jozibador qilib aks ettiradi. Natijada, asarda tasvirlanayotgan manzara yilning qaysi fasliga tegishli ekani aytilmasa-da, undagi peyzaj tasviridan shoirning maqsadi aniq ma’lum bo‘ladi:

*Tiniq, ko‘kka yag‘rin bergan shu keng dala,
Ulug‘ shaxmat taxtasiday ola-bula.*

*Chevar qizlar qirq kokili kabi tekis,
Sonsiz jo'yak hansiraydi to'la-to'kis.
Baxt kelinin bo'ynidagi marjon kabi
Har tup g'oz shoxlarida ko'sak safi.*

Biroq shuni ham qayd etish kerakki, shoirning 30-yillarda yozilgan ayrim asarlarida, jumladan, «Ikki vasiqa» balladasida, ayniqsa, «Ko'kan» dostonida yangi tuzumni bo'yab-bezab ortiqcha maqtab ko'rsatish hollari ko'zga tashlanadi. O'tmish va davr voqeligini taqqoslashda ba'zan soxtalikka yo'l qo'yiladi.

Umuman olganda, G'afur G'ulom kommunistik mafkura va sotsrealizm siquvlariga qaramay, 30-yillarda barakali ijod etib, xalqchil va novator shoir sifatida keng tanildi.

G'afur G'ulom ikkinchi jahon urushi yillarida o'z ijodini butunlay mudofaa yo'nalishiga qaratdi. G'afur G'ulom 1942-yilning bahorida akademik Habib Abdullayev rahbarligida O'zbekiston delegatsiyasi tarkibida frontga borib, jang manzaralarini, jangchilarimizning qahramonligini o'z ko'zi bilan ko'rib keldi va bundan o'z ijodi uchun tegishli xulosalar chiqarib oldi.

G'afur G'ulom urush davrida harbiy mudofaa mavzularida «Kuzatish», «Xalq otlandi», «Men yahudiy», «Sen yetim emassan», «Sog'inish», «Biz yengamiz», «Bizning ko'chada ham bayram bo'lajak», «G'oliblar», «Salom va tabrik» kabi ajoyib she'rlar yaratdi. Bu she'rlarida jangovar davr ruhi, chuqur falsafiy mazmun mahorat bilan ifodalangan. «Kuzatish» (1941) she'rida shoir o'g'li Jo'raning frontga safarbar etilishi haqida yozgan. Asarda G'afur G'ulom o'z shaxsiy kechinmalarini jamiyat hayotida ro'y berayotgan hodisalarga bog'lab tasvirlaydi. Shu sababli otaning farzandiga aytgan so'zlari Vatan mudofaasiga otlangan barcha jangchilarga qilingan murojaat tarzida yangraydi:

*Saflar oldida bo'l, mard bo'l, botir bo'l,
Do'stlarga hamohang jo'ra bo'l, jo'r bo'l...*

G'afur G'ulom she'rda o'g'lini bosqinchi yovga qarshi jangga jo'natgan ota obrazini yorqin poetik bo'yoqlarda yaratgan.

Shoirning «Sogʻinish», «Sen yetim emassan» sheʼrlarida ham vatanparvar va mehribon otaning barkamol obrazi chizib berilgan. Bu asarlarda ota obrazi (lirik qahramon) xalqimizga xos milliy xislatlarni oʻzida gavdalandiradi. Shoirning «Sogʻinish» sheʼri bilan «Kuzatish» sheʼri mazmun-mohiyat jihatidan bir-birini toʻldiradi. Chunki «Kuzatish» sheʼrida otaning oʻz oʻgʻlini frontga joʻnatishi bilan bogʻliq boʻlgan ruhiy holati aks ettirilgan boʻlsa, «Sogʻinish»da ana shu otaning frontda jang qilayotgan oʻgʻlini jon-dildan sogʻingandagi kayfiyati, ichki kechinmalari tasvirlanadi.

Gʻafur Gʻulomning «Men yahudiy» sheʼrida ham insonparvarlik va xalqlar doʻstligi shoir ijodiga xos uslubda — quyma misralarda kuylanadi. Gitlerchi fashistlarning kirdikorlari, yovuz qilmishlari ayovsiz fosh etiladi. Sheʼr ikki qismdan iborat. Birinchi qismda shoir uzoq oʻtmishdagi tarixiy voqealarni eslaydi. Jahon madaniyati tarixini yaratishda yahudiylarning ulkan hissasi borligini obrazli tarzda koʻrsatib beradi. Sheʼrning ikkinchi qismida esa fashistlarning irqiy «nazariya»sini qoralab, xalqlar oʻrtasidagi tenglik va doʻstlikni ulugʻlaydi.

Gʻafur Gʻulomning «Suv va nur» balladasida esa urush davridagi umumxalq qurilishi — Farhod GES bunyod etilishi tasvirlanib, xalqning mehnat qahramonligi tarannum etilgan. Gʻalabaga ishonch tuygʻulari asarning umumiy ruhiga mahorat bilan singdirib yuborilgan. Gʻafur Gʻulomning urush davrida yozilgan sheʼrlarida vatanparvarlik va insonparvarlik gʻoyalari gʻalabaga ishonch tuygʻusi bilan uzviy birlikda namoyon boʻladi. Shoir sheʼrlarining sarlavhalaridan («Bizning koʻchada ham bayram boʻlajak», «Biz yengamiz» kabi) tortib barcha unsurlariga, qisqasi, asarlarning butun toʻqimasiga koʻtarinki ruh — gʻalabaga ishonch tuygʻusi singdirib yuborilgan. Gʻafur Gʻulom urushning birinchi yilidayoq «Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin» deb yozganida misra mazmuniga chuqur ramziy maʼno berib, gʻalabani oppoq tongga oʻxshatgan va uning yaqinligiga imon keltirgan edi.

Xullas, Gʻafur Gʻulom urush davrida «poʻlat nayza kabi oʻtkir, bukilmas» asarlar yozib, benazir «sheʼrlar soldatini shaylantirdi». Gʻafur Gʻulomning harbiy lirikasi adabiyotimizning bebaho yutugʻidir.

Gʻafur Gʻulom urushdan keyingi yillarda zamonaviy mavzularda, ayniqsa, tinchlik va doʻstlik, ona Vatan, halol mehnat va mehnatkash inson haqida koʻpgina badiiy goʻzal, sermazmun sheʼrlar yaratdi. Gʻafur Gʻulomning urushdan keyingi sheʼriyatida jahonda tinchlik uchun kurash mavzusi katta oʻrin tutadi. Shoirning «Yashasin tinchlik», «Tinchlik koʻklami», «Tinchlik nashidasi», «Bu — sening imzong», «Biz tinchlik istaymiz», «Tinchlik minbaridan», «Tinchlik ahdi» singari oʻtkir sheʼrlarida tinchlik uchun kurash mavzusi gʻafurona uslubda, rang-barang shakllarda tasvirlangan. «Biz tinchlik istaymiz» sheʼrida tinchliksevar xalqlarning irodasi atom va vodorod bombalaridan ham kuchli ekanligi chuqur mantiq asosida koʻrsatib berilgan.

Gʻafur Gʻulomning «Sharaf qoʻlyozmasi» (Ingliz lordining bizlarni qabila deb ataganiga javob) sheʼrida xalq tarixidan faxrlanish, oʻzlik tuygʻusini himoya qilish ochiq sezilib turadi:

*Bizda lagorifmaning
Mushkul muammolari,
Qoʻldagi barmoqlarday,
Oddiy qilinganda hal,
«Oliy irq» daʼvogari,
Cherchillning bobolari,
Hatto sanay olmasdi
Oʻn barmoqni mukammal.*

Gʻafur Gʻulom sheʼriyatida urushga qarshi tinchlik va tenglik uchun kurash masalasi xalqlar doʻstligi va hamkorligi mavzui bilan hamohang ravishda ifodalangan. Shoirning «Qozoq elining ulugʻ toʻyi», «Qardosh tojik xalqiga», «Biri biriga shogird, biri biriga ustoz», «Bizning uyga qoʻnib oʻting, doʻstlarim», «Ozarbayjonlik paxtakor yurtdoshlarga» kabi sheʼrlarida doʻstlik mavzusi aniq kechinmalar, hayotiy obrazlar, jonli tasvirlar vositasida aks ettirilgan.

Shoir oʻz sheʼrlarida doʻstlik mavzusini tasvirlaganida har bir xalqning hayotiga, milliy xususiyatlariga oid muhim belgilarni topadi va ularni joy-joyida ishlatadi. Jumladan, Gʻafur Gʻulom xalqlar doʻstligi mavzuini tarixiy manbalarni,

muayyan hayotiy hodisalarni, urf-odatlarini teran idrok etgan holda yoritadi. Shoir xalqlar do'stligi tarannum etilgan she'rlarida millat va mamlakatning yaxlit poetik obrazini yaratadi. G'.G'ulomning bunday she'rlarida chin mehr, samimiyat ufurib turadi.

G'afur G'ulom qaysi mavzuda she'r yozmasin, masalaga doim xalq manfaati nuqtai nazaridan yondashadi. Binobarin, shoir she'riyatida xalqqa muhabbat tuyg'ulari asosiy g'oya sifatida aks-sado beradi. G'afur G'ulom oddiy insonning halol mehnatini, aql-zakovatini ulug'lab, mehnatkash inson obrazini yaratishni hamisha o'zining diqqat markazida tutadi.

Shoir o'zining «Kuz keldi», «O'zbek xalqining g'ururi», «Qayroqqum qurilishi», «Shofer», «May salomi», «Kulol va zargar», «Terimchi qizlar», «Vaqt» kabi she'rlarida halol mehnatni baxt manbai, inson ma'naviy qiyofasini belgilovchi bosh omil sifatida tasvirlab, xalqning yaratuvchilik mehnatini dil-dildan ulug'laydi, insonning qadr-qimmatini baland ko'taradi.

Shoir «Vaqt» she'rida mehnat va vaqt haqida poetik fikr yuritib, teran mazmunli falsafiy umumlashma yaratadi. Vaqtni e'zozlab, uning har bir daqiqasidan unumli foydalanish, samarali mehnat qilib «umr daftarini bezash» haqida bong uradi:

*Aziz asrimizning aziz onlari,
Aziz odamlardan so'raydi qadrin.
Fursat g'animatdir, shoh sartlar-la
Bezamoq chog'idir umr daftarin.*

G'afur G'ulom faylasuf shoir sifatida jamiyat va insoniyat tarixi, taqdiri va kelajagi mavzusiga qayta-qayta murojaat etadi. Va har safar favqulodda topqirlik bilan hayot haqiqatiga mos bo'lgan badiiy-falsafiy umumlashmalar chiqaradi. Olamning abadiyligi, insoniyat umrining qisqaligi, quyosh sistemasida hamma narsa mustahkam tartib asosida rivojlanishi quyidagi she'riy parchada g'oyat chiroyli ifodasini topgan:

*Uzilgan bir kiprik abad yo'qolmas,
Shunchalar mustahkam xonai xurshid
Bugun sabza bo'ldi qishdagi nafas,
Hozir qonda kezar ertangi umid.*

G'afur G'ulom she'riyati shakl tomonlari: qofiya, vazn jihatidan ham mukammal va go'zal. U o'z she'rlarini milliy tarovat, o'zbek xalqiga xos milliy xususiyatlar, timsollar bilan bezaydi. Shunga ko'ra uning «Bizning uyga qo'nib o'ting, do'stlarim», «O'zbek xalqining g'ururi», «Bir salomning kuchi» kabi ko'p she'rlari tom ma'noda milliy asarlar bo'lib chiqqan. Shoir o'z she'rlarida milliy fe'l-atvor belgilarini samimiy ixlos bilan aks ettiradi. Uning «Bizning uyga qo'nib o'ting, do'stlarim» she'rida lirik qahramon timsolida milliy xarakter yaratilib, o'zbek xalqiga xos bo'lgan keng fe'llilik, bag'rikenglik va mehmondo'stlik, san'atga va gulga o'chlik singari fazilatlar tabiiy va jonli qilib chizib berilgan. Natijada, bu asar to'lig'icha go'zal milliy she'rga aylangan.

G'afur G'ulom she'riyatning qamrovi keng, poetik fikrlari serma'no, teran, uslubi ravon. Biroq shoir ijodida yashagan davri taqozosi bilan sodir bo'lgan ba'zi jiddiy nuqsonlar: madhiyabozlik, davr hayotini bo'yab-bezab, ortiqcha maqtab aks ettirish hollari ham mavjudligini inkor etib bo'lmaydi. Buni shoirning o'zi ham shogirdi Said Ahmad bilan muloqotda tasdiqlagan ekan. Said Ahmadning: «Domla, keyingi paytlarda partiyani ko'p ulug'lamayapsizmi?» — degan savoliga javob berib, G'afur G'ulom: «Agar shunday qilmasam Cho'lpondan ham, Qodiriydan ham oldin otilib ketardim. Men o'zimni senlar uchun, adabiyot uchun, fan uchun, madaniyat uchun asrashim kerak edi», — deb aytgan ekan.

G'afur G'ulom o'tgan asrning buyuk shoiri sifatida hayotni to'lib-toshib, ko'tarinki ruh bilan kuylagan. Insoniyatga hamishalik hamroh bo'lgan ezgu tuyg'ularni zo'r mahorat bilan she'rga solgan.

Gʻafur Gʻulom bolalar adabiyoti rivojiga ham bebaho hissa qoʻshgan. Maʼlumki, kattalar adabiyotiga ham, bolalar adabiyotiga ham birdek xos boʻlgan umumiy xususiyatlar, mushtarak tomonlar bor. Shu bilan birga, bolalar adabiyotini kattalar adabiyotidan ajratib, ularni bir-biridan farq qildirib turadigan oʻziga xos individual xususiyatlar ham mavjud. Chunonchi, bolalar adabiyoti kattalar adabiyotidan asosan nima haqida yozilganiga qarab emas, balki qanday yozilganligiga qarab ajralib turadi. Gʻafur Gʻulomning bolalarga bagʻishlab yozilgan asarlarida bolalar adabiyotining ana shu individual xususiyatlari yaqqol koʻrinadi. Chunki yozuvchi oʻz asarlarini bolalarning yoshi ruhiyati, tushunchasiga va talabiga mos keladigan qilib yaratadi.

Gʻafur Gʻulomning «Bari seniki», «Farzandlarimizga» kabi toʻplamlari va «Shum bola» qissasi bolalarga bagʻishlangan ajoyib asarlardir. Uning «Ikki yoshlik», «Yasha, deyman oʻgʻlim», «Bilib qoʻyki, seni Vatan kutadi», «Bilib turibman» singari sheʼrlarida bolalarni qiziqtiradigan turli xil mavzular aks ettirilgan. Vatanimizning kuch-qudrati, goʻzal tabiati, boyliklari, kishilarimizning mazmundor hayoti, fazilatlarini, doʻstlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik gʻoyalari bolalar didiga va diliga mos shirin til bilan quvnoq misralarda tasvirlab berilgan.

«Bari seniki» sheʼrida shoir Vatan tushunchasi mazmunini gʻoyat aniq va jonli obrazlarda ochib beradi. Gʻafur Gʻulom Vatan — goʻzal vodiylar, serhosil dalalar, obod shaharlar, daxlsiz chegaralar, ilmu fan oʻrgatuvchi maktablar, baxtiyor yoshlik va porloq kelajak ekanini uqtirib, yosh avlodga ana shularning «bari seniki» deb xitob qiladi:

*Loladan poyonдоз har bir qadamda,
Uzluksiz kulgilar doim dahanda,
Oltin tuprogʻingni oʻpganim damda
Nafasing sezilar edi badanda,
Gul, bulbul chamanda — bari seniki.*

«Bilib qo‘yki, seni Vatan kutadi» she‘rida shoir yosh avlodni o‘qib, bilim olib Vatanga munosib farzandlar bo‘lib yetishishga da‘vat etadi:

*A‘lo mamlakatning a‘lo farzandi,
Bilib qo‘yki, seni Vatan kutadi!*

G‘afur G‘ulomning bolalarga atalgan ko‘p she‘rlarida xushchaqchaq kulgi bo‘rtib turadi. Shoirning «Ahmad yomon bola emas-ku, ammo...», «Tursunalining varragi», «Nortojining kurak tishi» singari she‘rlari o‘zbek bolalar adabiyotidagi yumoristik asarlarning yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

G‘afur G‘ulom — adabiyotshunos olim sifatida ham mashhur. U o‘zbek adabiyotining Navoiy, Mashrab, Muqimiy, Furqat, Avaz O‘tar, S. Ayniy, Oybek, H. Olimjon, M. Shayxzoda, G‘ayratiy, Sobir Abdulla, Amin Umariy kabi vakillari haqida, shuningdek, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi haqida bir qancha sermazmun maqolalar yozgan. G‘afur G‘ulomning «Folklordan o‘rganaylik», «Shoir ayblaydi», «O‘zbek shoirasi Mehri», «Oybek — yozuvchi va olim», «Talentli shoir va dramaturg» singari maqolalari yangi fikrlarga, ilmiy xulosalarga serobligi bilan o‘z vaqtida ko‘pchilikka manzur bo‘lgan.

G‘afur G‘ulom o‘zbek adabiyoti masalalarini yoritish bilan bir qatorda, rus, ukrain, belorus, ozarbayjon, qozoq, tojik, turkman, tatar yozuvchilari ijodi haqida, adabiy aloqa va adabiy ta‘sir to‘g‘risida ham yaxshi maqolalar e‘lon qildi. G‘afur G‘ulomning ikki jildlik «Adabiy-tanqidiy maqolalar» (1971 va 1973) to‘plamidan joy olgan V. Mayakovskiy, A. Serafimovich, Taras Shevchenko, A. Jomiy, S. Ayniy, A. Lohutiy, M. Tursunzoda, Jambul Jabayev, Abay Qo‘nonboyev, Fuzuliy, Sulaymon Rustam, Abdulla To‘qay kabi turli millat yozuvchilari ijodi haqidagi maqolalari ana shundan dalolat beradi.

G‘afur G‘ulom — mohir tarjimon. U A. Pushkin, M. Lermontov, A. Nekrasov, V. Mayakovskiy, M. Gorkiy, Mirzo Tursunzoda kabi san‘atkorlarning bir qancha asarlarini o‘zbek tiliga o‘girdi. Shuningdek, buyuk ingliz dramaturgi

V. Shekspirning «Otello», «Qirol Lir» tragediyalari ilk bor Gʻafur Gʻulom tomonidan tarjima qilindi. Gʻafur Gʻulom tarjimalarida asl nusxaning yetakchi fazilatlarini, uning milliy ruhi va tarovati saqlangan.

Gʻafur Gʻulom ulugʻ shoir va ajoyib nosir. Yozuvchi asarlarining tarbiyaviy-estetik ahamiyati nihoyatda katta. Binobarin, u XX asr oʻzbek adabiyoti tarixida faxrli oʻrin egallaydi. Gʻafur Gʻulom shogirdi Abdulla Oripov aytmoqchi, mangu tirik shoirdir:

*Ana, Gʻafur Gʻulom, erka, shoʻx hamon,
Dono shoir uchun jom quy, ey soqiy.
Shunchalik ardoqlab turibdi zamon,
Bu umr boqiydir, bu umr boqiy!*

OYBEK

(1905–1968)

Noyob lirik shoir, benazir nosir va atoqli olim sifatida dong taratgan Oybek XX asr o‘zbek adabiyotining iftixoridir. Binobarin, mazkur adabiyot taraqqiyotini uning ijodisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Oybekning kamalakdek tovlanuvchi, serjilo va qudratli she‘riyatini, purviqor va hikmatli nasrini million-million kitobxonlar sevib o‘qiyapti. Adibning «Qutlug‘ qon», «Navoiy» kabi shoh asarlari oltmishdan ortiq xorijiy tillarga tarjima etilgan. Shu bois mashhur turkman yozuvchisi Berdi Kerboboyev: «Oybek faqat o‘zbek xalqigagina emas, barcha qardosh xalqlarga ham sevikli adibdir»⁵³, — degan edi.

Oybek ijodi juda o‘ziga xos, serqirra. «Oybekning serhosil, o‘tkir ijodkorligini bizning adabiyot tarixida kimga o‘xshatish mumkin?» so‘rog‘iga G‘afur G‘ulom: «Oybekning o‘ziga, faqat Oybekka o‘xshatish mumkin»⁵⁴, — deya javob berib, uning iste’dodini yuksak baholagan edi. Hamid Olimjon esa ijodkorga: «Prozada shoiru, poeziyada prozaikdir», — deya ta’rif bergandi. Adib iste’dodi, betakror ijodini S. Ayniy, A. Fadeev, I. Le, S. Muqonov, M. Ibrohimov, M. Tursunzoda, S. Borodin, K. Yashin, I. Sulton, Sh. Rashidov, H. Yoqubov, M. Qo‘shjonov kabi mashhur adib va olimlar ham yuqori baholashgan.

⁵³ *Kerboboyev Berdi*. Alangali nur. — «Sharq yulduzi» jurnali, 1969, 9-son, 15-bet.

⁵⁴ *G‘. G‘ulom*. Mening yarim asrlik do‘stim. — «Sharq yulduzi» jurnali, 1965, 9-son, 11-bet.

Atrofdagilarda katta qiziqish uygʻotgan adib ijodiga bagʻishlab qator ilmiy maqola, adabiy-tanqidiy ocherk va risolalar yaratildi. Ayniqsa, Homil Yoqubovning «Oybek» (1960), «Gʻoyaviylik va mahorat» (1963), «Adibning mahorati» (1966), Matyoqub Qoʻshjonovning «Oybek mahorati» (1962), Naim Karimovning «Oybek» kitoblari, shuningdek, «Oybekning ijodiy metodi va badiiy mahorati» (1985) nomli maqolalar toʻplami alohida diqqatga sazovordir. Ularda yozuvchi asarlari tahlilga tortilib, badiiy, gʻoyaviy, tematik xususiyatlari koʻp va keng ochib berilgan.

Homil Yoqubovning Oybek haqidagi har uchala kitobi ham, avvalo, dalillarga boyligi, tahlilning puxtaligi, ilmiy xulosalarga serobliligi bilan ajralib turadi. Muallif Oybek ijodi misolida zamonaviylik va tarixiylik, anʻana va novatorlik, konflikt va xarakter, hayotiylik va badiiy toʻqima, shakl va mazmun, lirik, epik va liro-epik janrlarning oʻziga xos xususiyatlari, ular orasidagi umumiy va farqli jihatlar toʻgʻrisida atroflicha fikr yuritgan, oybekshunoslik va uning taraqqiyoti masalalariga alohida eʼtibor qaratib, bu sohadagi ayrim xato va chalkashliklarga aniqlik kiritgan.

Matyoqub Qoʻshjonovning «Oybek mahorati» kitobida adib mahorati ijodiy rivojlanish jarayoni, oʻziga xos uslub masalalari bilan bogʻliq tarzda tahlil etilgan. Xususan, Oybek asarlaridagi asosiy xarakterlarning shakllanishi sinchkovlik bilan yoritilib, sujet va kompozitsiya, shakl va mazmun, ijodiy metod va badiiy mahoratga bogʻliq tarzda ochib berilgan.

Toʻgʻri, bunday tadqiqotlar oson kechgan, silliq rivojlangan emas. Oybekka, uning adabiyotning chinakam yutugʻi hisoblanmish asarlariga tosh otilgan vaqtlar boʻlgan⁵⁵. A. Mirzayevning «Tarixiy voqelikni buzib koʻrsatishga qarshi» («Kommunist Tadjikistana» gazetasi, 1952-yil 7-dekabr), B. Fayziyevning «Navoiy» romani haqida» («Qizil Oʻzbekiston» gazetasi, 1953-yil 16-may) maqolalarida adib «Navoiy» romani uchun oʻtmishni buzib koʻrsatgan, buyuk shoir obrazini

⁵⁵ Maʼlumot uchun qarang: *Zarifa Saidnosirova. Oybegim mening.* — T.: «Sharq», 1994.

ideallashtirgan, millatchilikka yo‘l qo‘ygan, deya asossiz tanqid qilingan. Xayriyat, tezda har ikkala maqola ham qattiq zarbaga uchradi⁵⁶. B. Fayziyev o‘z xatosini ochiqchasiga tan oldi. U «Musa aka, men Sizning «Navoiy» romaningizga maqolamda bir tomonlama yondashdim. Asaringizning umumiy g‘oyaviy yo‘nalishini ifodalamaydigan bir elementni topib olib, Sizga katta ayblar to‘nkadim. Navoiy obrazini pomeschchik sifatida aks ettirmadingiz, deb ayyuhannos soldim. Roman arxaik so‘zlar bilan to‘lib-toshganligini qayd qildim va hokazo. Umuman, mening o‘sha 16.V.1953-yil «Qizil O‘zbekiston» gazetasida asaringiz haqidagi maqola bilan chiqishim Sizga juda katta zarba bo‘lganligini butun vujudim bilan his qildim. Men nodonlik qildim. O‘sha mudhish maqolam bilan hatto o‘zimni-o‘zim ham bepichoq so‘ydim»⁵⁷, — deb yozgan edi.

Yozuvchi Oybek ijodi haqida mustaqillik yillarida davr talablariga mos ravishda yangi tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Adib ijodi sog‘lom fikr asosida tadqiq va tahlil etilib, Oybekning ulug‘ligini tasdiqlovchi yangi-yangi ilmiy xulosalar chiqarilmoqda. N. Karimov, S. Mamajonov, B. Nazarov, U. Normatov, O. Sharafiddinovlarning «XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi» (Toshkent, «O‘qituvchi», 1999-yil.) darsligi, U. Hamdamovning nomzodlik, A. Sabriddinovning doktorlik dissertatsiyalari bunga yaxshi misol bo‘ladi.

* * *

Oybek 1905-yil 10-yanvarda Toshkentda hunarmand-bo‘zchi Toshmuhammad aka oilasida tug‘ilgan. Oybek adabiy taxallus bo‘lib, yozuvchining asl ismi Musodir. Bolaligi haqida Oybek: «Otam yoshligida bo‘zchi, keyin Xumson va Yangibozor qishloqlarida baqqollik qilgan. O‘qimagan, jahli tez, tajang bir odam edi. Onam jismoniy kuchsiz, lekin aqlli, ziyrak, rahmdil va har ishga epchil xotin edi. Do‘ppi, jiyak va

⁵⁶ Qarang: *Yoqubov Homil*. Oybek. Adabiy-tanqidiy ocherk. — T.: O‘zadabiynashr, 1959, 145–150-betlar.

⁵⁷ Oybek uy muzeyi fondidan. KP. 597, 23-bet.

qo‘l ishlari bilan ko‘p mashg‘ul bo‘lardi. Ishdan bo‘shagach, ko‘p vaqt kitob o‘qirdi»⁵⁸, — deb yozgan edi.

Oybek avval eski maktabda, so‘ng yangi maktabda o‘qigan. U 1930-yilda O‘rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning ijtimoiy fanlar fakultetini bitirib, 1935-yilgacha shu dorilfununda siyosiy iqtisod fanidan dars bergan va O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Til va adabiyot ilmiy-tadqiqot institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan (1934–1937). O‘zbekiston o‘quv pedagogika nashriyatida adabiy tarjimon va muharrirlik vazifasini bajargan (1938–1941). 1943–1951-yillar davomida O‘zbekiston Fanlar akademiyasining ijtimoiy fanlar bo‘limini boshqargan. 1945–1949-yillarda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasiga rais bo‘lib ham ishlagan. «Sharq yulduzi», «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnallariga bosh muharrirlik qilgan.

Ko‘rinadiki, Oybek adabiy-ijodiy ishni doimo jamoat-tashkilotchilik ishi bilan qo‘shib olib borgan va har ikkala sohada ham yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan.

Oybekning adabiyot va ilm-fan sohasidagi xizmatlari munosib taqdirlandi. Oybek 1943-yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tashkil etilishi bilanoq unga haqiqiy a‘zo etib saylandi. 1965-yilda «O‘zbekiston xalq yozuvchisi» degan faxriy unvonga sazovor bo‘ldi, yetti orden va bir qancha medallar bilan mukofotlandi. «Navoiy» romani uchun Davlat mukofoti (1946), «Bolalik» qissasi uchun O‘zbekiston Davlat mukofoti (1964)ga loyiq topildi.

Oybek xotirasini abadiylashtirish borasida ko‘pgina tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, qator maktablar, o‘quv yurtlari, xiyobon va ko‘chalar, jamoa va davlat xo‘jaliklari Oybek nomi bilan atalmoqda. Toshkentda Oybekning uy-muzeyi tashkil qilingan. Toshkent metropoliteni bekatlaridan biriga Oybek nomi berilgan.

* * *

Oybek adabiyot maydoniga 20-yillarning boshlarida dastlab lirik shoir sifatida kirib kelgan. Oybekning ilk she‘riy asarlari

⁵⁸ *Sharafiddinov O, Sharipov J.* Adabiyot darsligi. — T.: O‘zdavnnashr, 1936, 46-bet.

hali u texnikumda o'qib yurgan kezlaridayoq yozilgan. Yosh shoirning matbuotda e'lon qilingan birinchi she'ri «Cholg'u tovushi» deb ataladi («Armug'on» to'plami, 1922-yil.). Keyinchalik shoirning «Tuyg'ular» (1926), «Ko'ngil naylari» (1929), «Mash'ala» (1932) singari she'rlar to'plamlari birin-ketin yuzaga kela boshladi. Bu asarlar yangi o'zbek she'riyatiga nodir bir iste'dod sohibi kirib kelganligidan dalolat beradi.

Oybekning adabiyotda o'z o'rnini topishi va ijodiy o'sishi osonlikcha bo'lmadi. Shoir yoshligida murakkab ijodiy o'sish-izlanish davrini boshidan kechirdi. Oybek o'z ijodiy yo'lidagi ana shu o'nqir-cho'nqirlarni nazarda tutib: «Mening birinchi she'rlarimda qarama-qarshiliklar, izlanishlar hali ko'p edi. Zamonaning eng muhim voqealariga javoban yaratilgan she'rlar bilan bir qatorda... mungli nido bilan sug'orilgan, mavhum, tushkunlik ruhida yozilgan she'rlar ham bor edi»⁵⁹, — deb yozgan edi. Shoirning «Kuz va qiz», «Qish kechalari», «Xotiradan izlar», «Farg'ona oqshomi», «Ayriliq va darvesh», «Sharq uchun», «O'zbek eli» kabi she'rlari «tushkunlik ruhida yozilgan» asarlardandir.

Ularda mungli nido alomatlarining uchrashi o'sha davr hayotida mavjud bo'lgan haqsizlik va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilikning o'ziga xos ifodasidir. Oybek yoshligidanoq haqiqatni yozish, xalq ruhiyatini haqqoniy aks ettirish yo'lidan borgan.

Oybek o'z taqdirini xalq taqdiri bilan mahkam bog'laydi, tinmay izlanadi, hayotni sinchiklab o'rganadi. 1928-yilda: «Og'aynilar! Davrimizni qalbgga solganman. Cho'llardagi sarob izni anglab olganman. Kurashadi ikki to'lqin qarab turaymi?», — deb xitob qilishi («Tovushim») shoirning sho'rolar pozitsiyasini ma'qullaganidan dalolatdir. Oybek o'z ijodining ilk davrida Cho'lpon ta'sirida bo'lgan. Undan ko'p narsa o'rgangan. Buyuk shoir ta'sirida qator cho'lponona she'rlar yaratgan.

Oybek 20-yillarda asosan o'rganish va izlanish davrini o'tagan bo'lsa, 30-yillarda ijodiy kamolot bosqichiga ko'tarildi.

⁵⁹ Adabiyotimiz avtobiografiyasi. — T.: 1973, 149-bet.

Turli mavzularda ko‘plab ajoyib she‘rlar («O‘zbekiston», «Na‘matak», «Kanalda», «Kanal boshida», «Mashrab») va she‘riy turkumlar («Chimyon daftari») yaratdi. Bu asarlarda hayot haqiqati, o‘lkamizning benazir chiroyi, o‘zbek xalqining fazilatları, orzu-istakları obrazli ravishda ochib berilgan. «O‘zbekiston» she‘rida zahmatkash xalqimiz va serquyosh diyorimizning yaxlit obrazi mahorat bilan tasvirlangan:

*Yaratildi bir shoh asar, go‘zal bir doston,
G‘adir-budur mehnat qo‘li bitgandir buni.
Kelajakning bahoridan olingan kuyi,
Xayollarga sig‘maydi hech buning mazmuni.*

Oybek 30-yillarda she‘riyatning xilma-xil janr va mavzularida ijod etdi. Muhabbat lirikasi, mehnat lirikasi, peyzaj lirikasi, harbiy va siyosiy lirikaning go‘zal namunalarini yaratdi.

Oybekning 30-yillardagi ijodida doston janri salmoqli o‘rin egallaydi. Bu davrda shoir o‘zbek o‘tmish adabiyotidagi dostonchilikning ilg‘or an‘analaridan, xususan, jahon adabiyoti tajribalaridan ijodiy foydalanib, «Dilbar — davr qizi», «O‘ch» (1932), «O‘rozning baxti», «Cho‘pon qo‘shig‘i», «Baxtigul va Sog‘indiq», «Temirchi Jo‘ra» (1933), «Qahramon qiz» (1936), «Gulnoz», «Kamonchi», «Navoiy» (1937) kabi rang-barang dostonlar yaratdi. Bu asarlarda xalq va mamlakat hayotining turli lavhalari aks etgan. «O‘ch», «Baxtigul va Sog‘indiq» dostonlarida inson erki va sevgisining zolimlar oyog‘i ostida toptalganligi ta‘sirli ko‘rsatilgan.

«O‘ch» dostonida tasvirlanishicha, — Xolxo‘ja bilan La‘lixon bir-birini sevadi. Lekin bu ikki yoshning sof sevgisiga Hoshimboyvachcha g‘ov bo‘ladi. U hech bir asossiz Xolxo‘jani qamatadi, La‘lixonni xotin qilib olmoqchi bo‘ladi. La‘lixon esa boyvachchaning xohishini qat‘iy rad qiladi va sevgilisiga xiyonat qilmasdan, zahar ichib o‘ladi. Asar oxirida Xolxo‘ja qamoqdan qochib, o‘z qishlog‘iga keladi va Hoshimboyvachchani o‘ldirib, undan La‘lixonning o‘chini oladi. Asar sujeti — sodda, tabiiy. Dostondagi har uchala obraz (Xolxo‘ja, La‘lixon, Hoshimboyvachcha) ham o‘z xarakteriga, o‘z ma‘naviy qiyofasiga

ega. Shoir Xolxo'ja va La'lixon obrazlari orqali mehnatkash, mard, halol va sevgiga sodiq kishilarni aks ettirgan bo'lsa, Hoshimboyvachcha obrazi vositasida olchoq shaxslarning ma'naviy dunyosini fosh etadi. Shoir obrazlar xarakterini ochishda rang-barang tasviriy vositalardan o'rinli foydalangan. Oybek La'lixon obrazini, uning husn-jamolini, sho'xligini, mehnatsevarligini, epchilchaqqonligini muhabbat bilan aks ettirgan:

*Dutorni eng yaxshi chalar edi u,
Kashtaga bahorni yoyar edi u.
Nonlarni do'ndirib yopar edi u,
Ruhlarga yong'inni solar edi u.*

Shoir Hoshimboyvachcha haqida yozganida esa misralardan g'azab va nafrat chaqnaydi: «Boshida «alif» yo'q, dilda qilcha nur», «Bu shaloq yigitning bilgani zulm» va hokazolar.

Oybek «Baxtigul va Sog'indiq» dostonida ham hayot haqiqatini real aks ettirgan. Shoir bunda folklor boyliklaridan ijodiy oziqlangan. Bu asar xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan sujet asosida yozilgan. Unda tasvirlanishicha, toshkentlik chorvador Otaboy Qarqara bozoriga borgach, sahro go'zali Baxtigulga ko'zi tushib, unga «oshiqu beqaror» bo'ladi. Boy bu yetim qizni o'ziga cho'ri-xotin qilib sotib oladi. Baxtigulning sevgilisi Sog'indiq esa qizni nokas changalidan qutqarib olish niyatida cho'lda Otaboy karvoniga hujum uyushtiradi. Lekin hujum muvaffaqiyatsiz chiqadi va boy qizni shaharga olib ketadi. Biroq mard yigit Sog'indiq tinchimaydi. U bir oz vaqt o'tgach, qizni izlab Toshkentga boradi. Otaboyga qarollikka yollanadi va qulay payt topib, boshqa qarollar yordamida boydan qasos oladi. Otaboyning uyiga o't qo'yib, Baxtigulni qutqaradi. Doston mehnatkash yigit-qizlarning zolim boy ustidan g'alabasi tasviri bilan tugaydi.

«Baxtigul va Sog'indiq» dostonining birinchi nashri (1934) bilan keyingi (1949, 1955, 1976-yillar) nashrlari o'rtasida g'oyaviy jihatdan ham, badiiy jihatdan ham jiddiy farqlar bor. Chunki shoir dostonni qayta-qayta ishlagan va har safar unga sayqal va jilo bergan.

Oybek dostonlarida Jo‘ra, Sog‘indiq, Xolxo‘ja, La‘lixon, Dilbar, Emiliya singari esda qoladigan obrazlar yaratilgan. Oybek ikkinchi jahon urushi va urushdan so‘nggi davrlarda ham she‘riy asarlar yaratishda davom etdi.

Urush yillarida Oybek harbiy-mudofaa mavzularida xilma-xil asarlar yaratdi. U 1942-yilda O‘zbekiston vakillari tarkibida frontga bordi va to‘rt oy davomida G‘arbiy frontdagi jang maydonida askarlar orasida bo‘ldi. Bu haqda Oybek: «...faqat sharoitni, kishilarni chuqur o‘rganibgina urush haqida yozish mumkin ekanligini angladim va frontda bir necha oy qolib ketdim»⁶⁰,— deb yozgan edi. Demak, Oybek frontga borib, front haqiqatini, jangchilarimiz xarakterini, ruhiyatini yaqindan o‘rganib, kelgusida yozajak asarlari uchun hujjatlar, dalillar yig‘ib kelgan. Uning keyinchalik nashr etilgan «Quyosh qoraymas» romani, «Olovli yillar» she‘riy to‘plami va «Front bo‘ylab» (1965) kundalik daftari jang maydoniga qilingan ana shu safar materiallari va taassurotlari asosida yaratilgan.

Oybek urush davrida harbiy-mudofaa mavzusida «Yovga o‘lim», «Vatanni sev», «Zafar bizniki», «Ona so‘zi», «Xayrlashuv», «Vatan haqida», «Yigitlarga», «Zebo», «Jangchi elatim oldida» singari yuzga yaqin she‘rlar yozdi. Bu asarlarda jangchilar ruhiyati, qahramonligi, vatanparvarligi katta g‘urur va samimiyat bilan kuylandi. Ona-Vatan obrazi butun salobati bilan chizib berildi. Urush davrida Oybek she‘riyatida badiiy mahorat susaygani yo‘q. Shoir shinelli yillarning muhim mavzularini o‘ziga xos mahorat bilan yoritdi.

Oybekning harbiy lirikasida milliy ruh, milliy xususiyatlar tasviri balqib turadi. Shoir «Yigitlarga» she‘rida ajdodlarimizning vatanparvarligini va mardligini eslatib, yigitlarimizni ana shu avlod-ajdodlarimizga munosib bo‘lishga, ota-bobolarning qahramonlik an‘analarini davom ettirishga chaqirdi:

*Bobolaring qarich yoshda ot mingan,
Tig‘lariga jilo bergan chaqindan.
Oq soqolin hilpiratib janglarda
Vatanidan yovni quvgan, so‘ng tingan.*

⁶⁰ Adabiyotimiz avtobiografiyasi. — T.: 1973, 154-bet.

Oybekning harbiy lirikasi mazmun va badiiy mahorat jihatidan yuqori saviyada, nafis bo‘lib, milliy she‘riyatning jiddiy yutug‘idir. Bu fikr uning «Mahmud Tarobiy» dostoniga ham taalluqlidir. Urush davrining mahsuli bo‘lgan bu dostonida (opera librettosida) xalqimizning XIII asrda mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi olib borgan mardonavor kurashi iftixor bilan hikoya qilingan. Asar sujeti markazida qadimiy Buxoro yaqinida bo‘lib o‘tgan tarixiy voqea yotadi: Mahmud Tarobiy boshchiligida mo‘g‘ul istilochilariga qarshi ko‘tarilgan xalq isyoni tasvirlanadi. Asarda qator tarixiy-voqeyiy va badiiy to‘qima obrazlar yaratilgan. Shular orqali Vatanni bosqinchilar asoratidan ozod qilish uchun hayot-mamot kurashiga otlangan xalq qahramonligi ulug‘langan. Asarning bosh qahramoni — tarixiy shaxs Mahmud Tarobiy. U butun borlig‘i bilan el-yurt baxt-saodati uchun kurashgan xalq qahramoni sifatida gavdalanitirilgan.

Asar badiiy jihatdan me‘yorida. Unda ajoyib qo‘shiqlar, ta’sirli ariyalar, pyesa g‘oyasini obrazli tarzda ochishga bevosita xizmat qiluvchi sermazmun monolog va go‘zal dialoglar bor. Xalq kuchiga va adolat tantanasiga komil ishonch ruhi bilan sug‘orilgan «Mahmud Tarobiy» librettosi asosida kompozitor Oleg Chishko yaratgan opera 1944-yilda Toshkentda sahnalashtirilgan.

Oybek urushdan so‘nggi yillarda ham xilma-xil mavzularda ko‘plab she‘rlar yozdi. Ayniqsa, epik she‘riyat imkoniyatlaridan unumli foydalandi. «Qizlar» (1947), «Hamza» (1948), «Zafar va Zahro» (1950), «Haqgo‘ylar» (1954), «Bobom» (1957), «Davrim jarohati» (1965), «Guli va Navoiy», «Bobur» (1968) nomli liro-epik asarlar yozib, o‘zbek dostonchiligi taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi.

Oybekning «Qizlar» dostonida o‘zbek xotin-qizlarining urush davridagi hayoti, buyuk g‘alabani ta‘minlashga qaratilgan fidokorona mehnati tasvirlangan. Asarda hayot haqiqati bo‘yalmay, pardoatlanmay ro‘y-rost ko‘rsatilgan. Shoir front orqasidagi kishilarning qahramonona mehnatini, xususan, xotin-qizlarning vatanparvarligini ko‘rsatish uchun kerak bo‘lgan voqea va dalillarni besh kolxozchi qiz obrazi orqali badiiy tarzda bera olgan. Dostonida tasvirlanishicha, Nazmi,

Dilbar, Oltinoy, Oyjamol va Gulshan urush davrida vatanparvarlik namunalarini amalda namoyish qiladilar. Bu qizlar g'alabaga ko'proq hissa qo'shish uchun o'z kuchlarini ayamadilar. Urush davrining o'ziga xos katta qiyinchiliklarini mardona yengib, paxtadan yuqori hosil oladilar.

Oybek «Hamza» dostonida xalqimizning asl farzandi, jangovar shoir va faol jamoatchi Hamza Hakimzodaning jonli obrazini yaratib, shoirning millatni taraqqiy ettirish sohasidagi jonbozliklarini badiiy tarzda ko'rsatgan. Asarda Hamza yangi davrning va yangi tipdagi odamlarning asosiy xususiyatlarini o'zida gavdalandiruvchi hayotiy obraz sifatida namoyon bo'ladi. Oybek dostonida Hamzaning jaholatga, xurofotga qarshi kurashini haqqoniy ifodalagan.

Oybek ijodida chet el mavzusidagi «Zafar va Zahro», «Haqgo'ylar», «Davrim jarohati» dostonlari ham muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, Oybek 1949-yilda yozuvchilar delegatsiyasi tarkibida (N. Tixonov, A. Safronov va M. Tursunzoda bilan birga) Pokistonga bordi va Pokiston taraqqiyparvar yozuvchilari uyushmasining kongressida qatnashdi. Oybek chet eldan qaytib kelgach, «Pokiston poytaxti», «Orzu», «Pokiston ayoliga», «Muhojirlar lageri» kabi she'rlar, «Zafar va Zahro», «Haqgo'ylar» nomli dostonlar, «Pokiston taassurotlari» degan katta ocherk va «Nur qidirib» qissasini yaratdi. Chet el safari taassurotlari asosida yozilgan bu asarlarda Oybek Pokiston xalqining 40-yillardagi ijtimoiy hayoti, turmush sharoiti, urf-odatlarini, ozodlik va tinchlik yo'lidagi kurashlarini tasvirladi.

Pokiston istiqboliga ishonch tuyg'usi Oybekning «Zafar va Zahro», «Haqgo'ylar» dostonlari va nasriy asarlarida yanada keng va aniq aks etgan.

«Haqgo'ylar» dostonida Pokiston mehnatkashlarining taraqqiyotdan orqada qolib, og'ir hayot kechirayotganliklari aks ettirilgan. Pokiston hukmdorlarining mamlakatda olib borayotgan adolatsiz siyosati qoralanib, ziyolilarning tinchlik va ozodlik, demokratiya va adolat yo'lida amalga oshirayotgan ezgu ishlari qo'llab-quvvatlangan. Asarning bosh qahramoni — Sakna ismli ziyoli qiz. Sakna dostonida xalqparvar, vatanparvar, erkin fikrli, jasur qiz sifatida gavdalanadi. Sakna adolat va haqqoniyat yo'lida,

o‘z xalqining baxt-saodati yo‘lida jon fido qilishga tayyor. «Haqgo‘ylar» tugallanmagan asar bo‘lsa-da, o‘quvchilarda yaxshi taassurot qoldiradi. Unda yorqin misralar, sermazmun baytlar, tiniq ifodalalar va chiroyli iboralar joy-joyida ishlatilgan.

Atom urushining oldini olish muammosiga bag‘ishlab yozilgan «Davrim jarohati» dostonida insoniyatga mehr-muhabbat tuyg‘usi tinch hayotni ulug‘lash, dahshatli atom urushini keskin qoralash bilan chambarchas bog‘liq holda yorqin ifodalangan. Dostonda 1945-yilda Yaponiyadagi Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombasining tashlanishi va uning fojiali oqibatlari zo‘r hayajon va izzat bilan tasvirlangan. Shoir bu shaharlarga atom bombasining tashlanganligini va umuman, atom bombasi bilan qurollanishning kuchayganini davrimiz uchun katta ayb, davrimizning sog‘lom tanasidagi og‘ir jarohat deb ataydi.

«Davrim jarohati» dostonida Oybek o‘z taqdirini insoniyat taqdiri bilan uzviy bog‘liq ekanini chuqur his etgan holda qalam tebratib, insoniyatning baxti — mening shaxsiy baxtim, insoniyatning jarohati — mening yuragimdagi jarohatdir, degan buyuk g‘oyani ta’sirli qilib ifodalagan.

«Davrim jarohati» dostonida sokinlik va mantiqan teranlik xususiyati bilan publitsistik ko‘tarinkilik xususiyati o‘zaro birlashib, chatishib ketgan. Bu hol asarning ta’sir kuchini oshirib, unga hayotbaxsh optimistik ruh bag‘ishlagan. Insoniyatning porloq istiqboliga, tinchliksevar insonlarning kuch-qudratiga ishonch ruhini kuchaytirgan. «Davrim jarohati» dostoni til va badiiy mahorat jihatidan ham puxta ishlanib, me‘yoriga yetkazilgan.

Shunday qilib, Oybek bir umr she‘riyat bilan shug‘ullandi va rang-barang asarlar yozib, she‘riyat xazinasiga bebaho hissa qo‘shdi. Oybek nafaqat mohir shoir, balki nosir sifatida ham mashhurdir.

* * *

Oybek o‘z ijodini shoir sifatida boshlab, bu sohada ajoyib samaralarga erishgan va boy tajriba hosil qilgan bo‘lsa-da, 30-

yillarning ikkinchi yarmiga kelib, nasriy asarlar yaratishga o'tadi. Avvalo, «Gulnor opa», «Fanorchi ota», «Geografiya muallimi», «Tillatopar», «Globus», «Musicha», «Kurashchi yigit» singari hikoya va ocherklar yozib, nasrda ma'lum bir tajriba va malaka hosil qiladi. So'ngra «Qutlug' qon» romanini yozishga kirishadi. Oybek romanning yaratilish tarixi haqida: «1937-yilda «Qutlug' qon» romanini yoza boshladim. Bu romanni yozish uchun material yig'ib o'tirmadim, bolaligimdan hayotni kuzatishni sevganligimdanmi, ko'nglimdan, xotiramdan «Qutlug' qon» romani quyilib kelabardi. Romanni qisqa fursatda yozib tugatdim»⁶¹, — degan edi.

1940-yilda chop etilgan «Qutlug' qon» romani — badiiy jihatdan yetuk asar. Unda mamlakat o'tmishidagi hayot haqiqati mohirona ko'rsatilgan. O'zbek xalqining 1917-yil to'ntarishi arafasidagi og'ir hayoti, ozodlik yo'lida olib borgan kurashlari keng va atroflicha tasvirlangan.

Romanning bosh qahramoni Yo'lchi yangi hayot kurashchisi sifatida shakllana boshlagan o'zbek mehnatkashi obrazidir. U dinamik tarzda — tadrijiy o'sishda aks ettirilgan.

Oybek romanda Yo'lchining ijtimoiy qiyofasini ko'rsatish bilan birga, uning shaxsiy hayoti va insoniy fazilatlarini ham ochib bergan. Asarda Yo'lchining halol va pokligi, sof vijdonli va samimiyliги, soddaligi, rostgo'yliги, mardliги, kamtarliги, insonparvarliги, sevgiga va do'stga sodiqligi, onasiga va singlisi Unsinga mehribonliги va boshqa xislatlari yorqin ochib berilgan.

Yo'lchi sodda, halol, pok qalbli, mard yigit sifatida romanda katta mahorat bilan tasvirlangan. Yo'lchi milliy xarakter darajasiga ko'tarilgan yorqin obraz. Yozuvchi Yo'lchining har bir harakatini, har bir holatini psixologik jihatdan asoslab bergan.

«Qutlug' qon» romanida xotin-qizlarning rang-barang obrazlari berilgan. Ular orasida, ayniqsa, Gulnor timsoli o'quvchida katta taassurot qoldiradi. Adib Gulnor obrazi orqali xotin-qizlarning achchiq taqdirini, fojiali qismatini umumlashtirib tasvirlab bergan. Gulnor — sodda va samimiy

⁶¹ Adabiyotimiz avtobiografiyasi. — T.: 1973, 144-bet.

inson. Uning o‘zi ham, axloq-odobi ham, yurish-turishi ham go‘zal. Unda notabiiylik va soxtalik yo‘q. Ammo Gulnor — huquqsiz. Shu sababli u Yo‘lchini jondan ortiq sevgani holda qari chol Mirzakarimboy bilan turmush qurishga majbur bo‘ladi. Romanda Gulnorning kechinmalari, turli ruhiy-psixologik holatlari yorqin bo‘yoqlarda tabiiy va jonli qilib ifodalangan.

Gulnorning onasi Gulsumbibi — o‘zi bir olam. U — mushfiq, mehribon ona. Gulsumbibi har narsadan odamgarchilikni ustun qo‘yadi. Qizini tushunadi va ayaydi. Shu sababli u boyning mulkiga uchmaydi, qizini Mirzakarimboy xotinlikka olmoqchi ekanini eshitgach, ruhan qiynalib, ich-ichidan eziladi. Gulsumbibi obrazida o‘sha davr onalariga xos itoatkorlik ham, zahmatkashlik va mehribonlik ham yorqin, ta’sirli aks etgan.

«Qutlug‘ qon» romanida Shoqosim, Qoratoy, O‘roz, Shokir ota, Qambar, Yormat, Unsin kabi obrazlar ham jonli, to‘laqonli bo‘lib chiqqan. Bu obrazlar romanda o‘z mavqeiga ega. Ular bosh qahramon Yo‘lchi xarakteridagi yetakchi xususiyatlarni ochib berishga xizmat qiladilar.

Romanda, ayniqsa, Mirzakarimboy obrazi ustalik bilan puxta ishlangan. Mirzakarimboy — aqlli, tadbirkor shaxs. Uning qilmishlari — jirkanchli, niyati — buzuq. Mahalla baqqolining o‘g‘li bo‘lgan Mirzakarimboy halollik bilan emas, balki qarolu xizmatkorlarni shafqatsiz ishlatish, ularning ish haqidani urib qolish orqali mashhur millioner boy darajasiga ko‘tarilgan.

Mirzakarimboyning ma’naviy dunyosi ham nopok. U — qarindoshlik tuyg‘usidan mahrum. U moddiy yordamga muhtoj qarindoshi Xushro‘ybibi haqida yomon so‘zlar aytadi. Yo‘lchiga: «...odam bo‘lmoqchi esang, onang zoriga quloq solma!» — deb «nasihat» qiladi. Mirzakarimboy o‘z jiyani Yo‘lchiga zulm, adolatsizlik va insofsizlik qiladi. Bu qari chol, hatto jiyaning sevgilisi — nabirasi qatori qiz Gulnorga uylanishdan ham tortinmaydi.

Mirzakarimboy Yo‘lchiga nasihat qilgan bo‘lib, o‘zining hayot va odamlar haqidagi «falsafa»sini bayon etadi. Mirzakarimboyning «falsafa»siga ko‘ra: «*Pul — hamma narsaning*

otasi. Pul — belga quvvat, boshga toj. Puldor odam — qanotli odam. Bu qanot bilan Mag'ribdan Mashriqqa uchasan, har yerda oshnagog'ayni, do'st-yor topasan». Mirzakarimboy: «Men do'stlarga sira ishonmayman...», «Xotin erning quli, xotinning ko'ngliga, ra'yiga qarab ish qilgan erkak — odam emas», — deydi. Yuqorida keltirilgan misollardan Mirzakarimboyning yirtqich qiyofasi, uning odamgarchilikdan mahrum ekanligi yaqqol anglashiladi.

«Qutlug' qon» romani til va badiiy mahorat jihatidan ham g'oyatda diqqatga sazovor. Asarda adib obraz yaratishda psixologik tahlil san'atidan, xalq tili boyliklaridan ustalik bilan foydalangan. Obraz xarakterini, personaj tilini tabiiy va jonli qilib tasvirlagan. Shunga ko'ra, romandagi har bir obrazning o'z ichki-tashqi dunyosi bor, o'z xarakteri va individual tili bor. Masalan, Abdushukur tilidan ishlatilgan «g'olibo maqsad», «kaminaning g'oyaviy hayoti», «evoh, zavoli Turkiston», «milliy sarmoya», «o'z boylarimiz — musulmon boylarimiz» singari so'z va iboralar, bu obraz tiliga individual tus bergan.

Romanda personajlar tili singari muallif nutqi ham katta mahorat bilan ishlangan. Asarda Oybek jonli xalq tili boyliklari: xalq maqollari, hikmatli so'zlar va obrazli iboralardan, shuningdek, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag'a, majoz kabi tasviriy vositalardan unumli foydalangan. Bundan tashqari, yozuvchi xalq maqol va hikmatli so'zlari darajasida turuvchi «Yer sotgan — er bo'lmaydi, er — yer sotmaydi», «Jabrning to'qmog'iga toqat yo'q», «Xalq o'z ishini bilib qiladi», «O'tinsiz qozon qaynamaydi» singari sermazmun, chiroyli jumlar va obrazli iboralar yaratgan.

«Qutlug' qon» romani sujet va kompozitsiya jihatidan ham tahsinga loyiqdir. Unda asar g'oyasini va obrazlar xarakterini ochishga xizmat qilmaydigan tasvirlar, oshiqcha voqea va epizodlar yo'q. Yozuvchi voqealar tasvirini ortiqcha cho'zmaydi. Voqeadan voqea chiqarish va ularni tabiiy tarzda bir-biri bilan bog'lash orqali asosiy sujet chizig'ini vujudga keltiradi. Shu bilan birga, sujetni xarakter yaratish ishiga mohirona xizmat qildiradi.

Kezi kelganda shuni ham qayd etish kerakki, roman ayrim qusurlardan ham xoli emas. Asarda o'sha davr taqozosiga ko'ra,

sotsialistik realizm talabiga binoan rus-inqilobchi Petrov obrazi sun'iy ravishda kiritilgan, uning Yo'Ichiga ko'rsatgan ta'siri ideallashtirilgan. Jadid Abdushukur esa bir tomonlama tasvirlanib, o'quvchida yoqimsiz taassurot qoldirishga urinilgan.

Oybekning «Navoiy» (1944) romani ham o'zbek adabiyoti tarixida faxrli o'rin tutadi. Yuzaki qaraganda, Oybek urush yillarida uzoq o'tmish mavzusida «Navoiy» romanini yaratish bilan o'sha jangovar davr talablaridan uzoqlashganday ko'rinadi. Aslida esa bunday emas. Chunki Oybek o'tmish voqeligini aks ettirish, buyuk tarixiy shaxs Alisher Navoiy obrazini yaratish, uning Vatanga va xalqqa bo'lgan cheksiz muhabbatini tasvirlash asosida vatanparvarlik, insonparvarlik, qahramonlik va yomonlikka nafratni targ'ib qildiki, urush davri talablariga to'la mos kelar edi.

«Navoiy» tarixiy-biografik roman janrining nodir namunasidir.

Roman voqeasi 18 yoshli yigit — Alisher Navoiyning Samarqanddan Hirotga qaytishi bilan boshlanadi va Navoiy hayotining eng samarali va eng sermazmun davrlarini qamrab oladi. Asar voqeasi Navoiyning o'limini aks ettirish bilan tugaydi. Demak, asarda Navoiy tarjimai holining asosiy bosqichlari hayot haqiqatiga mos holda yorqin tasvirlangan. Asarda Navoiyning olijanob fazilatlari, ajoyib xislatlari, Vatan, xalq va adabiyot oldidagi buyuk xizmatlari birin-ketin ochila boradi. Navoiy obrazi romanda el va xalq uchun qayg'uruvchi, yurtning baxt-saodati haqida jon kuydiruvchi, adolat va haqqoniyat uchun astoydil intiluvchi ulug' siymo sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy o'z do'stlariga nasihat qilib: «...*har nechuk falokatni daf etmoqqa g'ayrat qilmoq kerak... Muborak Vatanning, el-ulusning salomatligi uchun fidokorlik ko'rsatmoq vazifamizdir. Sizdan tilagim shuki, bir-birimizga, davlatga, yurtga vafo, sadoqat, muhabbat bilan bog'lanaylik. Vafo va muhabbat — ulug' qudratdir*»,— deydi.

Oybek romanda buyuk shoir obrazini yaratishda Navoiyning turkiy til va adabiyotga bo'lgan munosabati tasviridan ham o'rinli foydalangan. Romanda haqqoniy tasvirlanganidek, Navoiy o'z ona tilisi — turkiyni dil-dildan sevadi. Uning go'zal

va boy til ekanini inkor qiluvchilarga qarshi dadil kurashadi. O‘zbek tilining boyligini amalda namoyish qiluvchi ajoyib badiiy asarlar yaratadi. Oybek romanda Alisher Navoiy boshqa tillarni hech bir kamsitmaganligini to‘g‘ri ta’kidlaydi. Romanda Navoiy shoir Binoiyga e’tiroz bildirib: *«Biz fors tilining qudrat va ahamiyatini, u tildagi asarlarning husn va salobatini hech vaqt inkor etmadik. To go‘daklikdan boshlab fors tilida ham qalam surmoqdamiz. Ammo tilimizning afzalligi biz uchun ulug‘ haqiqatdir. Biz go‘daklikda bu haqiqatning ishqini ko‘nglimizga jo qilganmiz, o‘lganimizcha bu ishqni saqlaymiz! Shaharlarni, qishloqlarni, sahro va tog‘larni to‘ldirgan el-ulusimiz, urug‘-aymog‘imiz bor, uning o‘z zavqi, fahmi-idroki bor. Biz elimizning zavqini, tabiatini nazarda tutib, uning o‘z tilida qalam suraylikki, uning ko‘ngli fikr gullari bilan to‘lsin. Turkona soz bilan tarannum etaylikki, elning yuragi mayjga kelsin. So‘z gulshanidan o‘zga ellar qatorida bizning elimiz ham bahramand bo‘lsin»*, — deydi.

Oybek romanda Jomiy bilan Navoiyni bir-biriga ustoz va shogird ekanini maftun bo‘lib tasvirlaydi. Umr o‘rtasidagi oddiy insoniy munosabatlar ham samimiyat bilan ifodalangan. Navoiy Marvga jo‘nash oldidan xayrlashish niyatida Jomiy huzuriga tashrif buyuradi. *«Jomiy uni har vaqtdagi singari shavq bilan qarshiladi. Navoiy o‘tirgan hamon ulug‘ chol (Jomiy) muloyim tabassum qilib, o‘ziga xos mayinlik bilan: «Endi ko‘zlarimizni Marv tomonga intizor qilurmisiz?»* — dedi.

«Navoiy» romanida Husayn Boyqaro, Xadicha begim, Mo‘min Mirzo, Darveshali, Binoiy, Majididdin singari tarixiy shaxslar obrazi ham berilgan. G‘oyat ustalik bilan yaratilgan bu obrazlar bosh qahramon Navoiy xarakterini ochishda muhim o‘rin tutadilar. Chunki adib bu obrazlar vositasida o‘sha davr hayotini haqqoniy ko‘rsatgan. Asarda podshoh Husayn Boyqaroning o‘z o‘g‘li Badiuzzamonga qarshi jang qilishi, nabirasi Mo‘min Mirzoni qatl etish haqida farmon berishi, shahzodalarning bir-biriga qarshi qilich qayrashi, bir-biriga xiyonat qilishi singari fojiali voqealar, ziddiyatlar g‘oyat ta’sirli qilib ifodalangan.

Romanda tarixiy shaxs obrazlari bilan birga, Sultonmurod, Dildor, Arslonqul, Zayniddin, To‘g‘onbek singari badiiy

to'qima obrazlarning ham o'ziga munosib o'rni bor. Oybek bu obrazlar orqali o'sha davrdagi ma'lum ijtimoiy guruhlar hayotini umumlashtirib ko'rsatib bergan. Shuningdek, bu obrazlar vositasida bosh qahramon Navoiy xarakterini, uning fazilatlarini yanada yorqinroq ochgan.

«Navoiy» romanida XV asr hayoti uchun tipik bo'lgan xilma-xil voqea-hodisalar aks ettirilgan, rang-barang obrazlar yaratilgan. Hayot haqiqati ustalik bilan badiiy haqiqatga aylantirilgan. Bunda yozuvchi obraz yaratishda psixologik tahlildan, til imkoniyatlaridan, jumladan, har bir personajning o'ziga xos fe'l-atvorini va individual tilini berish san'atidan unumli foydalangan. Shunga ko'ra romandagi barcha obrazlar o'z xarakteri va individual tili e'tibori bilan bir-biridan ajralib, o'zaro farqlanib turadi.

Ma'lumki, badiiy asarda personaj nutqi singari muallif nutqi ham aniq va obrazli bo'lishi, milliy tarovat bilan bezangan, davr ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi shart. Asarda qaysi davr hayoti tasvirlangan bo'lsa, o'sha davr kishilari nutqidagi til xususiyatlari ham aks etishi kerak. Bu jihatdan «Navoiy» romanining tili ibratlidir. Oybekshunos olim Homil Yoqubov to'g'ri qayd qilganidek: «Navoiy» romani o'zbek tarixiy romanchiligi tilining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Asar tili o'tmish davrning jonli tilini yaratish namunalari biri bo'lib qoldi, unda besh yuz yil avval yashagan tarixiy qahramonlarning tili hozirgi kitobxonlarga tushunarli qilib qayta tiriltirildi. Oybek roman tili oldida turgan bu murakkab vazifani to'g'ri hal qildi. Yozuvchining muvaffaqiyati shunda bo'ldiki, u qahramonlar nutqi bilan muallif nutqi o'rtasiga keskin chegara qo'ymadi va tarixiy hamda zamonaviy nutqni bir-biriga uyg'unlashtirdi. U shaxslarning so'zlashuvida Navoiy asridagi adabiy til koloritini saqlash, ayrim grammatik va morfologik formalarni stillashtirish bilan birga, ularni o'zbek adabiy tilining hozirgi taraqqiy bosqichiga xos asosiy qoidalarga bo'ysundirdi, mumkin qadar hozirgi zamon kitobxonining tushunishiga yaqinlashtirdi. Ammo shunisi borki, muallif tilining personajlar tilidan tamoman uzilib qolishi va hozirgi kunning lug'at tarkibidagi yangiliklar bilan boyitilishi mumkin

emas edi. Shuning uchun yozuvchi avtor tili bilan personajlar tili o'rtasidagi stilistik birlikni saqlashga harakat qildi, arabcha, tojikcha va hozirgi kunda iste'moldan chiqib ketgan arxaik so'zlarni o'rinli ishlatdi»⁶².

Xulosa qilib aytganda, «Navoiy» romani o'zbek romanchiligining ajoyib namunasi va juda katta yutug'idir. Bu roman jahondagi rus, ingliz, ukrain, nemis, belorus, qozoq, turkman, ozarbayjon, tojik, arab, fors, eston, latish va xitoy tillariga tarjima qilingan va hamma joyda kitobxonlarga manzur bo'lgan.

Oybekning «Qutlug' qon», «Navoiy», «Ulug' yo'l» romanlarida xalqimizning o'tmish hayoti tasvirlangan bo'lsa, «Oltin vodiyan shabadalar» (1950), «Quyosh qoraymas» (1959) romanlarida zamonaviy voqelik aks ettirilgan.

Konfliktsizlik nazariyasi ta'sirida yaratilgan «Oltin vodiyan shabadalar» romanida davr voqeligi bo'yab, undagi muammolar yumshatilib tasvirlangan. Shuning uchun ham asardagi ko'plab obrazlar tirik odamlardan ko'ra badiiy sxemalarga o'xshab qolgan. Romanda O'ktam, Komila, Sobir, Tansiq, Anor, Mirhaydar ota, O'sar, Akaskin, Sakson ota singari obrazlar orqali adib zamonning ilg'or kuchlarini ko'rsatishga uringan. Yozuvchi ularda alohida shaxsni emas, balki muayyan ijtimoiy kuchning vakilini tasvirlashga uringani uchun ham bu obrazlar jonli odamlar qiyofasiga ega bo'lolmagan. Ammo iste'dodli adib ba'zi timsollarni katta mahorat bilan tasvirlagan. Jumladan, romandagi Ashirmat obrazi san'atkorlik bilan yaratilgan timsollardandir. Asarda Ashirmat sarguzashti, uning ichki-tashqi dunyosi mahorat bilan tasvirlangan.

«Oltin vodiyan shabadalar» romani til, sujet va kompozitsiya jihatidan ham bir qator fazilatlariga ega. Romanda yorqin chizilgan yoqimli lirik tasvirlar va lirik chekinishlar ham bor. Biroq asarda mavzuni yoritishda, zamondoshlarimiz obrazini yaratishda ba'zan yuzakichilikka yo'l qo'yilgan.

⁶² *Yoqubov Homil.* Oybek. Adabiy-tanqidiy ocherk. — T.: O'zadabiynashr, 1959, 154–155-betlar.

Oybekning «Quyosh qoraymas» asari ikkinchi jahon urushi mavzusida yozilgan birinchi o‘zbek romanidir. Unda jangchilarimizning vatanparvarligi, qahramonligi, xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik, partizanlar harakati tasvirlangan. Romanning g‘oyaviy mazmuni uning sarlavhasida ham o‘z ifodasini topgan. Oybek romanni «Quyosh qoraymas» deb atash bilan quyosh abadiy qoraymagani singari adolat va haqqoniyat uchun jang qilayotgan xalqni yengish aslo mumkin emas, degan g‘oyani obrazli ravishda ifodalagan.

«Quyosh qoraymas» romanida bevosita front voqealari, fashist bosqinchilariga qarshi olib borilgan jang manzaralari aniq aks ettirilgan. Voqea, asosan, bir batalyonning jangovar hayoti timsolida namoyon bo‘ladi. Oybek asarda jangovar front hayotini, jangchilarning ruhiyatini, his-tuyg‘ularini, jang manzaralarini bilag‘onlik bilan tasvirlagan. Har bir voqea va har bir obrazni chuqur mulohaza va hayotiy dalillar bilan asoslab bergan. Shuning uchun ham romanda tasvir tabiiy, ishonarli va jonli chiqqan.

«Quyosh qoraymas» romanida Bektemir, Ali tajang, Askarpolvon, Dubov, Nikolin, Hoshimjon, Rashid, Salima singari jangchi obrazlari yaratilgan. Bu jonli obrazlar vositasida jangchilarimizning, xususan, o‘zbek yigitlarining urush davridagi jangovar hayoti ko‘rsatilgan. Ularning o‘q yomg‘irlari ostida toblanib, chiniqa borganliklari ochilgan.

Asarning bosh qahramoni Bektemir — o‘zbek jangchilarining umumlashma obrazi. U dastlabki paytlarda front sharoitiga ko‘nika olmay qiynaladi, oldiniga harbiy ta’limning ahamiyatini tushunmaydi. Keyinchalik Bektemir jangovar voqealar davomida o‘sib, chiniqadi, «soldatcha yashashga o‘rganadi», jang qilish san’atini egallab oladi. Asarda Bektemir xarakterining shakllanishi, uning jang olovida toblanib, o‘sib o‘zgarishi ishonarli qilib ko‘rsatilgan.

«Quyosh qoraymas» romanida o‘zbek jangchi yigitlarining xilma-xil obrazlari yaratilgan. Yozuvchi bunda obrazlar xarakterini, ong-tushunchasi va dunyoqarashini mahorat bilan ko‘rsatgan; personajlar tilini individuallashtirib bergan. Shu bilan birga, o‘zbek jangchilari obrazini yaratishda milliy koloritdan

o‘rinli foydalangan. Romanda milliy xususiyatlarni ochishga xizmat qiluvchi misollar ko‘p. Asardagi Mirholiqning frontda qazi tayyorlashi va uni o‘z elatlari bilan baham ko‘rishi, Ali tajangning urush davrida Ukrainada o‘zbekcha ketmon va choyxona topolmay xunob bo‘lishi, o‘zbek jangchilarining askiya va afandi latifalarini aytishlari, Rashid ismli soldatning o‘z eliga salomnoma yozish uslubi va boshqalar ana shular jumlasidandir. «Quyosh qoraymas» romani sujetiga Amir Temur, Zahiriddin Bobur, Iskandar Zulqarnayn, Nasriddin Afandi hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan hikoyalar, afsonalar va latifalarning kiritilishi ham asarning g‘oyaviy mazmunini boyitishga va uni milliy tarovat bilan bezashga bevosita xizmat qilgan.

Oybek romanda xalq maqol, ibora va so‘z o‘yinlaridan unumli foydalangan. Shu bilan birga, yozuvchining o‘zi ham xalq aforizmlari darajasida turuvchi hikmatli iboralar yaratgan. «Qo‘shiq — qishda soldatning ruhi uchun gulxan», «Botirdan o‘lim ham qochadi», «Tilakli yigit — qanotli yigit», «Xat yarim diydordir», «O‘qsiz soldat — qilichsiz qin», «Hozir yigit husni — qahramonlik», «Do‘st so‘zini tashlama, tashlab boshing qashlama», «Qo‘rqmas qirq yil qirg‘inda yursa ham qilich o‘tmas» kabi sermazmun va obrazli jumlar fikrimiz isbotidir.

«Quyosh qoraymas» romanida urush davri hayotiga xos va mos o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag‘a, istiora singari badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan.

Romanda qo‘llanilgan ko‘p o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘a, majoz va jonlantirish kabi tasviriy vositalar asar mavzui va voqeasi, jangovar yillar sharoiti va asar g‘oyasi bilan bevosita bog‘liq. Bu hol romanda tasvirlanayotgan mavzu mohiyatini, urush manzaralarini jonli va ta‘sirli qilib gavdalantirishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xizmat qilgan. Umuman olganda «Quyosh qoraymas» romani tarbiyaviy-ma‘rifiy va estetik ahamiyatga molik.

Oybek ijodida qissa janri ham muhim o‘rin egallaydi. U «Nur qidirib» (1957), «Bolalik» (1963), «Alisherning yoshligi» (1967) qissalarining muallifidir.

«Nur qidirib» qissasida Pokiston mehnatkashlarining 50-yillardagi og‘ir turmushi, ilg‘or ziyolilarning nurli hayot qidirib,

ozodlik, tinchlik va ijtimoiy tenglik yo'lida olib borgan izlanishlari, xalq manfaati uchun fidokorlik ko'rsatishlari aks ettirilgan. Asar markazida ilg'or fikrli yosh o'qituvchi Ahmad Husayn obrazi turadi. Ahmad Husaynning hayot yo'lini tasvirlash orqali yozuvchi Pokiston taraqqiyparvar ziyolilarining istiqbol yo'lidagi kurashini umumlashtirib ko'rsatgan.

«Nur qidirib» qissasida jasur kurashchi Muhammad Jamol, fidoyi ishchi Sharif Sulaymon, ishbilarmon va xalqparvar G'ulomsher, xotin-qizlar huquqining faol himoyachisi Iskandaro singari, shuningdek, sotqin va xushomadgo'y Tojiddin Qosim, adolatsiz davlat arbobi Fozil Haq Azizulxon kabi obrazlar ham yaratilgan.

Biroq qissaning ayrim sahifalarida hayot haqiqatini, voqea-hodisalarni obrazli ravishda ko'rsatish o'rniga, asarning g'oyaviy mazmunini bayon etish, maqsadni uqtirish bilan cheklanish hollari uchraydi. Obraz yaratishda ham ba'zan bayonchilikka yo'l qo'yilgan.

Oybekning «Bolalik» qissasi esdalik janrida yozilgan. Bu avtobiografik qissaning bosh qahramoni yozuvchining o'zi — Musaboy. Asarda Musaboyning tarjimai holi xalq hayoti, davr hodisalari bilan uzviy bog'liq holda tasvirlangan. Qissada Musaboyning bolalik chog'larini hikoya qilish zaminida o'sha yillardagi xalq hayotining keng manzaralari chizilgan. Ana shuning uchun ham «Bolalik»ni o'qish orqali o'sha davr haqida, xalqimizning og'ir hayoti, ijtimoiy kurashi, orzu-istaklari, urf-odatlar haqida ko'p narsani bilib olish mumkin.

«Bolalik» qissasida aks ettirilgan voqealar bir sujet chizig'iga birlashib, bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Qissa uslubining mayinligi, lirizmga boyligi, voqealar mantiqining izchilligi, obrazlarning aniqligi, tilining ravon va jozibadorligi bilan kitobxonlarga manzur bo'ldi.

Oybek «Bolalik» qissasini yozish bilan o'zining bolalar dunyosini, kichkintoylar psixologiyasini qanchalik chuqur bilishini namoyish etdi. Chunki bu qissada bolalar xarakteri va ruhiyatining ko'z ilg'amas darajada nozik bo'lgan murakkab tomonlari ham mohirlik bilan ochib berilgan. Xuddi shu fazilat, aniqrog'i, bolalar xarakterini, ularning ong-tushunchalarini va

qiziqish doirasini chuqur his etish xususiyati Oybekning «Alisherning bolaligi» nomli soʻnggi qissasida ham yaqqol namoyon boʻlgan.

* * *

Oybekning adabiyotshunoslik va badiiy tarjima sohasidagi xizmatlari ham buyukdir. Oybek A. Pushkinning «Yevgeniy Onegin» sheʼriy romani, M. Lermontovning «Maskarad» dramasi, «Demon» poemasi, Genrix Geynening «Qullar kemasi» dostoni va boshqa koʻplab asarlarni oʻzbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan.

Akademik Oybek adabiyotshunos olim sifatida «Lirika haqida», «Soʻnggi yillardagi oʻzbek poeziyasi», «Abdulla Qodiriyning ijodiy yoʻli», «Oʻzbek klassiklari», «Navoiyning dunyoqarashi masalasiga doir», «Navoiy gulshani» singari ilmiy maqola va risolalar yozgan. Oybekning bu asarlarida adabiyotning anʼana va novatorlik, til va uslub, xalqchilik va badiiy mahorat kabi muammolari boʻyicha qimmatli fikrlar bayon etilgan. Oʻzbekiston Hukumati qarori bilan 2005-yilda Oybekning 100 yilligi keng nishonlandi. Shoir uy-muzeyi qaytadan taʼmirlandi.

Xulosa qilib aytganda, Oybek adabiyotimiz xazinasiga ulkan va bebaho hissa qoʻshgan. Uning asarlari XX asr oʻzbek adabiyotining dunyo miqyosidagi shuhratini taʼminlashda muhim rol oʻynamoqda.

ABDULLA QAHHOR

(1907–1968)

Abdulla Qahhor ijodi XX asr o‘zbek adabiyotining yorqin va sermazmun sahifalaridan birini tashkil etadi. Ko‘p qirrali bu iste’dod sohibi turli janrlarda rang-barang badiiy asarlar yaratib, o‘zbek adabiyoti xazinasini durdonalar bilan boyitdi.

Abdulla Qahhor ijodiga xos ko‘pgina fazilatlar adabiyotshunoslar tomonidan ilmiy tahlil asosida ochib berilgan. Bular sirasiga I. Borolinaning «Abdulla Qahhor» (1957), H. Abdusamatovning «Abdulla Qahhor» (1960), M. Sultonovning «Abdulla Qahhor uslubi» (1967), M. Qo‘shjonov va U. Normatovning «Mahorat sirlari» (1968), M. Qo‘shjonovning «Abdulla Qahhor ijodida satira va yumor» (1973), O. Sharafiddinovning «Abdulla Qahhor» (1988), M. Qo‘shjonovning «Abdulla Qahhor mahorati» (1988) monografiyalarini, shuningdek, I. Sulton, H. Yoqubov, P. Qodirov, L. Qayumov, N. Karimov, X. Doniyorov, Sh. Yusupov, R. Qo‘chqorov, X. Hamroqulova, I. Haqqul va boshqa olimlarning qahhorshunoslikka oid maqolalari kiradi. Ularda A. Qahhor ijodining asosiy xususiyatlari, g‘oyaviy-badiiy jihatlari, adibning so‘z san’atiga qo‘shgan beqiyos hissasi va uning adabiyotimiz tarixida tutgan o‘rni ko‘rsatilgan.

Biroq Qahhor ijodini tadqiq etish silliq kechgan emas. Shaxsga sig‘inish va turg‘unlik yillarida ayrim mualliflar tomonidan adibning «Sarob», «Qo‘shchinor», «Tobutdan tovush» kabi asarlari teskari talqin etilib, asossiz qoralangan. Vaqt o‘tishi bilan bu «xato»lar tuzatilib, adib shaxsi, sermahsul ijodi yon bosishu qoralash kabi tuyg‘ularga berilmagan holda tekshirila boshladi. Ijodkor tavalludining 80-yilligiga bag‘ishlangan «Abdulla Qahhor» (O. Sharafiddinov), «Abdulla Qahhor mahorati» (M. Qo‘shjonov) nomli monografiyalar bu jihatdan alohida

ahamiyatga ega. Har ikkala kitobda ham asosiy e'tibor asarlar badiiyatiga qaratilgan. Mualliflar yozuvchining mahoratini tahlil etishar ekan, masalaga shakl va mazmun uyg'unligi, mukammalligi nuqtai nazaridan yondashdilar. Mavzuni xolis va teran yoritadilar.

Ozod Sharafiddinov asarini qahhorshunoslik rivojining o'ziga xos yakuni, deyish mumkin. Risola olimning «salkam chorak asrlik mushohada-mulohazalari, tadqiqotlari asosida tug'ilgan» bo'lib, u puxta reja, chuqur tayyorgarlik, katta mehr bilan qiziqarli yozilgan. U «Bolalik so'qmoqlarida», «Ilk izlanishlar», «Ikkinchi cho'qqi», «Kichik janrning katta olami», «Qalam yolqini», «Adib saboqlari», «Ulg'ayish yo'lida», «Sinchalak», «So'nggi sahifalar» nomli to'qqiz lavhadan tashkil topgan. Har bir lavhada ko'p qirrali katta mavzuning muhim bir jihati yoritiladi. Bu lavhalar mazmun va mantiq e'tibori bilan ichki aloqaga ega, biri ikkinchisini to'ldirib, boyitib keladi. Shu tariqa kitobda umumiy bir butunlik va tugallik hosil bo'lgan. Boshqacha qilib aytganda, irmoqlar azim daryoni hosil etganlaridek, O. Sharafiddinov kitobidagi katta-kichik lavhalar birlashib, yirik ilmiy asarni yuzaga keltirgan.

A. Qahhor shaxsi va ijodiga oid ilmiy asarlar teran tahlilga tortilgan mazkur monografiyada adib asarlarining o'ziga xosliklari, badiiyati, yozilish tarixi, mavjud variantlari haqida muhim, qiziqarli fikrlar bildirilgan. Muallif tanqidchilikda «Sarob», «Qo'shchinor», «Sinchalak», «Tobutdan tovush» asarlarini baholashda yo'l qo'yilgan jiddiy xatolarni dadillik bilan ochib tashlagan⁶³.

Shu bilan birga monografiyada ba'zi noaniqliklar, isbot talab faktlar ham mavjud. Bitta dalil: barcha Abdulla Qahhorni Qo'qonda tug'ilgan, deb hisoblar edi. Keng tarqalgan, mustahkam o'rnashgan bu fikrni A. Qahhorning o'zi ham «Ozgina o'zim haqimda» nomli maqolasida bildirgan: «Men 1907-yil kuzda chorshanba kuni — 17 sentabrda Qo'qonning Ko'mir bozori mahallasida tug'ilganman». Ozod Sharafiddinov esa o'z kitobining «Bolalik so'qmoqlari» qismida birovlarning esdaliklariga suyanib,

⁶³ *Mirzayev S.* Abdulla Qahhor. — «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1990, 1-son.

Abdulla Qahhorni Tojikistonning Asht qishlog'ida tug'ilgan, deydi.

* * *

Asarlari davr sinovidan o'tib, xalqimiz tomonidan nodir ma'naviy boylik sifatida qadrlangan Abdulla Qahhor 1907-yil 17-sentabrda Qo'qon shahrida temirchi oilasida dunyoga keldi. Davr qiyinchiliklari, og'ir hayot mashaqqatlarini boshidan kechirgan adib oilasi sargardon bo'lib, qishloqma-qishloq ko'chib yurgan.

Qahhor 1919–1924-yillarda boshlang'ich maktabda, so'ng Qo'qon pedagogika texnikumida ta'lim oladi. 1925-yilda Toshkentga kelib, «Qizil O'zbekiston» gazetasi va «Mushtum» jurnalida adabiy xodim bo'lib ishlaydi. 1926–1929-yillarda O'rta Osiyo Davlat universitetining ishchilar fakulteti (rabfak)da o'qiydi. 1930-yilda SAGU (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)ning pedagogika fakultetiga kiradi. So'ng O'zR FA Til va adabiyot institutining aspiranturasida ikki yil tahsil oladi.

Abdulla Qahhor 1934–1937-yillarda «Sovet adabiyoti» (hozirgi «Sharq yulduzi») jurnalida mas'ul kotib, 1938-yildan to 50-yillargacha O'zbekiston Davlat nashriyotida muharrir va tarjimon bo'lib ishlaydi. 1954-1956-yillarda O'zbekiston Yozuvchilar tashkilotining raisi vazifasini bajaradi. Davlat va jamoat ishlarini ijod bilan qo'shib olib borgan adib har ikki sohada ham yutuqlarga erishdi.

Abdulla Qahhor matbuotda 1927-yildan ko'rina boshlaydi. 20-yillarda «Qizil O'zbekiston», «Yangi Farg'ona» gazetalarida, «Mushtum» jurnalida «Nish», «Norin shilpiq», «Mavlon Kufur», «Yalangoyoq» taxalluslari bilan hajviy she'rlar («Sallatun», «Omin», «Eshonimiz», «Eshagim», «Eshonimning boshidan o'tganlari» kabi), felyetonlar («O'zing shifo ber», «Duoga shak yo'q», «Domla Mahmudjon maxdumning quvlanishi», «Bildirish» singari) e'lon qildirdi.

Abdulla Qahhor hikoya janrida juda katta muvaffaqiyatga erishdi. 30-yillarda o'zbek realistik hikoyachiligi ustalaridan

biri sifatida tanilgan adib bu janrda qariyb 40-yil ijod qildi. A. Qahhor bir maqolasida: «Men hikoyachilikni juda yaxshi ko‘raman va shu bilan birga, hamma vaqt qalamimning qayrog‘i, deb qaraganman»⁶⁴, — deb yozgan edi.

To‘g‘ri, A. Qahhorning ilk hikoyalarida nuqsonlar, badiiy zaifliklar mavjud. Ularga ritorika va bayonchilikka moyillik («Ikki qonun», «Yana oy qachon kuyadi»), jo‘nlik va oshkora tarafkashlik («Raqib»), asar g‘oyasini hikoyaning umumiy ruhidan keltirib chiqara bilmaslik («Olam yasharadi»), tilning obrazlilikini, sujetning ixchamliligini ta‘minlay olmaslik («Tangrining kulgisi») kabi kamchiliklar misol bo‘la oladi.

Abdulla Qahhor o‘z ijodiga o‘ta talabchanlik bilan tanqidiy yondashib, dastlabki asarlarida yo‘l qo‘ygan kamchiliklarini o‘z ustida qunt bilan ishlash, ustozlar ijodini, xususan, badiiy mahorat «sir»larini sinchiklab o‘rganish orqali yo‘qota boradi. Boshqacha qilib aytganda, adib hayot haqiqatini, odamlar xarakterini, ruhiyatini chuqur o‘rganish, A. Chexov va A. Qodiriy kabi buyuk yozuvchilar mahoratini ijodiy o‘zlashtirish bilan yetuk, go‘zal hikoyalar yaratish san‘atini egalladi. Adib: «Uslubda menga hech kim domla Chexovchalik ta‘sir ko‘rsatgan emas. Agar men uslubda biron darajada kamolotga erishgan bo‘lsam, buning uchun, shubhasiz, ustod Anton Pavlovichga qulluq qilaman»⁶⁵, — deb qayd etgandi.

Abdulla Qahhor 30-yillardayoq kichik hikoyachilikning katta ustasi sifatida mashhur edi. Uning bu davrda yozgan hikoyalarini mavzu jihatidan o‘tmish haqidagi («Bemor», «Anor», «O‘g‘ri», «Tomoshabog‘», «Millatchilar»), yangi voqelik to‘g‘risidagi («Maston», «Qanotsiz chittak», «San‘atkor», «Jonfig‘on», «Yillar», «Adabiyot muallimi») kabi ikki guruhga bo‘lish mumkin.

Abdulla Qahhor hikoyalari, mavzusidan qat‘i nazar, bir maqsadga — kishilarni ezgulik ruhida tarbiyalash, ularga estetik zavq berishga qaratilgan. Muhimi shundaki, adib hikoyalarida

⁶⁴ «O‘zbekiston madaniyati» gazetasi, 1957-yil, 2-yanvar.

⁶⁵ A. Qahhor. Ustod. — «Qizil O‘zbekiston» gazetasi, 1960-yil, 29-yanvar.

bu maqsadga nasihat qilish, bayon etish yoʻli bilan erishilmaydi. Balki obrazlar faoliyati, asarning umumiy ruhidan ustalik bilan keltirib chiqariladi.

Abdulla Qahhor kundalik oddiy voqealarni aks ettirish orqali katta badiiy umumlashmalar yaratadi. «Bemor» hikoyasida Sotiboldi ismli kambagʻalning kasal xotinini davolashga befoyda urinishi, oxir-oqibatda ayolning vafot etishi tasvirlangan. Adib ana shu fojiani tasvirlash asnosida Sotiboldi, norasida qizaloq, qoʻshni kampir kabilarning ichki dunyosi koʻrsatib beriladi. Hikoyada tasvirlanishicha, Sotiboldi doktorxona haqida aniq tasavvurga ham ega emas: «*Doktorxona deganda Sotiboldining koʻz oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 soʻmlik pul kelardi*». Qashshoqlik Sotiboldini doktorxona toʻgʻrisida oʻylashga ham qoʻymaydi.

«Oʻgʻri» hikoyasida Qobil boboning fojiasi — oʻgʻirlangan hoʻkizini topaman deb kattaroq baloga giriftor boʻlishi — amaldorlar tomonidan talanishi, xonavayron qilinishi obrazli ravishda tasvirlangan. Hikoyaga «Otning oʻlimi — itning bayrami» degan xalq maqoli epigraf qilib keltiriladi. Shuning oʻziyoq asarning yoʻnalishini belgilab bergan. Zero, hikoyada hoʻkizning oʻgʻirlanishidan ellikboshi, amin, yuzboshi, mingboshi singari amaldorlar manfaat koʻrganligi, amaldorlarning biri pora, ikkinchisi «suyunchi», uchinchisi «hadya», toʻrtinchisi cholning soʻnggi bisotini shilib olganligi ochib tashlangan. Hikoyada oʻgʻri obrazi keng maʼnoga va ramziy xarakterga ega. U xalq mulkini kuppa-kunduzi talovchi amaldorlarni anglatadi.

«Anor» hikoyasida tasvirlanishicha, Mullajon qozining bogʻida «.....anor daraxtlarida anor shigʻil, choynakday-choynakday boʻlib osilib yotgani» holda, uning qoʻshnisi Turobjonning boshqorongʻi boʻlgan xotini bir dona anorga zor. Turobjon bir qadoq anor sotib olishga qodir emas. Bu hol yigitni ruhan ezish bilan birga, eru xotin orasiga nizo soladi, oila totuvligini buzadi; hatto, sof vijdonli, halol yigit Turobjonni anor oʻgʻirlashga majbur etadi. Hikoyada ruhiy tahlil nihoyatda kuchli. Unda erning ham, xotinning ham ichki kechinmalari, ruhiyati mohirona aks ettirilgan.

«Tomoshabogʻ» hikoyasida ham oʻtmish voqeligi tasvirlangan. Unda mustamlakachilarning mahalliy aholini inson qatorida koʻrmaganliklari, ularni kamsitib turli shaklda qiynaganliklari ochib tashlangan. Hikoya gʻoyasi gazeta xabari tarzida berilgan «...sartlardan biri oʻzlariga sohiblik qilib turgan Rusiya toʻralarining istirohatgohlariga kirgan, yaʼni nihoyatda beodoblik qilgan...» tarzidagi jumlada ochiq ifodalangan.

Asarda tasvirlanishicha, kutilmaganda sogʻligʻi yomonlashgan Hamroqul qadoqchi mustamlakachi toʻralarning istirohat bogʻiga tasodifan kirib qoladi. Chunki bogʻ qorovuli Usta kulol (Stokgulov) qadoqchining oshnasi edi. Bundan xabar topgan chor ofitseri Hamroqul qadoqchini kaltaklaydi. Rus toʻralari bu oddiy insonning «Romanska» bogʻiga kirishini «nihoyatda beodoblik» va bogʻ qorovuli Stokgulovning mahalliy xalq vakiliga qilgan gʻamxoʻrligini «zoʻr ayb» deb hisoblaydilar. Har ikkala «aybdor»ni turmaga tashlaydilar. Hikoyada kinoya va pichingdan ustalik bilan foydalanilgan. Asarning «Tomoshabogʻ» deb atalishi ham bejiz emas.

A. Qahhorning oʻtmish haqidagi hikoyalari, ayniqsa, badiiy mahorat jihatidan ibratlidir. Ularda yozuvchi asar gʻoyasini gavdalandirishda obrazlarning xatti-harakatlarini asos qilib oladi va personajlar xarakterini ularning oʻz harakati, feʼl-atvori va tili vositasida ochadi. Natijada, hikoyalardagi obrazlarning har biri oʻziga xos xatti-harakati, xulq-atvori va tashqi koʻrinishi jihatidan bir-biridan ajralib, farq qilib turadi.

Adib hikoyalarida qarama-qarshi qoʻyish usulidan, hayotiy konflikt va psixologik tahlildan, jonli xalq tili boyliklaridan mahorat bilan foydalanadi. Asarning gʻoyaviy mazmunini tugal va ixcham sujet vositasida jozibali ifodalaydi. «Anor», «Bemor», «Oʻgʻri», «Tomoshabogʻ» kabi hikoyalarida yozuvchi voqeani toʻgʻridan-toʻgʻri tugundan boshlaydi. Bunda u voqeaning uzundan-uzoq tarixini bayon etib oʻtirmasdan, masalaning mohiyatini ochib beradigan xarakterli obraz va detallarni ishga soladi.

Shunday qilib, A. Qahhorning hikoyalari maqsadning aniqligi, sujetning siqiligi, kompozitsiyaning puxtaligi, xarakterlarning yorqinligi, psixologik tahlilning kuchliligi bilan

katta estetik ahamiyatga ega. Bu fazilatlar adibning zamonaviy mavzudagi hikoyalarida ham koʻzga yaqqol tashlanib turadi.

A. Qahhor zamonaviy mavzularda «Yillar», «Toʻy», «Nevara», «Qanotsiz chittak», «Jonfigʻon», «Koʻr koʻzning ochilishi», «Adabiyot muallimi», «Mirzo», «Mayiz yemagan xotin» singari yetuk hikoyalar yaratdi. Bu hikoyalarda yozuvchi oddiy kishilar obrazini yaratishda jiddiy yutuqqa erishdi. Qiyinchiliklardan tap tortmasdan oʻz oʻrtogʻini halokatdan saqlab qolgan Maston («Maston»), mehnatga yangicha munosabatda boʻlgan Obidjon («Roʻdapo»), halol mehnat tufayli toʻq va madaniy hayotga erishgan Orziqul («Yillar»), oʻz baxtini oʻz qoʻli bilan yaratgan haydovchi xotin («Jonfigʻon») singari ijobiy obrazlar ana shundan dalolat beradi.

A. Qahhor zamonaviy mavzudagi hikoyalarida hayotiy konfliktlarni dadil koʻtarib chiqadi, turmushimdagi illatlarni fosh qiladi, dumbul odamlar ustidan achchiq kuladi. Zotan, A. Qahhorning 30-yillardagi ijodining asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, unda ayrim shaxslar ongida saqlanib qolgan illatlarni qoralash fonida ajoyib insoniy fazilatlar targʻib qilinadi. Adib eski hayotni qoʻmsaydigan Hojibobolar («Yillar»), xotin-qizlarni mensimaydigan, ularga arzon buyum deb qaraydigan eshonbachchalar («Qizlar»), shilqim va sayoq oshiqlar («Qaygʻular»), turmushdan orqada qolgan kishilar («Mirzo»), ishyoqmas, takasaltanglar («Jonfigʻon»), oʻz kasbini puxta egallab olmagan ziyolilar («Adabiyot muallimi», «Sanʼatkor»), ikkiyuzlamachi, laganbardorlar («Munofiq»), oʻzi biron foydali ish qilmaydigan, ammo ish qilayotgan odamlarga xalal beradigan igʻvogarlar («Bek») obrazlarini yaratish orqali hayotdagi illatlarni beayov fosh etadi.

Yozuvchining zamonaviy mavzulardagi koʻpgina hikoyalarida yangilik bilan eskilik oʻrtasidagi hayot-mamot kurashi tasvirlangan va yorqin xarakterlar yaratilgan. «Mayiz yemagan xotin» hikoyasida yangilikning dushmani boʻlgan mulla Norqoʻzining satirik obrazi ustalik bilan chizilgan. «*Mulla Norqoʻzi har kuni bozordan qaytib samovarga chiqadi va koʻngli tortgan odamlarni atrofiga toʻplab, yarim kechagacha shariatdan yuz oʻgʻirgan xotinlar toʻgʻrisida vaysab oʻtiradi; baʼzan panjasini*

yozib o'zi bilgan oilalarni sanab chiqadi... Ochiq xotin-qizlarning har bir harakatidan mulla Norqo'zi buzuqlikka dalolat qiladigan talay belgilar topadi. «Yetti qavat parda ichida» o'tiradigan o'z xotini esa bular qarshisida ko'ziga farishta bo'lib ko'rinadi; namoz o'qiydi, to'pig'idan yuqorisini ovrat hisoblab, jiyakli ishton kiyadi...»

Hikoyada yozuvchi mulla Norqo'zi xarakterini ochishda o'tkir kinoyadan ustalik bilan foydalangan. Hikoya voqeasi kutilmagan joyda, ya'ni mulla Norqo'zi xotining o'ynash bilan qo'lga tushishi manzarasi tasviri bilan tugaydi. Bu yechim yozuvchining oz gapirib, ko'p ma'no anglatishga, «so'zsiz manzara» yaratishga mohirligidan guvohlik beradi. Hikoya oxirida ikkinchi darajali bir personaj: «Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan», — deya asar voqearini yakunlaydi. Bu hikoyada hech qanday g'ayritabiiylik va ortiqchalik yo'q. Unda har bir obraz, har bir detal va jumlaning o'z o'rni va o'z vazifasi bor.

Qisqasi, A. Qahhor 30-yillarda ko'plab sara hikoyalar yaratdi. Adib 30-yillarda badiiy ijod (jumladan, hikoyachilik) sohasida erishgan yutuqlarini ikkinchi jahon urushi va urushdan so'nggi davrlarda yanada mustahkamladi.

A. Qahhor urush yillarida, ayniqsa, hikoya janrida barakali ijod etdi. «Asror bobo», «Xotinlar», «Botirali», «Ko'k konvert», «Sep», «Qizil konvert» singari hikoyalar yozib, front ortidagi kishilarning chidami, irodasi, mehru oqibatini jonli timsollar vositasida mahorat bilan tasvirlab berdi. Bu hikoyalarning mavzu va g'oyasigina emas, balki shakli-kompozitsiyasi ham davr ruhiga muvofiqdir. Chunonchi, bu hikoyalarda xat shakliga bir necha bor murojaat qilingan. Hikoya kompozitsiyasi jangchining o'z yoriga yoki qizning frontdagi yigitiga yo'llagan xati asosiga qurilgan. Bu asarlarda yozuvchi voqeadan voqea chiqarish yo'li bilan ixcham sujet yaratadi: hayot haqiqatini ta'sirli qilib ochib beradi.

Adib «Botirali», «Ko'k konvert», «Qizil konvert» hikoyalari bosqinchilarga qarshi mardona jang qilgan oddiy o'zbek askarlari obrazlarini yaratdi. «Asror bobo», «Xotinlar», «Sep» hikoyalari esa front orqasidagi fidokor kishilar obrazlarini tasvirladi. Ayniqsa, A. Qahhor o'sha davr ayollari obrazini yaratishda katta mahorat ko'rsatdi. O'z halol mehnati tufayli katta obro'ga, izzat-ikromga

sazovor bo'lgan Sobiraxon («Xotinlar»), o'q yomg'iriga chap berib, dahshatli jang maydonidan yarador jangchilarni eson-omon xavfsiz joyga olib chiqqan Latofatxon («Ko'k konvert»), yuqori hosil olishga butun kuch-qudratini safarbar etgan paxtakor qiz Shahriniso («Sep») obrazlari ana shundan dalolat beradi.

A. Qahhorning «Asror bobo» hikoyasidagi bosh qahramon Asror bobo urush yillarida front orqasida fidoyilik namunasini ko'rsatgan oddiy kishilar vakilidir. Asror bobo — sabotli va mustahkam irodali kishi. U inson ko'nglini ko'tarish, unga ishonch solish har narsadan muhim ekanligini yaxshi biladi. Shuning uchun ham so'lim bir joyda choyxona ochib, uni targ'ibot o'chog'iga aylantiradi. Yozuvchi Asror boboning ma'naviy qiyofasini ochishda uning o'g'li Yodgordan qora xat kelishi voqeasidan juda o'rinli foydalangan. Ota o'g'lining o'limi haqidagi xabardan qattiq eziladi. Biroq u o'zidan ham ko'ra ko'proq kampirini o'ylaydi. Bu mudhish xabarni eshitsa, kampiri chiday olmasligidan xavotirlanib, qora xatni ayoliga bildirmaydi. Buning ustiga, o'zini hech narsadan xabari yo'qday, quvnoq ko'rsatishga urinadi. Hikoyadagi Haydar ota va kampir obrazlari ham asar g'oyasini ochishda bevosita ishtirok etadi.

Asror bobo xarakteriga xos bo'lgan ezgu xislatlarni «Botirali» hikoyasidagi Xolbotir ota obrazida ham ko'rish mumkin. Xolbotir ota vazmin tabiatli, chuqur mulohazali, mehnatkash keksalarimizning jonli obrazi bo'lib, uning so'zlaridan nuroniy qariyalarimizga xos bo'lgan donishmandlik bo'rtib turadi. U kampiriga qarab: *«Endi men senga aytsam, duo qilaver, ko'p qatorida omon bo'lsin degin. Shaytonning gapiga kirib yengillik qilish kerak emas. Yosh bolaning quvvati ikki oyog'ida bo'ladi — yurib, yugurib charchamaydi; yigitning quvvati belida bo'ladi — mehnat qilib charchamaydi; qarilarning quvvati qayerida bo'ladi? — Dilida bo'ladi. Hech kim bardosh bera olmaydigan g'amga qari odam bardosh beradi. Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r deyishadi. Sen shunaqa qilib o'tirsang, yosh-yalanglar nima qiladi? Xudo ko'rsatmasin, biron xunuk xabar kelganda ham sen yosh-yalangni bosishing kerak»*, — deydi.

Xullas, A. Qahhorning urush yillarida yozilgan hikoyalarda turli-tuman fe'li kishilarning ishonarli va hayotiy obrazlari yaratildi. Bu an'anani yozuvchi urushdan so'nggi davrda ham davom ettirdi. Aytish kerakki, A. Qahhor urushdan so'nggi yillarda hikoyachilik bilan kamroq shug'ullandi. Buni yozuvchining o'zi ham: «Men keyingi bir necha yil davomida qalamimni dramaturgiyada sinashga urinib, hikoyachilikdan uzoqlashib qolgan edim»,— deya e'tirof etadi («O'zbekiston madaniyati» gazetasi, 1957-yil 2-yanvar).

A. Qahhor urushdan keyingi yillarda «Kampirlar sim qoqdi», «Hamqishloqlar», «Krovat», «Kartina», «Ming bir jon», «To'yda a'za», «Nurli cho'qqilar» singari hikoyalar yaratdi. Bu hikoyalarning sifati har xil. Ulardan «Kampirlar sim qoqdi», «To'yda aza», «Ming bir jon» asarlari hikoyachiligimizning katta yutug'idir.

A. Qahhor hayot haqiqatini aks ettirishda «To'yda aza» hikoyasida yuksak mahorat namunasini ko'rsatgan. Hikoyada axloq-odob muammosi dotsent Muxtorxon Mansurovning o'z yoshiga yarashmaydigan bachkana harakatlarini fosh etish asosida ustalik bilan yoritilgan. Asar Muxtorxon domlanning el orasidagi obro'si, uning odamoxunligi, kamtarligi va dilkashligini ta'riflash bilan boshlanadi. Bu o'rinda yozuvchi o'quvchida Muxtorxon domlanning ajoyib fazilatlar egasi bo'lgan hurmatli bir kishi ekanligiga ishonch hosil qildiradi. Lekin ko'p o'tmay mahallada Muxtorxon domla uylanarmish, degan gap tarqaladi. Bu fikr hammaga ma'qul tushadi. Chunki «*Domla bundan uch yil burun beva qolib, unga goh singlisi, goh uzatgan qizi qarab yurar edi*». «*Hech kim qarigan chog'ida juftidan qolmasin, osonmi, kishi nima bo'lishini bilmaydi, bosh yostiqa tegishi bor... Qari odamga mahram kerak...*» Ana shunday mulohazalarga ko'ra, mahalla ahli «*domla otaxonimiz edilar, kelinimiz bizga onaxon bo'ladilar*», deb to'yni o'zlari ko'plashib o'tkazmoqchi bo'ladilar. Biroq ana shu vaqtda kutilmagan hodisa ro'y beradi. Ilgari o'z yoshiga yarasha chiroyli soqol qo'yib yurgan va mahalladoshlari bilan salomlashmay o'tmaydigan domla birdan o'zgarib, soqolini tag-tugi bilan qirdirib tashlaydi. Endi u «chamanda gul» do'ppi

kiyib yuradigan va odamlarni chetlab o'tadigan bo'lib qoladi. Bu hol mahalla ahlini ranjitadi. Ba'zi birovlarini esa tashvishga solib qo'yadi. Hademay domla bundan ham zo'rroq «hunarlar» chiqara boshlaydi: yosh ko'rinay deb sochini bo'yatadi, zo'r bo'lay deb pivoxonaga borib, pivo bilan aroqni aralashtirib ichadi.

Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, domla o'z talabasi — yigirma yoshli bir juvonga uylanishga ahd qilgan ekan. Hikoyada yozuvchi qarigan chog'ida ayniy boshlagan Muxtorxon domlani qiliqlarini fosh qila borar ekan, ayni vaqtda qari cholga turmushga chiqishga rozilik berib, nomunosib yo'lga qadam qo'ygan kelinning qiyofasini ham ustalik bilan tasvirlaydi:

To'yga yaqin qolganda kelin ko'chaning boshidagi atelega ko'ylak buyurgani kelgan ekan, nima bo'lib bundan xabar topgan ayollar ko'rgani borishdi. Kelin, darhaqiqat, yosh, xuddi qiziqchilikka semirganday yum-yumaloq, egnida qizil ko'ylak, boshida popushakning tojiga o'xshagan, lekin qizil shlyapa, qo'lidagi sumkasi, oyog'idagi poshnasi bir qarich tuflisi ham qizil. Uni adovat va nafrat bilan boshdan-oyoq kuzatgan ayollarning biri burilib, ateledan chiqib ketar ekan:

— Xo'rozqandga o'xshamay o'! — dedi.

— Qarigan chog'ida xo'rozqand yalamay domla ham o'lsin!
— dedi yana biri.

Muxtorxon domla to'ydan keyin ham tubanlashishda davom etadi: behuda urinib, o'zini yosh va baquvvatday ko'rsatmoqchi bo'ladi. Ommadan butunlay ajralib qoladi. Kelin esa ko'p vaqt o'tmay kurortga borishni qo'msab qoladi. Domla yugurib-elib yosh kelinga putyovka topadi. Uning zebu-ziynat va latta-puttaga to'la chamadonlarini ko'tarib chopadi va nihoyat, zo'riqib o'ladi. «*Ertasiga domlani ko'mish marosimi bo'ldi. Marosimda mahalladan odam ko'p qatnashmadi, aftidan, domla ko'p odamning qalbida bundan bir oy oldin o'lgan, ko'plar o'sha to'yni domlani janozasi hisoblashgan edi*». Bu jumlar hikoyaning yechimini tashkil qiladi. Ayni chog'da asarning asosiy g'oyasini ham ifodalaydi, ya'ni bu hikoya orqali adib xalqning

fikri, ezgu urf-odatları va yaxshi an'anaları bilan hisoblashmay, o'ziga nomunosib harakat qilgan har qanday kishi oxir-oqibatda xalq la'natiga uchraydi, degan g'oyani olg'a suradi.

«To'yda aza» hikoyasi — badiiy jihatdan ham yetuk, original. Asar tili — nihoyatda jozibali va obrazli. Bu hikoya haqida moskvalik hajvechi Leonid Lench quyidagilarni aytgan: «A. Qahhor o'z qahramonlarining ayanchli taqdiridan kitobxonni kulishga majbur qiladi. Insonning o'limi haqida kulgili qilib hikoya yozish nihoyatda murakkab. Bu ish faqat Chexovning qo'lidan kelar edi; fransuzlar eplashar edi. Bizda hozir buning uddasidan chiqadiganlar kam. Qarangki, Abdulla Qahhor shunga muvaffaq bo'libdi. Kichik bir hikoyada siyqasi chiqib ketgan o'lim voqeasi yangicha hayotiy bo'yoqlar bilan yarqirab, jilolanib turibdi»⁶⁶.

A. Qahhor bu davrda o'tmish mavzusida ham ajoyib asarlar yaratdi. Uning «Dahshat» hikoyasida ayollarning o'tmishdagi huquqsizligi, xoru zorligi, mudhish taqdiri mahorat bilan ko'rsatilgan. Hikoyada tasvirlangan dodhoning kichik xotini Unsin zolim er changalidan qutilish, ota-ona quchog'iga qaytib borish uchun uning dahshatli shartini bajarishga rozi bo'ladi: zulmat ichidagi qo'rqinchli tunda qabristonga borib choy qaynatib, choy damlab kelishdek og'ir vazifani bajarishni o'z zimmasiga oladi. Chunki «*tiriklar go'ristoni bo'lgan bu dargohning dahshati oldida o'liklar go'ristonining dahshati unga dahshat ko'rinmas*» edi. Unsin ana shu mudhish shartni bajarib qaytishda yuragi yorilib halok bo'ladi. Hikoyada johil dodho xonadonidagi tutqin hayot qabriston zulmatidan ham beshbattar dahshatli ekani mukammal badiiy shaklda yorqin aks ettirilgan.

Abdulla Qahhor — realistik hikoyachilikning katta va mohir ustasi. O'zbek hikoyachiligi taraqqiyotida uning hissasi g'oyat katta.

Abdulla Qahhor qissa va roman janrlarida ham samarali ijod qilgan. «O'tbosar», «Qotilning tug'ilishi», «Zilzila», «Dardaqdan chiqqan qahramon», «Oltin yulduz», «Sinchalak», «O'tmishdan ertaklar», «Muhabbat» nomli qissalar A.Qahhor

⁶⁶ Mahorat maktabi. — T.: O'zdamnashr, 1962, 155-bet.

qalamiga mansub. Bu asarlarning mavzulari rang-barang. Adib qissadan qissaga ijodiy o'sa borgan.

Abdulla Qahhorning «Dardaqdan chiqqan qahramon» (1942) va «Oltin yulduz» (1944) qissalarida fashizmga qarshi urush davridagi jangovar hayot tasvirlangan. Jangchilarning frontdagi bahodirliklari, xususan, o'zbek xalqi orasidan yetishib chiqqan qahramonlarning jangovar hayoti hikoya qilingan. Har ikkala qissadagi bosh qahramonlar Qo'chqor Turdiyev («Dardaqdan chiqqan qahramon») ham, Ahmadjon Shukurov («Oltin yulduz») ham aniq prototiplar asosida yaratilgan.

«Oltin yulduz» qissasi — «Dardaqdan chiqqan qahramon» asariga qaraganda g'oyaviy-badiiy tomondan ancha baquvvat. «Oltin yulduz» qissasining voqeasi oddiy dehqon yigit Ahmadjon Shukurovning armiya safiga xizmatga chaqirilishidan boshlanib, uning fashist bosqinchilarga qarshi mardona kurashib, qahramon unvoniga sazovor bo'lganini tasvirlash bilan tugaydi. Asar sujeti davomida Ahmadjon Shukurovning xarakteri ochila boradi. Chunki yozuvchi bosh qahramon obrazini tadrijiy taraqqiyotda tasvirlagan.

Qissa qahramoni Ahmadjon Shukurovda o'zbek askarlariga xos ibratli xislatlar mujassamlashgan. Bu xislatlar qahramonning harakat va so'zlaridan yaqqol bilinadi. Ahmadjonda dushmanga nafrat, do'stga sadoqat, insonparvarlik tuyg'ulari kuchli. Ahmadjon o'zi yaralangan bo'lishiga qaramay, yarador do'stini qutqarishga shoshiladi. Qissada Ahmadjon Shukurovdan tashqari Petka Uxov, Ivan Samuxin, Filatov kabi jangchi obrazlari ham yaratilgan. Lekin «Oltin yulduz» qissasida ba'zi personajlarning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari chuqur yoritilmagan.

Abdulla Qahhor, ayniqsa, urushdan so'nggi davrda qissa janrida katta yutuqqa erishdi. «Sinchalak» (1958), «O'tmishdan ertaklar» (1964), «Muhabbat» (1967) qissalari biri-biridan sara asarlardir.

«Sinchalak» qissasida qishloq kishilarining 50-yillarning ikkinchi yarmidagi hayoti tasvirlangan. Xotin-qizlarning ma'naviy jihatdan o'sib, katta kuchga aylanganligi, yangi sifatga ega bo'lganligi mahorat bilan ko'rsatilgan. Asarning

bosh qahramoni Saida — pok qalbli inson, qiyinchiliklardan qoʻrqmaydigan, dadil va toʻgʻrisoʻz tashkilotchi. Saidaning maʼnaviy qiyofasi asardagi voqealar, toʻqnashuvlar davomida ochila boradi.

Qissada tasvirlanishicha, Saida tuman markazidan «Boʻston» jamoa xoʻjaligiga ishga yuboriladi. Xoʻjalik raisi Qalandarov esa birinchi uchrashuvdayoq Saidani pisand qilmaydi. Natijada, ilgʻor jamoa xoʻjaligining «soyada oʻsgan raisi» Qalandarov bilan partkom kotibasi Saida Aliyeva oʻrtasida nizo kelib chiqadi. Yozuvchi bu nizo rivojini teran tasvirlash orqali asardagi dramatismni kuchaytirib, obrazlarning maʼnaviy qiyofalarini, feʼl-atvorini, ezgulik bilan xudbinlik oʻrtasidagi kurashni, jumladan, kamtarlik bilan manmanlik, adolat bilan adolatsizlik oʻrtasidagi tub farqni mohirlik bilan ochib beradi.

Saida birinchi kunlardan boshlab koʻpgina ezgu tadbirlarni amalga oshirib, koʻpchilikning hurmatiga sazovor boʻladi. Hatto, avvallari uni mensimay sinchalak deb kamsitgan Qalandarov ham oxir-oqibatda Saidaga tan beradi: «*Kichkina, nimjon boʻlsang ham osmonni koʻtargulik quvvating, gʻayrating bor ekan*», — deydi. Asarda A. Qahhor Saidaning ijtimoiy faoliyatini koʻrsatish bilan birga, uning shaxsiy hayotini, ichki kechinmalarini, ikkilanish va iztiroblarini ham yorqin tasvirlaydi, obraz xarakterining chiniqish jarayonini yorqin aks ettiradi.

Qissaning asosiy qahramonlaridan yana biri — Qalandarov. Bu obraz ham ustalik bilan yaratilgan. Adib Qalandarovning ishbilarmonligini, jamoa mulkini koʻz qorachigʻiday asrashini, soddaligini koʻrsatish bilan birga, undagi shuhratparastlik, manmanlik, oʻjarlik, intizomga boʻysunmaslik, tanqidni yoqtirmaslik, xotin-qizlarni mensimaslik kabi salbiy belgilarni ham tasvirlaydi. Natijada, Qalandarov obrazi oʻquvchi koʻz oldida haqiqiy jonli odamday gavdalanadi.

Yozuvchi asarda ruhiyat tahlili imkoniyatlaridan unumli foydalangan. Saidaning rais bilan toʻqnashuvi, Aliboboning qamoqdan kelgach, qizi Karima bilan uchrashuvi, Saida bilan Qalandarovning oʻgʻli Kozimbek oʻrtasidagi sevgi

munosabatlari, Hurinisoning mehmon kutishi tasvirlangan o‘rinlarni ana shu san‘atning yorqin namunalari desa bo‘ladi.

«Sinchalak» yumorga, hajviy detallarga, so‘z o‘yinlariga, chuqur mantiqli ixcham jummalarga va obrazli iboralarga serob. Asarda «Birov gapni yog‘lab gapiradi, birov tikanak bog‘lab gapiradi», «Odamning chiqiti bo‘lmaydi», «Gapingiz gapga o‘xshamaydi, og‘zingiz gapdan bo‘shamaydi», «Eshonning yuzi so‘rib tashlangan husayni uzumga o‘xshardi» kabi sermazzmun, obrazli va hikmatli jumlar ko‘p.

Asarda milliy xususiyatlar, milliy xarakter belgilari tasviri ham me‘yorida. Bunda yozuvchi folklor materiallarini o‘rinli qo‘llagan. Qalandarovning xarakterini ochishda, ilmsizlik va manmanlik uni mo‘rt qilib qo‘yganini ko‘rsatishda yozuvchi xalq og‘zaki ijodidan olingan quyidagi latifani mohirlik bilan ishlatgan: *«Qadim zamonda bir podshoh o‘ladigan bo‘libdi-yu, dunyodagi hamma bilimlarni bilib o‘lgisi kelibdi. Olimlar dunyodagi hamma ilmlarning qaymog‘ini olishgan ekan, bir tuya kitob bo‘libdi. Podshoh bu kitoblarning ham qaymog‘ini talab qilibdi. Olimlar qaymoqning qaymog‘ini olishgan ekan, bir eshak kitob bo‘libdi. Podshoh bir eshak kitobdan bitta kitob qildiribdi. Lekin shuni ham o‘qiy olmay o‘lib ketgan ekan. Qalandarovga mana shunaqa kitob bo‘lsa».*

«Sinchalak» qissasiga xos ko‘pgina fazilatlar, xususan, badiiy mahoratga doir sifatlar «O‘tmishdan ertaklar» asarida ham ko‘zga yaqqol tashlanib turadi.

Yozuvchining «O‘tmishdan ertaklar» qissasi — avtobiografik asar. U xotiranoma janrida yozilgan. Qissaning bosh qahramoni Abdulla Qahhorning o‘zi. Asarda asosiy e‘tibor yozuvchining bolalik va o‘smirlik chog‘larini ko‘rsatishga, yosh Abdullaning turmush qiyinchiliklari ostida toblanib, chiniqib borganligini hikoya qilishga qaratilgan. Shunisi muhimki, qissada bosh qahramonning tarjimai holi xalqimizning o‘sha davrdagi hayoti bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlangan. Shunga ko‘ra, asarda davr ruhi bo‘rtib turadi, xalq hayoti aniq va juda ta’sirli qilib ifodalangan. Asarda o‘sha davr yurt hayotidagi fojialar, dahshatli voqealar ham, ibratli ishlar va otabobolarimizga xos fazilatlar ham yorqin tasvirlangan. Bosh qahramon Abdulla obrazi bilan birga, uning otasi va onasi

obrazi, shuningdek, Valixon so‘fi, To‘raqul Vofurush, Babar, Muhammadjon qori, Sarvinisa singari personajlar jonli va jozibador qilib yaratilgan.

Asar sujeti hikoyalar tizmasi tartibida berilgan. Shunga ko‘ra qissadagi hikoyalar ichki mantiq jihatidan kompozitsion markaz bilan mahkam bog‘langan bo‘lsa-da, ma‘lum darajada mustaqillikka ham ega. «O‘tmishdan ertaklar» yumorga, hajviy unsurlarga boy. Unda ortiqcha tasvirlar yo‘q; yozuvchi fikrini doimo siqiy va obrazli qilib ifodalaydi. Qissada «*Yuzboshi yurtning boshiga kelgan ko‘rgilikni qoshiq qilib, xalqning qonini ichayapti*», «*Ochlik bo‘lganda dehqon kelisining kiri, tegirmonchi do‘ppisining changi bilan bo‘lsa ham nariroqqa borib oladi, lekin kosibga qiyin*», «*Yarim so‘mga tuyaning ko‘ziday zog‘ora non olib berardi*» singari obrazli jumlalar ko‘p.

Qissada yozuvchi xalq qo‘shiqalaridan, matal va latifalaridan o‘ziga xos mahorat bilan foydalangan. Asarda beayb qamalgan Madraim tilidan berilgan quyidagi xalq qo‘shig‘i shu obrazning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini ochishga bevosita xizmat qilgan:

*Osmondagi parrandalar borib aytinglar,
Farzandingiz Qo‘qondagi «oq uyda» denglar.
Sim-sim dedim, simlar dedim, simlar qo‘limda,
Zarra gunoh menda bo‘lsa, qilich bo‘ynimda...*

Qisqasi, «O‘tmishdan ertaklar» asarining fazilatlarini ko‘p. U tom ma‘nodagi realistik asardir. Unda hayot haqiqati nihoyatda aniq va ta’sirli, ravon va qiziqarli qilib ko‘rsatilgan.

Abdulla Qahhorning so‘nggi qissasi «Muhabbat» deb ataladi. Asarda Anvar va Muhayyo nomli ikki yosh yurakning otashin muhabbati, buloq suvidek toza, quyosh nuridek pok sevgisi hayajon bilan hikoya qilingan. To‘g‘ri, yuzaki qaraganda, bu asar ba’zi kishilarga faqat achchiq muhabbat qissasigina bo‘lib tuyulishi mumkin. Aslida esa asar mazmuni — teran. Unda ikki qalbning sevgi sarguzashti asosida hayotdagi past-balandliklar, yaxshi va yomonliklar, inson xarakterining murakkabligi, yoshlar tafakkur dunyosining kengligi va boyligi ochib berilgan. Sof sevgi va insoniy burch to‘g‘risidagi, poklik

va halollik haqidagi chuqur mazmun go‘zal shaklda ifodalaniib, haqiqiy insoniylik ulug‘langan.

Qissada Anvar, Muhayyo, Muattar, Naimjon, Rahimjon singari obrazlar hozirgi zamon yoshlariga xos xususiyatlarga ega ekanligi ta’sirli ko‘rsatilgan. Asarda ko‘rsatilishicha, shaharning mashhur shifokori, ajoyib inson Murod Ali vafot etgach, uning singlisi Marg‘uba akasidan qolgan katta boylikka ega bo‘lish niyatida qabih ishlarga qo‘l uradi. Murod Alining yakkayu yagona farzandi Anvarga o‘zining o‘gay qizi Muattarni berib, merosxo‘r Anvarning oyog‘iga kishan solmoqchi bo‘ladi. Biroq Anvar ammasi Marg‘uba ko‘rsatgan yo‘ldan bormaydi: Muattar bilan turmush qurishga rozi bo‘lmaydi. Marg‘uba esa o‘z niyatiga yetish yo‘lida har qanday pastkashlikdan qaytmaydi: Anvarni o‘z hovlisidan haydab, uni ko‘cha-ko‘yda sarson-sargardon kezishga majbur qiladi. Gunohsiz juvon Muhayyoni yomonotliqqa chiqarish uchun tuhmat va ig‘voni ishga soladi. Uni asossiz holda buzuq deb sharmanda qiladi. Lekin Anvar bilan Muhayyoning sof muhabbatiga hech narsa: katta boylik ham, eski urf-odatlar ham to‘siq bo‘la olmaydi. Asar voqeasi ikki sevishtan yoshning Muattar, Hakimjon, Naimjon kabi yaxshi niyatli pok kishilar yordamida murodu maqsadlariga yetganliklarini hikoya qilish bilan tugaydi.

«Muhabbat» qissasining ishontirish quvvati juda kuchli. Chunki yozuvchi barcha obrazlarning harakatini, yurish-turishini, fe‘l-atvorini, o‘y-xayollarini mantiqan asoslashga va tabiiy qilib ifodalashga erishgan. Xarakter yaratishda, asar g‘oyasini ochishda ruhiyat tahlili va til imkoniyatlaridan mohirona foydalangan. «Muhabbat» qissasining sujeti qiziqarli. Asardagi voqealar bir-biri bilan chambarchas bog‘langan. Bu voqealar chiroyli kompozitsiya doirasida rivojlanib boradi. Adib obrazlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni tasvirlash, yorqin hayotiy manzaralar yaratish, voqealar halqasidan mustahkam sujet zanjirini yasash orqali asarning asosiy sujet yo‘nalishini vujudga keltirgan. Shu tariqa mazmun va shakl birligi, mukammalligiga erishgan.

A. Qahhorning «Sarob» va «Qo‘shchinor chiroqlari» romanlarida XX asrning 20–30-yillarida yuz bergan voqealar

tasvirlangan. «Sarob» — o‘zbek adabiyotidagi davr voqeligi tasviriga bag‘ishlangan birinchi roman. Unda jamiyatda 20-yillarning oxirlarida bo‘lib o‘tgan mafkuraviy kurash tasvirlangan.

Ma‘lumki, A. Qahhor 1930-yilda «Sarob» romanini yozishga kirishgan va uni 27 yoshida 1934-yilda yozib tugatgan. Asar 1937-yilda nashr etilgan. Demak, roman shaxsga sig‘inish avj olayotgan davrda yaratilgan. Binobarin, yosh adib o‘sha mash‘um davr talablariga bo‘ysunishga majbur bo‘lgan. «Sarob» haqida so‘z yuritilganda ana shu holat nazarga olinsa, masala to‘g‘ri yechilishi mumkin. «Sarob» o‘zi yaratilgan notinch yillar ruhiga mos va hamohang asardir.

Romanda O‘zbekistonni mustamlakachilik kishanlaridan ozod bo‘lishini orzu qilgan va shu orzuni amalga oshirish yo‘lida baqadri hol kurashgan ziyolilar hayoti aks ettirilgan. Yosh yozuvchi Rahimjon Saidiyning milliy mustaqillik uchun kurashuvchilarning yashirin tashkilotiga a‘zo bo‘lishi va uning topshirig‘ini bajarish yo‘lidagi xatti-harakatlari, oxir-oqibatda halokatga yo‘liqishi roman sujetining asosini tashkil etadi. Asarda tasvirlanishicha, Saidiy soxta shon-shuhrat va boylik orqasidan quvib tuzoqqa ilinadi. Yashirin tashkilot rahbarlaridan biri bo‘lgan — Salimxonning singlisi Munisxonni sevib qoladi. Saidiy Munisxonga intilgani hamda shon-shuhrat va boylikka hirs qo‘ygani sari tuzoqqa tobora qattiq bog‘lana boradi. Natijada, u yashirin tashkilot rahbarlari qo‘lida qo‘g‘irchoq bo‘lib qoladi. Ularning topshirig‘iga binoan mafkura sohasida «aksilinqilobiy» harakatlar qiladi. Voqelikni buzib aks ettiruvchi hikoyalar yozadi. Universitetni tashlab ketadi, komsomol safidan chiqadi. O‘zi sevmagan holda Soraxonga uylanib, yashirin tashkilot boshlig‘i Murodxo‘jaga ichkuyov bo‘ladi. Saidiyning yashirin tashkilot manfaati yo‘lida qilgan barcha harakatlari muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Saidiyning hayoti fojia bilan tugaydi.

«Sarob» romanida asosiy obraz Saidiy bilan birga Murodxo‘ja domla, shahar maorif bo‘limining mudiri Salimxon, adabiyotshunos Abbosxon, tergovchi Mirza Muhiddin, go‘zal va baxtsiz qiz Munisxon, befarosat va sovuq

kelin Soraxon, jurnalist Yoqubjon, savdogar Muxtorxon kabi timsollar ham yaratilgan. Yozuvchi bu obrazlarning har birini o'ziga xos xarakteri, ichki-tashqi dunyosi, ruhiyati, yurish-turishi, maqsadu niyatlarini yorqin aks ettirgan. Ayniqsa, Murodxo'ja domla xarakteri jonli va to'laqonli qilib chizilgan. Domla tashqi ko'rinishdan sodda va beozor odamga o'xshasada, aslida qo'y terisiga o'ralgan bo'ri, hiylakor bir shaxs. «Murodxo'ja o'zining yurishi bilangina emas, yana birmuncha sifatleri bilan ham o'rdakka o'xshardi. O'rdakning uch xislati bor: havoda uchadi, yerda yuradi, suvda suzadi. Domla maktabda muallim, qishloqda yer egasi, mehmonxonada, garchi oshkora bo'lmasa ham savdogar».

Yozuvchi obraz yaratishda turli tasviriy vositalardan, psixologik tahlil san'ati imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan. Masalan, Saidiy va Munisxon muhabbati o'sha muhitning aybi bilan chilparchin bo'lgach, bu ikki yosh o'z xohish-istaklariga qarshi ish tutishga majbur bo'ladi: sevgan kishisidan nuqson, sevmagan odamidan fazilat izlashga urinadi. Bu ruhiy holatni adib ustalik bilan quyidagicha tasvirlaydi: *«Saidiyning ham rangi ketgan, chunki u ham bir necha haftadan beri, Munisxon singari, shu qiyin ishni qilar — Munisxonning fazilatlaridan nuqson yasar edi. Ikkovining farqi shundaki, Munisxon o'zini alday olmagan — fazilatdan nuqson va nuqsondan fazilat yasashdan ojiz qolgan minutlarida yig'lardi, Saidiy esa ichardi...»*

«Sarob» romanining kompozitsiyasi tugal va yaxlit sujet asosiga qurilgan. Unda ortiqcha voqea va keraksiz obraz yo'q. Bu hol, ayniqsa, romanning ikkinchi nashrida yaqqol ko'rinadi. Darhaqiqat, birinchi nashrda (1937) ba'zi ortiqcha o'rinlar, asosiy sujet yo'nalishi bilan mustahkam bog'lanmagan ayrim epizodlar va yuzaki tasvirlar uchrar edi. Ikkinchi nashr (1957)da sujet birmuncha ixchamlashtirilib, uning jozibadorligi va ta'sir kuchi orttirildi. Asarning birinchi bo'limidagi 5, 9, 35, ikkinchi bo'limidagi 7, 12-boblar yangi nashrga kiritilmadi. 14, 15-boblar esa qisqartirilib, bir bob qilib berildi. Shu bilan birga, asar drammatizmi kuchaytirilib, konflikt keskinlashtirildi. Bundan tashqari, asarning ba'zi sahifalarida muallif nutqi ham, personajlar tili ham qaytadan ishlanib, yanada pishitildi. Biroq

matbuotda ko'rsatilganidek, keyingi nashrlarda (1957, 1967) ayrim muvaffaqiyatsiz tuzatishlar, asossiz qisqartirish va o'rsinsiz o'zgartishlar ham mavjud⁶⁷.

«Sarob» romaniga badiiy mahorat jihatidan jiddiy e'tiroz yo'q: u go'zal, o'qishli qilib yozilgan.

1947-yilda A. Qahhor «Qo'shchinor» romanini nashr ettirdi. Roman xalq tarixining muhim va xarakterli bir bosqichini aks ettirishga bag'ishlangan edi. Yozuvchi qo'l urgan mavzuni chuqur o'rgangan, asardagi obrazlarni kerakli estetik yuk bilan ta'minlangan bo'lishiga qaramay, badiiy asarga sotsiologik yondashishga odatlangan sho'ro tanqidchiligi uni nayza ko'tarib qabul qildi. Ish shu darajaga yetdiki, muallifni davr voqeligi va kolxozlashtirish mohiyatini atay buzib ko'rsatganlikda aybladilar. Shunda yozuvchi «Qo'shchinor»ni adabiy tanqidchilik talablari asosida jiddiy qayta ishladi. Shu tariqa, o'zbek adabiyotida «Qo'shchinor chiroqlari» (1951) romani paydo bo'ldi. Muallif «Qo'shchinor chiroqlari» asari ko'ngildagiday chiqmaganligini bir necha bor ta'kidlagan edi.

«Qo'shchinor chiroqlari» romanining bosh qahramoni batrak Siddiqjondir. Zunnunxo'ja «zamon zayliga ko'ra» qizi Sharofatni kambag'al qarol Siddiqjonga berib, ichkuyov qilib oladi. U bir o'q bilan ikki quyonna urmoqchi bo'ladi: Zunnunxo'ja, birinchidan, Siddiqjon vositasida mol-mulkini, yer-suvini o'z qo'lida saqlab qolmoqchi, tekin ishchi kuchiga ega bo'lmoqchi bo'lsa; ikkinchidan, iffatidan ayrilgan qizi Sharofatning aybini yopishga intiladi. Siddiqjon dastlab Zunnunxo'ja oilasida sidqidildan mehnat qiladi. Siddiqjon ko'p o'tmay Zunnunxo'ja va uning oila a'zolari uni mensimayotganini ochiq sezadi. Natijada oilada sovuqlik kelib chiqadi va bu sovuqlik bora-bora katta janjalga aylanadi. Oxir-oqibatda, Siddiqjon Zunnunxo'ja oilasini tashlab ketadi va hamqishlog'i O'rmonjonning yordami bilan «Qo'shchinor» jamoa xo'jaligiga a'zo bo'ladi. Dastlabki paytlarda Siddiqjon ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Ruhiiy azob chekadi.

⁶⁷ Qarang: *Qo'chqorov R.* Uch «Sarob». — «Yoshlik» jurnali, 1986, 6-son; *Qodirov P., Normatov U.* Haqiqat va sarob. — «Yoshlik» jurnali, 1987, 10-son.

Romanda O‘rmonjon, Bo‘taboy, Kanizak, Ziyoda, Zunnunxo‘ja, Abdusamadqori, Rahmatulla Obidiy, Sharofat kabi obrazlar yaratilgan. Yozuvchi turli obrazlar o‘rtasidagi farq va ular o‘rtasidagi kurashni rang-barang shakllarda aniq tasvirlaydi. Xususan, Abdusamadqori, Rahmatulla Obidiy, Zunnunxo‘ja kabi shaxslarning turli yo‘llar bilan taraqqiyotga g‘ov bo‘lishga uringanliklarini fosh etadi. Bu kimsalar yangilikka zimdan qarshi turadilar, xo‘jalik a‘zolari haqida ig‘vo tarqatadilar. Bu xatti-harakatlar asarda tabiiy va jonli qilib ifodalangan. Ayyor Abdusamadqori: «*Aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim, jon aka*» singari qalbaki so‘zlarni ishlatib, o‘z kirdikorlarini niqoblaydi. Yoki, u O‘rmonjonning xotini oldida: «Qo‘shchinor»ni «Qo‘shchinor» qilayotgan O‘rmonjon bo‘lsa, O‘rmonjonni O‘rmonjon qilayotgan uning xotini», — deb tilyog‘lamalik qiladi. Shu bilan birga, sof vijdonli bu kishilar orqasidan ig‘vo-bo‘hton tarqatadi.

«Qo‘shchinor chiroqlari» romanining tili — pishiq, sermazmun va obrazli. Asardagi muallif nutqi ham, obrazlar tili ham go‘zal va shirali. Personajlar tili ustalik bilan individuallashtirilgan. Xususan, romanda qo‘llanilgan dialoglar san‘atkorlik bilan yaratilgan. Shunga ko‘ra ular asar sujeti rivojini ta‘minlashda va obrazlar xarakterini ochishda muhim rol o‘ynagan. Siddiqjon bilan Zunnunxo‘ja o‘rtasida romanning birinchi bobida bo‘lib o‘tgan dialogda Siddiqjon ongidagi o‘zgarishlarning nihoyasiga yetishi va undagi keskin ruhiy burilish qisqa, ixcham va obrazli jumalalarda aks etgan:

— Yana nima kerak?

— Yana nimam bor?

— Ahmoq!

— Ahmoq bo‘lmaganimda shu ahvolga tusharmidim!

— G‘alchani izzat qilsang, chorig‘i bilan to‘rga chiqib oladi.

— G‘alcha bo‘lmasam to‘pimdan ayrilarmidim. Ayrilganni bo‘ri yer, deydilar.

— Men bo‘ri bo‘ldimmi? It!

— Qulluq!.. Biz it bo‘lsak, bo‘ynimizdagi tilla zanjiringiz o‘zingizga: yangichasiga aytganda, men qizingizni xohlamayman, eskichasiga kerak bo‘lsa — uch taloq qo‘ydim!».

Keng ko‘lamli va murakkab sujetli «Qo‘shchinor chiroqlari» romanida tasvirlangan ayrim voqealar, xususan, Rahmatulla Obidiy obrazi asarning asosiy sujet chizig‘i bilan chambarchas bog‘lanmagan. Romanning oxirgi boblarida bayonchilikka yo‘l qo‘yilgan. Shuningdek, bu boblarda asar tilidagi jozibadorlik va obrazlilik birmuncha susaygan. Asardagi Samandarov, Safarov, Mavlonov obrazlarining o‘ziga xosligi yetarli darajada ochilmagan.

Abdulla Qahhor ajoyib hikoya va ocherklar, qissa va romanlar yaratish bilan birga, adabiyotning eng qiyin janri bo‘lgan dramaturgiya sohasida ham o‘z iste’dodini namoyish etdi. «Yangi yer» (yumoristik komediya), «Ayajonlarim» (lirik komediya), «Og‘riq tishlar», «Tobutdan tovush» (satirik komediya) kabi komediyalar yaratib, o‘zbek dramaturgiyasining shuhratiga shuhrat qo‘shdi.

A. Qahhorning «Yangi yer» (1949) komediyasi o‘zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida alohida o‘rin tutadi. «Yangi yer» («Shohi so‘zana») komediyasida yoshlarning qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish, cho‘llarni obod qilish sohasidagi jasoratlari qalamga olingan. Komediya ko‘rsatilishicha, Dehqonboy bilan Hafiza cho‘lni obod qilish uchun Mirzacho‘lga jo‘nashga ahd qiladi. Lekin Hamrobuvi va Xolnisa o‘z bolalarining Mirzacho‘lga ketishlariga qarshilik ko‘rsatadi. Keyinchalik bu ikki yosh o‘z onalarining roziligini olib, Mirzacho‘lga ko‘chib boradi. Ammo bu yerda ular ko‘p qiyinchiliklarga duch keladi. To‘qayzorlarni tozalab, qo‘riqlarni tekislab, yangi yerlar ochish, yerlarning sho‘rini yuvish bilan bir qatorda, Mavlon aka singari o‘jar kishilarni to‘g‘ri yo‘lga solish uchun kurash olib borishadi.

«Yangi yer» asarida dramaturg zamondoshlarimiz obrazini ko‘rsatishda, xilma-xil xarakterlar yaratishda juda katta yutuqqa erishgan. Komediya ishtirok etuvchi obrazlarni uch guruhga bo‘lib ko‘rsatish mumkin. Birinchisini Dehqonboy, Hafiza va Qo‘ziyev obrazlari tashkil etadi. Ular birinchilar qatori yangi yerlar ochishga otlangan, bu sohada uchragan har xil qiyinchiliklarni bartaraf etishga qodir, sofdil, vijdonli yoshlarimizning umumlashma obrazlaridir. Ikkinchisi, jamoa

xo‘jalik brigadiri Mavlon aka obrazi. U — mehnatsevar, sodda, halol, biroq manmanlikka berilgan o‘jar kishi. U eski yutuqlarini eslab o‘rinsiz gerdayuvchi, yoshlardan o‘rganishni o‘ziga or deb biluvchi shaxslar toifasiga kiradi. Uchinchisi, asardagi sodda, samimiy va mehribon onalar: Hamrobuvi va Xolniso obrazlari. Dramaturg bu ikki ona obrazini yaratishda o‘zbek ayollariga xos milliy xususiyatlardan, milliy xarakter belgilaridan sinchkovlik bilan foydalangan. Komediyaning badiiy qimmatini oshiruvchi qiziq voqea va detallarni topib, ularni joy-joyida ishlatgan. Shuning uchun ham asarda bu obrazlarga kam o‘rin ajratilgan bo‘lishiga qaramay, ular jonli, jozibali, tugal va haqqoniy bo‘lib gavdalanadi.

«Yangi yer» pyesasida komik holatlar tasviri ko‘p, yumor kuchli. Asar tili shirali va obrazli. Pyesada «sho‘r yuvish», «zanglagan mix», «shohi so‘zana», «chipta yamoq» kabi ibora va ifodalar vositasida so‘z o‘yini qilinadi va shu orqali bir necha ko‘chma ma‘nolar ustalik bilan ifodalanadi. Komediyaning ikkinchi pardasida Mirzacho‘lga endigina ko‘chib kelgan Hafizadan «Qalay, Mirzacho‘l yoqdimi?» deb so‘raganlarida, u: «*Yoqmadi. Bilasizmi, O‘zbekiston shohi so‘zana, Mirzacho‘l mana shu shohi so‘zanaga tushgan chipta yamoq*», — deb javob beradi. Asar qahramonlaridan biri — Odilov esa: «*Mirzacho‘lni ham shohi so‘zanaga aylantiramiz*», — deb teran fikrni xalqona sodda va obrazli qilib bayon etadi.

Komediyaning oxirgi pardasida to‘y oldidan Hafiza onasining: «*So‘zanangni tikib bo‘lganmisan?*» — degan savoliga obrazli tarzda quyidagicha javob beradi: «*So‘zanamni o‘zim yakka tikayotganim yo‘q, hammamiz tikayotibmiz, butun kolxoz tikayotibdi. Qarang, yangi ochilgan har bir qarich yer shu so‘zanaga solingan bir gul*».

Ko‘rinadiki, dramaturg O‘zbekistonni shohi so‘zanaga, eski Mirzacho‘lni chipta yamoqqa, yangi ochilgan yerni esa so‘zanaga tikilgan gulga o‘xshatadi. Shu tariqa so‘z o‘yini yasab, yurtimizning tobora obod bo‘layotganligiga ishora qiladi.

«Yangi yer» komediyasi Moskva, Leningrad kabi yirik shaharlardagi mashhur teatrlarda, shuningdek, Xitoy,

Chexoslavakiya, Vengriya, Ruminiya singari chet mamlakatlarning yetakchi teatrlarida — hammasi bo‘lib 75 teatrdan sahnaga qo‘yildi va o‘lqishlar bilan kutib olindi.

Abdulla Qahhorning «Og‘riq tishlar» (1954) komediyasida ham zamonaviy mavzu aks ettirilgan. Lekin asarda hayotdagi ijobiy tomonlar va ibratli kishilar emas, aksincha, har xil illatlar va nopok shaxslar birinchi o‘ringa chiqarib ko‘rsatilgan. Bu hol asarning janr xususiyati bilan bog‘liq, albatta. Darhaqiqat, «Yangi yer» komediyasida xushchaqchaq kulgi — yumor kuchli bo‘lsa, «Og‘riq tishlar» pyesasida zaharxanda kulgi — satira ustun turadi. Ana shuning uchun ham «Og‘riq tishlar» satirik komediya deb yuritiladi.

Dramaturgning ustaligi shundaki, Zargarov singari nopok amalparastlar, Huzurjonov kabi xotin-qizlarga noto‘g‘ri munosabatda bo‘luvchilar, Xumorxonga o‘xshash muhabbatni oyoqosti qiluvchi yengiltak ayollarni fosh etish asosida halollikni, tenglikni, insoniylikni, adolatni targ‘ib etadi.

Pyesadagi tuman ijroqo‘mi raisining o‘rinbosari Ahadjon Zargarov o‘z mansabini suiste‘mol qiluvchi, so‘zi boshqa, ishi boshqa bo‘lgan nopok amaldorlar obrazi. Zargarov amalga mingach, bosar-tusarini bilmay qoladi, o‘zining o‘n yetti yil birga turmush qurgan xotini Oqilaxon ustiga Xumorxon ismli yengiltak bir juvonga uylanadi. Bolalarini tirik yetim qiladi. Marasuldan olgan pora evaziga uning nojo‘ya qilmishlariga ko‘maklashadi. Dramaturg Zargarovning, ayniqsa, oila mavzuida ma‘ruza qilish uchun «tayyorlanishi» va minbarga chiqib sharmandayu sharmisor bo‘lishini ko‘rsatishda satira o‘tidan ustalik bilan foydalangan. Bu ko‘rinishda personaj o‘zini-o‘zi fosh etadi. Umuman, Zargarov obrazi jonli va juda ishonarli chiqqan. Xususan, voqea davomida Zargarovning o‘z qilmishidan pushaymon bo‘lishi, murakkab ruhiy holatga tushib qolishi ta’sirli qilib ko‘rsatilgan: «*Qani endi shularning hammasi tushim bo‘lsa-yu, uyg‘onib ketsam!.. Qadamimni bilib bosardim. Shu vaqtgacha kalla deb jun chiqqan qovoqni ko‘tarib yurgan ekanman!*» — deydi Zargarov asar oxirida.

«Og‘riq tishlar» komediyasidagi tish doktori Marasul Huzurjonov — tashqi ko‘rinishda o‘ta madaniyatli kishi, aslida esa vijdonsiz, axloqiy buzuq, mol-mulkka hirs qo‘ygan nopok

shaxs. Marasul hali o'quvchi Nasibani: «*Men sizga qo'l cho'zganimda erkak bo'lib emas, bir tarbiyachi bo'lib qo'l cho'zdim. Men sizni universitetda o'qitaman, aspiranturada o'qitaman. Men sizni doktor qilaman, akademik qilaman*», — deb yolg'on va'dalar bilan aldab, xotinlikka oladi. To'y o'tgach, Marasul Nasibani cho'riga aylantiradi.

Komediyadagi Xumorxon ham hayotiy tip. Bu obraz misolida mol-dunyoga uchib, sof muhabbatni oyoqosti qiluvchi yengiltak ayollar sharmanda qilinadi. Xumorxon turmushning ham, muhabbatning ham qadriga yetmaydi. U hayotning ma'nosini faqat kayf-safoda, maishatda, o'yin-kulgida deb biladi. Shu sababli Xumorxon Zargarovga ikkinchi xotin bo'lib tekkani holda, Marasul Huzurjonov bilan pinhoni uchrashib turadi. Zargarov ishdan olingach, u o'sha kuniyoq undan yuz o'giradi va yana boshqa birining etagini tutib ketadi.

Komediyadagi Fotima — jonli, ishonarli obraz. Fotimaning butun dardi-o'yi qanday qilib bo'lmasin, boylik-dunyo yig'ishga qaratilgan. Fotima bu yo'lda hech narsadan qaytmaydi. U o'g'li Marasulga yo'l ko'rsatib: «*O'zingni tillaga ur, onang aylansin Marasul, o'zingni tillaga ur!.. Nasibaning o'zi o'qishni xohlamasa, hech kimga gap tegmaydi. Ozodlikka chiqqandan keyin xohlasa o'qiydi, xohlamasa qatiq sotadi. Olib ketaver. Shuncha o'qipti bas, bundan ortiq o'qisa tepangga chiqib ketadi*», — deydi.

«Og'riq tishlar» komediyasida Zargarov, Marasul, Xumorxon, Fotima singari satirik obrazlarga qarama-qarshi holda Zuhra, Oqila, Nasiba, Rohila, Po'lat domla kabi timsollar yaratilgan. Bular orasida eng puxta ishlangani, shubhasiz, Zuhra obrazidir. Zuhra — jonkuyar ayollar vakilasi. U har qanday masalaga adolat talabi nuqtai nazaridan qaraydi. Zuhra o'z jiyani Marasul Huzurjonovning kirdikorlarini hech ikkilanmasdan ochib tashlaydi. Uni: «*Bir ko'zing odamlarning og'zida, bir ko'zing cho'ntagida-ku, yana qaysi ko'zing bilan o'qib, savod chiqargansan*», — deb koyiydi.

Zuhra — to'g'riso'z, adolatli ayol. U Marasul tomonidan aldangan Nasibani sidqidildan himoya qiladi va to'g'ri yo'lga boshlaydi. Shuningdek, Zuhra amalparast va ikkiyuzlamachi

Zargarovni keskin fosh etadi. U Zargarovni Qo‘qon xoni Xudoyorxonga o‘xshatib: «*Hozirgi Xudoyorxonlar shlyapa ham kiyar ekan, papka ko‘tarib ham yurar ekan, qonunlarga chap berish, jamoatni chalg‘itish uchun mana bunaqa joylarda minbarga chiqib, mast tuyadek, og‘zidan ko‘piklar ham sochar ekan!*» — deydi.

«Og‘riq tishlar» komediyasining tili — obrazli va hikmatli. Asarda chuqur ma‘noli ifoda va iboralar, so‘z o‘yinlari, qochiriqlar, piching, kinoya va kesatiqlar — ko‘p. Va ularning barchasi joy-joyida, nishonga to‘ppa-to‘g‘ri borib tegadigan qilib ishlatilgan. Komediya «Ayrilganni ayiq yer, bo‘linganni bo‘ri yer», «Eshak minganning oyog‘i tinmaydi, qo‘shxotinlikning qulog‘i tinmaydi», «Qoqilgan odam yo‘lda yotgan toshdan o‘pkalamaydi», «Ko‘chada yotgan suyakni qaysi it g‘ajimaydi» kabi xalq maqol va iboralaridan mohirlik bilan foydalanilgan. Shuningdek, pyesadagi ayrim jumlar hikmatli so‘z-aforizm darajasiga ko‘tarilgan. Zuhra mehnatsiz «rohatda» yashovchi, ishyoqmas Xumorxonni fosh qilar ekan: «*Hozirgi zamonda sichqon tutmaydigan mushuk ham odamning ko‘ziga xunuk ko‘rinadi*», — deydi.

Mazkur komediyaning nomi ham, undagi obrazlarning ismlari ham chuqur ma‘no tashiydi. A. Qahhor asar nomini «Og‘riq tishlar» deb qo‘yar ekan, Zargarov, Huzurjonov, Xumorxon singari shaxslarning jamiyat uchun og‘riq tishlar ekanligiga ishora qiladi.

A. Qahhor yaratgan satirik asarlarning eng o‘tkiri, shubhasiz, «Tobutdan tovush» (1962) komediyasidir. Bu pyesa poraxo‘rlikka, tekinox‘rlikka va ma‘naviy buzuqlikka qarshi kurash mavzusida yozilgan. Asarda poraxo‘rlik, haromxo‘rlik va bema‘ni kayfu safo bilan umr ko‘rishga odatlangan nopok shaxslar sharmandayu sharmisor qilinadi. Halollik va to‘g‘rilik ulug‘lanadi.

Bu satirik komediya tasvirlangan voqea sho‘ro davridagi idora boshliqlaridan biri Suqsurov xonadonida bo‘lib o‘tadi. Poraxo‘rlik va aysh-ishrat bilan kun o‘tkazishga odatlanib qolgan bu oilaning jirkanch va tuban hayotini fosh etish asar sujetining asosini tashkil etadi. Dramaturg Suqsurov xonadonidagi illatlarni ochib tashlash bilan poraxo‘rlikning

yaramas illat ekanligini, hayotda hali ham uchrab turuvchi bu sarqit o'limga mahkum etilganligi va tobutga tushishi kerakligini ko'rsatib bergan.

Komediyada Suqsurov, Netayxon, Qori satirik obraz sifatida ustalik bilan tasvirlangan. Dramaturg bu satirik tiplarning jirkanch qiyofasini ko'rsatishda o'z-o'zini fosh qilish san'atidan mohirona foydalangan. Ana shunga ko'ra, Suqsurov pul desa mukkasidan ketib, pul oldida or-nomusi va vijdonidan ham kechuvchi poraxo'r sifatida ro'y-rost gavalansa, Netayxon makkor, ayyor, molparast, sharm-hayosiz, ikkiyuzlamachi sharmanda sifatida namoyon bo'ladi.

Komediyada Obidjon, chol, kapitan Navro'zov singari obrazlar ham yaratilgan. Ular orqali dramaturg yuksak axloq, sof vijdon va halol mehnat bilan yashovchi zamondoshlarning qiyofasini ko'rsatib bergan. Netayxonning ukasi Obidjon — halol, pokiza kishi. U o'z atrofidagi hodisa-voqealarga halollik va xolisonalik nuqtai nazaridan yondashadi. Obidjon pochchasi Suqsurov va opasi Netayxonning qilmishlariga nafrat bilan qaraydi. U Netayxonga qarab: «Yo'q, siz eringiz bilan birga allaqachonlar o'lgansizlar, eltib ko'mish qolgan, xolos! Sizning bu gaplaringiz tobutdan chiqqan tovushga o'xshaydi», — deydi.

«Tobutdan tovush» — o'tkir, hayotiy satirik asar, g'oyaviy-badiiy baquvvat komediya. Shuni ham eslatish kerakki, XX asrning 60-yillarida bu komediya voqelikni buzib, qora bo'yoqlarda ko'rsatuvchi asar sifatida asossiz tanqid qilindi⁶⁸ va sahnadan olib tashlandi. Keyinchalik bu xatolik tuzatildi: 80-yillarda «Tobutdan tovush» qaytadan sahna yuzini ko'rdi va tomoshabinlarga manzur bo'ldi.

A. Qahhorning «Og'riq tishlar», «Tobutdan tovush» satirik asarlari shaxsga sig'inish va turg'unlik davrida yuzaga kelgan bo'lishiga qaramay, dramaturg o'sha davr ruhiga zid holda hayot haqiqatiga tik qaragan. Davr voqeligini bo'yab-bezab, asossiz maqtash yo'lidan emas, balki, bor haqiqatni ro'y-rost ko'rsatish yo'lidan borgan. Demak, Abdulla Qahhor tom ma'nodagi rostgo'y va jasoratli ijodkordir.

⁶⁸ Qarang: «Tobutdan tovush» haqida. — «Qizil O'zbekiston» gazetasi, 1962-yil, 11-avgust.

Abdulla Qahhor — fikrga saxiy, soʻzga xasis sanʼatkor. Adib asarlarining tili nafis va jozibadorligi, siqiq va obrazlilik bilan ajralib turadi. «Abdullaning siqiqligi menga juda yoqadi. Abdulla boshqalar bir sahifada aytadigan gapni bir gapda aytib qoʻya qoladi», — degan edi Gʻafur Gʻulom. Abdulla Qahhor oʻziga ham, oʻzgalarga ham nihoyatda talabchan yozuvchi edi. U, odatda, asar kitob boʻlib nashr etilgandan yoki sahnaga qoʻyilgandan keyin ham qoʻlyozma ustida ishlashni davom ettirar edi⁶⁹. «Sarob», «Qoʻshchinor chiroqlari», «Yangi yer», «Ogʻriq tishlar», «Tobutdan tovush» kabi mashhur asarlarning yaratilish tarixi ham shundan dalolat beradi.

Abdulla Qahhor jonkuyar ijodkor sifatida adabiyotning sogʻlomligi va badiiy yuksakligi uchun izchil kurash olib bordi. U adabiyotning kelajagi uchun jon kuydirar, yosh yozuvchilarni tarbiyalab voyaga yetkazishni muhim deb bilar va bu sohada boshqa yozuvchilarga namuna koʻrsatar edi. A. Qahhor adabiyotda maktab yaratgan va Said Ahmad, Shuhrat, O. Yoqubov, P. Qodirov, Oʻ. Umarbekov, E. Vohidov, A. Oripov, Oʻ. Hoshimov, U. Nazarov, Sh. Xolmirzayev kabi koʻplab shogirdlar yetishtirgan ustoz sanʼatkordir⁷⁰.

⁶⁹ Qarang: *Abdulla Qahhor*. Asarlar, 1-tom, 29-bet.

⁷⁰ Qarang: Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. — T.: 1987.

MAQSUD SHAYXZODA

(1908–1967)

Maqsud Shayxzoda — faylasuf shoir, usta dramaturg, zabardast olim, mohir tarjimon, ehtirosli publitsist. U XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida munosib o‘rin egallaydi.

M. Shayxzoda avvalo shoir sifatida mashhur va manzur, uning she‘riyati hozirjavobligi, yangi fikrlarga, chuqur falsafiy umumlashmalarga va jozibali lirikmga boyligi, notiqlik uslubiga xos bo‘lgan ko‘tarinki ruhi bilan ajralib turadi.

Shayxzoda asarlarining badiiy xususiyatlari, estetik-tarbiyaviy ahamiyati adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslikda to‘g‘ri qayd etilgan. Oybek, Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, K. Yashin, Uyg‘un, Izzat Sulton, Mirtemir, Shuhrat kabi taniqli yozuvchilar adib ijodining asosiy xususiyatlarini ochiq ko‘rsatib berganlar. Hamid Olimjon: «Shayxzoda fikrlar shoiridir, u siyosiy she‘rlar yaratadigan san‘atkordir. Keng ma‘lumotli shoir juda qaltis mavzularda asarlar yozadi va ko‘pincha yaxshi natijalarga erishadi»⁷¹, — deb ta‘kidlagan bo‘lsa, Oybek shoir asarlarini tahlil etib, quyidagicha xulosaga keladi: «Shayxzoda she‘rlarining formasi rang-barangdir. U ruboiy (falsafiy mazmundagi to‘rtlik), ballada, poema va lirik she‘rlar formasidan foydalanadi. U porloq va kutilmagan obrazlar yaratgan»⁷².

Ozarbayjon xalq yozuvchisi Mirza Ibrohimov ham M. Shayxzoda ijodiga yuksak baho bergan. U «Maqsud Shayxzoda zuvalasi she‘riyat shu‘lasi bilan yo‘g‘rilgan kuychi

⁷¹ *Hamid Olimjon*. Tanlangan asarlar, 3-jild, — T.: 1960, 421-bet.

⁷² *Oybek*. Asarlar, 14-jild. — T.: «Fan», 1979, 38-bet.

edi. Uning asarlarida buyuk xalqchil ideallar, jo'shqin vatanparvarlik tuyg'ulari, chinakam insoniy hissiyotlar bilan yashagan yoniq qalbning gulduros aks sadosi tajassum topgan»⁷³, — deb yozgan edi.

Maqsud Shayxzoda 1908-yilda Ozarbayjon Respublikasining Ganja viloyatidagi Oqtosh shahrida shifokor — vrach oilasida tug'ildi. Shoirning o'zi bu haqda «Toshkentnoma» dostonida shunday yozadi:

*Umrin bino bo'ldi Ozarbayjonda,
Kechdi bolaligim u gul makonda,
Nizomiy vatani, Ganja o'lkasi
O'pkamga to'ldirdi she'r havosin.*

M. Shayxzoda yoshligidan ilm olishga, she'riyatga juda qiziqdi. U maktabda o'qib yurgan chog'laridayoq she'rlar va maqolalar yoza boshladi. Shayxzoda o'n uchga kirganida uning «Askar qo'shig'i» she'ri shahar gazetasida bosilib chiqdi. Yosh ijodkor o'n besh yoshga to'lganida Oqtoshdagi havaskorlar drama to'garagi uning kichik bir pyesasini sahnalashtirdi. 1926–1928-yillarda Oqtosh shahar gazetasida Shayxzodaning «Dog'iston maktublari» nomli turkum maqolalari e'lon qilindi. 1927-yilda «Maorif va medeniyet» jurnalida «Narimon haqida xalq ertagi» dostoni chop etildi.

M. Shayxzoda avval o'z shahridagi dorilmualliminda, so'ngra Boku Davlat pedagogika institutida ta'lim-tarbiya oldi. 1928-yilda yurtidan surgun qilinib, Toshkentdan panohtopgan M. Shayxzoda umrining oxirigacha shu shaharda yashadi va mehnat qildi. Zero, Mirza Ibrohimov qayd qilganidek: «Buyuk Ulug'bekning, Navoiyning muqaddas vatani O'zbekiston Maqsudni o'z farzandidek mehribon quchog'iga oldi va uning ulkan shoirlik iste'dodiga qo'sh qanot baxsh etdi»⁷⁴.

M. Shayxzoda Toshkentda avval maktab o'qituvchisi, jurnalist, so'ngra shoir hamda pedagog-olim sifatida faoliyat

⁷³ Maqsud Shayxzoda zamondoshlari xotirasida. — T.: 1983, 11-bet.

⁷⁴ Maqsud Shayxzoda zamondoshlari xotirasida. — T.: 1983, 13-bet.

ko'rsatdi. U «Sharq haqiqati», «Qizil O'zbekiston», «Y'Yosh leninchi» gazetalari tahririyatida ishladi. Uzoq yillar davomida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetida o'qituvchi, dotsent lavozimlarida faoliyat ko'rsatdi. Muntazam suratda badiiy ijodiy ish bilan shug'ullandi.

M. Shayxzoda she'rlari 1929-yildan beri respublikamiz matbuotida ko'rina boshladi. Shoir o'z ijodining ilk davridan boshlab adabiyotning ijtimoiy-tarbiyaviy va estetik rolini to'g'ri tushundi hamda o'z she'riyatini to'lig'inch xalq xizmatiga bag'ishladi.

M. Shayxzoda o'ziga nisbatan o'ta talabchan edi. Binobarin, u: «Shoir o'z yozgan asarlaridan doimo qanoatlanmaslik hissini tuyishi shart. Men, shaxsan, doimo biron she'rni yoki dostonni tugallab, bir necha kun o'qimay tashlab qo'yaman va keyinroq o'qib ko'rsam, o'zimda allaqanday norozilik tuyaman. Menga shunday tuyuladiki, qo'limdagi asarni yozganimdan ko'ra durustroq yozish qo'limdan kelar edi»⁷⁵, — deb qayd etgan edi. Haqiqatan M. Shayxzoda o'zining dastlabki she'rlaridan unchalik qoniqmagan. Bu to'g'ri hamdir. Chunki shoirning «Ot haqida qasida», «Simvol», «Jumhuriyat», «S.b.», «Qora taxta» kabi ilk she'rlarida bayonchilik, va'zxonlik, quruq balandparvozlik, tasvirning yuzakiligi, shuningdek, til, qofiya va vaznga doir qusurlar mavjud edi.

M. Shayxzoda o'z she'riyatini bunday nuqsonlardan xoli qilish uchun mumtoz va hozirgi zamon adabiyotini chuqur o'rgandi. Navoiy, Nizomiy, Fuzuliy, Pushkin, Nekrasov va boshqa ulug' san'atkorlar mahorati sirlaridan voqif bo'ldi. Bu katta mehnat tezda o'z mevasini bera boshladi. Darvoqe, M. Shayxzodaning «O'n she'r» (1930) nomli birinchi to'plamida yilt etib ko'ringan obrazlilik belgilari shoirning keyinchalik nashr etilgan «Undoshlarim» (1933), «Uchinchi kitob» (1934), «Jumhuriyat» (1935) kabi to'plamlarida tobora yorqinroq namoyon bo'la bordi.

M. Shayxzodaning 30-yillar she'riyatida haroratli lirizm, teran mazmun va falsafiy mushohada kuchaydi. Shoir bu

⁷⁵ Adabiyotimiz biografiyasi. — T.: 1973, 242-bet.

davrda «Vatan», «Kamtarlik», «Buvijon», «Nishon», «Bahorda yomg'ir», «Yulduzlarga bo'ldim hamsoya», «Qonun», «Chimyon», «Tingla, ey ko'ngil!», «Misraning tug'ilishi» kabi she'rlarida xilma-xil zamonaviy mavzularni tasvirlab, yangi zamon va yangi hayotga doir muhim poetik xulosalarni olg'a surdi. Bunda shoir fikriy aniqlikni yangi obraz yaratish, qofiya va vazn mukammalligini, uslub ravonligini ta'minlash bilan omuxta qildi. Jonli obrazlar, ohori to'kilmagan yangi tashbehlar vositasida hayot va inson haqida teran poetik mulohaza yuritdi. «Yulduzlarga bo'ldim hamsoya» she'ridagi ravon misralar va yangi qofiyalar bunga misol bo'ladi:

*Yulduzlarga bo'ldim hamsoya,
Chiqdim ko'kka poyama-poya.
Bo'ldi menga oltin oy yosti,
Gumonlarim hammasi — tasdiq.
Uchar edim xayolday yuksak,
Oq bulutlar ostimda to'shak.*

M. Shayxzoda 30-yillarda xilma-xil she'rlar yozish bilan birga, «Meros», «O'rtoq», «Chiroq», «Tuproq va haq» singari dostonlar ham yaratdi. To'g'ri, shoirning bu davrda yozilgan ayrim asarlarida o'rinsiz dabdababozlik, zamonasozlik va quruq bayonchilik singari ba'zi nuqsonlar ham uchraydi. Biroq bundan qat'i nazar, M. Shayxzoda she'riyati 30-yillarning ikkinchi yarmida badiiy jihatdan shakllandi. Bu davrda shoir turli mavzularda rang-barang poetik asarlar yozib, hayotga tobora chuqurroq kirib bordi.

M. Shayxzoda ikkinchi jahon urushi davrida zamon talabiga mos, baquvvat asarlar yaratdi. Agar 30-yillarda M. Shayxzoda she'riyatida tinch qurilish masalalari asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, urush davriga kelib shoir ijodida harbiy mavzu oldingi o'ringa chiqdi va rang-barang shakllarda o'z ifodasini topdi. M. Shayxzoda urush davrida «Kurash nechun», «Jang va qo'shiq», «Ko'ngil deydi» she'riy to'plamlarini nashr ettirdi. O'zbek xalqining mashhur farzandi Yo'ldosh Oxunboboyev haqida «Oqsoqol» nomli doston yaratdi. Shuningdek, «O'n

birlar», «Jenya», «Uchinchi o‘g‘il» dostonlarini yozib, xalqning jang va mehnat maydonidagi qahramonligini tarannum etdi.

M. Shayxzoda «Kurash nechun» she‘rida fashizmga qarshi olib borilayotgan kurashning mohiyatini falsafiy-poetik mushohadalar, ravon va purhikmat misralar vositasida chuqur va aniq qilib ochib berish orqali kishilarni vatanparvarlik va qahramonlik ko‘rsatishga da‘vat etdi:

*Bu kurash hayotning qonuni uchun,
Bu — chorak asrning yakuni uchun,
Bu kurash — istiqbol mash‘ali uchun...
Shu uchun kurashmoq bizga farz bo‘ldi,
Yuraklar muqaddas nafratga to‘ldi...*

M. Shayxzodaning «Kapitan Gastello», «Qondoshlik», «Yo‘q, men o‘lgan emasman», «Chorak asr» kabi she‘rlarida ham urush va tinchlik, o‘lim va hayot, do‘stlik va qahramonlik, yovuzlik va chin insoniylik haqidagi muhim poetik fikrlar mohirona ifodalangan. «Kapitan Gastello» she‘rida shoir jangda mardlikning ajoyib namunasini ko‘rsatgan uchuvchi Gastello jasoratini chuqur ehtiros va samimiy ixlos bilan tasvirlab, haqiqiy vatanparvar jangchilarning yorqin obrazini yaratdi.

Ma‘lumki, kapitan Gastello — tarixiy shaxs. Shoir asarda hayotiy hodisa va aniq tarixiy faktdan ustalik bilan foydalangan. Gastello jasoratini hikoya qilish orqali hayot va o‘lim haqida chuqur ma‘noli ijtimoiy xulosa chiqargan. «*Tiz cho‘kib yuz yil yashagandan ko‘ra, qahramonlik ko‘rsatib bir kun yashash afzaldir*», — degan fikrni asarning umumiy ruhiga singdirib, kishilarni Gastelloday mard-botir bo‘lishga chaqirgan.

M. Shayxzoda urush davrida bevosita jang voqealarini tasvirlash bilan cheklanmaydi. U «Bog‘bon», «Asalchi», «Yigiraman — ip beraman», «Olma» singari she‘rlarida janggoh ortidagi kishilarning mehnatu o‘ylarini aks ettirdi.

M. Shayxzodaning urush yillarida yuzaga kelgan aksariyat she‘rlari badiiy mahorat jihatidan ham ibratli. Shoir mumtoz

adabiyot anʼanalari va xalq ogʻzaki ijodi boyliklaridan foydalanib, harbiy mudofaa mavzularini sodda va taʼsirli qilib yoritgan ekan, maqol va aforizmlar darajasiga koʻtarilgan sermazzun va goʻzal baytlar toʻqiydi. Lekin M. Shayxzodaning urush davridagi sheʼriyatida baʼzan hayot haqiqatidan uzoq boʻlgan umumiylik va soxtalik alomatlari ham uchraydi. «Ajdar va odam», «Semenchenko, ofarin!» sheʼrlarida folklor qahramonlariga xos afsonaviy xislatlar hozirgi jangchilar faoliyatlariga sunʼiy tarzda koʻchirilgan. Oqibatda, bunday sheʼrlarda jangchilar real odamlardan koʻra koʻproq afsonaviy qahramonlarga oʻxshab qolgan.

M. Shayxzoda urushdan keyingi yillarda ham bir qancha yaxshi asarlar yozdi. Biroq u tuhmatga uchrab, 1952-yil 31-yanvarda butunlay asossiz holda Yozuvchilar uyushmasi aʼzoligidan oʻchirildi va qamaldi⁷⁶. Xayriyat, 1956-yilda bu adolatsizlikka chek qoʻyildi. M. Shayxzoda oqlandi va Yozuvchilar uyushmasi aʼzoligiga tiklandi. Shundan soʻng shoir ilhom va gʻayrat bilan mehnat qilib, «Olqishlarim», «Zamon torlari», «Shuʼla», «Xiyobon», «Chorak asr devoni», «Yillar va yoʻllar», «Sheʼrlar», «Asarlar» kabi toʻplamlarini yaratdi. Bu kitoblarga kirgan sheʼriy asarlarning aksariyati M. Shayxzoda ijodida falsafiylik, jozibador notiqlik, haroratli lirizm tobora kuchayib borganligidan dalolat beradi.

Shoirning «Vatan», «Olqishlarim», «Bu yer — mening yerim», «Oʻzimiz», «Yurtim», «Yettilik balladasi», «Ahdimiz va baxtimiz», «Paxta manzumasi» kabi sheʼrlarida xalqning bunyodkorlik faoliyati zavq-shavq bilan tasvirlaydi.

Bunyodkor inson qadr-qimmatini yuksaklikka koʻtaradi. Binobarin, shoirning «Mukofotlar muborak», «Hormasin bu qoʻllar», «Paxtakor va shoir» singari sheʼrlari halol mehnat qilayotgan azamat zamondoshlar shaʼniga aytilgan dilrabo madhiyadek yangradi. «Mukofotlar muborak» sheʼrida shoir yorqin va yaxlit sheʼriy taʼrif-tavsiflar kashf etib, samarqandlik mehnatkash dehqon obrazini mehr-muhabbat bilan gavdalantirgan:

⁷⁶ Qarang: «Звезда Востока» jurnali, 1952, 2-son, 187-bet.

*Samarqandlik deyildimi —
Ahdga vafo degani.
Samarqandlik deyildimi —
Ishlar bajo degani.
Samarqandlik deyildimi —
Chin grajdan degani.
Samarqandlik deyildimi —
Toza vijdon degani.*

M. Shayxzoda she'riyatida xalqlar do'stligi mavzusi katta o'rin olgan. Shoir xalqlar do'stligi va birodarligini hayot haqiqatiga mos holda qayta-qayta kuylaydi. Xalqlar o'rtasidagi do'stlikning azaliy tarixiga va uning buyuk ahamiyatiga doir falsafiy mazmuni minbarbop misralarda jo'shqin ifodalaydi.

M. Shayxzoda do'stlikni kuylash va ulug'lash bilan birga, tinchlikni saqlash, urushning oldini olish to'g'risida ham qator asarlar bitgan. Shoirning «Sevgi va tinchlik», «Yuksal, tinchlik bayrog'i», «Imzolar», «Qardoshlar», «Kabutarlar», «Qilichshamshir erib yo'qolsin!» singari she'rlarida urushga nafrat, tinchlik uchun kurash mavzusi jo'shqinlik va ko'tarinkilik bilan yoritilgan. Shoir «Yuksal, tinchlik bayrog'i» she'rida turli badiiy tasvir vositalaridan, xususan, notiqlik san'ati imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalangan.

M. Shayxzoda do'stlik va tinchlik haqidagi she'rlarida bayonchilikdan qochadi, chuqur ijtimoiy fikrlarni ifodalashda jonli manzaralar, yangi-yangi tashbehlar topib, asar g'oyasini baytlarning qat-qatiga singdirib yuboradi. Shu tariqa shakl va mazmun birligini ta'minlashga, o'z asarlariga badiiy sayqal berishga erishadi.

So'nggi davrda M. Shayxzoda bir qator turkum she'rlar, doston va balladalar ham yozdi. «Binafsha dastasi» she'riy turkumidagi «Sening o'zing she'r», «Siyohdonim», «Qarz», «Tovushlar», «Shamolni ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi» kabi she'rlar yangi fikr va favqulodda umumlashmalarga serob. Shoir oddiy siyohdondan ham, oddiy tovush va shamoldan ham ijtimoiy mazmun topa olgan va uni o'quvchilar qalbiga obrazli yo'l bilan yetkaza bilgan.

M. Shayxzodaning «Toshkentnoma» (1957) lirik-falsafiy dostoni o‘zbek she‘riyatining jiddiy yutug‘idir. Yuksak vatanparvarlik tuyg‘usi bilan qondirib sug‘orilgan bu doston Shayxzoda ijodiga xos ko‘tarinki ruhda yozilgan. Unda shoir iste‘dodining yangi qirralari, o‘zbek she‘riyatining imkoniyatlari cheksizligi yaqqol namoyon bo‘lgan. Bu dostonning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, unda boshdan-oyoq izchil davom etuvchi tugal sujet va yaxlit voqea yo‘q. Lekin asarda ayrim-ayrim lavhalar tasviriga singdirilgan yaxlit fikr, yagona uslub — ichki mantiqiy bog‘lanish mavjud. Bu bog‘lanish «Toshkentnoma»ni o‘ziga xos mukammal doston holiga keltirgan. Bundan tashqari, «Toshkentnoma» dostonida aks etgan turli voqea va lavhalarni lirik qahramon — shoir obrazi ham birlashtiradi va asarga bir butunlik baxsh etadi.

«Toshkentnoma» dostoni sermazmun poetik fikrlarga, falsafiy umumlashmalarga boy, unda hikmatli so‘z — aforizm darajasiga ko‘tarilgan sermazmun baytlar, quyma misralar ko‘p. Masalan, shoir Vatan tushunchasining mazmuni va mohiyati haqida fikr yuritib, hikmatli misralar ko‘magida yorqin falsafiy-badiiy umumlashma yaratgan:

*Vatanning ma‘nosi ulug‘vor, ulkan,
Ha, Vatan so‘zining cheki bepoyon.
Bu yerda tug‘ilgan, yashagan, o‘lgan,
Yaratgan, ishlagan, kurashgan inson
Vatan mehri bilan o‘z qadrin bilgan
Vatansiz kimsalar darvish deyilgan.*

«Toshkentnoma»ning kompozitsiyasi ham puxta. U chuqur mantiq asosida yuzaga keltirilgan. Doston o‘n sakkiz bobdan tashkil topgan. Shoir asarning g‘oyaviy mazmunini ifodalashda, kitobxonlarga estetik zavq berishda mumtoz she‘riyat an‘analaridan va xalq og‘zaki ijodi boyliklaridan o‘rinli foydalangan.

Maqsud Shayxzoda dramaturgiya sohasida ham samarali mehnat qildi. Uning «Jaloliddin Manguberdi» (1944), xususan, «Mirzo Ulug‘bek» (1960) tragediyalari milliy dramaturgiyamizda katta voqea bo‘lgan edi.

«Jaloliddin» tarixiy-romantik tragediyadir. Unda Oʻrta Osiyo xalqlarining XIII asrda mogʻul bosqinchilariga qarshi olib borgan qahramonona kurashi aks ettirilgan. «Jaloliddin» tragediyasining sujeti hayotiy va qiziqarli. Asar dramatik va fojiviy holatlarga boy, unda koʻrsatilgan keskin ziddiyat ham, uning rivoji va yechimi ham hayot haqiqatiga mos.

Pyesa mundarijasi markazida moʻgʻul bosqinchilariga qarshi kurashga rahbarlik qilgan Jaloliddin Manguberdi obrazi turadi. Asarda Jaloliddin xalq qahramoni sifatida yaqqol namoyon boʻladi. Jaloliddinning vatanparvarligi, uning kuchli irodasi, oriyati, mardligi, jangdagi jasorati va donoligi asarning koʻp oʻrinlarida mahorat bilan aks ettirilgan.

Oybek va Gʻafur Gʻulom yozganlaridek: «Jaloliddin timsolida muallif xalqni dushmanga qarshi kurashga toʻplab safarbar eta olgan, ona-Vatan uchun oʻz hayotini bagʻishlagan dovyurak, dono, mohir qoʻmondon obrazini yaratdi. Dramaturg asarda tarixiy jarayonning haqiqiy mazmunini, uning ichki maʼnosini badiiy mujassamlashtirishga intilgan. Vatan oʻgʻlonlarining erk, mustaqillik, nomus va sharaf uchun boshlagan fidokorona kurashi yorqin, maʼnodor, dramatism bilan toʻla, hayajonli kartinalarda gavdalanadi. Jaloliddin obrazi asarda toʻlaqonli, jonli va ulugʻvor obrazdir. Soʻzi, harakati va butun siymosi bilan romantik koʻtarilma ruhli bahodir, ayni zamonda haqiqiy odamiylik xislatlaridan bahramand... «Jaloliddin» davrimizga gʻoyat hamohang»⁷⁷.

Mazkur tragediyada Xoʻjand hokimi Temur Malik obrazi ham salmoqli oʻrin egallaydi. Temur Malik mard sarkarda, haqiqiy vatanparvar, Jaloliddinning eng yaqin maslakdoshi, xalq qahramoni sifatida gavdalanadi. Tragediyada Jaloliddin, Temur Malik singari tarixiy shaxs obrazlari bilan birga, Elbors pahlavon, Sulton Begim kabi badiiy toʻqima obrazlar ham yaratilgan. Bu qahramonlar faoliyati timsolida ajdodlarimizga xos vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, insonparvarlik gʻoyalari olgʻa surilgan.

⁷⁷ Oybek, Gʻ. Gʻulom. «Jaloliddin» dramasi haqida. — «Qizil Oʻzbekiston» gazetasi, 1946-yil, 8-fevral.

Asardagi Xorazm shohi qo‘rmoq Sulton Muhammad va Samarqand hokimi sotqin Amir Badriddin obrazlari orqali qo‘rmoqlik, xoinlik va dushmanga taslim bo‘lishlik fojiasi ochib berilgan. Tragediyada Chingizxon obrazi ham tarixiy haqiqatga mos qilib mahorat bilan yaratilgan. Chingizxon yovuzlikning, berahmlilik va qonxo‘rlikning timsolidir.

Vatanparvarlik va qahramonlikni ulug‘lovchi, bosqinchilik va xoinlikni keskin qoralovchi «Jaloliddin» tragediyasi 1944-yilda Hamza teatri (hozirgi O‘zbek Milliy Akademik teatri)da Mannon Uyg‘ur tomonidan zo‘r muvaffaqiyat bilan sahnalashtirilgan.

Maqsud Shayxzodaning tarixiy-biografik janrda yaratilgan «Mirzo Ulug‘bek» tragediyasi XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida alohida o‘rin tutadi. Ozod Sharafiddinov iborasi bilan aytganda, bu ajoyib asar: «...uch cho‘qqining biri... «Mirzo Ulug‘bek» tragediyasini hech bir ikkilanmagan holda jahon adabiyotining eng yorqin namunalari bilan bir qatorga qo‘ysa bo‘ladi... Unda tasvirlangan hayot drammatizmi jihatidan eng mashhur tragediyalardagidan zarracha kam emas, asardagi yetakchi xarakterlar har jihatdan barkamol, qahramonlarning gaplarini aytmayisizmi — aksariyati purma‘no, hikmatga boy»⁷⁸.

M. Shayxzoda falakiyot ilmining sultoni Muhammad Tarag‘ay Mirzo Ulug‘bek haqida katta sahna asari yaratishni 1943-yilda niyat qilgan va shoir uzoq yillar davomida Ulug‘bek va u yashagan davr haqidagi ko‘pgina kitoblarni, noyob hujjatlarni sinchiklab o‘rgangan. Hatto Hazrat bilan g‘oyibona suhbatlashish maqsadida Samarqandga borib Ulug‘bek madrasasida tunab qolgan. Bu haqda Shayxzodaning o‘zi: «Xobimda Ulug‘bek hazratlari bilan muloqotda bo‘ldim. U kishi menga: «Aziz farzandim, bizni yo‘qlab kelibsan, yaxshi niyatlaring borgan o‘xshaydi. Niyatlaring qutlug‘ bo‘lg‘ay. Mening o‘gitlarimni unutmagan juda katta ishga qo‘l uribsan, o‘sha nasihatlarimni avlodlarimga yetkazgaysan» deb oq fotiha berdilar»⁷⁹ degan edi.

⁷⁸ Sharafiddinov Ozod. Uch cho‘qqining biri. — «O‘zAS» gazetasi, 2001-yil, 23-noyabr.

⁷⁹ «Yoshlik» jurnali, 1994, 1-son, 4-bet.

M. Shayxzoda 1955-yilda bu tragediyani yozishga kirishadi va uni 1960-yilda yozib tugatadi. Asar besh pardadan iborat. Unda XV asrdagi tarixiy sharoit butun murakkabligi bilan to'g'ri ko'rsatilgan. Ajdodlarimizning ajoyib qadriyatlarini, ezgu an'analari, ilm-fan sohasidagi buyuk kashfiyotlari ulug'lanib, feodal tuzumning fojiali tomonlari ochib tashlangan, zulm va istibdod, xurofiy bid'at keskin qoralangan.

«Mirzo Ulug'bek» tragediyasi adolatli podshoh va buyuk astronom olim Ulug'bek boshchiligidagi ilg'or ziyolilar, taraqqiyparvar kuchlar bilan qora niyatli guruhlar o'rtasidagi keskin kurash asosiga qurilgan. Asarda Mirzo Ulug'bek, Ali qushchi, Sakkokiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Xo'ja Ahror, Gavharshodbegim, Abdullatif kabi tarixiy shaxslar obrazlari yaratilgan. Shu bilan birga, Piri Zindoniy, Bobo Kayfiy, Feruza, Otamurod, Shayxul Islom singari badiiy to'qima obrazlar ham tasvirlangan. Dramaturg ana shu obrazlarning xatti-harakati, o'zaro munosabati, kurashi va fe'l-atvoridan kelib chiqqan holda uzoq o'tmishdagi tarixiy haqiqatni yorqin badiiy shakllarda qayta tiklagan. O'sha davrdagi murakkab hayotni, XV asrda Movarounnahrda taxt-toj uchun bo'lgan keskin kurashni hayajonlanarli va ta'sirli qilib ko'rsatgan.

M. Shayxzoda Ulug'bek obrazini katta mahorat bilan yaratgan. Bunda u o'sha davr uchun xos bo'lgan hayotiy ziddiyatlarni, to'qnashuvlarni ustalik bilan ochib bergan. Natijada, asarda Mirzo Ulug'bek hayot va koinot hodisalari haqida teran mulohaza yurituvchi, ilm-fanni, adabiyot va san'atni yuksak qadrllovchi donishmand inson, sabrli suhbatdosh, adolatli davlat arbobi, buyuk astronom olim, mehribon oila boshlig'i va jonkuyar ota qiyofasida namoyon bo'lgan.

Dramaturg Ulug'bekning donoligini, aql-zakovatini, shaxsiy fazilatlarini, bashariyat oldidagi buyuk xizmatlarini o'sha davrda toj-taxt uchun olib borilgan tarafkashlik janglari, ma'rifat va jaholat, fan va din o'rtasidagi kurash zaminida ochib bergan. Shunga ko'ra tragediyada o'sha davr ruhi, davr haqiqati yaqqol gavdalanadi. Asarda ko'rsatilishicha, Ulug'bek podshohlik qilish bilan birga ilm-ma'rifat ishlari, xususan, falakiyot ilmi bilan jiddiy

shug‘ullanadi, ilmda buyuk kashfiyotlar yaratadi. Ali qushchi va boshqa shogirdlari bilan birga rasadxonada yulduzlar harakatini kuzatib, koinot sirlarini ochadi.

Ulug‘bek ilmni hamma narsadan — behisob boylikdan ham, podshohlik davri davronidan ham ustun qo‘yadi. Shunga ko‘ra u do‘stlari va shogirdlariga nasihat qilib, deydi:

*Ilm inson ko‘zin ochar, qulog‘in ochar,
Fan miyaga idrok bilan yorug‘ni sochar.
Fan miyaga kirgan joyda, biling, muhaqqaq,
Na shaytonga o‘rin bordir va na folbinga.
Alaxusus abadiydir hikmat fanlari,
Daqiq fanlar tanishtirar bizga dunyoni,
Koinotga ochib berar es derazasin,
Olib tashlar niqoblarni sirlar yuzidan.
Zamon o‘tar, vahshat bitar, yomonlik ketar,
Ammo fanning shavkatiga cho‘kmaydi g‘ubor.*

Ulug‘bek ilmning amaliy ahamiyatiga katta baho beradi. Ilm-ma‘rifat vositasida jaholatga barham berib, mamlakatda adolat o‘rnatishni, xalq ahvolini yaxshilashni, yurtni obod etishni orzu qiladi. Biroq buyuk olim o‘zining bu ezgu niyatiga yeta olmaydi. Qoraguruhchi va teskarichi ruhoniylar Ulug‘bekka qarshi zimdan kurash olib boradilar. Ular o‘z qora niyatlarini amalga oshirishda, hatto Ulug‘bekning o‘z o‘g‘li — mansabparast va maqtanchoq, xudbin va shuhratparast Abdullatifdan foydalanadilar. Ulug‘bekning adolatparvarligi, rostgo‘yligi va ilmiy kashfiyotlari nopok raqiblarning buyuk olim haqida ig‘vo tarqatishlari, Ulug‘bekni dindan yuz o‘g‘irgan dahriy deb ayblashlari uchun qo‘l keladi. Qora guruhchilar oxir-oqibatda Ulug‘bekni taxtdan voz kechtirishga va o‘ldirishga muvaffaq bo‘ladilar. Tragediyada adolatli podshoh, benazir inson, buyuk olim Ulug‘bekning qirq yil davom etgan hukmronligi va ilm-fan yo‘lidagi mislsiz fidoyiligi fojiali ravishda yakunlanadi.

«Mirzo Ulug‘bek» tragediyasi chuqur mazmunli aforizmlarga, obrazli tarzda yorqin ifodalangan falsafiy fikrlarga boy. Quyidagi misollar fikrimizni dalillaydi:

*Agar yurtning fuqarosi tunda uxlamay
Faryod etsa, demak, shohning vijdoni uxlar.
Elni boqib, cho'pon bo'lmoq uning xizmati,
Saltanatda lozim erur shunday bir usul:
Marg'ilonda tovuq yitsa, shoh bo'lsin mas'ul!
Sayid, biling, qizning o'zi xohishi bilan
Erga tegsa, bu hech qanday o'g'irlik emas.*

Tragediyada bosh qahramon tilidan berilgan bunday teran ma'noli hikmatli so'zlar va falsafiy-badiiy umumlashmalar Mirzo Ulug'bekka xos muhim bir sifatni — uning dono inson va buyuk mutafakkir bo'lganini ochib berishga bevosita xizmat qilgan. Shu bilan birga, asarning tarbiyaviy-estetik qimmatiga qimmat qo'shgan.

«Mirzo Ulug'bek» tragediyasi tili — boy, shirali, aniq va obrazli. Pyesadagi monolog va dialoglar katta mahorat bilan yozilgan. Qisqasi, «Mirzo Ulug'bek» o'zbek dramaturgiyasining eng sara asarlaridan biridir.

* * *

M. Shayxzoda — shoir va dramaturg sifatidagina emas, balki yirik adabiyotshunos olim sifatida ham mashhur. Ma'lumki, M. Shayxzoda Toshkentda aspiranturada ta'lim oldi. Natijada, u olim sifatida 30-yillardan boshlab adabiyotshunoslik taraqqiyotiga sezilarli hissa qo'sha bordi. M. Shayxzoda 1958-yilda «Alisher Navoiyning lirik qahramoni» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

M. Shayxzodaning ilmiy asarlari badiiy mahorat borasidagi tahlilning teranligi va aniqligi bilan o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qiladi. Bu fazilatlar olimning «Qulbobolar va hurbolalar», «Adibning yutug'i», «Genial shoir», «Navoiyning lirik qahramoni», «Alisher Navoiyning poetik mahorati» singari ilmiy asarlarida ochiq ko'rinadi.

M. Shayxzodaning tarjima san'ati sohasida ham munosib xizmati bor. Shoir «Mis chavandoz», «Motsart va Soleri» (A. Pushkin), «Ikki asira» (M. Lermontov), «Gaydamaklar» (T. Shevchenko), «Romeo va Juletta», «Hamlet» (V. Shekspir)

singari mashhur asarlarni, shuningdek, N. Tixonov, A. Surkov, A. Lohutiy, Jambul, Nozim Hikmat kabi shoirlarning ko'pgina she'rlarini o'zbek tiliga mahorat bilan ag'dargan.

M. Shayxzoda ijodini adabiyotshunoslikda yoritish sohasida ham muayyan ilmiy ishlar amalga oshirilgan. O. Sharafiddinov, M. Zokirov, B. Imomov, O. Abdullayev, H. Olimjonova, I. G'afurov va boshqalarning maqola va risolalarida M. Shayxzoda asarlarining asosiy xususiyatlariga doir muhim fikrlar bayon etilgan.

Xullas, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1964) M. Shayxzoda serqirra va sermazmun ijodi bilan hozirgi zamon o'zbek adabiyoti tarixida o'zining mustahkam o'rniga ega.

HAMID OLIMJON

(1909–1944)

Hamid Olimjon XX asr o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, hassos shoir, iste’dodli dramaturg, o‘tkir publitsist va adabiyotshunos sifatida mashhur. Hamid Olimjon 20-yillarda adabiyotimiz maydoniga Oybek, G. G‘ulom, Uyg‘un, A. Qahhor, K. Yashin, Mirtemir kabi noyob ijodkorlar bilan bir qatorda kirib keldi va ular bilan yelkama-yelka turib samarali ijod qildi. Hamid Olimjon ijodida yangi o‘zbek adabiyotining ko‘pgina fazilatlar va muhim xususiyatlari o‘z aksini topgan. Ana shuning uchun ham yangi o‘zbek adabiyotini shoir ijodisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Hamid Olimjon o‘z asarlarida voqelikni lirika torlariga solib, publitsistik ko‘tarinkilik va jo‘shqinlik bilan tarannum etdi. U xilma-xil mavzularni kishining nozik tuyg‘ularini uyg‘otadigan darajada mayin, yoqimli va dilbar qilib kuyladi. Bahorday suluv va daryoday jo‘shqin, hamisha uyg‘oq lirika yaratdi. Bu hayotbaxsh lirikani kitobxonlar ommasi sevib va zavqlanib o‘qimoqda.

Ko‘pgina taniqli yozuvchilar, adabiyotshunos olimlar, madaniyat va jamoat arboblari Hamid Olimjon ijodiga haqli ravishda yuqori baho berganlar. Akademik Oybek Hamid Olimjonni: «Otashin vatanparvar va talantli shoir», — deb ta’rifladi, Uyg‘un uni: «Shodlik va baxt kuychisi», — deb ataydi. Mirtemir esa: «Hamid Olimjon tug‘ma va nodir iste’dod edi», — deb ataydi.

Hamid Olimjon ijodiga A. Fadeev, A. Tolstoy, S. Ayniy, G‘afur G‘ulom, Komil Yashin, Izzat Sulton kabi mashhur yozuvchilar ham yuksak baho berganlar. Nikolay Tixonov:

«Hamid Olimjon hayotda ham, ijodda ham izlash, izlanishdan tinmas edi. U soʻz sanʼatining mangu qurimas chashmasi — xalq ogʻzaki sheʼriyatidan bahra, kuch-quvvat ola bilar edi. Lekin u mumtoz adabiyotni, oʻtmishning ulugʻ shoirlarini shu darajada chuqur bilar ediki, beixtiyor uni mumtoz adabiyotning ulkan tadqiqotchisi va mumtoz sheʼriyatning chinakam davomchisi deb oʻylab qolardi kishi», — deb yozgan edi.

Shuni ham eslatish kerakki, Hamid Olimjon ijodi 20-yillardayoq adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslikning diqqatini oʻziga jalb etdi. Shoir ijodi haqida qator maqola va taqrizlar yuzaga keldi. Keyinchalik oʻzbek adabiyotshunosligida Hamid Olimjon haqidagi tadqiqotlar yildan-yilga oʻsib bordi. Uning birinchi toʻplami «Koʻklam»ga yozilgan soʻz boshida: «Nafis adabiyotimiz yana bir «Koʻklam» bilan bezaldi... «Koʻklam» asosan mazmun, qisman shakl bilan hozirning qoʻshigʻi boʻlishga haqlidir»⁸⁰, — deb qayd etildi. Moskvalik tanqidchi V. Ermilov esa 1934-yilda: «Oʻzbek nasri va nazmining oʻsishi Gʻafur Gʻulom, Gʻayratiy, Hamid Olimjon, Uygʻun, Oybek, Oydin, Hasan Poʻlat va boshqalar bilan boʻldi»⁸¹, — deb yozdi. Biroq oʻtgan asrning 30-yillarida shoir asarlarini notoʻgʻri talqin qilish, Hamid Olimjonni mayda burjua taʼsiridagi ijodkor deb ayblash hollariga ham yoʻl qoʻyildi. Anqaboy H. Olimjon ijodida «mafkuraviy chatoqliklar» mavjudligini yozdi («Qurilish» jurnali, 1931, 1-son). K. Boboyev H. Olimjonni «yot ijodkorlar» qatoriga qoʻshishga urindi («Qizil Oʻzbekiston» gazetasi, 1930-yil 15-oktabr). R. Majidiy va A. Saʼdiy uni mayda burjua taʼsiridagi shoir sifatida xarakterladi⁸². Oxir-oqibatda, 1937-yil 2-noyabrda shoir millatchilarning «dumi» sifatida Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzolidan chiqarildi. Lekin koʻp oʻtmay bu xatolik tuzatildi, haqiqat qaror topdi: Hamid Olimjon uyushma aʼzolidiga qayta tiklandi⁸³.

⁸⁰ *Hamid Olimjon*. Koʻklam. — T.: Oʻzdatnashr, 1929, 4-bet.

⁸¹ «Oʻzbekiston Shoʻro adabiyoti» jurnali, 1934, 1-son, 7-bet.

⁸² Bu haqda Sarvar Azimovning «Abadiyat» (1988), Naim Karimovning «Hamid Olimjon» (1979) monografiyalarida maxsus fikr yuritilgan.

⁸³ Qarang: «Qizil Oʻzbekiston» gazetasi, 1938-yil, 18-aprel.

Shunisi muhimki, Hamid Olimjon ijodini baholashda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar yillar o‘tishi bilan yangi-yangi ilmiy tadqiqotlar tufayli tuzatila bordi. Shu tariqa Hamid Olimjonning o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni va adabiyot xazinasiga qo‘shgan hissasi to‘g‘ri ko‘rsatiladigan bo‘ldi. Hamid Olimjon ijodini ilmiy asosda o‘rganish, tadqiq va tahlil etish sohasida, ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyingi davrlarda jiddiy muvaffaqiyatlarga erishildi. Shoir ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini, badiiy mahorat va til masalalarini tadqiq va tahlil etishga e‘tibor kuchaydi. Bu o‘rinda, xususan Sarvar Azimovning «Hamid Olimjon abadiyati» (1967), Salohiddin Mamajonovning «Shoir dunyosi» (1974), Naim Karimovning «Hamid Olimjonning poetik mahorati» (1964), «Hamid Olimjon» (1979) singari tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etdi. Sarvar Azimov o‘z monografiyasida Hamid Olimjonning serma‘no va serjilo ijodini, she‘riyatdagi novatorligi, obraz yaratish usullari, badiiy uslublari, sujet va kompozitsiya qurish san‘ati, tili va uslubi, mumtoz adabiyot va xalq og‘zaki ijodi boylıklaridan foydalanishini aniq misollarda ochib bergan. Olim shoirning ibratli hayot yo‘lini va serqirra ijodini qiziqarli, o‘qimishli qilib bayon etgan. Bunda u arxiv materiallaridan, ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lmagan fakt va hujjatlardan foydalangan. Qisqasi, Hamid Olimjon adabiy merosini to‘plash, nashr etish, ilmiy asosda o‘rganish va tahlil qilish sohasida salmoqli yutuqlar mavjud.

* * *

Hamid Olimjon qisqa, lekin mazmundor va ibratli hayot kechirdi. U 1909-yilning 12-dekabrida Jizzax shahrida tug‘ildi. Oktabr to‘ntarishidan so‘ng yangi maktablarda o‘qidi. Hamid Olimjonning unib-o‘sishi, shaxs va ijodkor sifatida shakllanishida pedakademiya (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti) muhim rol o‘ynadi. Hamid Olimjon 1928-1930-yillarda pedakademiya Uyg‘un, Oydin, Mirtemir, Jalol Ikromiy kabi yosh shoirlar bilan birga o‘qidi. Universitetdagi adabiy muhit Hamid Olimjonning ijodiy takomilida katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Hamid Olimjonning birinchi sheʼrlar toʻplami — «Koʻklam» (1929) talabalik chogʻlarining mahsuli boʻlib, u adabiyotga isteʼdodli bir yosh shoirning kirib kelganidan dalolat berdi.

Hamid Olimjon ijodiy ishni doimo faol jamoatchilik ishi bilan qoʻshib olib bordi. Pedakademiyani bitirgandan soʻng, u 30-yillarda avval gazeta va jurnallarda, soʻngra Oʻzbekiston Madaniy qurilish institutida ishladi. Badiiy asarlar yozish bilan birga, ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Hamid Olimjonning 30-yillarda yozilgan «Oʻqish va oʻrganish qiyinchiliklari», «Yozuvchining saviyasini koʻtaraylik», «Adabiyotimizning tikka koʻtarilish davrida», «Adabiyot va xalq», «Oʻzbek xalqining adabiyoti» singari maqolalarida yangi adabiyotimizning nazariy va amaliy masalalari tekshirilib, hozirgi oʻzbek adabiyotining taraqqiyot yoʻllari va yoʻnalishlari haqida bahs yuritilgan.

Hamid Olimjon sinchkov tadqiqotchi va isteʼdodli olim sifatida 30-yillarda oʻzbek mumtoz adabiyotini va xalq ogʻzaki ijodini tadqiq etishga ham alohida eʼtibor berdi. «Oʻzbek xalqining ulugʻ shoiri Navoiy», «Navoiy va zamonamiz», «Mardlik, muhabbat va doʻstlik dostoni», «Farhod va Shirin» haqida», «Oʻzbek xalqining oʻlmas shoiri haqida», «Muhammad Amin Muqimiy» kabi jiddiy maqolalar yozdi. Bu maqolalarda mumtoz adabiyot va xalq ogʻzaki ijodining bebaho boyliklari tahlil etilib, milliy qadriyatlarimizning oʻziga xos xususiyatlari va ibratli tomonlari adolatli ravishda ochib berilgan.

Hamid Olimjon jahon adabiyotini oʻrganish va tashviq etish sohasida ham ancha ishlar qilgan. Uning «V. V. Mayakovskiy haqida», «Tolstoy va oʻzbek xalqi», «Salom, Pushkin», «Buyuk sanʼatkor», «Jambul va xalq», «Taras Shevchenko» kabi maqolalari turli millat adiblari ijodini teran bilishi va tahlil qila olishini namoyon etdi. Ularda oʻsha mashhur yozuvchilar ijodining asosiy xususiyatlari va ahamiyati koʻrsatib berilgan.

XX asrning 30-yillarida Hamid Olimjon badiiy asarlarining mavzu doirasi kengaydi, badiiy saviyasi koʻp darajada ortdi. Bu oʻsish avvalo «Olov sochlar» (1931), «Oʻlim yovga», «Poyga» (1932) toʻplamlarida koʻrindi. Bu kitoblarga kirgan «Sharq»,

«O‘zbekiston», «Siyob», «Baxtlar vodiysi» singari she‘rlarida Hamid Olimjon yangi hayot hodisalari tufayli tug‘ilgan tuyg‘ularni ko‘tarinkilik va jo‘shqinlik bilan kuyladi. 30-yillarning ikkinchi yarmida Hamid Olimjonning «Daryo kechasi» (1936), «Chirchiq bo‘ylarida» (1937), «O‘lka» (1939), «Baxt» (1940) to‘plamlari maydonga keldi. Bu to‘plamlarga kiritilgan she‘riy asarlarning aksariyati shoir ijodida rang-barang voqelik tasviri tobora chuqurlashib, go‘zallashib, obrazlilik va ta‘sirchanlik kuchaya borganligidan dalolat beradi.

Hamid Olimjonning «Har yurakning bir bahori bor», «Xayoling-la o‘tadi tunlar», «Savol», «Ishim bordur o‘sha ohuda», «Xayolimda bo‘lding uzun kun», «Sog‘inganda», «Ofeliyaning o‘limi» kabi go‘zal she‘rlarida hayot va o‘lim, baxt va baxtsizlik, yoshlik va vafodorlik, sevgi-muhabbat bilan bog‘liq bo‘lgan qalb tug‘yonlari katta mahorat bilan kuylanadi. «Ofeliyaning o‘limi» she‘ri uzoq o‘tmishni aks ettiruvchi «Gamlet» (V. Shekspir) fojiasi ta‘sirida yozilgan. Bu she‘rda pok sevgi, samimiy insoniy muhabbat madh etiladi. Uni beg‘ubor sevgi yo‘lida qurbon bo‘lgan yosh yuraklarga qo‘yilgan she‘riy haykal desa bo‘ladi. She‘rning hamma unsurlari birdek go‘zal, malaksiymo Ofeliyadek pokiza va jozibador:

*Javob berib ko‘rchi, nomard tabiat,
Bunchalik go‘zalni nechun yaratding?!
O‘zing gunohkorsan, osiysan behad,
Nechun yaratdingu o‘tlarga otding?*

«Ofeliyaning o‘limi» tasvirning teranligi, obrazning yorqinligi va jozibadorligi bilan she‘riyatimizda yangilik bo‘ldi.

Hamid Olimjonning bu davr she‘riyatida jonajon O‘zbekiston va o‘zbek xalqi obrazi o‘zining butun borlig‘i va tarovati bilan namoyon bo‘ldi. Shoir «O‘zbekiston» she‘rida aniq detallar, rango-rang tasvir vositalari yordamida quyoshli diyorumizning yaxlit poetik obrazini yaratib, asar g‘oyasini she‘rning mag‘iz-mag‘iziga singdirib yubordi. Mavzuni yoritishda tabiat manzaralari tasviridan mohirona foydalandi. Darhaqiqat, «O‘zbekiston» she‘ri peyzaj lirikasining nodir

namunasi bo‘lib, unda tabiat manzarasi asar g‘oyasini badiiy yo‘l bilan ochishga to‘laligicha xizmat qilgan:

*O‘xshashi yo‘q bu go‘zal bo‘ston,
Dostonlarda bitgan guliston,
O‘zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga ohur,
Chiroylidur go‘yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.
Qorli tog‘lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.
Chor atrofga yoyganda gilam,
Aslo yo‘qdir bundayin ko‘klam...
Bu shundayin ajib diyordir.*

Shoir ona diyorimiz obrazini ravon va quyma misralar vositasida hayotiy va yorqin qilib gavdalandirgan. Bu she‘rda misralarnigina emas, hatto ayrim so‘zlarni ham boshqasi bilan almashtirish yoki o‘rnini o‘zgartirish aslo mumkin emas. Zero, she‘rdagi hamma narsa o‘z o‘rnida, joy-joyida. Undagi har bir misra o‘zi bir tiniq manzara bo‘lgani holda boshqalari bilan uzviy birlikda mayda detallarigacha aniq namoyon bo‘luvchi yorqin va go‘zal manzarani, yaxlit poetik obrazni hosil etadi.

Shoirning «Baxtlar vodiysi», «Chirchiq bo‘ylarida», «Daryo tiniq, osmon beg‘ubor», «Chimyon esdaliklari», «O‘rik gullaganda» kabi she‘rlarida ham yurt obrazi xalqqa muhabbat tuyg‘ulari bilan uzviy birlikda namoyon bo‘ladi.

Hamid Olimjon qaysi asarida O‘zbekiston yoki qardosh o‘lkalar haqida yozmasin, doimo hayot go‘zalliklaridan zavqlanib, hayajonlanib, yayrab-yashnab va erkalanib yozadi. Shoir she‘rlarining misralari g‘oyat ravon, so‘lim qo‘shiq singari o‘zi oqib kelaveradi. Shoir she‘rning har bir misrasiga, misraning har bir so‘ziga shunday yoqimli ohang beradiki, o‘qilganda go‘yo xushxon hofiz ijrosida dilrabo, so‘lim qo‘shiq tinglaganday bo‘lasiz. Shoir lirikasida bo‘rtib ko‘rinuvchi bu fazilatlar uning liro-epik asarlariga ham xosdir.

Darhaqiqat, Hamid Olimjon 30-yillarda turli mavzularda rang-barang lirik she‘rlar yozish bilan birga, anchagina ballada

va dostonlar ham yaratgan. Shoirning «Ikki qizning hikoyasi», «Zaynab va Omon» singari asarlarida lirika bilan epos xususiyatlari chambarchas bogʻlanib qoʻshilib ketgan va yaxshi badiiy natija bergan.

Hamid Olimjon ijodida «Zaynab va Omon» dostoni, shubhasiz, katta oʻrin tutadi. Unda shoir isteʼdodining yangi qirralari va oʻzbek sheʼriyati imkoniyatlari cheksizligi yana bir bor namoyon boʻldi.

Doston zamirida aniq hayotiy voqea yotadi. Asardagi Zaynab obrazining prototipi Buxoro viloyati Gʻijduvon tumanidagi jamoa xoʻjalik aʼzolaridan biri Zaynab Omonovadir. Bu ilgʻor qizning fidokorona mehnati 1935-yilda yuksak qadrlangan: u orden bilan mukofotlangan edi. Ana shu nishondor paxtakor haqida shoir, avvalo, «Zaynab» nomli badiiy ocherk (1936), soʻngra ushbu dostonni yaratadi.

«Zaynab va Omon» dostonida (1938) yangi inson, erkin sevgi va yangi urf-odat muammosi koʻtarilgan va mahorat bilan tasvirlanib, hal etilgan. Asarda yangi zamon nafasi ona diyorga mehr-muhabbat tuygʻusi bilan birgalikda ifodalanadi:

*Zaynab oʻsgan elning misli yoʻq,
Zaynab oʻsgan el baxtga toʻliq.
Buni koʻrgan tez boʻlar banda,
Buni inson bir qur koʻrganda
Yuragida hech armon qolmas,
Bunga jannat tenglasha olmas.*

«Zaynab va Omon» dostonida ikki yetim: Zaynab va Omonning sevgisi tasvirlanib, insoniy muhabbatga eski hamda yangi qarashlar oʻrtasidagi kurash butun murakkabligi bilan koʻrsatilgan. Shu bilan birga, asarda nikoh, oila qurish borasida inson erkiga zugʻum, yigit va qiz xohishini hisobga olmaslik qattiq qoralangan.

Hamid Olimjon dostonida erkin muhabbat tasviri misolida inson hurligi, tuygʻular daxlsizligini ulugʻlagan.

«Zaynab va Omon» dostoni sujetiga asos boʻlgan va obrazli tarzda aks ettirilgan konflikt oʻsha vaqtdagi oʻzbek turmushida koʻp uchrar edi. Dostonning asosiy konflikti boʻlmish eski va

yangi qarashlar o'rtasidagi ziddiyat hayot haqiqatiga mos bo'lgani uchun asardagi obrazlar ham jonli va real chiqqan. Dostondagi Zaynab, Omon, Sobir obrazlarida yangi avlodning ma'naviy qiyofasi, dunyoqarashi badiiy ifodalangan. Uchala qahramon ham yangi zamon yoshlari vakilidir. Ularda erksizlik, mutelik yo'q. Aksincha, inson ham, sevgi ham erkin bo'lsin degan tuyg'u kuchli.

Hamid Olimjon dostonda yangi zamondagi erkin sevgi muammosini hal etishda mumtoz adabiyot an'analaridan ijodiy foydalangan. Shunga ko'ra, «Zaynab va Omon» asari bu jihatdan buyuk Navoiyning «Layli va Majnun» dostoniga yaqin turadi. Xususan, nikoh kechasi Majnunga Navfalning qizi qilgan iltijo tasviri Zaynab bilan Sobir uchrashuvi epizodiga juda yaqin. Bu ikki lavhada tasvirlangan masala va uning yechimi har ikkala dostonda ham bir xil. Bunda Majnun ham, Sobir ham erkin sevgining himoyachilari sifatida harakat qiladilar.

«Zaynab va Omon» dostonining sujeti — tugal va hayotiy. Sujet tabiiy ravishda rivojlanib boradi. Bu hol doston g'oyaviy mundarijasini va obrazlar xarakterini hayot haqiqatiga mos ravishda chuqur ochishga imkon yaratgan. Doston kompozitsiyasi ham puxta, original. Asar kompozitsiyasi o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qiladigan, uni maftun etadigan tarzda qurilgan. Doston uch bo'limdan iborat. Birinchi bo'limda Zaynabning Omon ismli yigitni sevib qolishi, ular o'rtasidagi samimiy munosabatlar zavq-shavq bilan tasvirlanadi. Ikkinchi bo'limda Zaynabning og'ir kechgan bolaligi va Anor xola ko'magida yashab qolib hayotda o'z o'rnini topganligi hikoya qilinadi. Uchinchi bo'limda esa Omonning tarjimai holi hamda sevishtan ikki yoshning to'yi tasvir etiladi.

«Zaynab va Omon» dostoni obraz yaratish, til va badiiy tasvir vositalaridan foydalanish jihatidan ham ustalik bilan ishlangan. Shoir xarakter yaratishda psixologik tahlil san'atidan mohirona foydalangan. Sevgi «dardi»ga muhtalo bo'lgan Zaynabning Omonga ilk sevgi maktubini yozishga intilishi tasvirlangan epizodni ruhiyat tahlili san'atining yaxshi namunasi desa bo'ladi. Shoir Zaynabning sevgi maktubini yozish paytidagi ruhiy holatini tasvirlar ekan, avvalo poetik sharoit hozirlaydi. Odatda, sevgi maktublari yoziladigan payt — tun manzarasini chizadi:

*Yarim oqshom, chumchuqlar tingan,
Hamma qora libos kiyingan.
Soylarda tun, sahralarda tun,
Daralarda, vodiylarda tun.
Yaproqlarda tun yotib uxlar,
Soylarda tun qotib uxlar...*

Ana shu manzara tasviridan soʻng shoir muhabbat olovida yonayotgan Zaynabning sevgi maktubini yozish jarayonini koʻrsatadi. Shoir tasviricha, Zaynabda buloq suvidek pok sevgi tuygʻusi ham, oʻzbek qizlari feʼl-atvoriga xos sharm-hayo, iffat tuygʻusi ham kuchli. Shu sababli qiz, bir tomondan, yurak rozini izhor etmasdan — sevgi maktubini yozmasdan turolmaydi. Ikkinchi tomondan, yigitga birinchi boʻlib, oʻzining yurak sirini ochishdan or qiladi. Shoir Zaynab qalbidagi ana shu ikki tuygʻu oʻrtasidagi kurashni mahorat bilan tasvirlab bergan:

*«Seni, Omon koʻrgandan beri,
Koʻzlarimga uyqu kelmaydi.
Senga mayl qoʻygandan beri
Hech narsaga koʻngil toʻlmaydi...»
Oʻylab-oʻylab toʻxtab qoladi,
Ogʻir-ogʻir nafas oladi.
Yozganlarin oʻqiydi takror,
Yuragida uygʻonadi or —
Va qogʻozni yirtib tashlaydi.*

Bu parchada shoir Zaynabga doir shunday harakat, oʻzgarish va detallarni topib tasvirlaganki, ular oʻsha holatdagi obraz ruhiyatiga juda monand boʻlib tushgan. Shuning uchun oʻquvchi Zaynabning bu paytdagi harakatlarini gʻoyat tabiiy deb biladi va qiz bilan birga hayajonlanadi, voqeaning davomini orziqib kutadi.

«Zaynab va Omon» dostonida milliy tarovat (kolorit) aniq-tiniq aks etgan. Asar sujeti va undagi obrazlar talqinida, peyzaj tasvirida, personajlar tilida milliy xususiyatlar va milliy belgilar yorqin ifodalangan.

Doston uslubi — gʻoyat ravon va jozibador, tili — sodda, jonli va boʻyoqdor. Bu asar XX asr oʻzbek adabiyotidagi «tavsiflar bilan emas, balki manzaralar va obrazlar bilan soʻzlaydigan» (V. Belinskiy) haqiqiy sheʼriyatning mumtoz namunasidir.

Hamid Olimjonning 30-yillardagi ijodida «Oygul bilan Baxtiyor» (1937), «Semurgʻ» (1939) ertak-dostonlari alohida oʻrin egallaydi. Shoir bu ikki dostonni yaratish bilan folklordan ijodiy oziqlanishning ibratli namunasini koʻrsatdi.

Maʼlumki, Hamid Olimjon «Soʻz sanʼatining boshi boʻlgan folklor»ni (M. Gorkiy) yoshligidanoq sevib oʻrgangan. Bobosi mulla Azim va onasi Komila bibi aytgan ertak va matallarni jon qulogʻi bilan tinglagan. Shoir bejizga keyinchalik yozmagan:

*Bolalik kunlarimda,
Oʻyqusiz tunlarimda,
Koʻp ertak eshitgandim,
Soʻylab berardi buvim...
Buvinning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.*

Hamid Olimjon xalq ogʻzaki ijodi toʻgʻrisida bolalik chogʻlarida olgan dastlabki maʼlumotlarni keyinchalik oliy maktabda oʻqish, folklor asarlarini mustaqil mutolaa qilish yoʻli bilan boyita bordi. Shoir 30-yillarning ikkinchi yarmida Fozil Yoʻldosh oʻgʻli ogʻzidan yozib olingan «Alpomish» dostonini nashrga tayyorlagan, asarga kattagina soʻzboshi yozib, umuman, xalq ogʻzaki ijodining, xususan, «Alpomish» dostonining badiiy xususiyatlarini va buyuk tarbiyaviy-estetik ahamiyatini koʻrsatib bergan. Shu bilan birga, folklor boyliklarini xalq mulki sifatida koʻz qorachigʻiday asrash, ulardan yangi jamiyat qurish ishida foydalanish gʻoyalari oʻlgʻa surgan. Jumladan, u: «Bizning yozuvchilarimizga folklorni bilish qanchalik zarur ekanini hayot koʻrsatur. Oʻzbek adabiyotini yuksaltirish, uning tilini chin xalq tili qilish, sodda va chuqur qilish, umuman aytganda, oʻzbek yangi adabiyotini chin maʼnoda xalqchil qilish uchun folklorning ahamiyati buyuk boʻlur», — deb yozgan edi.

Hamid Olimjon o‘z ijodiy faoliyati davomida xalq og‘zaki ijodini kamsituvchilarga, unga nigilistlarcha munosabatda bo‘luvchilarga qarshi izchil kurashgan⁸⁴. Shuningdek, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘liga bag‘ishlab «Kuychining xayoli», Abdulla shoirga atab «Do‘mbiraning maqtovi» she‘rlarini yozgan. Bularning hammasi Hamid Olimjonning xalq og‘zaki ijodiga zo‘r muhabbat bilan qaraganidan, folklori xalq tarixining qomusi, xalq donishmandligining ifodasi, xalq kayfiyatining ko‘zgusi deb bilganidan dalolat beradi. Yuqorida tilga olingan ikkala ertak doston esa Hamid Olimjonning folklorga bo‘lgan so‘nmas muhabbatining jonli guvohi va yorqin samarasidir.

Hamid Olimjon «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg‘» dostonlarini yaratishda tarixiy haqiqatni ertak sujetiga singdirib yuborish, romantik tasvir yo‘sinidan unumli foydalanish orqali folklor asarlari ruhini yorqin va go‘zal ifoda qilgan. Asarda zulm va xoinlik, ikkiyuzlamachilik va pastkashlik qoralanib, adolat va go‘zallik ulug‘langan.

Shoirning «Oygul bilan Baxtiyor» dostoni sujetiga xalqning o‘z kuchi va kelajakdagi porloq hayotiga ishonchida namoyon bo‘lgan yuksak optimistik ruh singib ketgan. Dostonning bosh qahramoni — Oygul. U — qahramonlarga xos sifatlar egasi, xalq kuchi va irodasini o‘zida mujassamlashtirgan obraz. Shoir Oygul obrazini yaratish bilan xalq kuchi va irodasini hech qachon yengish mumkin emasligini ustalik bilan ko‘rsatgan. «Semurg‘» dostonidagi cho‘pon Bunyod obrazi orqali ham ana shunday muhim xalqchil g‘oya olg‘a surilgan. Oygul singari Bunyod ham xalq qahramoni va xalq orzularining timsolidir.

«Semurg‘» — an‘anaviy xalq dostonlariga xos bo‘lgan afsonaviy obraz va romantik tasvirlarga boy, ular asarning g‘oyaviy mazmunini qiziqarli va ta’sirli qilib gavdalanitirishga bevosita xizmat qiladi. Bunyodning tulporga minib bahaybat chinorni qo‘porishi, baxt qushi Semurg‘ bilan uchrashishi va uning yordamida dahshatli devni yengishi, qisqasi, dostonda aks etgan voqea-hodisalarning deyarli barchasi xalq ertaklariga xos go‘zal

⁸⁴ Qarang: O‘zbek folklorining jonkuyari. — «Sharq yulduzi» jurnali, 1959-yil, 12-son.

romantik bo‘yoqlar bilan chizilgan. Hayot haqiqati romantik qahramonliklar va afsonaviy hodisalar tasviri orqali ochib berilgan.

Dostonda asar sujetining asl mohiyatini ochish, Bunyodning qahramonligini bo‘rttirib ko‘rsatish uchun xalq og‘zaki ijodiga xos rang-barang tasviriy vositalar: ajoyib mubolag‘a, chiroyli o‘xshatish, xilma-xil sifatlash va jonlantirishlardan mohirona foydalanilgan. Shoir o‘rmondagi dahshatli devni va Bunyodning unga qarshi kurashini tasvirlar ekan, shunday g‘aroyib mubolag‘alar yaratadiki, ular doston tilini bezabgina qolmasdan, dev bilan yakkama-yakka kurashib, uni yenggan qahramon Bunyod obrazining yorqin chiqishiga katta ko‘mak bergan.

Hamid Olimjonning ertak dostonlari kitobxonlarga estetik zavq berish bilan birga, yosh avlodni qahramonlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Shunday qilib, 20-yillarda izlanish va o‘rganish davrini o‘tagan Hamid Olimjon 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib, poetik mahorat yuksakligiga ko‘tarildi. Lekin bu ijodiy o‘shish osonlikcha bo‘lmadi. Shoir bu yo‘lda turli g‘ovlarga, jumladan, sotsrealizm tazyiqlariga duch keldi. Darhaqiqat, Hamid Olimjon yashab ijod etgan davrda «...adabiyot va san’atda madhiyabozlik, tantanavorlik, hayotning ko‘proq yorug‘ tomonlarini kuylash, hatto uni bo‘yab ko‘rsatish hukmron tendensiya bo‘lgan payt edi»⁸⁵. Ana shu murakkab davr, shubhasiz, Hamid Olimjon ijodiga ham salbiy ta’sir etdi. U ham davr voqeligini ko‘pincha bir tomonlama, bo‘yab-bezab, haddan oshirib maqtab tasvirlashga majbur bo‘ldi. Shoir «Soso», «Bashar quyoshi», «Nima bizga Amerika» kabi ayrim asarlarida hayot haqiqatiga zid ravishda madhiyabozlikka yo‘l qo‘ydi. Bundan tashqari, «Baxt to‘g‘risida», «Baxtimiz tarixiga», «Shodlikni kuylaganimning sababi» kabi ba’zi she’rlarida qatag‘on davridagi (30-yillardagi) mash’um dalillarga zid holda xalqimizni yoppasiga baxtiyor deb ta’rifladi.

Lekin aytilgan nuqsonlar shoir ijodining asosiy belgisi emas, balki o‘tkinchi xususiyati bo‘ldi. Hamid Olimjon 30-yillarda iloji boricha hayotni buzmasdan to‘g‘ri aks ettirish yo‘lidan borib,

⁸⁵ *Vohidov Erkin*. Shoiru she’ru shuur. — T.: «Yosh gvardiya», 1987, 59–60-betlar.

badiiy go‘zal asarlar yaratdi. Natijada, 30-yillarning oxirlariga borib, yirik shoir va jamoat arbobi sifatida tan olindi. 1939-yilda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining yetakchisi qilib saylandi. Bu mas’uliyatli lavozimda shoir umrining oxirigacha ishladi.

* * *

Ikkinchi jahon urushi davrida Hamid Olimjon ijodi o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko‘tarildi. Shoir jangovar davr talablariga hozirjavoblik ko‘rsatib, bosqinchi yovga qarshi kurashga birinchilardan bo‘lib otlandi. Fashizmga qarshi uyushtirilgan ommaviy mitinglarda yorqin nutqlar so‘zlad. O‘zbekiston delegatsiyasi tarkibida K. Yashin, Mirtemir va Zulfiya bilan birga Markaziy frontga bordi (1943), dahshatli jang manzaralarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib keldi.

Hamid Olimjon shinelli yillarda jangovar davr ruhi bilan sug‘orilgan yetuk asarlar yaratdi. Shoirning «Ona va o‘g‘il» (1942), «Qo‘lingga qurol ol» (1942), «Ishonch» (1943) to‘plamlariga kiritilgan she‘rlarning aksariyati harbiy-vatanparvarlik lirikasining ajoyib namunasi. Hamid Olimjon urushning birinchi kunida yozilgan «G‘alaba qo‘shig‘i» she‘rida fashistlar Germaniyasi boshlagan bosqinchilik urushini qattiq qoraladi. Shu bilan birga, dushman ustidan g‘alaba qozonilishi muqarrar ekanligiga ishonch bildirdi. Bunda shoir xalq maqol va iboralaridan ustalik bilan foydalandi:

*Kunduzni tun deb o‘ylab sarhadga keldi o‘g‘ri,
Ko‘rshapalak oxiri otashga keldi to‘g‘ri,
Tushar doim esinga — o‘zbek maqolidir bu:
Kim avval musht ko‘tarsa, albatta qo‘rqoq keldi.*

Hamid Olimjon lirikasida g‘alabaga ishonch tuyg‘ulari kurashga chaqiriq g‘oyalari bilan uzviy birlikda namoyon bo‘ldi. Shoirning urushdan oldingi yillarda bunyodkorlik mehnati bilan mashg‘ul bo‘lgan lirik qahramoni urush davriga kelib butun fikri-zikri g‘alabani ta‘minlashga qaratilgan vatanparvar insonga aylandi. «Yigitlarni frontga jo‘natish», «Qo‘lingga qurol ol!», «Xat», «Shinel», «Sevgi», «Nihol»,

«Qamal qilingan shahar tepasidagi oy» singari sheʼrlarning lirik qahramoni ana shunday ajoyib kishilardir.

Hamid Olimjonning harbiy lirikasi — badiiy mahorat jihatidan ham yuksak darajada. Shoir sheʼrlarining aksariyati lirizmning kuchliligi va boʻyoqdorligi bilan kitobxonga manzur boʻladi. «Qamal qilingan shahar tepasidagi oy» sheʼrida shoir lirik qahramonni toʻlin oy bilan soʻzlashtiradi. Shu orqali xalqning urush davridagi hayoti, orzu-istaklari, ahdu paymonlari va gʻalabaga ishonchini obrazli tarzda ifodalaydi. Shoir sheʼrni:

*Goʻzal oy, senga bir gap
Demakka koʻp hayronman.
Bemahal toʻlganingdan
Toza ham pushaymonman, —*

deb boshlaydi. Voqea davomida ana shu pushaymonlikning sabablari ochib beriladi. Bunda shoir urush davridagi qiyinchiliklarni roʻy-rost koʻrsatish yoʻlidan boradi:

*Oʻyin-kulgi bizda yoʻq,
Yurakka dard yutganmiz,
Boshimizga gʻam tushib
Shodlikni unutanmiz.*

Urush davridagi hayot haqiqati va oʻsha jangovar davr ruhi shoirning «Roksananing koʻz yoshlari», «Jangchi Tursun» balladalarida ham yorqin aks etgan. Birinchi balladada tasvir etilishicha, urush davrida Ukrainadan Oʻzbekistonga evakuatsiya qilingan ukrain kelinchagi Roksananing yosh bolasi kasal boʻlib vafot etadi. Roksana esa: «*Bu yerda qayda boʻlsa xristian mozori*», — deb zorlanadi, «*Musulmonlar qoʻyarmi bolamni oʻz yeriga*», — deb iztirob chekadi. Bundan ogoh boʻlgan nuroniy oʻzbek chol Roksanaga: «*Bu tuproq endi senga, ona qizim, yot emas, Ukrainani ham menga hech kim begona demas*», — deya uni yupatadi.

Shoirning «Jangchi Tursun» balladasida jangchi va ona obrazlari yaratilgan. Ballada qahramoni yosh askar Tursunni jangda yuz bergan magʻlubiyatlar choʻchitib qoʻyadi, uning

yuragi uvishib, hatto jang maydonidan qochmoqchi bo‘ladi. Tursun hujum oldidan qochish yo‘llarini o‘ylar ekan, onasidan xat oladi. Xatda ona o‘z farzandidan mardlik ko‘rsatishni, botirlarcha jang qilishni talab qiladi:

*Xalqing uchun to‘kkali
Yo‘qmi bir qoshiq qoning?
Vataning tuprog‘idan
Shirin ekanmi joning?..*

Onaning xati o‘g‘ilga qattiq ta’sir qiladi. Natijada u bosqinchi dushmanga qarshi qahramonona jang qilib, ona ishonchini oqlaydi.

To‘g‘ri, balladada ona obrazi hayotdagi odamdan ko‘ra shiorga o‘xshabroq qolgan. Chunki onaning o‘z bolasiga: «Qochib tirik qolgandan o‘lganing yaxshi menga», — deyishi hayotiy reallik nuqtai nazaridan aslo mumkin emas. Lekin shoir yaratgan badiiy reallik o‘quvchini shunga ishontiradi. Uni onaga tuyg‘udosh qiladi.

Hamid Olimjonning urush davridagi ijodida badiiy publitsistika namunalari ham anchagina. Uning «Umid va ishonch», «Sirdaryo bo‘ylarida», «Do‘stligimiz haqida», «Men o‘zbek xalqi nomidan so‘zlayman», «Birlik», «Qaytish» singari publitsistik maqolalarida o‘tmish va hozirgi voqelikning ibratli tomonlari, xalqning ajoyib fazilatlari yaqqol ko‘rsatilgan. Muallifning «Men o‘zbek xalqi nomidan so‘zlayman» (1943) asari o‘zbek publitsistikasi xazinasiga qo‘shilgan munosib hissadir. Asarda adib fashizmni keskin fosh etib, o‘zining Vatan haqidagi yurak so‘zlarini zo‘r hayajon bilan ifodalagan. Adib: «*Mening xalqim birlik va ittifoqni, hamjihatlikni yaxshi ko‘radi. Tirik ekan bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi... Mening xalqim do‘stlik, birodarlikning qadrini biladi*», — deya imon keltirgan.

Hamid Olimjon urush davri talablariga javob berishda dramaturgiya janri imkoniyatlaridan ham samarali foydalandi. Ma’lumki, bu davrda shoir, avvalo, N. Pogodin, Uyg‘un, S. Abdullalar bilan hamkorlikda «O‘zbekiston qilichi» (1941) musiqali dramasi yozdi. So‘ngra «Muqanna» tarixiy dramasi

yaratdi. Har ikkala sahna asari, xususan, «Muqanna» (1943) urush yillaridagi o‘zbek dramaturgiyasining jiddiy yutug‘i hisoblanadi. «Muqanna» dramasida Vatanga muhabbat, bosqinchi yovga nafrat g‘oyalarini olg‘a surishda tarixiy o‘tmish mavzusidan mohirona foydalanilgan. Dramada bobolarning Muqanna boshchiligida arab istilochilariga qarshi olib borgan qahramonona kurashi ustalik bilan ko‘rsatilgan. Dramaturg arab istilochilarini qoralagan holda arab xalqiga do‘stona munosabatni ifoda etadi. Zarafshonlik dehqon G‘irdak tilidan aytilgan quyidagi so‘zlarda dramaturgning ana shu nuqtai nazari yaqqol ko‘rinadi:

*Arabda ham musichaday begunoh,
Senga o‘xshash bechoralar juda ko‘p.
Jaloyirga yog‘dir barcha qahringni,
Battolga soch, qancha bo‘lsa zahringni.
Kimki bosib kirgan bo‘lsa yurtingga
Shuni qurit!*

Dramaning bosh qahramoni — Hoshim Hakim o‘g‘li Muqanna otli tarixiy shaxs. U hayotiy bo‘yoqlarda jonli va to‘laqonli qilib tasvirlangan. Muqanna dushmanga qarshi kurashda mislsiz sabot, matonat, mardlik va qahramonlik ko‘rsatadi.

Asar konflikti — hayotiy haqiqatga mos. Konflikt Muqanna, Otash, Gulobod, Guloyim, G‘irdak kabi mahalliy xalq vakillari bilan arab qo‘shini qo‘mondoni Saidbattol, arab ruhoniysi Jaloyir, qul xo‘jasi Feruz singari shaxslar o‘rtasidagi hayot-mamot kurashi asosiga qurilgan. Drama g‘oyasi ana shu ijobiy va salbiy obrazlarning xatti-harakati, ayovsiz kurashi, dialog va monologlariga singdirib yuborilgan. Xususan, Muqanna monoglari zo‘r mahorat bilan yaratilgan.

She‘riy yo‘l bilan yozilgan «Muqanna» dramasi mazmun teranligi va badiiy shaklining mukammalligiga ko‘ra «Otello», «Gamlet», «Alisher Navoiy» kabi mashhur sahna asarlariga yaqin turadi. Atoqli yozuvchi A. Fadeev: «Muqanna» pyesasi g‘oyat zo‘r iste‘dod bilan yozilgan», — deb ta‘kidlagan edi. Akademik Komil Yashin ham drama ga yuqori baho berib, «Guloyimning muloyim, shu bilan birga, dushmanga nisbatan shafqatsiz va

mardonavor obrazi jahon adabiyotidagi Laurensiya, Shirin, Neston-Darijon singari o‘lmas obrazlarni esga soladi, o‘z xususiyatlari bilan esa ulardan qolishmaydi» deb yozgan edi.

So‘z san’ati xazinasiga qimmatli hissa qo‘shgan hassos shoir Hamid Olimjonning badiiy tasvir mahorati — keng qamrovli. U yozuvchining hayotni o‘rganishi va mavzu tanlashidan boshlab, o‘z ichiga mazmun va shakl tushunchasining barcha bo‘laklarini qamrab oladi. Shunday bo‘lsa-da, rus adibi K. Fedin aytganiday: «...yozuvchining mahorati haqidagi gapni tildan boshlash kerak. Chunki hatto badiiy shaklning bosh bo‘laklaridan bo‘lgan kompozitsiya ham ahamiyati jihatidan yozuvchi tilidan keyin turadi». Hamid Olimjon o‘z asarlarida poetik mazmunni til boylıklaridan unumli foydalangan holda ustalik bilan sodda va siqiq qilib, yorqin ifodalagan. Shoir asarlari tilida umumiylik, soxtalik, jimjimadorlik, o‘rinsiz takrorlar, tushunilishi qiyin bo‘lgan arxaik so‘z va iboralar yo‘q. U xalq maqollari va hikmatli so‘zlari darajasida sermazmun misralar, go‘zal baytlar yaratgan. Shoir she‘riyatida hayotiy faktlarni chuqur mushohada qilish, jonli til boylıklaridan mahorat bilan foydalanish asosida yuzaga kelgan: «Farzand guldir, ona bir bo‘ston, shuning bilan jahon guliston», «Meva bo‘lmas quruq daraxtdan, nishon bo‘lmas mozorda baxtdan», «Qilmoq kerak va‘daga vafo, vafosizlar tortgusi jafo», «Quyoshni yengolmas qora zulmat», «Daryoday zo‘r va mohir inson» singari falsafiy ma‘noga ega bo‘lgan hikmatli so‘z va iboralar tez-tez ko‘zga tashlanib turadi.

Hamid Olimjon she‘riyati — asar g‘oyasini obrazli tarzda ochishga xizmat qiluvchi o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘a, jonlantirish kabi xilma-xil tasviriy vositalarga boy. Shoir ijodida eng ko‘p qo‘llanilgan badiiy tasviriy vosita, shubhasiz, o‘xshatishdir. Shoir muayyan bir hodisani yoki qahramon holatini ikkinchi bir hodisaga, holatga o‘xshatish yo‘li bilan ko‘p vaqt yorqin, go‘zal va original tasvir yaratib, o‘quvchilarga estetik zavq bag‘ishlaydi:

*Daryo tinmay solardi shovqin,
Qiz ko‘ziday qora edi tun.*

*Qiz qalbiday pok edi havo,
Qiz qalbiday sevgiga davo.*

Hamid Olimjon — peyzaj tasviri va portret chizishga ham usta. Shoir bunda til imkoniyatlaridan, rang-barang tasviriy vositalardan katta mahorat bilan foydalanadi.

Hamid Olimjon she'riyati — vazn va qofiya jihatidan ham namunali, mukammal. Shoir ko'pincha asar tilining boyligi va ravonligini ta'minlash bilan vaznning musiqiyliigi, ritmning aniqligi va jozibadorligiga ham erishadi.

Dilrabo qo'shiqdek ravon, muziqiy ohang jihatidan g'oyat yoqimli bo'lgan o'rinlarni shoir she'riyatidan istagancha topish mumkin. Hamid Olimjon she'riyati mavhum simbolikadan, noaniq intellektuallikdan xoli bo'lib, xalqqa g'oyat yaqin va tushunarlidir. Shoir she'riyati umrboqiyiligining sabablaridan biri ham ana shunda. Shunday qilib, har bir misrani mazmundor, ravon va obrazli qilib yaratish, har bir so'z va iborani o'z o'rnida, aniq bir maqsadni ko'zlab ishlatish Hamid Olimjon uslubiga xos asosiy xususiyatdir. Mazmun aniqligi, ifoda tiniqligi, falsafiy mushohada teranligi, lirik jo'shqinlik, qalb harorati, go'zal tasvir va serjilo til boyligi Hamid Olimjon ijodining xarakterli belgilarini tashkil etadi.

Mamlakatimizda Hamid Olimjon nomini abadiylashtirish sohasida ham qator tadbirlar amalga oshirildi. Ko'pgina maktablar, o'quv yurtlari, ko'cha va xiyobonlar, jamoa va davlat xo'jaliklari Hamid Olimjon nomi bilan atalmoqda. Qarshi Davlat universitetiga, Toshkent metrosi bekatlaridan biriga Hamid Olimjon nomi berildi. Jizzaxda shoirning uy-muzeyi ishlab turibdi. Shoir ijodi o'rta va oliy maktablarning o'quv dasturlaridan mustahkam o'rin egallagan. Uning asarlari dunyoning ko'plab tillariga tarjima etilgan.

Hamid Olimjon 2004-yilda «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlangan.

MIRTEMIR

(1910–1978)

Mirtemir XX asr o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan ardoqli lirik shoirdir. Komil Yashin ta’kidlaganidek: «Mirtemir o‘zbek yangi she’riyatining tamal toshini qo‘ygan ustoz, oqsoqol shoirlarimizdan. U g‘oyatda mehnatkash, jafokash, hassos, bilimdon, kamtar, zukko so‘z san’atkoridir. Vatanparvar shoir mumtoz adabiyotimizning barhayot an’analarini, xalq og‘zaki ijodini chuqur o‘rganib, o‘zbek adabiyotini boyitdi, hozirgi zamon she’riyatimizni yuksaklikka ko‘tarishda zo‘r kuch sarf etdi»⁸⁶. Chingiz Aytmatov esa: «Mirtemir ulkan shoir, jonajon do‘st, tengi yo‘q dilkash inson edi... U G‘afur G‘ulom, Oybek, Shayxzoda va o‘zbek adabiyotining katta avlodiga mansub boshqa san’atkorlar bilan yonma-yon turadi»⁸⁷, — deb yozgan edi.

Mirtemir Tursunov 1910-yilning 10-mayida Qozog‘iston respublikasining Turkiston tumanidagi Eski Iqon qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Oldin qishlog‘idagi maktabda savod chiqardi. O‘n bir yoshida Toshkentga qochib kelib, maktab-internatda tarbiyalandi, yangicha maktablarda o‘qidi. Pedakademiya (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat dorilfununi)da ta’lim oldi. So‘ng gazeta va jurnal tahririyatlarida ishladi, turli nashriyotlarda muharrirlik qildi, doimo badiiy ijod va tarjima san’ati bilan shug‘ullandi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida adabiy maslahatchi bo‘lib ishladi, yosh shoirlarni tarbiyalashga katta hissa qo‘shdi.

⁸⁶ *Mirtemir*. Asarlar. 1-jild. — T.: 1980, 5-bet.

⁸⁷ Mirtemir zamondoshlari xotirasida. — T.: 1982, 24-bet.

Mirtemirda adabiy-ijodiy ishga qiziqish juda erta uyg'ondi. Shoir: «Birinci she'rim 1926-yili «Yosh leninchi» gazetasida paydo bo'ldi»⁸⁸, — deb eslaydi.

Mirtemir umidli yosh shoir sifatida kitobxonlar diqqatini tezda o'ziga tortdi. Uning «Shu'lalar qo'ynida» nomli birinchi she'rlar to'plami 1928-yilda chiqdi. Bu kitobga shoirning «Mehnat», «So'nggi xat», «Kurash va tilak», «O'zbek qizi Mastonoy», «Baxt», «Sahro», «Mehnat bolasi», «O't yonib tursa» kabi sochma she'rlari kiritilgan. Bu to'plam undagi ba'zi she'rlarda mavhum baytlar, tushunish qiyin bo'lgan ramzlar, ortiqcha ritorika, xira obrazlar uchrab turishiga qaramay, o'zbek she'riyatiga yana bir yosh iste'dod kirib kelganligidan guvohlik beradi.

«Shu'lalar qo'ynida» to'plami yangi davr ruhi bilan sug'orilgan. Unda inson mehnatining badiiy obrazi chizilgan.

Bu kitob o'z davrida she'riyatimizda quvonchli voqea bo'ldi. «Qo'lingizdagi to'plam, — deb qayd qilgan edi tanqidchi Sotti Husayn mazkur kitobga yozgan so'z boshisida, — o'zbek adabiyotiga yangi qo'zg'alon, yangi umidlar bag'ishlaydi... «Shu'lalar qo'ynida»gi sochmalardan haqiqatan kurash, isyon, zafar taronalarini tinglab olarsiz... O'zbek ishchisi, dehqoni o'z hayotini, kurashini shu kitobdan o'qib ko'radi, zavqlanadi, lazzat oladi».

«Shu'lalar qo'ynida» kitobida g'uncha tarzida namoyon bo'lgan ijobiy tomonlar Mirtemirning keyingi asarlarida tobora yorqinroq ko'rinib, o'sa bordi. Shoirning ayrim she'rlarida uchrovchi yuzakilik va mavhum ramziylik o'rnini hayotiy voqealar va jonli obrazlar egallay boshladi. Mirtemirning «Zafar» (1929), «Qaynashlarim», «Bong» (1932), «Ochlar o'lkasida», «Poytaxt» (1936), «O'ch» (1943), «Tanlangan she'rlar» (1947), «Tanlangan asarlar» (1958), «She'rlar» (1961, 1964), «Yangi she'rlar» (1967), «Qush tili» (1970), «Tingla, hayot» (1974), «Kipriklarim», «Izlayman» (1976), «Yodgorlik» (1978) kabi to'plamlari shoir mahoratining asardan asarga, kitobdan kitobga o'sib borganligidan dalolat beradi.

⁸⁸ Adabiyotimiz avtobiografiyasi. — T.: 1973, 237-bet.

Mirtemirning 60–70-yillarda yozgan sheʼrlari gʻoyaviy mazmun jihatidan ham, badiiy shakl jihatidan ham uning avvalgi asarlaridan ustun turadi. Bunday ijodiy oʻsish Mirtemirning ustoz shoirlar maktabidan saboq olishi, mahorat sirlarini puxta oʻzlashtirishi, hayot haqiqatini sinchiklab oʻrganib, asar ustida hormay-tolmay qunt bilan mehnat qilishining natijasidir.

Mirtemir ijodining fazilatlarini koʻp. Ana shuning uchun ham Gʻafur Gʻulom: «Mirtemirning sheʼrlarini oʻqisam yayrab ketaman. U shoshilmay, erkalanib yozadi»⁸⁹, — degan edi.

Mirtemirning 30-yillarda yaratilgan «Shodiyona», «Baxshining aytganlari», «Amu qirgʻoqlari», «Yali-yali», «Yashil yaproqlar», «Qora koʻzlik», «Bir shoʻx» kabi sheʼrlarida davr kishilarining orzu-istaklari, his-tuygʻulari, ezgu ishlari, qarashlari joʻshqin kuylangan. Shoir Alisher Navoiyning mashhur «Yali-yali»si taʼsirida yaratilgan «Yali-yali» sheʼrida zamonaviy mavzu-choʻllarni bogʻu boʻstonga aylantirayotgan xalqning kuch-qudrat va bunyodkorligi tarannum etilgan:

*Dasht yuziga yurdi elim qahramon,
Qudrati zoʻr — topmagʻusi togʻ omon:
Baxt suvini ochgʻusi u begumon,
Boʻston oʻlur, suvga qonib har tomon,
Toʻlqinida mehru vafu, yali-yali.*

Mirtemirning «Baxshining aytganlari» sheʼrida ham xalqning kuch-qudrati samimiyat bilan ulugʻlanib, uning har narsaga qodir ekani dil-dildan kuylanadi:

*El aylasa gar ixtiyor,
Changalzor chamanzor boʻlur.*

Mirtemir zamonamizning xilma-xil mavzularini tasvirlar ekan, asarning badiiy mukammalligini va goʻzalligini

⁸⁹ Qarang: *Said Ahmad*. Nazm chorrahasida. — T.: «Yosh gvardiya», 1982, 16-bet.

ta'minlash uchun yangi-yangi tashbehlar va ohori to'kilmagan qofiyalar ishlatadi.

Mirtemirning 30-yillardagi she'riyatining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, shoir tabiatni juda nozik his etgan holda asar g'oyasini ochishda tabiat tasviridan san'atkorona foydalanadi. Muhim hayotiy g'oyalarni peyzaj tasviri asnosida ifodalaydi. Bu xususiyat shoirning «O'ylar», «Qizg'aldoq», «Qoya», «Seni, bolaligim», «Xayr, Toshkent», «Lolazordan o'tganda», «Achchisoy», «Yashil yaproqlar» kabi she'rlarida yaqqol ko'rinadi. Bu she'rlarda peyzaj tasviri asar g'oyasini badiiy ifodalashga, lirik qahramonning kayfiyati, ruhiy kechinmalarini ochib berishga xizmat qiladi:

*Yondiradi dalalarning qo'ng'ir to'shlarini
O'vlangan, o'tday yongan iyul quyoshi,
Vodiylar uzra yoyib marmar kulishlarini
Oqarib ko'rinadi tog'larning boshi.
To'qaylar soch taraydi yelda to'lg'onib,
Cho'qqilarda sakrashar olqor, ohular...
Tog'larning etaklarida shu'lalar yonib,
Tovlanib oqadi shishaday suvlar...*

(«Xayr, Toshkent»)

Mirtemir o'z she'rlarida tabiat tasviridan obraz yaratish va asar g'oyasini ifodalashda asosiy material sifatida foydalanadi. Shu sababli daf'atan qaraganda tabiatning quruq tasviridan iborat bo'lib tuyuluvchi «Seni, bolaligim», «Kuz» kabi she'rlarida ham hayotni, Vatanni sevish g'oyasi «yashirilib» yotadi.

Mirtemir ikkinchi jahon urushi yillarida yaratgan asarlarida ham manzara tasviri orqali hayotbaxsh fikrlar ifodalangan. Uning «Bu — mening Vatanim», «Qirg'oq», «Vafo», «Dengiz bo'ylarida» kabi she'rlarida yurt chiroyi, hayot go'zalliklari tarannum etiladi. Shu sababli bu she'rlar o'quvchida Vatanni dushmandan himoya qilish uchun g'ayrat va shijoat tuyg'ularini uyg'otadi. Agar 20–30-yillarda Mirtemir she'riyatida asosiy o'rinni yangi hayotni qutlash, yer-suv islohoti, xotin-qizlar ozodligi kabi mavzular egallagan bo'lsa, urush yillarida asosiy o'rinni harbiy-mudofaa mavzusi ishg'ol etdi. Shoir Vatanga

muhabbat, kurashga chaqiriq, g'alabaga ishonch yo'nalishlarida qator yetuk badiiy asarlar yaratdi.

Mirtemir «Men ona bo'lsam agar», «Sen — ona!», «Bu — mening Vatanim», «Ona shahar», «Hamshahar», «O'ch», «Qirg'oq», «Hamshira» singari she'rlarida ham front va front ortidagi jangovar hayotni samimiyat bilan aks ettirgan.

Mirtemirning harbiy lirikasi tom ma'nodagi jangovar, xalqchil lirikadir. Shoir xalq ommasini qiziqtiradigan, hayajonga soladigan tuyg'ularni xalqona sodda, lekin teran tarzda ifodalagan. Bunda u xalq qo'shiqlarining mazmuni va shaklidan, jonli til boyliklaridan ustalik bilan foydalangan. Shunga ko'ra shoir to'qigan ko'pgina baytlar xalq maqollari va hikmatli so'zlari darajasida turadi. Mirtemir «O'ch» she'rida jangchilarni fashistlardan qasos olishga undar ekan, xalq hikmatlariday aks sado beruvchi baytlar yaratgan:

*Omon qolgan bitta ablah —
Bir qishloqning yonishi!
Omon qolgan bitta ablah —
Ofatning sog' qolishi.*

Mirtemirning harbiy lirikasi — yangi fikr va obrazlarga boy. Chunonchi, u «Sen ona» she'rida an'anaviy mavzuga urush davri talablari nuqtai nazaridan yondashib, onaning yangi obrazini yaratgan. Shoir onalar haqida shu kungacha aytilmagan, lekin aytilishi kerak bo'lgan teran poetik fikrni topib, uni she'riy tilda mohirona ifoda etgan. Asarda muallif o'z farzandlarini oq yo'l va zafar tilab jangga jo'natgan, ayriliq va hijron tog'ini o'z yelkasida mardonavor ko'targan ona obrazini chizar ekan, urush davri ruhini asar mazmuniga singdirib yuborgan. Shu tariqa shoir «Sen — ona» she'rining jangovar davr talabiga monand va g'oyat ta'sirli bo'lib chiqishini ta'minlagan:

*Alisherga alla aytib uxlatgan
Sen — Ona.
Og'ushida Bobur kamolga yetgan
Sen — ona.*

*Torobiyni og'ir jangga jo'natgan
Sen — ona.
Olamni nurida munavvar etgan
Sen — ona.
Yig'lasa — dunyoni raso titratgan
Sen — ona.
Kulgisi saodat parvarish etgan
Sen — ona.
Dohiyalar beshigin bedor tebratgan
Sen — ona.
Mehri bahorida elni yashnatgan
Sen — ona.
Yagona o'g'lingni jo'natding jangga
Bo'l bardam, ona!
Onaday oshiq yo'q ona Vatanga!
Muhtaram ona...*

Shunday qilib, Mirtemir harbiy lirikasi og'ir yillarda yashagan kishilarda ertangi kunga ishonch, adolatning g'alabasidan umid uyg'otishga xizmat etdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Mirtemir she'riyati o'z taraqqiyotining yangi, yuqori bosqichiga ko'tarildi. Shoir hayotdagi o'sish-o'zgarishlardan zavqlangan va ularni qo'llab-quvvatlagan holda ko'tarinki ruh bilan ijod qildi, zamonaviy mavzularda ko'pgina yetuk asarlar yaratdi.

Mirtemirning bu davrdagi ijodida ham oddiy mehnatkash inson obrazi markaziy o'rinni egalladi. «Ertangi kun» she'rida shoir porloq kelajagimizning bunyodkori bo'lgan mehnat ahli haqida poetik fikr yuritib, ularni tarixni yaratuvchi, dunyoni o'zgartiruvchi qudratli kuch deb atadi:

*Inson mehnatidan rang olur hayot,
Inson mehnatidan o'zgarur jahon,
Haqiqat tug'ilar xayoldan ham bot,
Butun kuchlilardan kuchliroq inson...*

Bu davrda Mirtemir she'riyatida xalqlar do'stligi mavzusi katta o'rin egalladi. Bundan shoirning o'zi ham haqli suratda faxrlandi:

*Do'stlik so'zi — so'zlarning naqshi,
Hech so'z bormi bundan ham yaxshi!
O'z yurtimda men ham bir baxshi,
Umrin kechar do'stlikni kuylab.*

Mirtemir xalqlar o'rtasidagi do'stlikni insonga shodlik, kuch-quvvat va po'lat qanot bag'ishlovchi hayotbaxsh omil sifatida ta'riflaydi. Darhaqiqat, Mirtemirning «Elu yurt maqtovi», «Bizga keling», «Ukrainamsan», «Qirg'iziston», «Qirg'iz xalqiga», «Maxtumquli to'yida», «Barhayotlik», «Qozog'im», «Olmaotaning qishi» kabi she'rlari o'zbek she'riyatida xalqlar do'stligi mavzusida yozilgan eng yaxshi asarlardan hisoblanadi. Ularda xalqlar o'rtasidagi do'stlikning kuchi va insoniyat jamiyati taraqqiyotidagi buyuk ahamiyati umumlashtirib tasvirlangan:

*Tog'larni ko'targay do'stlikning kuchi,
Do'stlik kuchi — yangi jahon qurg'uvchi.*

Mirtemir xalqlar o'rtasidagi do'stlikni kuylar ekan, har bir respublikaning hayoti, tabiati, madaniyati va milliy xususiyatlariga oid xarakterli belgilarni sinchkovlik bilan topadi va ularni aniq maqsadni ko'zlab ishlatadi. Shunga ko'ra shoirning bunday she'rlari o'quvchiga badiiy zavq berish bilan birga, kitobxonni u yoki bu xalqning hayoti, milliy xususiyatlari, moddiy va madaniy boyliklari, tabiati bilan tanishtirib, uning bilim doirasini kengaytiradi.

Shoirning «Qoraqalpoq daftari» (1957) she'riy turkumini qoraqalpoq xalqining bugungi sermazmun va serqirra hayotini, erishgan ulkan yutuqlarini, orzu-istaklarini haqqoniy ifodalovchi, o'zbekning o'z inisi qoraqalpoqqa bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatini tarannum etuvchi, xalqlar do'stligi va birodarligini ulug'lovchi she'riy qissa deb aytish mumkin. Yigirmadan ortiq go'zal she'rdan tashkil topgan bu asarda Mirtemirning qoraqalpoq xalqiga bo'lgan samimiy hurmati, qon-qardoshlik e'tiqodi yaqqol aks etgan. Zotan, o'zbek shoiri Mirtemir qoraqalpoq yurtini o'z yurti sifatida sevib, ardoqlab

tasvirlagan va qoraqalpoq mehnatkashlarining fe'l-atvori, an'analari va turmush tarzini maftun bo'lib kuylagan.

«Qoraqalpoq daftari» asarida she'riy turkum janrining o'ziga xos talablariga to'liq rioya qilingan, sarlavhaga chiqarilgan umumiy mavzu atroflicha yoritilgan va bu turkumni tashkil etuvchi she'rlarning ichki mantiq jihatidan o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lishi ta'minlangan. Turkumdagi she'rlar — badiiy baquvvat, barkamol. «Qor qo'msash», «Ko'l bo'yida», «Kegaylidan», «Barqut», «Hodisa», «Engajon» singari she'rlarda chuqur ichki hissiyot tasviri, samimiy va quvnoq yumor ufurib turadi.

«Hodisa» she'rida shoir Qoraqalpog'istonda Xo'jayli yo'lida avtobusda sodir bo'lgan kulgili bir voqeani hazil aralash tasvirlab, avvalo, asarning qiziqarli bo'lishini ta'minlagan. Lekin shoirning bu she'rda ko'zlagan asosiy maqsadi hazil qilish emas, balki onaning ulug'vor siymosini yaratish, uni madh etishdir. She'rning ana shu jihati quyidagi misralarda yorqin namoyon bo'ladi:

*Seni ezgu timsolday,
Tengsiz sohibjamolday
Kuylaganim kuylagan,
Siylaganim siylagan.
Chunki, axir, onasan,
Elimda durdonasan...*

Mirtemirning hazil-mutoyibadan, xalq yumoridan mohirona foydalanishiga uning «Engajon» she'ri ham yaxshi misol bo'ladi.

Tabiiyki, Mirtemir she'riyatining bosh mavzusi — O'zbekiston, asosiy qahramoni esa o'zbek xalqidir. Shoir O'zbekiston va o'zbek xalqi hayoti mavzulariga muntazam murojaat etadi va har safar o'z el-ulusi obrazining yangi bir qirrasini o'ziga xos usulda mahorat bilan ochib beradi. Yurt jamolidan, odamlar kamolidan quvongan shoir niyat qiladi:

*She'rlarimda jilva qilsin zamona,
Yurtim madhi bo'lsin so'nggi satrim ham.*

Mirtemir niyatiga yetdi. Darhaqiqat, shoirning soʻnggi satrlari ham yurt madhi, ona xalqqa muhabbatu sadoqat tuygʻusi bilan yoʻgʻrildi. Shoir umrining oxirida yaratgan va «Yodgorlik» (1978) toʻplamiga kiritilgan bir sheʼrida butun ongli hayoti davomida xalqqa, yurtga halol xizmat qilganini ichki bir qoniqish tuygʻusi bilan ifodalaydi. Shu orqali xalqini dildan ulugʻlaydi va unga samimiyat bilan taʼzim bajo keltiradi:

*Xalqim yetagida yetdim voyaga,
Xalqim bilan kuldim...
Xalqim deb oʻldim.
Xalqim nima boʻlsa, men oʻsha boʻldim...
Mening yuragimni teshib oʻtdilar
Xalqimga otilgan talay-talay oʻq.
Qancha yoʻllar bosdim, gohida toldim,
Lekin xalq nomiga yuqtirmadim gard,
Faryod solar choqda jim boʻla oldim,
Xalqim dardi edi dil oʻrtagan dard.*

Mirtemir ona-Vatan — jonajon Oʻzbekiston mavzusini yoritishda, oʻzbek xalqi obrazini yaratishda turli xil tashbehnlarni, rang-barang sanʼat va ifoda vositalarini ishlatgan. «Senga, respublikam», «Bu shundoq yurtki», «Elu yurt maqtovi» sheʼrlarida shoir emotsional ritorikadan mohirlik bilan foydalangan. Bu Mirtemir asarlariga koʻtarinki ruh bagʻishlab, kitobxonning ona-Vatanga muhabbatini, iftixor va gʻurur tuygʻusini oʻstirishga bevosita xizmat qilgan:

*Elimsan — tuprogʻimsan, qadim ota yurtimsan,
Mashʼala chirogʻimsan, oltin paxtazorimsan,
Toʻkis-toʻkin bogʻimsan, barakamsan — qutimsan,
Devkorlar davrasida mardimsan — devkorimsan.*

Mirtemir oʻz sheʼrlarida shakl va mazmun birligini taʼminlash uchun kurashar ekan, yangi-yangi tasvir-ifoda vositalarini kashf etadi. Jumladan, ramziy xarakterga ega boʻlgan voqeaband lirik sheʼrlar yaratadi. Mirtemirning Samarqandda oʻtkazgan talabalik yillaridan qolgan porloq

xotiralari va keyingi davrdagi talabalar hayotidan zavqlanishi asosida yozilgan «Dorilfunun xiyobonida» sheʼri buning yorqin dalilidir. Asar hayotiy obrazlar bilan ramziy timsollarning oʻzaro muloqoti negiziga qurilgan. Unda inson umrining izsiz ketmasligi haqidagi katta gʻoya goʻzal va original qilib ifodalangan.

Bu sheʼrda tasvirlanishicha, lirik qahramon Samarqand dorilfununi xiyobonida kezar ekan, yoshligida unga sirdosh boʻlgan bir chinor yoniga kelib toʻxtaydi va Chinor bobo bilan betovush suhbatlashadi. Bu xayoliy-ramziy suhbat jarayonida Samarqandning oʻtmishi bilan hozirgi davri taqqoslanadi va shu asosda yurt kamolidan qoniqish tuygʻusi ifodalanadi. Lirik qahramon yoshligini qoʻmsaydi va ramziy qahramon Chinor choldan yoshligini qaytarishni soʻraydi. Shu paytda Samarqand dorilfununining talabalari xiyobon sari oqib chiqadilar. Chinor chol esa yoshligini soʻragan lirik qahramonga ana shu yigit-qizlarni koʻrsatib: «Yoshligin izlovchi hey oqsoch yigit, yoshligingni ol!» — deb xitob qiladi. Ana shundan soʻng shoir qalbida tuygʻular tugʻyoni yanada kuchliroq qaynaydi. Sheʼr lirik qahramon qalbining ana shu hayajonini ifodalash bilan tugallanadi:

*Ha, men yoshligimni va shoʻxligimni
Shu navqironlarning koʻzida koʻrdim.
Oʻsha ilk sevgimni, qalb choʻgʻimni
Shu yosh jononlarning yuzida koʻrdim.
Sheʼrga sigʻmay qoldi baxtiyorligim...*

Mirtemir ijodining soʻnggi davri mahsuli boʻlgan «Onaginam», «Chanqoqlik», «Kipriklarim», «Qirq bir», «Betobligimda» kabi sheʼrlari ham ana shunday ajoyib sheʼrlar jumlasiga kiradi. «Onaginam» sheʼrida bolaning onaga boʻlgan soʻnmas mehri, farzandlik burchi haqidagi muqaddas tuygʻular xalqona sodda, teran, tabiiy va jozibador qilib tasvirlangan. Shu asosda farzandning ruhiy holati va cheksiz armoni ustalik bilan gavdalan tirilgan:

*Sening arzimasi bir yumushingni ado
etolmaganim,*

*Sening bir ishorangga
Yuz o'mbaloq oshib ketolmaganim,
Seni jindek xushvaqt qilgani,
Seni jindek xushbaxt qilgani —
Tegsiz jarlardan o'tolmaganim
Tog'day zil,
Abadiyatday cheksiz
Armon bo'lib qoldi dilimda,
Onaginam!*

Xullas, Mirtemir she'riyatida xilma-xil hayotiy mavzular, muhim poetik fikrlar lirika torlariga solinib, zamon ruhiga mos ravishda mahorat bilan kuylangan. Binobarin, Mirtemir she'riyati — tuyg'ular tug'yoniga, ehtirosli poetik fikrlarga, jo'shqin, samimiy va mayin lirikaga boy.

Mirtemir qo'shiq janrida ham barakali ijod qildi. Shoir qo'shiqlariga xos muhim va asosiy xususiyat shundaki, u o'z asarlariga ko'p hollarda romantik-xayoliy kechinmalarni, intim sevgi mavzularini emas, balki xalq va mamlakat hayotida muhim ahamiyat kasb etgan katta ijtimoiy masalalarni asos qilib oladi. Sevgi-muhabbat, axloq-odob mavzularini esa zamonning ijtimoiy muammolari bilan bog'lab yoritadi. Shoir qo'shiq yozganida mazmunga ham, shaklga ham birdek katta e'tibor beradi. Shunga ko'ra, Mirtemir qo'shiqlari yoqimli, ta'sirli, ularda rom qilish, maftun etish san'ati kuchli. Shoir qo'shiqlari ma'yuslikka va qaynoq hayotdan bezishga emas, aksincha, qiyinchiliklarni yengishga, maqsad sari dadil intilishga, yaxshilikka chorlaydi. O'quvchiga zavq-shavq, ko'tarinki ruh baxsh etib, uni yuksak parvoz sari otlantiradi. Zero, Mirtemir «Tanburim tovushi» (1926) nomli ilk qo'shig'ida bayon etgan quyidagi so'zlariga umr bo'yi qattiq amal qildi:

*Tanburim torining yangroq sadosi,
Borliqda umidlar uyg'otib borsin,
Qalblarni eritib yoniq navosi
Har ruhga bitmas zavq uyg'otib borsin.*

Mirtemir tomonidan turli yillarda yaratilgan «Yali-yali», «Mard yigit, yoring bo'lay», «El qo'shig'i», «Qora ko'zli», «Bog' ko'cha», «Shahrimda bir go'zal bormish», «Barno», «Ustina», «Boqishi», «Kelmagan», «Arazlik» kabi ko'pgina she'rlar shoirning o'z maqsadiga yetganidan, insonlarga zavq-shavq bag'ishlovchi, ularni ezgulik ruhida tarbiyalovchi dilbar qo'shiqlar yarata olganidan dalolat beradi. Mirtemir qo'shiqlarida kishilarni qiziqtiradigan, hayajonga soladigan poetik fikrlar, ruhiy kechinmalar iliq lirik misralarda yoqimli va ta'sirli qilib kuylanadi. Ana shuning uchun ham shoir haqli ravishda ishonch bilan yozgan:

*Qo'shiqlarim, siz uchun xijolatlik emasman,
Siz — o'tgan yo'llarimsiz, kechgan daryolarimsiz.
Sizni men oltinga ham, kumushga ham
bermasman,
Siz mening tansiq g'aznam, ezgu dunyolarimsiz!*

Mirtemirning dilrabo qo'shiqlari o'zbek qo'shiqchiligining bebaho boyliklari sifatida muxlislar qalbidan mustahkam o'rin egallagan.

Mirtemir dostonchilikda ham barakali ijod qilgan. «Bong», «Barot» (1930), «Agronom», «Jang» (1930), «Xidir» (1932), «Nomus» (1934), «Ajdar» (1935), «Ochlar o'lkasida» (1936), «Suv qizi», «Dilkusho» (1937), «Oysanamning to'yida» (1938), «Qo'zi» (1939), «Farg'ona» (1939), «Baxshining aytganlari» (1939), «Daryo bo'yida» (1948), «Surat» (1956), «Lenin va Rajab bobo» (1938–1965), «Pattining hasratlari» (1974), «Yuz bir» (1974) singari yigirmatacha katta-kichik doston Mirtemir qalamiga tegishli.

Shoirning «Dilkusho», «Qo'zi» dostonlarida xalqning o'tmishi obrazli tarzda aks ettirilgan. «Dilkusho» dostonida amir hirsining qurboni bo'lgan yosh qizning fojiali taqdiri ko'rsatilgan.

Mirtemir dostonlarining aksariyati zamonaviy mavzu tasviriga bag'ishlangan. «Nomus» asarida yoshligida otanasidan yetim qolib, nihoyatda qiynalgan va oqibatda bezorilik — o'g'rilik yo'liga kirib qolgan Ashur ismli yigitning qayta tarbiyalanishi, vijdonli, halol kishi bo'lib yetishishi hikoya

qilingan. «Oysanamning to'yida» dostonida esa qoraqalpoq qizi Oysanamning mehnatdan baxt topgani tasvirlangan.

Mirtemir dostonchiligining cho'qqisi, shubhasiz, «Surat» nomli lirik qissadir. U hayotiy timsollar asosida yaratilgan. Ma'lumki, Mirtemir 30-yillar boshida asossiz hibsga olinib, Moskvadagi Dmitrov lageriga surgun qilingan, Moskva–Volga kanali qurilishiga jo'natilgan. Shoirning xotini ikki yashar qizchasini tashlab Moskvaga ketib qolgan. Qizcha esa tezda vafot etgan. Bu qayg'uli voqea Mirtemirning pok qalbini alg'ov-dalg'ov qilgan. «Surat» dostoni ana shu hayotiy fojia asosida yaratilgan.

Dostonda ikki yillik ayriliqqa bardosh berolmay ahdini buzgan beburd kelin hamda bevafo yor dardida kuyib yongan, ishq jabrini tortib ruhan iztirob chekkan, beg'ubor sevgi sohibi bo'lgan yigit turmushidan olingan tuyg'ular tug'yoni inson qalbini larzaga soladigan darajada hayajonli va yorqin aks ettirilgan. Shu orqali hayot va inson qismati, sadoqat va xiyonat haqida teran poetik mushohada yuritilgan.

«Surat» dostonida shoir lirik qahramonning ichki kechinmalarini, ruhiy olamini yaqqol tasvirlab bergan. Asarda ruhiyat tasviri, tabiiylik va samimiylik bo'rtib turadi:

*Na oltin, na javohir edim,
Armonli bir yosh shoir edim.
Zuhro bo'lmasang ham chiroyda,
Men ishqingda naq Tohir edim.*

Mirtemir dostonlari mavzu jihatidan xilma-xil bo'lganidek, ularning badiiylik darajasi ham turlicha. Shoir asarlari orasida «Dilkusho», «Oysanamning to'yida», «Surat» kabi baquvvat dostonlar bilan birga, «Bong», «Achchisoy» singari «o'rtamiyona», hatto badiiy zaif asarlar ham uchraydi. Zotan, Mirtemir she'riyati ham zamonasozlik, madhiyabozlik singari qusurlardan xoli emas.

Mirtemir asarlarining tili g'oyatda sodda va jozibador, xalqchil va obrazlidir. U jonli xalq tili boyliklaridan: iboralar, maqol va aforizmlar, hikmatli so'z va rang-barang tasviriy vositalardan unumli foydalangan. Mirtemir she'riyatida:

*Oyog'i yomon — to'r bulg'ar,
Tayog'i yomon — el bulg'ar.
(«Olim»)*

*Tun kechar, kelar kunduz,
Mard bir o'lar, nomard yuz.
(«To'ychi Eryigit o'g'li»)*

*Kuyla, ey paxtakor el,
Bukilmas belbog'lik bel...
(«Alyor»)*

singari maqol, hikmatli soʻz va obrazli iboralar koʻplab qoʻllanilgan. Xuddi shuningdek, shoir sheʼriyatida mazmun va shakl jihatidan xalq aforizmlarini eslatuvchi va ularga tenglashuvchi sermaʼno, goʻzal baytlar koʻp:

*Tuproq ostida ham zar — hamisha zar,
Kumushni zang bossa — kumushdir hamon.
Dengiz tublarida gavhardir — gavhar,
Chiqar tog' tagidan kon ham bir zamon.
(«Yurt qo'shig'i»)*

Mirtemir sheʼriyati tilining oʻziga xosliklaridan yana biri shundaki, unda adabiy tilga hali tamoman kirib ulgurmagan soʻz va iboralar ham uchrab turadi:

*Lolaning oqini ko'rdim bu yurtida,
Zumrad, ko'k, toqini ko'rdim bu yurtida,
Jo'mard bir soqini ko'rdim bu yurtida...*

Mirtemir jonli xalq tilidan barakali foydalanish bilan birga, xalq ogʻzaki ijodining boshqa xil boyliklaridan ham samarali oziqlanadi. Shoirning «Uxla, qoʻzim», «Koʻzlarim yoʻlingda», «Qoʻshiqdar», «Yali-yali» kabi sheʼrlari fikrimizning dalilidir:

*Erkatoyim qayda ekan?
Yashil-yashil bog'da ekan.
Yashil bog'da netar ekan?
Olma ko'chat ekar ekan.*

*Olmalari qayda ekan?
Kelasi kuz oyda ekan.*

Ko'rinadiki, «Erkatoy» she'rida shoir mehnat va uning samarasi haqidagi poetik fikrni xalq qo'shig'i uslubida ravon ifodalagan.

Mirtemirning tarjima san'atidagi xizmatlari ham ibratlidir. O'zbek kitobxonlari shoir-tarjimon Mirtemirning katta ijodiy mehnati tufayli A. Pushkinning «Ruslan va Lyudmila», «Shoh Sulton haqida ertak», «Oltin baliq va baliqchi chol ertagi», M. Lermontovning «Ismoilbek», «Savdogar Kalashnikov haqida qissa», A. Nekrasovning «Rusiyada kim yaxshi yashaydi?», M. Gorkiyning «Bo'ron qushi haqida qo'shiq» kabi o'lmas asarlarini o'z ona tilida o'qishga muyassar bo'ldi.

Mirtemir mashhur qirg'iz eposi «Manas»ni, shuningdek, Uyg'un bilan hamkorlikda qoraqalpoq eposi «Qirq qiz»ni, Maqsud Shayxzoda bilan birga gruzin shoiri Shota Rustavelining «Yo'lbars terisini yopingan pahlavon» dostonini ham o'zbek tiliga tarjima qildi. Bulardan tashqari, Mirtemir Genrix Geyne, Ejen Pote, Abay, Xachatur Abovyan, Berdax, Yanka Kupala, Silva Kaputikyan, Nozim Hikmat, A. Surkov, A. Tvardovskiy, Pablo Neruda, Samad Vurg'un, Abbos Dobilov singari shoirlarning bir qancha asarlarini o'zbekchaga o'girdi.

Mirtemir tarjimalarida asl nusxaning asosiy xususiyatlari, undagi milliy ruh to'liq saqlangan. Mashhur shoir Erkin Vohidov o'z ustoz Mirtemirning ana shu xizmatlarini yuksak qadrlab: «Uni haqli ravishda O'zbekistondagi she'riy tarjimaning otasi deyish mumkin. Bizda hech qaysi shoir Mirtemirdek ko'p va xo'p tarjima qilgan emas»⁹⁰, — deb yozgan edi.

Mirtemirga 1971-yilda «O'zbekiston xalq shoiri» unvoni berilgan.

Adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilikda Mirtemir ijodini ilmiy asosda o'rganish va yoritish sohasida muayyan

⁹⁰ Mirtemir zamondoshlari xotirasida. — T.: 1982, 138-bet.

ishlar amalga oshirildi. T. Jalolov, O. Sharafiddinov, S. Mamajonov, N. Karimov, H. Olimjonova maqolalarida, K. Azimovning «Mirtemir», I. Gʻafurovning «Ona yurt kuychisi», T. Halilovning «Mirtemir mahorati», B. Qurbonovning «Mirtemir — doʻstlik va qardoshlik kuychisi», Otayorning «Men quyoshni koʻrgani keldim» kabi risolalarida shoir asarlarining bir qancha xususiyatlari bayon etildi.

U tom maʼnodagi xalqchil va oʻziga xos milliy shoirdir. Binobarin, Mirtemir sheʼriyati XX asr oʻzbek adabiyotining jiddiy yutugʻidir.

ZULFIYA

(1915–1996)

Zulfiya XX asr o‘zbek lirikasining yirik namoyandalaridan biridir. Shoiraning ijod ufqi keng, badiiy mushohadasi o‘tkir, ehtirosi jo‘shqindir. Zulfiya she‘riyati hayotbaxsh lirik tuyg‘ularga, yangi-yangi fikrlarga, chuqur g‘oyaviy mazmunga, teran hissiyotga, ajoyib obrazlarga, rang-barang tasviriy vositalarga boydir.

Zulfiya she‘riyatida lirika bilan publitsistik ruh o‘zaro chambarchas bog‘langan. Unda hayotga, insoniyatga, ezgulikka muhabbat tuyg‘usi ufurib turadi.

Prezidentimiz Islom Karimov Zulfiya tavalludining 80-yilligi munosabati bilan unga yo‘llagan tabrik xatida shoira ijodiga yuksak baho bergan edi: «Siz zamonamizning zabardast shoiri va jamoat arbobi sifatida O‘zbekistonning jarangdor ovozi bo‘ldingiz, deb aytsak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Jahon minbarlarida yangragan she‘rlaringiz Sharq ayolining aqlu zakosi, fazlu kamolidan noyob nishonadir... Siz latif ijodingiz bilan millionlab kishilarga ezgulik, muhabbat va sadoqatdan saboq berdingiz...

Siz Gulbadanbegim, Zebuniso, Uvaysiy, Nodirabegim kabi Sharqning buyuk fozila ayollari boshlagan an‘analarni boyitib, yangi pog‘onaga ko‘tardingiz. Mehribon va talabchan ustoz Zulfiyaxonimning mahorat maktabidan ko‘plab yosh iste‘dodlar bahramand bo‘ldilar.

Istiqlol ruhi Sizni, ijodingizni yanada yashartirib yubordi. Maftunkor she‘riyatingiz yoshlik nafasi bilan qayta uchqunlandi»⁹¹.

⁹¹ «Xalq so‘zi» gazetasi, 1995-yil, 30-may.

Zulfiya — oʻziga xos ijodkor. Uning oʻz tili, oʻziga xos uslubi bor. Teran fikrlovchi shoira Zulfiya hayot haqida oʻziga xos tarzda poetik fikr yuritdi va oʻz asarlarini falsafiy mazmun bilan bezadi. Qaynoq hayotni tasvirlab, undagi kichik voqea va detallardan katta poetik xulosalar chiqardi.

Koʻp ulugʻlar Zulfiya isteʼdodiga yuksak baho berganlar. Ustoz shoir Mirtemir: «Zulfiyaxonim sheʼriyatiga xos tomonlar — poeziyaning hamma turlarida va hamma vaznlarida qalam tebrata olishidadir. Siyosiy lirika ham, muhabbat oʻlanlari ham, minbar sheʼri ham, erkin sheʼr ham birdek oʻz oʻrnida — oʻz jarangdorligida. Ayniqsa, zamonga zarurligi jihatidan voqeaband sheʼr taʼsirchanu, minbar egallashga toʻla haqqi bor. Zulfiyaxonim sheʼrlari koʻproq voqeaband, manzarali, koʻz oldingizda hayotning bir parchasi, bir boʻlagi yarqirab turganiturgan. Bu birinchi galda katta mahorat belgisi, yetuklik belgisi, hayotga yaqinlik belgisidir. Asllik, yaʼni taqliddan yiroqlik ham shoira sheʼriyatining yaxshi xususiyatidir»⁹², deb yozgan.

Zulfiya ijodi haqida adabiyotshunoslikda anchagina ilmiy-tadqiqot ishlari bajarilgan. «Shoira Zulfiya» (Abdulla Olimjon), «Zulfiyaning ijodiy yoʻli» (Cʼ. Musina), «Shoira Zulfiya» (M. Sultonova), «Qalb kuychisi» (A. Akbarov), «Zulfiya ijodi» (L. Qayumov) kabi risolalar shular jumlasidan boʻlib, ularda shoira sheʼriyatining gʻoyaviy-badiiy fazilatlari qator asarlar tahlili asosida ochib berilgan.

Zulfiya lirikasi rus, ukrain, qozoq, ozarbayjon, turkman, qoraqalpoq, ingliz, hind, afgʻon, arab, chex, polyak, bolgʻar, venger, moʻgʻul, fransuz va nemis kitobxonlari tomonidan ham oʻqilayapti.

Zulfiya 1915-yil 1-martda Toshkent shahrida hunarmand oilasida dunyoga keldi. U yangi maktab va oʻquv yurtlarida taʼlim oldi. Toshkentdagi Til va adabiyot ilmiy-tekshirish institutida aspiranturada oʻqidi. Soʻngra Oʻzbekiston davlat nashriyoti (Oʻzdavnashr)da, Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasida, gazeta va jurnal tahririyatlarida ishladi. Zulfiya

⁹² *Mirtemir*. Tong kuychisi. Zulfiya. Asarlar (ikki jildlik). 1-jildiga yozilgan soʻz boshi. — Toshkent: 1974, 8-bet.

1953–1985-yillar mobaynida «Saodat» jurnalining bosh muharriri bo‘lib faoliyat ko‘rsatdi.

Zulfiya taniqli jamoat arbobi sifatida respublika madaniy hayotiga faol qatnashdi. Zulfiyaning, ayniqsa, butun dunyoda tinchlikni saqlash va mustahkamlash sohasidagi faoliyati ibratlidir. U turli yillarda Dehli, Qohira, Kolombo va boshqa shaharlarda tinchlik uchun kurash masalalariga bag‘ishlab o‘tkazilgan xalqaro anjumanlarda o‘zbek xalqi nomidan ishtirok etdi, otashin nutqlar so‘zlab, ajoyib she‘rlar o‘qidi.

Zulfiya yoshligidan badiiy adabiyotning, xususan, lirikaning maftuni bo‘lgan. Zulfiya o‘zining yoshlik chog‘larini eslab: «Buyuk Navoiyning hassos g‘azallari, Fuzuliyning dostonlari, Pushkinning billurday musaffo satrlari, Bayronning isyonkor she‘rlari, g‘am-alam bilan sug‘orilgan Lermontov misralari va oddiy, ammo samimiy Nekrasov obrazlari meni borgan sari o‘ziga maftun qila bordi»⁹³, — deb yozgan edi.

Zulfiya o‘n uch–o‘n to‘rt yoshlaridan boshlab she‘r mashq qila boshladi. Uning she‘rlari 1930-yilda ilk bor matbuotda e‘lon qilindi. 1932-yilda yosh shoiraning birinchi kitobi «Hayot varaqalari» nashr etildi.

Zulfiyaning ijodiy o‘shida Hamid Olimjonning ta’siri, ko‘magi katta bo‘ldi. Zulfiya Hamid Olimjon haqida: «Ulkan shoir, o‘z ona tili va adabiyotining bilimdoni, kam uchraydigan qobiliyat va intizom sohibi, do‘stlarga mehribon, dushmanlarga ayovsiz Hamid Olimjon faqat mening turmush yo‘ldoshim va farzandlarimning otasi bo‘libgina qolmasdan, ayni choqda qalbim va ruhimga uyg‘un hamroh va sezgir maslahatchim ham edi. Men undan fikrlashni, mehnat qilishni va she‘r yozishni o‘rgandim, uning ijod maktabida ta‘lim oldim»⁹⁴, — deb yozgan edi.

Shoira Zulfiyaning jo‘shqin lirik she‘riyatida badiiylik yil sayin orta bordi. Birinchi kitobi «Hayot varaqalari» bilan 30-yillarning oxirlarida maydonga kelgan to‘plamlari («She‘rlar», «Qizlar qo‘shig‘i») o‘zaro taqqoslansa, bu o‘sh-o‘zgarish yaqqol ko‘rinadi. «Hayot varaqalari»da ba‘zan umumiylik, yuzakichilik

⁹³ Adabiyotimiz avtobiografiyasi. — Toshkent: 1973, 138-bet.

⁹⁴ Adabiyotimiz avtobiografiyasi, 1973, 251–252-betlar.

ko'zga tashlansa, «She'rlar», «Qizlar qo'shig'i» kitoblarida tabiiylik va samimiylik, haqqoniylik va jo'shqinlik ustun turadi.

O'zbek xotin-qizlarining yangi davrdagi hayotini kuylash «Qizlar qo'shig'i» to'plamining asosiy mazmunini tashkil etadi. To'plamga kirgan «Sening maqtoving», «Seni sevardim», «Hojar», «Nishondor qiz», «Ona quvonchi», «Bahor», «Ahd», «Studentka», «Kutish», «Martni kutganda», «Bahor kechasi» singari she'rlarning aksariyatida erkin mehnat, yangi hayot, ilmsevarlik, vatanparvarlik mavzulari kuylangan.

Zulfiya ikkinchi jahon urushi davrida faol ijod qildi. Urushning birinchi kunlarida adiba Oydin bilan hamkorlikda «Vatanparvarlar aholini himoya qilishga tayyor», «Vatan uchun jon fido», «Mardlarga madad berdi» kabi ocherklar yozdi. So'ngra «Vernost», «Uni Farhod der edilar» (1943), «Hijron kunlarida» (1944) to'plamlarini nashr qildirdi.

Zulfiyaning harbiy-vatanparvarlik lirikasida o'sha jangovar kunlarning dolzarb mavzulari yorqin ifodalangan. «Mening Vatanim», «Qo'limda qurolu ustimda shinel», «Yigitlarga», «Erimoqda qor», «Bizni kut», «Hijron», «Palak» va boshqa she'rlarida xalqning Vatanga muhabbati, g'alabaga ishonchi, qahramonlik, insonparvarlik, dushmanga nafrati ifoda etilgan. «Palak» she'rida qishloq qizlari hayotidan olingan odatiy bir voqeani aks ettirib, g'alabaga ishonch tuyg'usini asarning umumiy ruhiga singdirib yuborgan. Urushning eng og'ir, shiddatli kunlarida oz-ozdan bo'lsa-da, vaqt topib palak (kashta) tikkan — to'yga tayyorgarlik ko'rgan qizning bu ezgu harakatidan shoira g'alabaga ishonchni ifodalovchi poetik mazmun topadi va uni juda chiroyli aks ettiradi:

*Seni qarshilagay quyoshday yonib,
Yo'lingga ko'z tutib men tikkan palak.*

Zulfiya urush yillarida fidokor ayol, vafodor yor obrazini tasvirlashda katta yutuqqa erishadi. Uning «Qo'limda qurolu ustimda shinel», «Hijron kunlarida», «Gullar ochilganda», «Vafo», «Ikki she'r», «Suluv tong» she'rlarida vatanparvar ayol qiyofasi ustalik bilan tasvirlangan. Shu orqali jangovar davr ruhi, zamon g'oyasi ochib berilgan.

Zulfiya urush davrida tarixiy-biografik material asosida «Uni Farhod der edilar» nomli doston yozdi. Asar bosh qahramoni taniqli o‘zbek artisti, otashin vatanparvar jangchi Qobil qori Siddiqovdir. Dostonda bu obraz juda hayotiy tasvirlangan. Shoira bosh qahramon timsolida xalqning fashizmga munosabatini ustalik bilan umumlashtirib ko‘rsatgan. Doston voqeasi xushovoz san’atkor Qobil qorining Toshkent teatrida mashhur Farhod rolini o‘ynayotganligi tasviri bilan boshlanadi. Shoira:

*Bu kuychiga tan berib butkul
Qo‘shig‘ini unutdi bulbul,*

singari lirik misralarda Qobil qorining sahna san’atidagi mahoratini maftun bo‘lib tasvirlaydi. So‘ngra Qobil qorining urush davridagi jangovar hayotini, Ukrainada dushmanga qarshi botirlarcha jang qilganini ehtiros bilan hikoya qiladi. Dostonda Qobil qori so‘zi bilan ishi bir-biriga monand haqiqiy qahramon sifatida gavdalanadi. U deydi:

*Aziz Vatan, jonajon Vatan,
Kerak bo‘lsa qurbon jonu tan.
Baxt, erkimiz qolsin deb elda,
Muhabbating, qudrating dilda.
Ko‘rsatamiz kurashda sabot,
Yovdan seni qilamiz ozod.
Xalqim uchun, san’atim uchun
Yana jangga kiraman bu kun!*

Dostonda Qobil qorining, ayniqsa, jangda og‘ir yarador bo‘lgandan keyingi holati va mardona o‘limi juda ta’sirli qilib aks ettirilgan. Shoira bosh qahramonning ana shu og‘ir paytdagi ruhiy holatini yorqin ko‘rsata olgan. Asarda tasvirlanishicha, Qobil qori so‘nggi nafasini olish oldidan jangchi do‘stlariga murojaat qilib, ularni kurashni davom ettirishga, dushmandan ayovsiz qasos olishga chaqiradi. Qobil qori umrining so‘nggi daqiqasida ham o‘zini sahnada sevimli qahramoni Farhod rolini ijro etayotgandek bardam his etadi. Farhodning mardlik

va jasoratga da'vat etuvchi qo'shig'i Qobil qorining o'z dilidan chiqqan hayotbaxsh qo'shiqqa aylanadi:

*Kuylay, do'stlar, so'nggi bor,
So'ngra, mayli, siz ayting takror.*

Shunday qilib, Qobil qori o'z o'limi bilan ham hayotni tasdiqlaydi. Natijada, san'at fidoyisi Vatan fidoyisi timsoliga aylanadi, vatanparvarlik, hayotsevarlik ramzi bo'lib qoladi:

*Hayot yaxshi, kurash ham yaxshi,
Ona tuproq, quyosh ham yaxshi.
Ozod yurtida berganim-chun jon,
Ko'z yumaman mag'rur, bearmon.*

«Uni Farhod der edilar» dostonida ochiq ko'ringanidek, Zulfiya qayg'uli, iztirobli va hatto fojiali voqealar haqida ham kishini g'alabaga, qiyinchiliklarni yengishga chorlovchi hayotbaxsh asarlar yarata oladi. Bu xususiyat shoiraning «Kechir, qoldim g'aflatda», «Bahor keldi seni so'roqlab», «Hijron kunlarida», «Ko'rganmiding ko'zlarimda yosh», «Sen qaydasan, yuragim», «Ne baloga etding muftalo», «Yulduz» kabi she'rlarida ochiq ko'rinadi. Zulfiyaning turmush o'rtog'i Hamid Olimjonning fojiali halok bo'lishi (1944) munosabati bilan yozgan bu she'rlarida hayot va o'lim, muhabbat va hijron, sevgiga sodiqlik va bevaqt ayriliq haqida teran poetik fikr yuritilgan.

Bu turkum she'rlarda shoiraning faqat o'z shaxsiy his-tuyg'ulari, ruhiy holatlarigina aks etib qolmagan. Ularda urush tufayli o'zining eng aziz kishisidan abadul-abad judo bo'lgan minglab ayollarning iztiroblari, dard va alamlari ham yorqin aks etgan. Ularda ifodalangan g'amgin—mungli tuyg'ular o'quvchiga juda kuchli ta'sir etadi. Lekin bu g'amgin kuylar asar davomida asta-sekin hayotbaxsh tuyg'ularni tarannum etish darajasiga o'sib chiqadi. Sevgan yoridan bevaqt ayrilib, uning dardu firoqida yongan, ich-ichidan ezilib, qanchadan-qancha qayg'uli damlarni o'z boshidan kechirgan shoira (lirik

qahramon) «Bahor keldi seni so‘roqlab» she‘rida «Hayotni kuylayman, chekinar alam» deb xitob qiladi.

Demak, shoira Zulfiya eng aziz va eng sevimli kishisidan judo bo‘lgach, g‘oyat qiynaladi, ruhan azob chekadi. Lekin hayotdan voz kechmaydi, tushkunlikka tushmaydi. U hayotni kuylash, el-yurtga sidqidildan xizmat qilish orqali o‘z dardiga davo topadi va ana shu hayot haqiqatini g‘oyat bosiqlik va mohirlik bilan she‘r misralarining mag‘iz-mag‘ziga joylaydi. «Hayot jilosi» she‘ridan olingan quyidagi misralar ham ana shu fikrni to‘la tasdiqlaydi:

*Qaradimu, ko‘zimni ortiq
Uzolmadim tirik hayotdan.
Sozim, qalbm, qo‘shig‘im bilan
Maftun bo‘ldim men qayta boshdan.*

Zulfiyaning «Ona elda to‘lishar nahor», «G‘oliblar qaytganda» kabi she‘rlarida hayotbaxsh kayfiyat, yuksak insonparvarlik tuyg‘ulari barq urib turadi. «G‘oliblar qaytganda» she‘rida tasvir etilishicha, bir ayolning eri Vatan oldidagi fuqarolik burchini oqlab, jangda halok bo‘ladi. Uning uyga qaytmasligi aniq. Bu qayg‘uli holatga marhum jangchining sodiq bevasi (lirik qahramon) asta-sekin ko‘nikadi. Lekin buyuk g‘alaba shodiyonalari bu ayolning dardu alamlarini yangilaydi. U, bir tomondan, bu shodiyonalardan quvonadi, ikkinchi tomondan esa erining sog‘-salomat elga qaytgan g‘oliblar safida yo‘qligidan iztirob chekadi, ich-ichidan eziladi. Asarda ana shu ruhiy holat, qalb tug‘yonlari, lirik qahramonning ichki kechinmalari tasviri g‘oyat haqqoniy va jonli chiqqan. Asar oxirida bu ayol o‘zining shaxsiy g‘amu qayg‘ularini yengib, g‘alaba tantanalariga qo‘shiladi:

*Chiqmasam bo‘lmaydi, butun elda to‘y,
Bu kun yig‘lash gunoh bu uyda qolib.*

Shunday qilib, «G‘oliblar qaytganda» she‘rida Zulfiya o‘z taqdirini xalq taqdiri bilan bog‘lagan, vafodor yor, haqiqiy inson obrazini yaratgan.

Ko‘rinadiki, hayot qaysi masalani kun tartibiga qo‘ysa, shoira o‘sha masala haqida hozirjavoblik va sezgirlik bilan qalam tebratadi. Shoira doimo zamonamizning dolzarb, muhim mavzulariga murojaat qiladi va har safar ularni chuqurroq, go‘zalroq qilib aks ettirishga intiladi. Bu xususiyat shoiraning urushdan keyingi ijodida yanada aniq va go‘zal bir tarzda namoyon bo‘ladi.

Urushdan keyingi davrda Zulfiyaning «Hulkar» (1947), «Men tongni kuylayman» (1950), «Dugonalar bilan suhbat» (1953), «Lirika», «Yuragimga yaqin kishilar» (1958), «Gullarim», «Tanlangan asarlar» (1959), «She‘rlar» (1963), «Vodiy tuhfası», «Yurak hamma vaqt yo‘lda» (1966), «Shalola» (1976), «Yillar, yillar» (1978), «Dostonlar» (1975), «Uylar», «Kamalak» (1985), «Xotiram siniqlari», «Yillar sadosı» (1995) kabi o‘nlab kitoblari nashr etildi. Bu asarlarda zamonamizning rang-barang mavzulari mahorat bilan yoritilgan.

Zulfiyaning bu davrdagi she‘riyatida muhabbat, ezgulik va tinchlikning tantana qilishiga komil ishonch ruhi bo‘rtib, balqib turadi:

*Ko‘ksim tog‘, shodligim bahorgi daryo,
Men seni kuylayman, so‘zim, sozımda,
Baxtinga sen borsan, ey nurli dunyo,
Shodlik, bahor yashar hur ovozimda.*

Zulfiyaning bu davr she‘riyatida jonajon Vatan obrazi salmoqli o‘rin egalladi. Shoira: «Senga, aziz Vatan, senga, ona-yurt, mehring, ishqing bilan to‘liq ovozim», — deb yozadi va o‘zi tug‘ilib o‘sgan Vatani maftun bo‘lib qayta-qayta kuylaydi. «Yurtimni kuylayman» she‘rida lirik qahramon: «Onam suti bilan ishqingda o‘sdim», — deya faxrlanadi, iftixor tuyg‘ulari bilan to‘lib-toshadi.

Zulfiya ona Vatan mavzusini tasvirlashda his-tuyg‘udan mahrum bo‘lgan balandparvoz, dabdabali quruq gaplarga berilmaydi, aksincha, jonli, hayotiy kechinmalar, yorqin manzaralar yaratish yo‘li bilan maqsadga erishadi. «Qalbm qolgan edi bu yerda», «Vatan tongi», «Biz tongni sevgan-chun», «Ko‘lda» va boshqa she‘rlarida shoira xuddi shu yo‘ldan borib,

aniq hayotiy kechinmalar va go'zal tabiat manzaralari tasviri fonida ona Vatan obrazini samimiy muhabbat bilan tasvirlagan:

*Go'dak tushunchamda Vatan deb bildim
Atrofni o'ragan chaman bog'ingni,
Tuganmas mehringga o'xshatib sevdim
Oyga ko'zgu bo'lgan sof bulog'ingni.*

Zulfiya Vatan obrazini chizishda tabiatni juda nozik va teran his etadigan usta manzarachi sifatida ham tanildi. Zero, shoira o'z she'rlarida peyzaj tasviridan unumli foydalandi; o'lkamizning go'zal tabiat manzaralarini ehtiros bilan aks ettirdi. Binobarin, o'z Vatani tabiatiga, o'z el-yurti go'zalliklariga samimiy muhabbat va ixlos Zulfiya she'rlarida qizil ip bo'lib o'tib turadi. Zulfiya she'rlarida tabiat tasviri quruq bezak uchun emas, aksincha, muhim badiiy vosita sifatida ishlatiladi.

Zulfiya she'riyatining yana bir muhim xususiyati shundaki, u qaysi mavzuni tasvirlashidan qat'i nazar, uning asarlarida chin insoniylik his-tuyg'ulari ufurib turadi. Shoira inson qadr-qimmatini ulug'lab, odamni jamiyat ko'rki sifatida madh etadi. «Yuragimga yaqin kishilar», «Rais shunday bo'lsa», «Bog'bon», «Mirob», «Tahsinu ta'zim!» kabi she'rlarida oddiy kishilarning ajoyib fazilatlarini haqidagi poetik fikrlar g'oyat nafis qilib ifodalangan. Shoira o'z mehnatlari bilan jamiyatni harakatga keltirayotgan, yangi tarix yaratayotgan sof odamlarni «yuragimga yaqin kishilar» deb ataydi va o'zining nozik qalb tug'yonlarini quyidagicha ifoda etadi:

*Zavodda, kolxozda, davlat boshida
Mening yuragimga yaqin kishilar,
Baxtiyor bo'lardim she'rlarim bilan
Shu do'stlar qalbiga kirolsam agar.*

Zulfiya o'zbek ayollari hayotida, ong-tushunchasi va dunyoqarashida yuz bergan sifat o'zgarishlarini o'z asarlarida samimiyat bilan tasvirlab beradi. Shunga ko'ra uning «Ona», «O'zbek qizining ovozi», «Zootexnik qiz», «Chevar qiz qo'shig'i»,

«Hamma safarbar», «Ikki o'rtiq», «Mening mehribon onaginam», «Bizning onalar» singari she'rlarida mehribon, munis, vafodor, yuksak axloq-odob sohibasi, mehnatkash xotin-qizlarimizning jonli obrazlari ko'zga yaqqol tashlanadi. Shoiraning bu xil she'rlari iliq, rohatbaxsh lirizm bilan sug'orilgan. Ularda hayotiylik, samimiy his-tuyg'ular tasviri kuchli:

*Kim tanimas bizning onalarni,
Siz qayda sezmaytiz issiq nafasini?
O'lchab bo'larmikan ona mehrini,
Tugatib bo'larmi aytib qissasini?*

(«Bizning onalar»)

Zulfiya xotin-qizlar hayotini tasvirlash bilan birga, do'stlik va tinchlik uchun kurash mavzularini kuylashga katta e'tibor bergan. Shoira xalqlar va millatlar o'rtasidagi beg'araz do'stlik va ma'naviy yaqinlikni yuksak qadrlab, uni ixlosu muhabbat bilan tarannum etadi. Uning «Yaqinlik», «Qozog'iston o'lanlari», «Qayinzorda», «Balxash oqshomi», «Ko'kchatov», «Qarmoq», «Do'stinga», «Tojikiston xotiralari», «Janub oqshomi», «Chorjo'y — Qo'ng'iro't» kabi she'rlarida xalqlar o'rtasidagi do'stlikning kuchi va uning jamiyat taraqqiyotidagi buyuk ahamiyati benazir misralarda tasvirlab berilgan. Shoira xalqlar do'stligi mavzusini rang-barang shakllarda, jonli, hayotiy kechinmalar vositasida ifodalar ekan, hayot haqiqatiga to'liq amal qiladi. «Ko'kchatov» she'rida qozoq o'tovi lirik qahramonning ko'ngliga xush yoqadi. Do'mbira ovozi uni ona allasiday erkalaydi. Lirik qahramon Ko'kchatov tabiatiga maftun bo'lganini shunday ifoda etadi:

*Ko'kchatov tavsifin qozoqdan so'rang,
Mening qalbim ko'chib, qamashdi ko'zim.
Nur makri, suv aksi, ishqday moviy rang —
Tabiat quliga aylandim shu zum.*

Zulfiyaning xalqlar do'stligi va tinchlik uchun kurash mavzusida yozilgan «Tinchlik vaxtasida», «Salom sizga, erkparvar ellar!», «Salom, Misr!», «Saodatning amerikalik

xonimga javobi», «O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush!» singari she‘rlari ko‘tarinki publitsistik ruh va hayotbaxsh tuyg‘u bilan yo‘g‘rilgan. Ularda kishilarning irodasi urushqoq qora kuchlarni jilovlashga qodir ekani mahorat bilan ko‘rsatilgan.

Zulfiya «O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush!» she‘rida urushda jaf o chekkan million-million alamdiyda onalar nomidan urushni la‘natlab, bong uradi:

*Urush! Noming o‘chsin jahonda,
Hamon bitmas sen solgan alam.
Sen tufayli ko‘p xonadonda
Ota nomli buyuk shodlik kam.
Yulding ota demak baxtini
Juda murg‘ak go‘daklarimdan.....
Men onaman, mening yuragim
Farzandlarim quvonchiga kon.
Dil orziqar, ba‘zan tilagim
Vahimalar o‘ragan zamon...
Ko‘krak suti va mehnat bilan
Biz jahonga berganmiz turmush,
Ona qalbi oyoqqa tursa,
O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush!*

Zulfiya o‘z she‘rlarida hayotiy voqea-hodisalarga, aniq dalillarga asoslangan va kuchli mantiqqa tayangan holda tinchlik ishining yengishiga, butun dunyoda tinchlikning barqaror bo‘lishiga imon keltiradi. Shu bilan birga, shoira tinchliksevar ellarni, taraqqiyparvar insoniyatni doimo hushyorlikka chaqiradi («Salom sizga, erkparvar ellar»).

Zulfiyaning chet el xalqlari hayotini, ularning tinchlik va do‘stlik uchun kurashini aks ettiruvchi asarlari orasida «Mushoira» dostoni alohida ajralib turadi. Unda Osiyo va Afrika taraqqiyparvar yozuvchilarining 1956-yilda Hindistonda bo‘lib o‘tgan konferensiyasi voqealari, she‘r bahsi, she‘rxonlik hikoya qilinadi. Shu orqali xalqlar do‘stligi, insonparvarlik va tinchlik uchun kurash g‘oyalari ustalik bilan olg‘a suriladi.

Zulfiyaning «Mushoira» dostonida hikmatli fikrlar, chuqur mulohaza va mushohadalar lirika torlariga solinib, yorqin

ifodalangan. Doston zamonaviy ruh va milliy tarovat bilan bezangan. Mushoirada qatnashgan shoirlar o‘z mamlakatlarining tabiat manzaralari zaminida, o‘ziga xos milliy libosida aks ettirilgan hamda majoziy yo‘l bilan ta’rif-tavsif qilingan. Zulfiya dunyodagi barcha shoirlarning faqat tinchlikni, faqat ezgulikni kuylashlarini orzu qiladi va o‘z asarini ana shu qutlug‘ niyat bilan ko‘tarinki ruhda yakunlaydi:

*Davramiz mehrga to‘liq bir olam,
Do‘stlar bari jam.
Buyuk mushoira etadi davom,
Kelingiz siz ham!*

Shunday qilib, Zulfiya ikkinchi jahon urushidan so‘nggi davrda butun dunyoda tinchlik uchun kurash va xalqlar do‘stligi mavzularini tasvirlashga alohida e‘tibor berdi va bu ishda katta yutuqlarga erishdi. Shoiraning Hindiston respublikasining Javoharlal Neru nomidagi davlat mukofoti (1968) va xalqaro «Nilufar» mukofoti (1970), shuningdek, bulg‘orlar mamlakatining «Kirill va Mefodiy» ordeni bilan taqdirlanganligi bejiz emas, albatta.

Zulfiya keyingi davrlarda oila va burch, axloq-odob, yoshlik va shodlik, vijdon va imon, ishq-muhabbat, sadoqat va xiyonat kabi mavzularda ham chuqur mazmunli yorqin she‘rlar yaratdi. Shoira bu she‘rlarida hayotdagi va kishilar ongidagi kelajagi porloq xususiyatlarni qo‘llab-quvvatlash bilan birga, ayrim salbiy voqea-hodisa va illatlarni tanqid qildi.

Zulfiya ijodi mavzu xilma-xilligi va g‘oyaviy mazmun jihatidangina emas, balki janr va badiiy mahorat jihatidan ham boyib, sayqal topa bordi. Shoira ijodi urushdan so‘nggi davrlarda sujetli, turkum she‘rlar bilan ham boyidi. Shoiraning «Yurak hamma vaqt yo‘lda», «Kamalak», «Vodiy tuhfasi», «Seni kuylayman hayot!», «Tong va shom aro» kabi she‘riy turkumlarida Vatan va zamon, inson va hayot, do‘stlik va halollik, sevgi-muhabbat va oilaviy burch haqidagi teran poetik fikrlar lirika torlariga solinib, yurakdan kuylangan. «Seni kuylayman, hayot!» turkumida shoira o‘z uslubining azaliy

xususiyatlariga sodiq qolgan holda yangi umumlashmalar yaratdi, yangi tashbehlar vositasida insonning ulugʻvorligini, inson qadr-qimmatining balandligini tarannum etdi. Hayotbaxsh, ezgu gʻoyalarini olgʻa surdi. Shu turkumdagi «Xalqimga aytar soʻzim» (1990) sheʼrida shoira oʻzining suyuqlik xalqiga hisob beradi. Hayot va ijodda nimaga erishgan boʻlsam, bari xalqimning mehribonligi tufaylidir, degan gʻoyani asarning umumiy ruhiga samimiyat bilan singdirib yuboradi. Xalqni dildan ulugʻlab, unga chin qalbidan minnatdorchilik bildiradi:

*Hali bor oldinda oʻtmagan burchim,
Oʻtayman koʻzimda tirik tursa nur.
Umrimdagi barcha fasllar uchun
Xalqim, jonim, senga buyuk tashakkur!*

Sheʼrda mehri daryo, bagʻrikeng, halol va fidokor xalqimizning salobatli obrazi namoyon boʻldi. Shunday qilib, «Xalqimga aytar soʻzim» sheʼri oʻzining kuchli mantigʻi, chuqur mazmuni va yuksak badiiyligi bilan Zulfiya sheʼriyatida alohida oʻrin tutadi. Sheʼr ajoyib sifatlashlar, teran mazmunli oʻxshatishlar va yorqin metaforalar bilan ziynatlangan.

Zulfiyaning doston janridagi ijodiy izlanishlari ham tahsinga loyiq. Shoira turli yillarda xilma-xil mavzularda «Uni Farhod der edilar», «Ikki oʻrtoq», «Mushoira», «Vodil yulduzlari», «Soʻroqlaydi shoirni sheʼrim», «Quyoshli qalam», «Xotiram siniqlari» kabi asarlar yaratib, oʻzbek dostonchiligi anʼanalarini rivojlantirdi. Shoiraning «Quyoshli qalam» asari dostonchiligimizda oʻziga xos quvonchli voqea boʻldi. Dostonda ulugʻ adib, sevimli shoir va donishmand olim Oybekning yorqin obrazi zoʻr hayajon va katta muhabbatu ixlos bilan chizib berilgan.

Doston «Xayol qanotida», «Yaratish dardi», «Navoiy yuragi urib turibdi», «Daryoday uygʻoq» singari qismlardan iborat. Ularda hayot haqiqati ustalik bilan badiiy haqiqatga aylantirilgan. Dostonda voqea bosh qahramon Oybekning oʻlimi tasviri bilan tugasa-da, asarda hayotbaxsh ruh, quyoshli qalam sohibi Oybek domlaning mangu barhayotligiga komil ishonch ruhi balqib turadi:

*Buyuk bu uy uni etarkan ardoq,
«Oybek ishlayapti!» — deydi nasllar...
O‘z ko‘rkini ko‘rib tasvirlarida
«Oybek ishlayapti!» — deydi asrlar.*

Zulfiya ijodida «Xotiram siniqlari» (1995) dostoni o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Doston mustaqillik davrining mahsuli bo‘lib, unda mustaqillik dil-dildan ulug‘langan. Shoira asarda umri davomida o‘z boshidan kechgan yaxshi va yomon kunlarni eslab, hayot va jamiyat taraqqiyoti haqida, baxt va badbaxtlik to‘g‘risida teran poetik mulohaza yuritgan. Sho‘rolar davridagi achchiq hayot qoldirgan dardu alamlarini, orzu-istaklarini doston misralari qat-qatiga to‘kib solgan. Shu tarzda el-yurt ko‘ngliga harorat baxsh etgan. Mustaqillikning buyuk ne‘mati bo‘lgan haqiqiy hurriyatni, chin erkinlikni katta quvonch bilan olqishlagan:

*Hurriyat, keldingmi — nahotki kelding...
Pinhona sog‘indim, pinhona kutdim.
Yomg‘irga bag‘rini tutgan sahrodek —
Sening nasimingga qalbimni tutdim...
Kelding-ey, Istiqlol, istiqbol bo‘lib,
Qalbinga nasiming bilan yo‘l solding.
Sen shu hur nazmga ixtiyor berib,
Men og‘ir bulutdek bir yog‘ib oldim...*

Zulfiyaning bu lirik dostonida maqsad aniq bo‘lganidek, uning ifodasi ham kamu ko‘stsiz. Shoir yangi hayot — mustaqillik haqida hayajon bilan kuylar ekan, yangi-yangi tashbihlar, yorqin obrazlar yaratgan. Ana shuning uchun ham bu lirik-falsafiy dostonni 80 yoshli shoira ijodining o‘ziga xos gultoji desa bo‘ladi.

Zulfiya bolalar adabiyoti xazinasiga ham ulkan hissa qo‘shgan. Bolalarga atab talaygina qiziqarli she‘rlar bitgan. Shoira o‘z she‘rlarida bolalarimizni ardoqlab, ularni «gullarim» deb erkalagan. Bolalarga atalgan kitobini ham «Gullarim» deb atagan. Zulfiyaning «Sening tonging», «Men tug‘ilgan kun», «Tilla qo‘ng‘iz», «Lola qizg‘aldoq», «Uchrashuv», «Kapalak», «Qizcham» singari she‘rlari bolalarimiz tomonidan sevib

o'qilmoqda. Chunki bu asarlarda bolalarni qiziqtiradigan xilma-xil mavzular ular tushunchasi va didiga mos ravishda sodda, ravon tilda, obrazli tarzda ifodalangan.

Zulfiya badiiy ocherk va publitsistika sohasida ham ijod etdi. Uning «Oydin Sobirova» (1953) badiiy ocherkida XX asr o'zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri bo'lgan adiba Oydinning ibratli hayoti va sermazmun ijodiy yo'li qiziqarli tarzda hikoya qilingan.

Zulfiya keyinchalik «Dugonalar bilan suhbat», «Paranjili xotin bilan uchrashuv», «Birlashgan holda ilgariga», «Kolombo kabutarlari», «Yugoslaviya xotiralari», «Shahriniso haqida» kabi asarlar yaratib, o'zining badiiy ocherk va publitsistika sohasidagi yutuqlarini mustahkamladi. Zulfiyaning bu asarlarida ham jangovar ruh, lirik ohang va hayotbaxsh tuyg'u ustun turadi. Yozuvchi xalqimiz erishgan yutuqlarni ko'z qorachig'iday avaylab, mehr bilan tasvirlaydi va ularni turli dushmanlar xurujidan himoya qiladi.

Zulfiya — mohir tarjimon hamdir. U.N. Nekrasovning «Rus ayollari» dostonini, Mustay Karimning «Oy tutilgan tunda» pyesasini, Demyan Bedniyning «Ziyinatning qasami», Lesya Ukrainaning «Umid kutaman», «Oqshomgi soatda», «Kuylarim» asarlarini, shuningdek, M. Lermontov, Nozim Hikmat, Amrita Pritam, V. Inber, Silva Kaputikyan, Marvarid Dilbozi, Svetlana Somova kabi turli millat shoirlarining ko'pgina she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ayniqsa, N. Nekrasovning «Rus ayollari» dostonining tarjimasi go'zal bo'lib chiqqan. Tarjimada asliyatning ruhi, nazokati, jozibasi va milliy xususiyatlari tabiiy ravishda saqlangan.

Zulfiyaning xizmatlari munosib taqdirlangan. Shoira 1985-yilda Mehnat Qahramoni unvoniga, 1965-yilda «O'zbekiston xalq shoirasi» unvoniga sazovor bo'ldi. 1994-yilda Zulfiya mustaqil respublikamizning «Do'stlik» ordeni bilan mukofotlandi.

Kamdan-kam uchraydigan iste'dod sohibasi Zulfiya asarlarining estetik ahamiyati juda kattadir.

SAID AHMAD

(1920-yilda tugʻilgan)

Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad oʻzining rang-barang hikoyalari, publitsistik maqolalari, qissayu romanlari, xushchaqchaq komediyalari bilan hozirgi oʻzbek adabiyotida munosib oʻrin egallaydi. U — ayniqsa, hajv ustasi sifatida mashhur.

Said Ahmad Husanxoʻjayev 1920-yilning 10-iyunida Toshkent shahrida ziyoli oilasida tugʻildi. Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutida taʼlim oldi (1938–1941). U adabiyotimizga avval jurnalist-ocherkchi sifatida kirib keldi. Said Ahmad 1940-yildan oʻzining ocherklari, hikoyalari bilan matbuotda koʻrina boshladi. Adibning unib-oʻsishida matbuot ijodiy maktab sifatida muhim rol oʻynadi.

Said Ahmad, avvalo, hikoyanavis sifatida tanildi. Uning birinchi hikoyalar toʻplami — «Tortiq» 1940-yilda maydonga chiqdi. U oʻz ustida uzluksiz ishlash, hayotni, ustoz yozuvchilar ijodini sinchkovlik bilan oʻrganish orqali dastlabki hikoyalaridagi badiiy qusurlardan qutila bordi. Badiiy asar yaratish sirlarini egalladi.

Said Ahmadning isteʼdodli yozuvchi sifatida shakllanishida, ayniqsa, Gʻafur Gʻulom va A. Qahhorning xizmati katta. Said Ahmadning oʻzi bu haqda: «Aslida meni hajv yoʻliga Gʻafur Gʻulom boshlab kirgan. Maʼlumki, Gʻafur aka oʻttizinchi yillarda hajv janrida barakali ijod qildi. Ixcham, kulgili hikoyalarning juda yaxshi namunalarini yaratdi. Men shu hikoyalar taʼsirida adabiyotga kirganman. Keyinchalik bu buyuk yozuvchi bilan yaqindan tanishganim, undan rosmana ijodiy taʼlim olishim hajvga boʻlgan intilishimda juda katta yordam berdi. Undan keyin Abdulla Qahhor hikoyalaridagi

siqqlik, soʻzni isrof qilmaslik, tagdor gap aytish sanʼati men uchun bir darslik xizmatini oʻtadi!» — deb yozgan edi.

Adibning «Er yurak» (1942), «Fargʻona hikoyalari» (1948), «Muhabbat» (1949), «Qadrdon dalalar» (1949), «Choʻl shamollari» (1961), «Onajonlar» (1962), «Xazina» (1963), «Taʼzim» (1966), «Qissa va hikoyalar» (1968), «Yoʻqotganlarim va topganlarim» (1999), «Qorakoʻz Majnun» (2001), «Kiprikda qolgan tong» (2003), «Umrin bayoni» (2003) va boshqa kitoblarida Said Ahmadning ijodiy kamolot yoʻli yaqqol koʻzga tashlanadi.

Said Ahmad ijodi urushdan soʻng, xususan, XX asrning 60-yillariga kelib shira bogʻladi va oʻz taraqqiyotining yuqori bosqichiga koʻtarildi. Shu davrning mahsuli boʻlgan «Turnalar», «Onajonlar», «Koʻklam taronalari», «Xazina», «Toʻlqinlar», «Hayqiriq», «Choʻl burguti», «Oʻrik domla», «Lochin», «Odam va boʻron», «Boʻston», «Toʻyboshi» kabi hikoyalar Said Ahmadning soʻzga xasis, fikrga saxiy, yumorga boy yozuvchi boʻlib yetishganligidan, A. Qodiriy, Gʻ. Gʻulom, Oybek, A. Qahhor anʼanalarini muvaffaqiyat bilan davom ettirayotganligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, professor Laziz Qayumov qayd qilganidek, «Said Ahmadning hikoyalarida Oybekning psixologik tasvir mahorati, Gʻafur Gʻulomning yumori, Abdulla Qahhorning bayondagi lakonizmi mujassam»⁹⁵.

Said Ahmadning koʻp hikoyalarini, xususan, «Choʻl shamollari», «Choʻl oqshomlari» turkumiga kirgan hikoyalarini shu janrning yetuk namunalari deyish mumkin. Adib bu hikoyalarida jonli, tiniq obrazlar yaratib, voqelikdagi yangiliklarni, oddiy kishilar hayotidagi oʻsish-oʻzgarishlarni, ular ong-tushunchasidagi ibratli jihatlarni umumlashtirib ustalik bilan tasvirlab berdi. Said Ahmad oʻzining «Choʻl hikoyalari»ni «choʻllarda boshlangan yangi hayot va yangi odamlar qissasi» deb atashi ham bejiz emas, albatta.

«Choʻl hikoyalari» turkumi bir-birini mantiqan toʻldiruvchi va davom ettiruvchi yigirmadan ziyod hikoyadan tashkil topgan boʻlib, ularda choʻl va choʻlquvarlar hayotidan tipik lavhalar

⁹⁵ Qayumov Laziz. Zamondoshlar. — Toshkent: 1985, 309–310-betlar.

chizilgan. Cho'llarni o'zlashtirayotgan oddiy odamlarning ajoyib fazilatlari ochib berilgan. Bu odamlarning bir-biriga aslo o'xshamaydigan xarakterlari, o'ziga xos jonli obrazlari yaratilgan. Yozyovonlik cho'l burguti Rahimjon («Cho'l burguti»), cho'lni bog'u roqqa aylantirib, o'lkamizni shirin-shakar mevalarga yanada serob qilishni hayotining maqsadi deb bilgan O'rik domla (shu nomli hikoyada), o'zining aqlu farosati va mehnati bilan cho'lquvarlarni qoyil qoldirgan traktorchi qiz Oysha («Lochin») kabi obrazlar shular jumlasidandir.

Yozuvchi bu qahramonlar haqida mehr bilan, ularga maftun bo'lib qalam tebratgan. Bunda xushchaqchaq yumor bilan hayotbaxsh lirika uyg'unlashib ketganday bo'ladi. «*Bu atrofda uni tanimaydigan odam yo'q. Bu cho'llarda u yonboshlamagan tepa, otining tuyog'i tegmagan soy qolmagan. Olov bola. Cho'lda ot choptirib kelayotganini ko'rsangiz to'ning ikki bari shamolda hilpirab, xuddi burgut qanot qoqib uchib kelayotgandek. G'ayratini aytmaysizmi, qoni tomiridan toshib chiqib kelayotgandek. Nimaga qo'l ursa, gullatadi. Qo'li gul deb shuni aytsa bo'ladi. Kanalning berigi tomonidagi yerlarga ko'zingiz tushdimi? Ha, balli, Burgut obod qilgan*» («Cho'l burguti»).

Said Ahmadning «Cho'l hikoyalari»da cho'l tabiati, keng dalalar, bepoyon yaylovlar, cho'l tongi va uning fayzli oqshomlari yorqin bo'yoqlarda aniq va tiniq aks ettirilgan. Adib cho'l va cho'lquvarlar haqida hikoyalar yaratar ekan, hayot haqiqatini butun borligicha ko'rsatishga intiladi, badiiy to'qimadan foydalanish huquqini suiste'mol qilmaydi, soxta sujet, uydirma voqea to'qimaydi, aksincha hayot haqiqatini buzmasdan, bo'yamasdan ro'yirost aks ettiradi. Darhaqiqat yozuvchi: «Umuman men nimani yozgan bo'lsam, uni qayerdadir ko'rganman yo o'z boshimdan o'tkazganman»⁹⁶, — deb yozgan edi «O'zim to'g'rimda» nomli maqolasida.

Said Ahmad hikoyalari haqida hayot nafasi ufurib turgani uchun ham ular zavq-shavq bilan o'qiladi. Xalqimizga xos milliy xususiyatlar, urf-odatlar va ezgu an'analar tasviri tabiiy ravishda asarlar sujetiga singdirib yuboriladi. «Quda va qudag'aylar»,

⁹⁶ Said Ahmad. Tanlangan asarlar. 1-tom. — Toshkent: 1971, 7-bet.

«Sumbul», «Laylak keldi», «Yalpiz hidi», «Onajonlar», «Xotinlar», «Odam va bo‘ron», «Oriyat» kabi hikoyalarda bu hol ochiq ko‘rinadi. Bu hikoyalarda xalqimizga xos so‘z o‘yinlari, askiya va mubolag‘alar ko‘zga tez-tez tashlanib turadi: «*Gapimga ishonmadingmi? Mayli, hozir selponing aravasi cho‘lga ketadi. Borib o‘z ko‘zing bilan ko‘r. Etigingni yechib, Najim otaning yerida yarim soat yalangoyoq qimirlamay tur, undan keyin bilasan. Agar tovoningdan ildiz otib, yelkangdan shoxlab ketmasang, shartta kallamni kesib ol, voy, desam nomardman...*» («Oriyat»).

Said Ahmad ijodida hajviy hikoyalar ham ko‘p. Yozuvchining «La‘li badaxshon», «Begona», «Xanka bilan Tanka», «Mening do‘stim, Boboyev», «Lampa shisha» kabi hajviy hikoyalarda hayotda uchrab turuvchi nopoklik, manmanlik, maishiy buzuqlik, ig‘vogarlik, ko‘zbo‘yamachilik, rasmiyatchilik singari illatlar ustalik bilan fosh etilgan. Bunga adibning «Mushtum» jurnali sahifalarini bezagan, teletomoshabinlarga zavq bag‘ishlagan miniatyuralari ham yaqqol misol bo‘la oladi.

Said Ahmad hikoyalari fikrning aniqligi, sujetning qiziqarliligi, uslubning ravonligi, tilning pishiq va obrazlilik bilan o‘quvchilarga g‘oyat manzur bo‘lgan. Buni adibning mustaqillik davridagi ijodi ham to‘liq tasdiqlaydi. Said Ahmad birgina 1999-yilda 15 tacha hikoya va ocherk yaratgan. Bular haqida fikr yuritib adibning o‘zi: «Mening o‘ylashimcha va ko‘plab gazetxonlar fikricha, ushbu hikoyalar so‘nggi yillarda yaratilgan eng yaxshi hikoyalar turkumi bo‘ldi», — deb yozgan edi. Adibning «Sarob», «Azroil o‘tgan yo‘llarda», «Qorako‘z Majnun» kabi hikoyalari buning jonli dalilidir. Bu hikoyalarda sobiq Ittifoq davrida bo‘lib o‘tgan fojiali voqealarning yorqin manzaralari g‘oyat ta’sirli va aniq qilib ko‘rsatib berilgan.

«Sarob» hikoyasida rossiyalik pioner Pavlik Morozovning o‘z otasini fosh etib, ko‘rsatgan «jasorat»ini takrorlagan Kimsan nomli oqpadarning o‘z buzrukvoriga qarshi qilgan yovuzligi va buning ayanhli oqibati mohirona aks etgan. Shu fojiali voqea misolida sho‘rolar davridagi ijtimoiy adolatsizliklar, nopokliklar, kommunistlarning o‘z qora niyatlarini amalga oshirishda bolalarni otalariga qarshi qayrab ish yuritishdan ham qaytmaganliklari ochib tashlangan.

Kimsan yoshligidan maktabda kommunizmga cheksiz sadoqat ruhida tarbiyalanadi. Kompartiyaning soxta, dabdabali shiorlariga ishonib, oq bilan qorani, poklik bilan nopoklikni ajratolmay qoladi. U: «Xalqqa sadoqat bilan xizmat qilaman», — deb «fosh qilish» kasaliga yo‘liqadi. Bu oqpadar bola, hatto o‘z otasi halol-pok inson, kamtar va bilimdon ziyoli Olimjon domlani «xalq dushmani» deya «fosh» etib, qamatadi. Yillar o‘tishi bilan Kimsanning o‘zi ham «aybdor» bo‘lib qamaladi. Ota bilan o‘g‘il uzoq Sibirda, qamoq lagerida tasodifan uchrashadi. U vazminlik bilan o‘zini otabezori o‘g‘ilga tanitishdan tiyadi. Ota qalbida bir paytning o‘zida ikki tuyg‘u — ham aldangan jigarbandiga achinish, mehr-muhabbat, ham qahr-g‘azab tuyg‘usi alanganadi. Yozuvchi Said Ahmad Olimjon otaning ana shu murakkab, iztirobli ruhiy holatini hamda uning beg‘ubor, pokiza va nozik qalbida nish urgan tuyg‘ular tug‘yonini mahorat bilan tasvirlagan.

Xuddi shuningdek, adib soxta obro‘ ketidan quvib beti qora bo‘lgan va odamlar yuziga qaray olmaydigan noxush holga tushib bevaqt so‘ligan oqpadar Kimsanning ham jonli obrazini ustalik bilan chizib bergan.

«Sarob» hikoyasida asosan uchta obraz (ota, bola va mahbus adib) bor. Ularning uchovi ham yorqin ishlangan. Hikoyada ishontirish san’ati kuchli bo‘lganidek, unda g‘oya va maqsad ham aniq.

* * *

Said Ahmad 50-yillardan boshlab qissa va roman janrlarida ham samarali ravishda ijod qiladi. Uning «Qadrdon dalalar» (1949), «Hukm» (1958), «G‘ildirak» (1990) qissalari, «Ufq» (1964–1970) trilogiyasi va «Jimjitlik» (1989) romani buning isbotidir. «Qadrdon dalalar» — Said Ahmadning birinchi yirik nasriy asari. Unda adib urushdan so‘nggi dastlabki yillarda qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish, paxtachilikni rivojlantirish sohasida jonbozlik ko‘rsatgan kishilarning obrazlarini gavdalantirishga harakat qilgan. Qissadagi Nazokat, Hoshimjon, Jo‘rabo, Hojimat, Rajab bobo obrazlari jonli va

ishonarli chiqqan. Biroq asarda o'sha davr adabiyoti uchun xarakterli bo'lgan nuqson-yutuqlarni oshirib, kamchiliklarni xaspo'shlab, voqelikni bo'yab-bezab aks ettirish ko'zga tashlanib turadi.

Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi XX asr o'zbek adabiyotining jiddiy yutug'idir. Asarda trilogiya janrining o'ziga xos g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va asosiy janriy belgilari yaqqol namoyon bo'lgan. «Ufq»ning birinchi kitobi — «Qirq besh kun» romanida xalqimizning XX asrning 30-yillarida Katta Farg'ona kanali qurilishidagi qahramonona mehnati, qudratli xalq harakati yorqin aks ettirilgan. Asarning ikkinchi kitobi «Hijron kunlari» deb ataladi. Unda xalqimizning urush davridagi og'ir hayoti, kurashi, vatanparvarligi, mardligi ehtiros bilan hikoya qilingan. Trilogiyaning uchinchi kitobi — «Ufq bo'sag'asida» urushdan so'nggi dastlabki yillardagi xarakterli voqealar, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish harakati tasvirlangan. Demak, ko'p qirrali hayot haqiqatini keng miqyosda aks ettirish, o'zbek xalqining, xususan, qishloq kishilarining olijanob fazilatlarini ko'rsatish, ularning buyuk ishlari va yuksak orzu-istaklarini ifodalash «Ufq» trilogiyasi sujetining asosini tashkil etadi. Asarda asosiy voqealar va turli taqdirlar bir-biri bilan mustahkam bog'langan holda va o'zaro aloqada aks ettirilgan.

Trilogiyada xalq hayotining turli qatlamlari teran yoritilgan. Azizxon, Ikromjon, Jannat xola, Rahmonberdi tog'a, Nizomjon, Asrora, Dildor, Inoyat oqsoqol, Tursunboy singari xilma-xil obrazlar yaratilgan. Asarda bunday badiiy to'qima obrazlar bilan bir qatorda, xalqimizning asl farzandlari: Usmon Yusupov, Yo'ldosh Oxunboboyev, G'afur G'ulom kabi tarixiy shaxs obrazlari ham berilgan. «Ufq»dagi qahramonlardan, ayniqsa, Ikromjon va Azizxon obrazlari har jihatdan mukammal va jonli qilib tasvirlangan. Adib Azizxon obrazi orqali Katta Farg'ona kanali qurilishi jarayonida, qirq besh kun davomida sodir bo'lgan quvonchli va unutilmas voqea-hodisalarni, xalqning haqiqatan buyuk bunyodkor ekanini umumlashtirib tasvirlab ko'rsatgan.

Ikromjon obrazi vositasida esa oddiy kishilarning Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbati mahorat bilan tasvirlangan.

Yozuvchi Ikromjon obrazini yaratishda xalqimizga xos milliy xususiyatlar va milliy xarakter belgilaridan unumli foydalangan. Ana shunga ko'ra Ikromjon milliy xarakter sifatida namoyon bo'ladi. Xalqimizga xos qiyinchiliklarga chidash, mustahkam iroda, hayotbaxsh ruh Ikromjonning suyak-suyagiga singib ketgan. Ikromjonning asar voqeasi so'ngida: «*Yo'q, bolam, men dardga chalinmayman. Men o'lmayman. Tik bo'lsam yurib, yiqilsam emaklab, yotib qolsam sudralib hu o'sha ufqqa boraman. Ufqdan turib Yozyovonimga bir qayrilib qarayman. Ufqqa bormay o'lishim mumkin emas*», — deyishi bejiz emas, albatta. Trilogiyaning «Ufq» deb nomlanishi ham, avvalo, ana shu hayotbaxsh ruhdan kelib chiqqan. Binobarin, bu asardagi ufq tushunchasi xalqimizning Ikromjon obrazida yorqin gavdalangan o'z milliy qadriyatlariga sadoqati hamda porloq kelajakka komil ishonchining ramzidir.

Said Ahmad trilogiyada Ikromjon obrazini yaratishda psixologik tahlil san'atidan ustalik bilan foydalangan. Natijada, Ikromjonning sa'y-harakatlarini, ezgu niyatlarini, ichki kechinmalarini, ruhiy holatlarini to'liq asoslab berishga va tabiiy qilib ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Ikromjonning qochoq o'g'li Tursunboy bilan tasodifan uchrashib qolgan paytdagi ruhiy holati juda ta'sirli berilgan. Ikromjon qalbida bir paytning o'zida ham mehr-muhabbat, ham qahr-g'azab alanganadi. U, avvalo, otalik mehri bilan Tursunboyi bag'riga bosadi. Ammo bu mehr o'rnini tezda haqli ravishda qahr-g'azab egallaydi: ota o'g'lini la'natlaydi, uni xoin sifatida o'ldirmoqchi bo'ladi. Tursunboy qochadi, ota miltig'ini o'g'liga to'g'rilab otadi va: «Xayriyat, o'q tegmadi», — deb o'ziga-o'zi taskin beradi.

Trilogiyada o'zbek xalqiga xos bo'lgan bolajonlik va oriyatlilik, bag'rikenglik va fidoyilik, mehribonlik va el-yurt oldidagi burchini chuqur his etish singari xislatlar Tursunboyning onasi Jannat xola obrazida ham yorqin aks etgan. Ikromjon aka singari Jannat xola qalbida ham bir vaqtning o'zida yakkayu yolg'iz o'g'liga muhabbat va qahr-g'azab tug'yon uradi. Ona o'g'lini qanchalik sevmasin, baribir, uning qilmishiga chiday olmaydi. Ona iztirob, alam, or-nomus o'tida yonadi va qochoq o'g'li Tursunboyi la'natlab: «*Kuch-quvvatdan qolgan otang ham*

qo'liga miltiq olib urushga bordi-ya! Bir oyog'ini urushga tashlab keldi-ya! Sen, shu gavdang, shu kuching bilan qochdingmi? Otangni tiriklay o'ldirding-ku, meni adoyi tamom qilding-ku! Ertaga yurtning ko'ziga qanday qarayman? Dadang qanday qilib ko'chaga chiqadi? Shuni o'ylamadingmi?!» — deb nola qiladi.

Shunday qilib, romanda xalqimizning olijanob milliy xususiyatlari va o'ziga xos milliy xarakteri yorqin aks etgan. Ana shuning uchun ham Abdulla Qahhor: «Ufq» qochoq haqidagi roman emas, aksincha, qochoqni bag'riga sig'diraolmagan xalq haqidagi asardir», — deb bu romanga yuqori baho bergan edi. Tanqidchi Ibrohim G'afurov esa haqli ravishda «Ufq» trilogiyasida o'zbek milliy prozasi tasvir usullari sintezlashdi. Juda chuqur lirizm bilan sug'orilgan bu asar epik tasvir bilan zamonaviy ilg'or psixologik tahlilning birlashgan namunalarini beradi», — deb yozgan edi.

Trilogiyada badiiy bo'yoqlar vositasida haqqoniy va jonli qilib ifodalangan xilma-xil obrazlar, hayotiy voqea-hodisalar, g'oyat ta'sirli va jozibador tasvirlar ko'p. Asar milliy tarovat bilan qondirib sug'orilgan. Asarda xalqimizga xos xarakter belgilari: bolajonlik, farzandlarga bo'lgan so'nmas mehr-muhabbat militsioner obrazida ham original bir tarzda yorqin aks ettirilgan. Asarda tasvirlanishicha, chayqovchi Inoyat oqsoqol jinoyat ustida qo'lga tushgach, jazodan qutilish uchun o'zini turli tusga soladi, turli usullarni qo'llaydi. Ammo adolatli va qattiqqo'l militsionerni na iltimos, na yalinib-yolvorish va na pora to'g'ri yo'ldan chekintira olmaydi. Shunda jinoyatchi uni: «O'g'lingdan judo bo'l, o'g'ling o'lsin» deb qarg'ayman, deya qo'rqitadi. Militsioner o'g'lini jondan ziyod sevganidan shoshib, dovdirab qoladi. O'g'li hayotini o'lim xavfidan asrab qolish niyatida o'ylamay-netmay jinoyatchini darhol hibsdan ozod qiladi.

Said Ahmad «Ufq»da hayotdagi ibratli tomonlarni, ajoyib fe'l-atvor sohiblari bo'lgan insonlar obrazlarini mohirona tasvirlash bilan birga, salbiy jihatlarni, yaramas shaxslarni ham ro'yirost aks ettiradi. Asarda qochoq Tursunboy qismati, xususan, uning to'qayzorda ota-ona hamda el-yurt mehriga zor bo'lib, yolg'izlikda, xoru zorlikda o'lishi g'oyat ta'sirli qilib ifodalangan.

Adib asarda hayotda uchrovchi illatlarni fosh etishda hajv imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalangan. Romandagi Inoyat oqsoqol — mukammal ishlangan satirik obraz. Yozuvchi uning jirkanch ma'naviy dunyosini, boylikka hirs qo'yib, odamgarchilik xislatini yo'qotganligini ayovsiz fosh etgan.

Kezi kelganda shuni alohida qayd etish lozimki, Said Ahmad ijodi satira va yumorga, rang-barang kulgiga boyligi bilan boshqa ko'p yozuvchilar ijodidan farq qilib, ajralib turadi. Adabiyotshunos olim Umarali Normatov qayd qilganidek: «Said Ahmad asarlarida kulgining hamma turi — quvnoq xanda, yengil tabassum, bezor hazil-mutoyibadan tortib kinoya-kesatiq, masxara va g'azabli qahqahagacha uchraydi. Shunday bo'lsa-da, Said Ahmad kulgisi asosan yumoristikdir. U — quvnoq, hazilkash hajvchi. Yozuvchi tabiatan lirik bo'lganidan hajviyatda ham lirikligicha qoladi, hajviyalarida ham lirik jo'shqinligini saqlaydi»⁹⁷.

Bu xususiyat Said Ahmadning «Jimjitlik» romanida ham ochiq namoyon bo'ladi. Bu romanda 80-yillarning birinchi yarmidagi hayot haqiqati Mirvali Rixsiyev direktorlik qilayotgan qishloq misolida ochib berilgan. Adib qishloq hayotini respublika hayoti, xalqimizning kundalik turmushi, mehnati, dardi, muammolari, orzu-istaklari zamirida aks ettirgan. Yozuvchi yuzaki qaraganda bir me'yorda, sokinlik va jimjitlik bilan o'z yo'lidan bezor taraqqiy etib borayotganday tuyuluvchi hayotimizdagi har xil illatlarni, keskin ziddiyatlarni, alg'ov-dalg'ovliklarni dadillik bilan yaqqol ko'rsatgan. Binobarin, romanning nomi ham kinoyaviydir. Romanda Tolibjon: «*Bu joylarga jimjitlik qidirib keldim*» desa, Mirvali: «*Jimjitlikni odamzod o'lganda topadi. Go'rga kirganda*», — deydi. Yozuvchining o'zi esa «...notinch XX asrda jimjitlik qidirish telbalik»dir degan xulosani asar to'qimasiga singdirib yuboradi.

«Jimjitlik» romanida rang-barang obrazlar yaratilgan. Bular orasida asarning asosiy obrazi Mirvali alohida ajralib turadi. Mirvali obrazida ikki xil kishi — ham yaxshi, ham yovuz odam

⁹⁷ O'zbek sovet adabiyoti tarixi. — Toshkent: «O'qituvchi», 1990, 393-bet.

qiyofasi gavdalantirilgan. Yozuvchi romanning birinchi qismini «Bir tanda ikki odam» deb bejiz atamagan, albatta. Haqiqatan ham, Mirvali — salohiyatli, ishbilarmon, tashabbuskor, tashkilotchi. Uning respublika miqyosida rahbar bo‘lishga, hatto biror vazirlikni boshqarishga qurbi-qobiliyati yetadi. Biroq Mirvali xarakterida amalparastlik, shuhratparastlik, xushomadgo‘ylik, ko‘zbo‘yamachilik, yulg‘ichlik, nopoklik, xiyonat va jinoyat qilishdan tap tortmaslik singari yomon illatlar ham talaygina bor.

Yozuvchi Mirvalining yaramas qiliqlarini, vahshiyona kirdikorlarini tasvirlash bilan birga, Mirvali xarakteridagi illatlar qanday paydo bo‘lganligini va qanday qilib rivojlanib borganligini ham ochib tashlagan.

Mirvali taqdiri misolida Said Ahmad katta bir fikrni o‘rtaga tashlagan va uni obrazli tarzda har jihatdan asoslab bergan. Aniqrog‘i, adib Mirvalining hayot yo‘lini va fojiali qismatini tasvirlash orqali kimki halollik, to‘g‘rilik, adolatparvarlik va insonparvarlik singari ezgu tushunchalarni mensimay, ularni oyoq osti qilsa va nopok ishlarni amalga oshirsa, oxir-oqibatda xoru zor bo‘ladi, degan xulosani olg‘a surgan. «Jimjitlik» romanidagi Hojimurod Xolmatovning fojiali qismati ham ana shunday xulosa chiqarishga asos bo‘ladi.

Asarda adolatsizlik va shafqatsizlikning qurboni bo‘lgan Nurmat tog‘a qismati juda ta’sirli va haqqoniy aks ettirilgan. Nurmat tog‘a o‘sha davrdagi ba’zi jirkanch amaldorlar tomonidan g‘ijmlab, ezg‘ilab tashlangan vijdonli bir kimsaning obrazi sifatida juda jonli va to‘laqonli bo‘lib chiqqan. Yozuvchi bu obrazni yaratishda Nurmat tog‘aning «qamoqdan ozib-to‘zib, bukchayib qaytib kelgandan» keyingi hayoti, uning Mirvali qo‘lida, tog‘dagi shiyonda yolg‘izlikda g‘am chekib kun o‘tkazishi, katta baza boshqaruvchisi (sobiq kolxoz raisi) Hojimurod Xolmatovga tasodifan duch kelishi va undan qasos olishi voqealaridan ustalik bilan foydalangan. Nurmat tog‘a Hojimurodni o‘ldirmaydi, lekin o‘ldirgandan ham battar qiladi...

Shunisi muhimki, yozuvchi «Jimjitlik» romanida hayotda uchraydigan salbiy jihatlar tasviriga ortiqcha berilib ketmaydi, romanni har xil salbiy voqea-hodisalar, salbiy shaxslar bilan to‘ldirib

tashlamaydi, me'yorga, turmush haqiqatiga rioya qiladi. Hojimurod, Mirvali, Luqmonov, Rasulbek, Ja'far, Nasim singari salbiy obrazlarga qarama-qarshi holda Tolibjon Usmonov, Jayrona, Nurmat tog'a, Erali chavandoz, Mahkamov, Isroil Malikov, Salima, Asqarali, Katta ena, Risolat aya, Zaynab va Azizbek kabi sofdil, halol, pok kishilar obrazini muhabbat bilan tasvirlaydi. Said Ahmad ana shu obrazlar vositasida adolat va haqqoniyat yo'lidan chekinmay, halol yashagan kishilarni ulug'lagan.

Yozuvchi sof, beg'ubor insoniy fazilatlarini, ayniqsa, sho'x-shaddod tarjimon qiz-Jayrona obrazida yorqin ifodalagan. Jayrona timsolida adib yuksak axloq-odob va madaniyat sohibasi bo'lgan aqlli, tadbirkor o'zbek qizi obrazini yaratgan.

«Jimjitlik» romani qiziqarli sujetga ega. Binobarin, kitobxon voqealar davomi, qahramonlar taqdiri va asar yechimini orziqib kutadi. Romanda aks ettirilgan voqealar va taqdirilar bir-biri bilan o'zaro mustahkam bog'liq. Voqealarning biri ikkinchisini to'ldiradi yoki boshqa bir yo'nalishda uni davom ettiradi. Romandagi Mirvali va Shavkat Rahimov yo'nalishi ham, Tolibjon va Jayrona chizig'i ham, Nurmat tog'a va Hojimurod bilan bog'liq hodisalar ham, Salima va Asqarali taqdiri ham, oxir-oqibatda, bir markazga kelib tutashadi va asarning umumiy mundarijasini hosil qiladi.

Asar voqeasi romantik ruh bilan yo'g'rilgan. Kiyiksovdli momo afsonasi, Erali chavandozning qismati, shuningdek, qora Lochin va qora Baxmal singari uchqur otlar nomi bilan bog'liq voqealarda bu ruh, ayniqsa, ochiq sezilib turadi. «Jimjitlik» romanida milliy xususiyatlar tasviri kuchli, aniq va tiniq chizilgan. O'zbekona hayot manzaralari, milliy fe'l-atvor, xalqimizga xos urf-odat va an'analar yorqin aks etgan.

Said Ahmad, ayniqsa, xalqimizga xos mehr-oqibat, soddalik va halollik, ahillik va donolikni maftun bo'lib tasvirlaydi. Tolibjonga uy-joy qurish uchun qishloqda uyushtirilgan hashar tasvirini olaylik. Yozuvchi bu hashardan Tolibjonning qanchalik ta'sirlanganligini, quvonganligini ifodalash orqali xalqimizning olijanob fazilatlarini ulug'lagan. *«Tolibjon esa hasharchilarning bir ota-onaning bolasiday ahilliklariga, onasining ular bilan ochiq, o'z jigarlaridek gaplashishiga qarab yuragi to'liqlanib ketdi.*

Dunyoning hech yerida bunaqa odamlarni ko'rmagandi. Yaxshi-yomon kunlarda bir-birining pinjiga kirishi, bittasining dardiga hammasining joni og'rishiga, bittasining quvonchiga hammasi bab-baravar yayrab ketishiga hayron bo'lib qolgan edi».

Asarda Said Ahmad ijodiga xos xushchaqchaq yumor, soʻz oʻyinlari koʻzga tashlanib turadi. Sovxozda Gʻafur Gʻulomning 60 yoshlik yubileyini nishonlash, Erali chavandozning Toshkentga Gʻafur Gʻulom uyiga mehmon boʻlib borishi voqealari tasviri samimiy yumor, hazil-mutoyiba, soʻz oʻyinlari bilan ajib bir yoʻsinda bezatilgan. Roman yengil oʻqiladi va yengil hazm etiladi.

Said Ahmad obrazlar tilini ham, muallif nutqini ham puxta ishlagan. Qahramonlar tili ularning feʼl-atvori va tushunchasiga mos — tabiiy qilib berilganki, asar toliqmay oʻqiladi.

«Jimjitlik» romanida yutuqlar bilan birga, bir qancha nuqsonlar ham bor. Shavkat Rahimov obrazining nuqul salbiy tomondan aks ettirilishi na mantiqiy va na badiiy jihatdan asoslanmagan. Koʻpincha, qahramonlar oʻz tabiatlaridan kelib chiqib emas, balki yozuvchi irodasiga koʻra harakat qilishadiki, bu hol badiiy asar saviyasini tushirib yuboradi. Yozuvchi romanning baʼzi oʻrinlarida psixologik tahlildan yetarli foydalanmagan. Hatto, romanda asosiy obraz Mirvali feʼl-atvoriga taalluqli boʻlgan chuqur ruhiy holatlar tasviri kam. Romanda yetarli asoslanmagan, binobarin, ishontirish quvvati zaif boʻlgan voqea va hodisalar ham uchraydi. Togʻdagi maishatxona bilan bogʻliq boʻlgan ayrim voqealar va ularning tasvirida ishontirish quvvati juda kuchsiz.

* * *

Said Ahmad isteʼdodli dramaturg hamdir. Uning «Kelinlar qoʻzgʻoloni» (1976), «Kuyov» (1980), «Farmonbibi arazladi» (1990) singari hayotiy, xushchaqchaq komediyalari tomoshabinlarga manzur boʻlgan. Said Ahmad komediyalarining sujeti hayotda mavjud boʻlgan ziddiyatlar va yumoristik kulgi asosiga qurilgan. Dramaturg xalqimizning ajoyib milliy urf-odatlarini, odob-axloqini eʼzozlash bilan birga,

kundalik turmushda uchrab turadigan turli qusurlarni samimiy yumor vositasida ochib tashlagan.

Said Ahmad komediyalari orasida, ayniqsa, «Kelinlar qo‘zg‘oloni» o‘zining qiziqarliligi bilan million-million kishilarga manzur bo‘lgan. Pyesada Farmonbibi boshliq yetti o‘g‘il va yetti kelindan tashkil topgan katta bir oilaning hayoti zo‘r mahorat bilan namoyish ettirilgan. Yozuvchi bu oiladagi halollik, to‘g‘rilik, tartib-intizom, odob-axloq va samimiylikni ma‘qullash hamda qo‘llab-quvvatlash bilan bir qatorda, ba‘zi bir g‘ayritabiiy holatlarni beg‘araz kulgi ostiga oladi. «Kelinlar qo‘zg‘oloni»ning sho‘rolar davrida yaratilgani va unda o‘n besh personaj ishtirok etishi hisobga olinsa, komediyadagi mustaqillikka intilayotgan har bir oila muayyan ramziy ma‘no tashishi anglashiladi.

«Kelinlar qo‘zg‘oloni» komediyasining tili — siqiq va obrazli, jonli va ravon. Komediyaning boshidan oxirigacha samimiy, xushchaqchaq kulgi hukmronlik qiladi. Ana shu xushchaqchaqlik ruhi «Kuyov» komediyasi mazmuniga ham singib ketgan. Asarda mashhur seleksioner, kekxa bog‘bon G‘ani ota obrazi mahorat bilan yaratilgan. Shu orqali yolg‘izlik fojiasi komediya janri talablariga mos ravishda ochib berilgan.

Komediyada ko‘rsatilishicha, G‘ani ota moddiy boylikka muhtoj emas. Otada tanmahram yo‘q. U qarigan chog‘ida beva qolib, yolg‘izlik azobini tortadi. Otaning ana shu yolg‘izlik dardiga davo izlab, «yelib-yugurishi», bu yo‘lda chekkan «azob-uqubatlari», ichki kechinma va ruhiy holatlari komediyada juda qiziqarli va ta‘sirli qilib ko‘rsatilgan. Shu asosda eru xotinning qo‘sha qarishi haqidagi xalq hikmatining asl ma‘nosi va mohiyati obrazli ravishda gavdalan tirilgan. Qisqasi, Said Ahmadning «Kuyov» asari tarbiyaviy-estetik ahamiyatga molik hayotiy komediyadir.

Said Ahmadning so‘z san‘ati sohasidagi xizmatlari davlat tomonidan munosib taqdirlangan. O‘zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmadga «Ufq» trilogiyasi uchun Hamza nomidagi respublika Davlat mukofoti berilgan. Said Ahmad 2000-yilda «O‘zbekiston Qahramoni» unvoni bilan taqdirlandi.

ASQAD MUXTOR

(1920–1997)

Iste'dodli yozuvchi Asqad Muxtor adabiyotning deyarli hamma janrlarida mahorat bilan qalam tebratgan. Adabiyotimizga yangi mavzu, yangi obrazlar olib kirgan. Uning adabiyotda o'z o'rni, o'z salmog'i bor.

A. Muxtor 1920-yil 23-dekabrda Farg'ona shahrida temir yo'l ishchisi oilasida tug'ilgan, bolalar uyida tarbiyalangan. Yoshligidan adabiyotga qiziqib, badiiy asarlar mutolaasiga berilgan. A. Muxtor 1938–1943-yillarda avval O'zDU (hozirgi SamDU)da, so'ngra ToshDU (hozirgi O'zMU)da o'qib, universitet ta'limini oldi. Shundan keyin Andijon pedagogika institutida o'qituvchi va kafedra mudiri, «Yosh leninchi», «Qizil O'zbekiston» gazetalari tahririyatida adabiy xodim bo'lib ishladi. «Sharq yulduzi», «Guliston» jurnallarida, «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida bosh muharrir, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida rais o'rinbosari bo'lib xizmat qildi.

A. Muxtorning badiiy ijodi 1938-yildan boshlangan. U dastlab «Tilak», «Tong edi», «Qasam», «Abadiyat» kabi ilk she'rlarini, «Bizning avlod» nomli birinchi dostonini nashr ettirdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida yosh shoir harbiy mudofaa mavzularida «Bugunning xitobi», «Jangchining bayram kechasi», «G'alaba ishonchi», «Vatan», «Yevropadan xat», «Nur oshiqdari», «G'alaba» singari she'rlar yozib, o'sha jangovar davr talablariga hozirjavoblik ko'rsatdi. A. Muxtor ijodi urushdan keyingi davrlarda har tomonlama o'sdi va u iste'dodli shoir va adib sifatida tanildi.

A. Muxtor she'riyati XX asrdagi o'zbek adabiyotining yorqin bir sahifasini tashkil etadi. Uning asarlari chuqur poetik

fikrlarga, ehtirosli tuyg'ularga, yorqin va jonli tasvirlarga boy. A. Muxtorning «Po'lat quyuvchi» (1947), «Hamshaharlarim» (1949), «Rahmat, mehribonlarim» (1954), «Chin yurakdan» (1956), «Tanlangan asarlar» (1958), «99 miniatyura», «Dunyo bolalari» (1962), «Karvon qo'ng'irog'i», «Quyosh belanchagi» (1971), «Charxpalak» (1976), «Sizga aytar so'zim» (1978), «Qaysi asrdan gapirayapsiz» (1982), «Sirli nido» (1984), «Tundalik» (1997) kabi she'riy to'plamlarida bu fazilatlar ochiq ko'rinadi. Shu bilan birga, bu kitoblar shoir mahorati asardan asarga o'sib borganini ham tasdiqlaydi.

A. Muxtorning she'riyatdagi kamoloti silliq va oson kechgani yo'q. Shoirning urushdan so'nggi dastlabki yillarda yozilgan ba'zi she'rlarida zamon ruhi ochiq sezilmaydi, yorqin badiiy umumlashmalar va teran xalqona mazmun yetishmaydi. Chunonchi, «Poyezdda va poyezddagina emas», «Daqiqa va abadiylik», «Kitob chiqqan soat» kabi she'rlarini mavhum, tushunilishi qiyin bo'lgan mulohazalar, noaniq fikrlar egallab olgan. Ammo bunday nuqsonlar shoir she'riyatida ko'p emas.

A. Muxtor o'z hayoti davomida xilma-xil mavzularda ko'plab rang-barang lirik she'rlar yaratdi. «Keksa master so'zi», «Bobomning bobosi», «Bog'im», «Tong otdi», «Dadam mashhur pechkachi o'tgan», «Tanish», «Shunday o'tgan umr armonsiz» kabi she'rlarida inson va uning fe'l-atvori, xalqning bunyodkorlik faoliyati ixcham va nafis ifodalangan. «Insonlikning ma'nosi o'zgardi» she'rida inson hayoti va ruhiy olamida yuz bergan buyuk sifat o'zgarishlari sodda va ixcham shakllarda aniq qilib ko'rsatib berilgan:

*Insonlikning ma'nosi o'zgardi
Olamning joziba qonuni yanglig'.
Qo'shnilar umrini qisqartar darding,
Baxting ham birovlar baxtiga bog'liq.
Har bir aza qisman mening azam,
Kimmiki, deb so'rab bo'lmaydi.
Yolg'iz yashamaydi dunyoda odam,
O'lsa ham bir o'zi o'lmaydi.*

A. Muxtor o‘z she‘rlarida voqea-hodisalar yoxud hayotdagi o‘shish-o‘zgarishlarni quruq bayon qilmaydi, balki chuqur poetik mushohada yuritish, yorqin manzara va jonli obrazlar yaratish orqali masalaning tub mohiyatini aniq, lo‘nda va jozibador qilib ochib beradi. «Shunday o‘tgan umr armonsiz» she‘ridagi lirik qahramon o‘z umrini Zarafshon daryosiday sernaf, jo‘shqin o‘tkazishni orzu qiladi. Zero, Zarafshon daryosi o‘zining zilol, hayotbaxsh mavjlarini kumush tolalarga, yurtning bog‘lariga beradi, so‘ng ona yurt bag‘riga singib yo‘qoladi. Zarafshon daryosi dehqon qalbiga yorug‘lik, fayz-baraka bo‘lib kiradi. Naqsh olma yuzida yonib, uni shiraga-qandga to‘ldiradi, taram-taram qiladi. Ana shuning uchun ham lirik qahramonning o‘z umrini hayotbaxsh daryo — Zarafshonday o‘tkazish orzusi katta mantiqqa ega. U shu daryo singari butun borlig‘i bilan insonga, jamiyatga xizmat qilishni istaydi.

A. Muxtorning «Bog‘im» she‘rida ham Vatanga, xalqqa sidqidildan, halol xizmat qilish g‘oyasi xuddi shunday tarzda, ya‘ni tabiat hodisasi haqida chuqur mushohada yuritish orqali mohirona ifodalangan. Shoir bog‘ning kuzda sarg‘ayib, yaproq to‘kishini-xazonrezgilikni umr tugashining ramzi sifatida ta‘riflamaydi. Aksincha, tabiatning bu hodisasidan o‘ziga xos tarzda, yangicha fikr aytish uchun ustalik bilan foydalanib, bog‘ning sarg‘ayib, yaproq to‘kishini quyidagicha izohlaydi:

*Go‘yo butun ranggin, butun xushbo‘yini,
Butun borlig‘ini tashlab ketmoqchi.*

A. Muxtorning «Asrim» she‘rida XX asrning buyuk tarixiy voqealari, fan va texnika taraqqiyoti ixcham, lo‘nda va aniq badiiy ta‘kidlar orqali umumlashtirilgan. Shoir XX asr haqida mushohada yuritib: «Atom maydalandi, oy bo‘ldi yaqin», — deb yozar ekan, ana shu birgina misraning o‘zidayoq neytron va protonning kashf etilishi bilan bog‘liq bo‘lgan olamshumul ilmiy taraqqiyotni, insonning kosmosga parvoz qilishidek buyuk g‘alabani ifodalashga muvaffaq bo‘lgan. Lirik qahramonning bunday poetik mulohazalari XX asrning badiiy umumlashma obrazi sifatida aks sado berdi:

*Kurash, yemirish, yaratish, qurish —
Mana shunday bo'ldi asrimizda baxt.
Sizda qanday bo'lar — bilmadim,
Bizda shunday bo'ldi hamma vaqt.*

A. Muxtorning she'rlari chuqur poetik mazmun tashiganidek, o'z hajmining ixchamligi va g'oyat pishiqligi bilan ham diqqatga sazovordir. Shoir kichik bir she'rga olam-olam mazmunni sig'dirish va uni siqiq holda yorqin ifodalash mahoratiga ega. Shoirning «Umrin uzoq bo'lur» she'rida hayotga tashnalik va Vatanga muhabbat g'oyasi qisqa hamda jozibador qilib berilgan. Unda Vatanni madh etuvchi an'anaviy obrazlar, dabdabali poetik ta'kidlar va quruq tavsiflar yo'q. Chunki bu she'r umr haqida mulohaza yuritayotgan oddiy insonning yurak mushohadasi bo'lib, asarda ona Vatanga muhabbat tuyg'usi obrazli tarzda aks ettirilgan.

A. Muxtorning «Vijdon so'zi», «Xola va bola», «Bir to'p o'rik», «Oltin nurlarinda tebrat dunyoni» kabi she'rlarida ham xilma-xil mavzular mahorat bilan yoritilgan.

A. Muxtor she'riyatining yana bir xarakterli xususiyati shundaki, unda lirik qahramon o'zining aniq ma'naviy qiyofasiga ega. «Tanish» she'ridagi lirik qahramon jangchi — ishchining «qilgan ishi naq jar solishga» arzisa-da, shoir jar solmaydi: uni ortiqcha ta'rif-tavsiflarga ko'mib tashlamaydi. Aksincha, uning tarjimai holidan faqat bir lavhani tasvirlash orqali ishchi obrazini ochishga, yorqin bir xarakter yaratishga muvaffaq bo'ladi.

Asqad Muxtor she'riyati tom ma'nodagi zamonaviy she'riyatdir. Shunisi muhimki, shoir zamon ruhini va davr g'oyasini quruq bayon qilmaydi, aksincha teran badiiy umumlashmalar vositasida uni obrazli qilib gavdalantiradi. Yorqin badiiy obrazlar yaratib, falsafiy mazmun bilan sug'orilgan muhim poetik xulosalarni o'quvchi ongiga yetkazadi. Bu xususiyat shoirning mamlakatni qayta qurish davridagi she'riyatida (masalan, «Vatanning tirik tomchisi» turkumida), ayniqsa, yaqqol namoyon bo'lgan:

*Uni mikroblardan ehtiyot qiling,
Muhabbat kashf etdi balki kimyoni,
Har go'dakni mo'jiza deb biling,
Qutqarishi mumkin dunyoni!*

(«Umid»)

*Umrning umidvor onlari qutlug',
Nayson tomchilari yuzimda.
Yerni mushtlamagin, yerda gunoh yo'q,
Ayb o'zingda!*

(«Tomchilar»)

Asqad Muxtor she'riyati mavzu rang-barangligi, mazmun teranligi, zamon talablariga hozirjavobligi bilangina emas, shakl va janr xilma-xilligi jihatidan ham diqqat-e'tiborga sazovor. Jumladan, shoir ijodida g'oyat yoqimli qilib yozilgan sujetli she'rlar ham anchagina bor. Bu tahsinga loyiq bir holdir. Chunki voqeabandlik asar estetik qimmatini oshiradi. Asar g'oyasining o'quvchi yodida uzoq qolishiga imkoniyat yaratadi.

A. Muxtorning «Terimda», «Cholu kampirlar», «Mamadali ota — paxtakor», «Bu joylarning dahshat, vahimasi», «Xiyobonda», «Chol», «Mis qalpoqli yigit», «Brigadirimiz», «Bir to'p o'rik» kabi she'rlari kichik sujet asosiga qurilgan bo'lib, ularda obraz va g'oya aniq bo'lganidek, hayotiylik va jozibadorlik ham kuchli. Masalan: «Terimda» she'rida qiziqarli va yaxlit bir voqea ixchamgina qilib tasvirlangan. Shu asosda zangori kema haydovchisi Latifning jonli va hayotiy obrazi yaratilgan. She'rdan Latifning terimga qanday xushchaqchaq kayfiyatda tushganligi, uning paxta terish mashinasini sevib boshqargani, terimchi qizlar bilan qilgan hazil-mutoyibalari, qishloq kishilari haqidagi o'y-xayollari, tabiatan xushchaqchaq yigitning to'satdan yuz bergan hodisa tufayli o'zgarib qolgani: «goh jahli chiqib, goh yuragida ishq o'ti paydo bo'lgan»i anglab olinadi. Shuningdek, asardan Latifning ichki kechinmalari, yurak sirlari ham ma'lum bo'ladi:

*Qaysi biri yozdi?
Mehrisimikin?
Salimasimikin, Halimasimi?
Halimasi bo'lsa koshkiydi...*

Ko'rinadiki, «Terimda» she'ri voqeaband bo'lgani tufayli, birinchidan, o'quvchida mavzuga doir to'liq tasavvur hosil qiladi. Ikkinchidan, u osonlik bilan yod olinadi.

A. Muxtorning «Otalarga maslahat» asari ham sujetli she'ning yaxshi bir namunasi. Unda tasvirlanishicha, bir kishining ikki o'g'li va bir qizi bor ekan. Katta o'g'li otasiga taqlid qilib aroq ichishni, papiros chekishni istab qoladi. Buni, ya'ni «tirmizakning buzilishi» xavfini sezgan ota zudlik bilan bola tarbiyasiga jiddiy kirishadi: ota aroq ichishni, papiros chekishni tashlaydi. Ro'zg'or ishlarini bajarishda xotiniga yordamlashadi. Otaning bu ezgu harakatlari bolalarga ijobiy ta'sir qiladi va ularning xulqu odobida, fe'l-atvorida sifat o'zgarishlari yuz beradi. Shoir ana shu voqeani samimiyat bilan hikoya qilib, undan quyidagicha poetik xulosa chiqaradi:

*Shunday tajribani qo'llab ko'ring-a,
Bola, axir, umrning naqshi.
Yoshligidan boshlang tarbiyasini,
Tug'ilmasdan boshlasangiz yana ham yaxshi.*

Asqad Muxtor lirik asarlar, sujetli she'rlar yozish bilan birga, «Bizning avlod» (1939), «Sheralining do'sti barhayot», «Po'lat quyuvchi» (1947), «Adolat» (1948), «Katta yo'lda» (1949), «Mangulikka daxldor» (1969), «Dol qoya» (1986) kabi dostonlar ham yaratdi. Bu asarlarda kitobxonlarni qiziqtiradigan turli mavzular, xilma-xil voqealar tasvirlangan.

«Po'lat quyuvchi» o'zbek she'riyatida ishchilar sinfi haqida yaratilgan birinchi realistik doston bo'lib, unda O'zbekiston metall quyuvchilarining urush va urushdan so'nggi dastlabki yillardagi hayoti va mehnati aks ettirilgan. Asarda Bekobodda o'zbek metallurgiya kombinatining tashkil etilishi jarayonida o'zbeklar orasidan malakali ishchilarning yetishib chiqqanligi tasvirlangan. Doston sujeti markazida oddiy o'zbek yigiti

Shomurodning po‘lat quyuvchi bo‘lib yetishishi, uning ongidagi o‘shish-o‘zgarishlarni ko‘rsatish turadi. Asarda bu holat jonli va tabiiy qilib ifodalangan.

A. Muxtor ijodida «Katta yo‘lda» dostoni ham muhim o‘rin tutadi. Bu asarda urushdan keyingi qishloqlardagi halol, fidokor kishilar haqida maroqli tarzda hikoya qilingan. O‘zbek dehqonlariga xos ajoyib xislatlar asarning bosh qahramoni Arslonqul obrazida ustalik bilan ko‘rsatilgan. Arslonqul mehnatsevar, sofdil, o‘tyurak paxtakor yigit sifatida gavdalanadi. U qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirishda katta tashabbus va jasorat ko‘rsatadi. Taqir dashtdan yangi yer ochib paxta ekadi. G‘ayrat va matonat bilan ishlab, tengqur o‘rtoqlari yordamida turli qiyinchiliklarni yengib chiqadi.

* * *

A. Muxtorning nasri ham serma‘no va serjilodir. U 40-yillarning o‘rtalaridan boshlab nasrda ham muntazam suratda ijod qila boshladi. Adibning dastlabki ocherk va hikoyalari «Po‘lat shahri» (1949), «Istiqbol» (1951), «Hayotga chaqiriq» (1956) to‘plamlarida jamlangan. Yozuvchi o‘z hikoya va ocherklarida O‘zbek paxtakorlari va sanoat ishchilari obrazini yaratishga intildi. Hayotdagi yangiliklarni ulug‘lab, ayrim kishilar ongidagi illatlarga qarshi kurash olib bordi. «Hayotga chaqiriq» to‘plamidagi asarlar badiiy baquvvatligi bilan A. Muxtorning 50-yillarga kelib iste‘dodli hikoyanavis sifatida ham shakllanganligini isbotladi.

A. Muxtor, ayniqsa, qissa va roman janrlarida barakali va samarali ijod etdi. «Daryolar tutashgan joyda» (1950), «Qoraqalpoq qissasi» (1958), «Bo‘ronlarda bordek halovat» (1975), «Buxoroning jin ko‘chalari» (1980), «Manba» (1986), «Jar yoqasidagi chaqmoq» (1982), «Kumush tola» (1987), «Insonga qulluq qiladurman» (1994) kabi qissalar yozdi.

A. Muxtor «Daryolar tutashgan joyda» qissasida O‘zbekistonning to‘ng‘ich metallurgiya zavodi, bu zavod ishchilarining hayoti, mehnati, kurashi, orzu-istaklari haqida hikoya qiladi. Bu qissa o‘z vaqtida mavzu e‘tibori bilan yangilik

bo'ldi. Qissada aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi asosiy tafovutning kun sayin yo'qolib borayotganligini ko'rsatishga harakat qilingan. Shu maqsadda zavod ishchilari va injenerlarining xilma-xil obrazlari yaratilgan. Ular orasida, ayniqsa, injener Manzura obrazi ajralib turadi. Bu ishchan va tashabbuskor ayol zavodda paydo bo'layotgan novatorlik harakatida faol qatnashadi.

Asarda zavod hayoti va ishchi-injenerlarning mehnat faoliyati haqida to'g'ri tasavvur beruvchi jonli va qiziqarli lavhalar anchagina. Lekin qissada yozuvchining zavod hayotini, ishchi va injener-texniklar turmushini yaxshi bilmasligi bilan bog'liq bo'lgan ba'zi nuqsonlar ham uchraydi⁹⁸. Unda, ayrim sahifalarda sxematizmga, yuzakichilikka, bayonchilikka yo'l qo'yilgan.

A. Muxtor bunday nuqsonlarni keyingi qissalarida tuzata bordi. «Qoraqalpoq qissasi» asarida muallif qoraqalpoq xalqining XX asrning yigirmanchi yillaridagi hayotini Japaq, Stepan, Suluv, Allon, Palman, Eremet singari obrazlarning faoliyati, ruhiy olami, ular o'rtasidagi ziddiyatlar tasviri orqali ochib berdi. «Qoraqalpoq qissasi»da adib xarakter yaratishda ruhiyat tahlilidan foydalana olish va hayotiy sujet to'qish malakasini egallaganligini namoyish etdi. «Qoraqalpoq qissasi»dagi bu yutuq «Buxoroning jin ko'chalari», «Bo'ronlarda bordek halovat» qissalarida yanada mustahkamlandi.

A. Muxtor qissalaridagi ko'p fazilatlar adibning «Opa-singillar» (1955), «Tug'ilish» (1960), «Davr mening taqdirimda» (1964), «Chinor» (1969), «Amu» (1985) romanlariga ham tegishlidir. Chunki bu romanlarda hayot haqiqati ko'p hollarda bevosita obrazli tarzda tadqiq etilgan.

«Opa-singillar» romanida o'zbek xalqining o'tgan asr 20-yillaridagi murakkab hayoti tasvirlangan. Unda yangi jamiyat bilan bir qatorda, yangi kishilarning yuzaga kelishini, yangicha ong va dunyoqarashning shakllanish jarayonini ko'rsatishga harakat qilingan. O'zbekistonda katta sanoat korxonasining

⁹⁸ Qarang: *Pantiyelov A.* Material va bo'yoqlar. Asqad Muxtorga ochiq xat. — «Sharq yulduzi» jurnali, 1953, 8-son.

vujudga kelishi bilan bog‘liq holda mahalliy ishchilarning paydo bo‘lishini ko‘rsatish, ular hayotidagi o‘shish-o‘zgarishlarni tasvirlash «Opa-singillar» romanining markaziy masalasi hisoblanadi. Asarda o‘zbek xotin-qizlari ongida yuz bergan sifat o‘zgarishlari keng tasvirlangan.

«Opa-singillar» — ko‘p qamrovli va murakkab sujetli yirik asar. Unda Onaxon, Jo‘raxon, Sofiya Borisovna, Yefim Danilovich, Ergash Sultonov, Quadratillaxo‘ja, Afg‘on choyfurush, Naimiy, Nusratilla singari rang-barang obrazlar yaratilgan. Asarda injener Dobroxotov obrazi o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Uni A. Muxtor ijodidagi bir yangilik deyish mumkin. Yozuvchi Dobroxotov xarakteridagi o‘shish-o‘zgarishlarni original bir yo‘sinda ko‘rsatgan.

A. Muxtor «Opa-singillar» romanida badiiy xarakterning shakllanish jarayonini ochib berish san‘atini egallagan yozuvchi sifatida ko‘rindi. Biroq bu roman yozuvchining murakkab sujet yaratish, milliy xususiyatlarni yorqin ifodalash, jonli xalq tilidan foydalanish mahorati ustida yanada qunt bilan ishlashi kerakligini ham ko‘rsatdi. Romanda zamonasozlik va madhiyabozlikka, turmush tarzini ideallashtirib aks ettirishga, partiya aqidalarini va Lenin shaxsini ilohiylashtirib tasvirlashga yo‘l qo‘yilgan.

A. Muxtorning «Tug‘ilish» romani o‘zbek nasrining urushdan so‘nggi taraqqiyotida yangilik bo‘ldi. Romanda yosh ishchilar hayoti aks ettirildi. Unda O‘zbekistonda 60-yillarda vujudga kelgan katta sanoat korxonasi qurilishi, shu bilan bog‘liq holda, yangi shaharning qad ko‘tarishi, shu shaharning quruvchisi va birinchi fuqarolari bo‘lgan yangi avlodning behad qiyinchiliklarni yengishga qodir bo‘lgan kishilarga aylanishi tasvirlangan. Romanning dastlabki boblarida uyushmagan, tarqoq, allaqanday quramalarni eslatuvchi va bir-biriga begona bo‘lgan quruvchi yoshlar asar so‘ngida uyushgan, katta jamoaga aylanganligi ko‘rsatiladi. Asarda jamoaning yangi kishilarni tarbiyalab yetishtiruvchi o‘ziga xos maktab ekanini ko‘rsatishga alohida e‘tibor berilgan. To‘g‘ri yo‘ldan adashib, boshi berk ko‘chaga kirib qolgan Abubakir (Bek)ning, jamoadan ajralib qolgan Pochchayev, behuda shuhrat ketidan quvib, soxtalikka

yo‘l qo‘ygan Samadiy, shuningdek, Adolat va Sadbarning qayta tug‘ilishi tasvirlangan sahifalarda hayot nafasi ufurib turadi.

Asarda ishchi-injenerlarning rang-barang va yorqin obrazlari chizilgan. Undagi Luqmoncha, Juman, Elhibek, Nafisa, Adolat kabi obrazlar samimiylik, mehnatkashlik, tirishqoqlik, odamiylik singari xislatlari bilan bir-birlariga o‘xshasalar-da, ayni vaqtda, o‘zlariga xos individual xususiyatlarga ham ega shaxslar sifatida bir-birlaridan farq ham qiladilar. Romanda, ayniqsa, bosh qahramon Luqmoncha (Rahim Luqmonov) obrazi muvaffaqiyatli chiqqan. U o‘zining tirishqoqligi, odamparvarligi, xushfe’lligi, kamtarligi, donoligi va bilimdonligi bilan o‘quvchi qalbidan chuqur o‘rin oladi.

Yozuvchi Luqmonchanning ichki dunyosini ochish uchun zarur bo‘lgan xarakterli voqea va detallarni topib, mahorat bilan ishlatgan. Bunda adib Luqmonchanning yong‘inda qolgan uydan olovga chap berib o‘z hujjatini olib chiqishi, ko‘prik qurilishida yuz bergan halokat natijasida xavf-xatarda qolgan o‘rtoqlari hayotini o‘z joni evaziga saqlab qolishi, adashgan sevgilisi Sadbarni to‘g‘ri yo‘lga solish va uni isnoddan saqlab qolish uchun harakat qilishi tasviridan mohirona foydalangan.

Romandagi Juman Sariyevda yoshlarga xos halollik, qat’iyat, to‘g‘rilik o‘z ifodasini topgan. Juman sanoat korxonasi qurilishida uchragan barcha qiyinchiliklarni matonat bilan yengib, boshqalarga ibrat bo‘ladi. Asarda Pochchayev obrazi ham hayotiy tasvirlangan. Pochchayev timsolida «inkubatorida tayyorlangan» rahbarning qiyofasi ochib tashlangan. Pochchayev — hayot universitetidan saboq olmagan, osonlik bilan «shuhrat» qozongan, «yoshiga yarashmaydigan darajada jiddiy va sipo, odamlarni esnatadigan darajada quruq» rahbarlardan hisoblanadi. Romanda Elhibek Bo‘riyev Pochchayev obraziga qarama-qarshi holda tasvirlangan. Elhibek obrazida rahbar bilan omma o‘rtasidagi munosabat, aloqa qanday bo‘lishi kerakligi ochib berilgan. Elhibek — jo‘shqin qalb egasi, o‘z qaramog‘idagi kishilarga mehribon, g‘amxo‘r. U yoshlar guruhiga rahbar bo‘lib kelgach, «hali mo‘rt, qotmagan betonga o‘xshash» mehnat jamoasini to‘g‘ri boshqarib, uni oyoqqa turg‘izadi, uning kuchlarini bir

markazga jipslashtirib, qudratli ishchi jamoasi hosil etadi. Bo‘riyev jamoasidagi har bir kishining ruhiyati, shaxsiy hayoti, orzu-istaklari, ichki dunyosini yaxshi biladi, ularni hayot so‘qmoqlaridan dadil olg‘a boshlab boradi.

Asqad Muxtorning «Davr mening taqdirimda» romanida ham muhim zamonaviy mavzu yoritilgan. Romanda butun kuch-qudrati, aql-idrokini davrning buyuk ishlariga bag‘ishlagan, o‘z burchini chuqur his etadigan zamondoshlar ulug‘langan. Romanda zamon va inson, odam hayoti va baxtining mohiyati haqida chuqur falsafiy fikrlar, asosli xulosalar badiiy shakllarda ifodalangan.

Romanning bosh qahramoni Ahmadjon — zamondoshlar vakili. U inson baxt-saodati uchun kurashadi, astoydil mehnat qiladi. Ahmadjonning hayot yo‘li misolida yozuvchi butun bir davrning o‘ziga xos xususiyatlarini va asosiy voqealarini umumlashtirib ko‘rsatadi. Adib Ahmadjonni urush va urushdan keyingi dastlabki yillarning turli xil voqealari, rang-barang qiyinchiliklari ichidan olib o‘tib toblaydi, chiniqtiradi. Asar qahramoni bevosita murakkab hayot qo‘ynida tasvirlanadi.

«Davr mening taqdirimda» romani qiziqarli va hayotiy qilib yozilgan. Asar mazmuni — tugal va jozibador. Ayniqsa, romanning birinchi fasli (qismi) kitobxonni o‘ziga maftun etadi. Adib obrazlar fe‘l-atvorini, xususan, Ahmadjon va So‘nagulning ma‘naviy qiyofasini ochishda ruhiyat tahlili imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan. Ana shu sababli romandagi ko‘p qahramonlar jonli va hayotiy bo‘lib chiqqan. Biroq romanning birinchi fasliga nisbatan ikkinchi va uchinchi fasllari birmuncha bo‘shroq, yuzakiroq yozilgan. Natijada, ayrim personajlar g‘oyaning oddiy jarchisiga aylanib qolgan. Romanda ayrim hollarda realizmga zid tasvirlarga, zamonasozlik mayllariga yo‘l qo‘yilgan.

Bunday qusurlar «Chinor» romanida ham uchraydi. Shunga qaramay, «Chinor» urushdan keyingi o‘zbek nasri taraqqiyotida munosib o‘rin egallaydi. «Chinor» romani sharq adabiy an‘analarini eslatuvchi yangi bir shaklda yozilgan. Asar sujeti va kompozitsiyasini yaratishda Asqad Muxtor mumtoz

adabiyotimizda mavjud bo'lgan qoliplash usulidan samarali foydalangan. Roman besh qissa, besh hikoyat va besh rivoyatdan tashkil topgan. Qissalarda hozirgi zamon voqealari tasvirlanadi. Hikoyatlarda esa bu voqealarning teran ildizlari — yaqin o'tmish voqea-hodisalari haqida bahs yuritiladi. Rivoyatlar qadim afsonalarga borib tutashadi.

Romandagi barcha qissa, hikoyatu rivoyatlar ichki mantiq jihatidan bir markazga kelib birlashadi va kompozitsion bir butunlikni hosil qiladi. Ana shuning uchun ham ularni ulkan bir chinorning teran tomirlariga qiyos etish mumkin. Romanning asosiy g'oyasi chinor haqidagi ilk rivoyatdayoq aks etgan. Keyinchalik bu bosh g'oya rivoyatdan hikoyatga, hikoyatdan qissaga o'tib rivojlanib, takomillashib va chuqurlashib borgan. Shu jarayonda yozuvchi Ochilbobo, Orif, Azimjon, Komila, Matniyoz, Abdulahad qori, Said kabi rang-barang obrazlar yaratib, hayot haqiqatini keng ko'lamda tasvirlagan.

Asqad Muxtor «Chinor» romani uchun respublika Davlat mukofotini olgan.

* * *

Asqad Muxtor dramaturg sifatida ham tanilgan. «Mardlik cho'qqisi», «Yosh yuraklar», «Zar qadri», «Sahro tor», «Yaxshilikka yaxshilik», «Samandar» dramalari uning qalamiga mansub. Bu sahna asarlarida turli zamonaviy mavzular aks ettirilib, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, qiyinchiliklardan qo'rqmaslik, ezgulikka intilish g'oyalari olg'a surilgan.

Asqad Muxtor — tarjimon sifatida ham mashhur. A. Pushkin, M. Lermontov, M. Gorkiy, T. Shevchenko, V. Mayakovskiy, A. Blok, K. Simonovning bir qancha poetik va dramatik asarlarini, Sofokl, V. Shekspir, F. Shiller, A. Korneychuk, A. Isaakyan, A. Safronovning ba'zi pyesalarini, R. Tagor, P. Pavlenko, V. Vasilevning ayrim qissalarini o'zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan.

ODIL YOQUBOV

(1926-yilda tugʻilgan)

Yuksak saviyadagi badiiy asarlar yaratishga qodir boʻlgan haqiqiy isteʼdodlar kam uchraydi. Zabardast adib va jamoat arbobi Odil Yoqubov ana shunday noyob isteʼdod sohiblaridan biridir. U oʻz ijodi bilan XX asr oʻzbek adabiyotini boyitib, badiiy tafakkur taraqqiyotiga salmoqli hissa qoʻshdi.

Odil Yoqubov, aslida 1927-yilda Qozogʻistonning Chimkent viloyati Turkiston tumanidagi Otaboy qishlogʻida tugʻilgan. Ikkinchi jahon urushida qatnashish uchun yoshini bir yoshga katta koʻrsatib, 1945-yilda frontga ketgan. Yaponiyaga qarshi olib borilgan harakatlarda qatnashish uchun bepoyon Gobi sahrosini yayov kezib chiqib, oʻlimlardan omon qolgan. Burch tuygʻusi yuksak Odil uchun harbiy xizmat 1950-yilga qadar choʻzildi. Frontdan qaytgach, Toshkent davlat universiteti (hozirgi OʻzMU)ning filologiya fakultetida oʻqib, uni imtiyozli diplom bilan tugatgan (1956). Oʻzbekiston Yozuvchilar tashkilotida maslahatchi (1955–1959), «Literaturnaya gazeta»da maxsus muxbir (1959–1963, 1967–1970), «Oʻzbekfilm»da, Oʻzbekiston Kinomatografiya davlat qoʻmitasida bosh muharrir (1963–1967), Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotida (1970–1982), «Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati» gazetasida bosh muharrir (1982–1987) boʻlib ishlagan. O. Yoqubov 1987-yildan 1996-yilgacha Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasi boshqaruvining raisi boʻlib mehnat qildi. Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, Odil Yoqubov ijod qilish bilan birga, Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Respublika atamashunoslik qoʻmitasiga rais,

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati assambleyasining vitse-prezidenti sifatida samarali ishlamoqda.

Odil Yoqubov — serqirra ijodkor. U oʻzining hikoya va ocherklari, publitsistik maqola va pyesalari, xususan, qissa va romanlari bilan kitobxonlar ommasiga sevimli yozuvchi boʻlib qolgan. Adib, ayniqsa, hikoya, qissa va roman janrlarida oʻz isteʼdodini toʻliq namoyon qilgan. Zero, u Abdulla Qodiriy, Choʻlpon, Oybek, Gʻafur Gʻulom, Abdulla Qahhor kabi ustoz yozuvchilarning anʼanalarini yangi davrda davom ettirgan va rivojlantirgan. Odil Yoqubovning «Vido», «Muzqaymoq» singari asarlari oʻzbek hikoyachiligining goʻzal namunalaridir.

O. Yoqubovning «Navroʻz arafasidagi oʻylar», «Muruvvatni unutmaylik», «Qachon odam boʻlamiz», «Qishloqdagi fojia», «Nutq», «Namangan tomonlarda», «Qashqadaryo gurunglari» kabi publitsistik asarlarida ham xuddi shu xususiyat boʻrtib turadi. Zero, ularda mavzu va material yangi boʻlganidek, olgʻa surilgan fikr va uning ifodasi ham goʻzal va yangidir. Shunga koʻra, Odil Yoqubovning publitsistik asarlari mavzu, gʻoyaviy mazmun va badiiy mahorat jihatidan adabiyotimizda yangilik boʻldi. Darhaqiqat, Odil Yoqubovning publitsistik maqolalarida mamlakat va xalq uchun hayot-mamot masalalari boʻlgan: mustaqillik, erk, taraqqiyot, adolat va tinchlik masalalari koʻtarilgan hamda dadillik va jasurlik bilan yoritilgan. Shuningdek, ularda qishloq ahli, xususan, qishloq xotin-qizlari hayotini tubdan yaxshilash, uni hozirgi kun talablari darajasiga koʻtarish, oʻlkamizni yanada obod va koʻrkam qilish, tabiatni sevish, asrash, tabiat boyliklaridan tejab-tergab foydalanish haqida bong urilgan.

Odil Yoqubov oʻz publitsistik maqolalarida ona tabiat, uning daxlsizligini taʼminlash, qadimiy chiroyini qaytarish, Orol dengizi fojiasi va uning asl sabablari haqida kuyunchaklik bilan fikr yuritgan. Yozuvchi tabiatga zulm qilish gunohi azim, kelajak avlodlar kechirmaydigan ayb ekani haqida juda taʼsirli yozadi. Paxta yakkahokimligiga, paxtachilikda zaharli dorilarni haddan ziyod ishlatishga qarshi, paxtaning xarid narxini koʻtarish toʻgʻrisida qimmatli fikrlarni oʻrtaga tashlaydi.

Odil Yoqubov tabiat boyliklarini isrof etishni, adolatsizlik va nohaqlikni, koʻzboʻyamachilik va qoʻshib yozishni jamiyat tanasidagi jarohat deb ataydi. Maqolalarida bunday jarohatlarga qarshi kurashish, inson qadr-qimmatini koʻtarish gʻoyasini olgʻa suradi.

Odil Yoqubovning qissachilik sohasidagi ijodiy izlanishlari gʻoyat samaralidir. Adib turli yillarda «Bir felyeton qissasi», «Tilla uzuk», «Muqaddas», «Ota izidan», «Qanot juft boʻladi», «Izlayman», «Larza», «Billur qandillar», «Matluba», «Qaydasan, Morika» kabi asarlar yozib, oʻzbek qissachiligi taraqqiyotiga katta ulush qoʻshdi.

Odil Yoqubov qissalari — mavzu jihatidan rang-barang, mazmunan boy. Bu qissalarda zamondoshlarimizning murakkab va jonli obrazlari chizilgan. Adib qissalarida tugal sujet va yorqin obrazlar yaratib, inson va zamin, vijdon va burch, sevgi-muhabbat, axloq-odob, mehnat va tinch hayot haqida chuqur fikr yuritadi. Xalq hayotidagi ezguliklarning ahamiyatini koʻrsatib, halol ishlab, halol yashash gʻoyasini ustalik bilan ifodalaydi. Qingʻirlik, nopoklik, xiyonat va sotqinlikni keskin qoralab, ularni badbaxtlikka, yuzi qoralikka qiyos qiladi.

Shunisi muhimki, O. Yoqubov qissalarida adolat va haqqoniyat, halollik va sadoqatning xiyonat, fitna-fasod, tuhmat, hiylayu makr ustidan gʻalabasi quruq bayon etilmaydi. Aksincha, badiiy tarzda, toʻlaqonli obrazlar vositasida jonli va tabiiy qilib ifodalanadi. Bu fazilat «Muqaddas» qissasida ochiq koʻrinadi. Asar sujetiga Sharif bilan Muqaddasning hayoti asos qilib olingan. Yozuvchi bu ikki yosh qalbnig sevgi sarguzashtlari, oliy maktabga kirish uchun imtixon topshirishlari bilan bogʻliq kechinmalarini hayajonlantirarli tarzda mohirona aks ettirgan. Sharif oʻz sevgilisi Muqaddas bilan birga kirish imtihonlarini topshiradi. Biroq yigit imtihonda nopok yoʻl tutib, oʻzi sezmagani va istamagan holda Muqaddasga jabr qilib qoʻyadi. Qiz imtihondan oʻtolmaydi. Bu voqea yigit qalbida chuqur iz qoldiradi, binobarin, u ruhan qiynaladi, iztirob chekadi. Uning maʼnaviy hayoti ostin-ustun boʻlib ketadi.

Yozuvchi «Muqaddas» qissasida bir qarashda kundalik oddiy voqeaday boʻlib tuyuluvchi hayot lavhalarini chuqur tadqiq etgan. Shu orqali axloq-odob va yoshlar tarbiyasiga oid muhim muammolarni koʻtargan. Poklik, vijdoniy soflik, toʻgʻrilik va halollikni ulugʻlab, yoshlar hayoti va ongida uchrovchi olgʻirlik va qingʻirlik singari yaramas odatlarni keskin qoralagan. Shu bilan birga, qissani optimistik ruh bilan sugʻorgan.

Odil Yoqubov turli mavzularda qator hikoya, ocherk va qissalar yozib, nasrda muayyan tajriba hosil qilgach, oʻz kuchini roman janrida sinab koʻrdi. Birin-ketin oltita roman yozib, katta nasrning mohir ustasi ekanini namoyish etdi. Odil Yoqubov romanlari — mavzu jihatidan rang-barang. «Er boshiga ish tushsa...» (1965), «Diyonat» (1981), «Oq qushlar, oppoq qushlar» (1986), «Adolat manzili» (1994) romanlarida zamonaviy mavzular aks ettirilgan. «Ulugʻbek xazinasi» (1973), «Koʻhna dunyo» (1983) romanlarida esa tarixiy oʻtmish mavzulari tasvirlangan.

Odil Yoqubov romanlarining aksariyati gʻoyaviy mazmun boyligi va badiiy barkamolligi bilan kitobxonlarga manzur boʻldi. Xususan, «Ulugʻbek xazinasi» romanchiligimiz shuhratiga shuhrat qoʻshdi. Romanda salkam qirq yil podshohlik qilgan buyuk olim va mutafakkir Ulugʻbek hayotining dramatik voqealarga boy boʻlgan soʻnggi davri aks ettirilgan. Ulugʻbek obrazining yangi qirralari, buyuk olimning ajoyib insoniy fazilatlarini roʻy-rost ochib berilgan. Asarda tasvirlanishicha, Ulugʻbek podshohlik qilish bilan birga, ilm-fanda, xususan, osmonshunoslikda olamshumul yangiliklar kashf etadi. Nodir kitoblarni yigʻib, boy xazina yaratadi. Ulugʻbek ilm-fanni oʻstirish orqali mamlakatda adolat oʻrnatishni, el-ulus ahvolini yaxshilashni, jaholatga barham berishni orzu qiladi.

Biroq Ulugʻbek qanchalik harakat qilmasin, oʻzining maʼrifat va adolat yoʻlidagi ezgu maqsadlariga erisha olmaydi. Chunki, teskarichi kuchlar Ulugʻbekning yoʻliga gʻov boʻladilar. Unga qarshi turli yoʻllar bilan kurash olib boradilar. Qora guruhchi johillar va fitnachi beklar Ulugʻbek boshliq maʼrifatparvar kuchlarga qarshi kurashda turli fisqu fasod va tuhmatdan foydalanadilar. Ular oʻz qora niyatlarini amalga

oshirishda Ulug‘bekning o‘g‘li — mansabparast va xudbin Abdullatifdan ham foydalanadilar. Mirzo Ulug‘bek qora guruhchilarning mudhish niyatidan, mamlakat osmonini qora bulut qoplayotganligidan voqif bo‘ladi. Biroq uni hokimiyat taqdiridan ko‘ra, ko‘proq uzoq yillar davomida yig‘ilgan xazina — kitoblarning taqdiri qiynaydi: *«Yo‘q! Men saltanatdan ayrilishdan qo‘rqmayman. Faqat bu elga qirq yil rahnamolik qilib orttirgan boyligim — madrasayu rasadxonam, nodir xazinam — to‘plagan kutubxonam va nihoyat, yaratgan asarlarim — barchasi poymol bo‘lishidan qo‘rqaman. Ha, faqat shundan qo‘rqadurman»*, — deydi Ulug‘bek.

Ana shu mulohazalarga ko‘ra, Ulug‘bek o‘zining sodiq shogirdi, taniqli koinotshunos olim mavlono Ali Qushchini o‘z huzuriga chorlab, unga ilm-fan xazinasini johil gumrohlardan, mahdud mutaassiblardan asrab qolish va uni kelajak avlodlarga yetkazish choralarini ko‘rish vazifasini topshiradi. Ulug‘bek Ali Qushchiga: *«Qirq yil saltanat tebratib, orttirgan butkul boyligim, rasadxona va kutubxonam, bitilgan va hali nihoyasiga yetmagan risolayu kitoblarim — barchasi sening qo‘lingdadir. Alqissa, bu xazinani johil gumrohlardan, mahdud mutaassiblardan asrab qolmoq... yolg‘iz sening ixtiyoringdadir... Ammo esingda bo‘lsin: ko‘p xatarli yumush bu!»* — deydi.

Romanda Ali Qushchi boshliq sofdil ilm ahlining Ulug‘bek topshirig‘ini bajarish — ilm xazinasini saqlab qolish borasidagi jonbozliklari g‘oyat qiziqarli va ta’sirli qilib ifodalangan. Romanda Ali Qushchi tolibi ilm Miram Chalabiya qarab: *«Shu bukungacha ne ish qilgan bo‘lsak shu yumushni qilamiz, bolam! Ustod, jannatmakon Mirzo Ulug‘bek hazratlari yoqqan ilm shamini o‘chirmoq gunohi azim bo‘hur... Zero, ilm ahlining g‘animlari bo‘lmish mustabid shohlar kelib keta berar, ammo bu maskan, bu zahmatkash xalq abadul-abad hayotdir. Shu yurt hurmati, kelgusi avlodlar hurmati, ustoz boshlagan ulug‘ ishni oxiriga yetkazmoq darkor, azizim»*, — deydi.

Ali Qushchining bu dono so‘zlari «Ulug‘bek xazinasini» asarining asl mag‘zi sifatida aks-sado beradi. Romanda o‘sha zamon haqiqati bor murakkabligi va ziddiyatligi bilan haqqoniy aks etgan. Romanda Ulug‘bek, Ali Qushchi singari tarixiy

shaxslarning bashariyat oldidagi buyuk xizmatlari, ularning fe'l-atvori, shaxsiy fazilatlarini yaqqol ochib berilgan. Shu bilan bir qatorda, saroy hayoti, temuriylarning o'zaro janglari, ma'rifat bilan jaholat o'rtasidagi keskin kurash haqqoniy tasvirlangan.

Romanda Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi singari asosiy qahramonlar bilan birga, Qalandar Qarnoqiy, Xurshidabonu, Amir Jondor, Abdullatif, Salohiddin zargar, Mavlono Muhiddin, Miram Chalabiy singari xilma-xil obrazlar yaratilgan. Asardagi Ulug'bek, Ali Qushchi, Abdullatif tarixiy hamda Xurshidabonu, Qalandar Qarnoqiy, Amir Jondor kabi badiiy-to'qima obrazlar yuksak mahorat bilan tasvirlangan.

Yozuvchi asardagi asosiy obrazlar taqdirini xalq va mamlakat hayoti bilan uzviy bog'liq holda ochib bergan. Shunga ko'ra, romanda davr ruhi bo'rtib turadi.

«Ulug'bek xazinasi» romani lirik nafosat bilan yo'g'rilgan. Asar tili pishiq va shirali bo'lib, o'sha davr tiliga xos xususiyatlarni to'g'ri ifodalaydi. Unda ruhiy holatlar tahlili va tasviri juda yuqori saviyada. Roman dunyodagi o'ttizdan ortiq tilga tarjima qilingan va hamma joyda kitobxonlar tomonidan iliq kutib olingan. Buni nemis yozuvchisi Xelmut Semkening O. Yoqubovga yo'llangan xati ham tasdiqlaydi⁹⁹. Yana bir dalil. «Ulug'bek xazinasi» romani nashr etilishi munosabati bilan Chingiz Aytmatov Odil Yoqubovga yo'llagan maktubida: «Yaxshi kitob haqida so'zlash maroqli. Yuqori saviyada yaratilgan Sizning kitobingiz tarixiy daraklarni yuksak badiiy shaklda gavdalantirganligi bilan meni to'lqinlantirdi. Bu yozuvchilik mahoratining birinchi belgisi»¹⁰⁰, — deb yozgan edi.

Shuni ham eslatish kerakki, 1994-yilda «Ulug'bek xazinasi» romanining yangi nashri maydonga chiqdi. Bunda romanning birinchi nashrida mavjud bo'lgan ayrim qusurlarga va bahsli o'rinlarga barham berilgan. Bu haqda adibning o'zi: «Ulug'bek xazinasi» yozilganiga chorak asr o'tdi. Ulug'bek va boshqa tarixiy shaxslar faoliyatiga u davrdagi qarashlar bilan hozirgi ilmiy qarashlarda ancha-muncha tafovut bor. Boz ustiga,

⁹⁹ «Sharq yulduzi» jurnali, 1986, 10-son, 113-bet.

¹⁰⁰ *Fozilov N.* Ustozlar davrasida. — T.: «Yosh gvardiya», 1988.

olimlarimiz ko'p yangiliklar topdilar. Men olimlarimizning bu yangi ma'lumotlariga suyangan holda asarimga ancha yangiliklar qo'shdim. Xususan, tarixiy shaxslar haqidagi yangi ma'lumotlarni hisobga olgan holda romanga jiddiy tahrirlar kiritdim, ayrim ko'rmaklardan tozalab chiqdim, bir necha yangi boblar yozib qo'shdim», — deb yozgan edi («O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1994-yil 11-noyabr).

Odil Yoqubov tarixiy o'tmish mavzuni aks ettirish va xalqimiz orasidan yetishib chiqqan buyuk allomalar obrazini yaratishda «Ko'hna dunyo» romanida ham katta yutuqqa erishgan. «Ko'hna dunyo» — tarixiy-falsafiy roman. Unda mashhur tarixiy shaxslar — Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali Ibn Sinoning ilm-fan taraqqiyotiga, xususan, tibbiyot ilmining rivojiga qo'shgan olamshumul hissasi badiiy yo'l bilan batafsil va teran aks ettirilgan. Shuningdek, ularning og'ir hayoti va fojiali qismati mahorat bilan tasvirlangan. Romanda Beruniy va Ibn Sino obrazlari o'z davrining ijtimoiy ziddiyatlari va shiddatli voqealari zaminida ko'rsatilgan. Shunga ko'ra asarda o'sha davr ruhi bo'rtib turadi. Asar xalqimizning uzoq o'tmishi, uning o'sha davrdagi turmush tarzi, urf-odatlarini, milliy xususiyatlari haqida boy ma'lumot beradi. Shuni muhimki, bu ma'lumotlar yalang'och tarzda bayon etilmaydi, balki benazir obrazli tarzda ko'rsatiladi.

«Ko'hna dunyo» romanining sujeti, asosan, rivoyatlar negizida tashkil topgan. Romanda ishlatilgan rivoyatlarni, ularning asar sujeti tuzilishidagi o'rniga ko'ra, uch guruhga bo'lish mumkin: 1. Roman sujeti tarkibida «qistirma hikoya» sifatida berilgan rivoyatlar. 2. Roman sujetiga asos bo'lgan voqealarning badiiy to'qimasiga singdirib yuborilgan rivoyatlar. 3. Roman sujeti tarkibidagi mif, afsona va rivoyat motivlari.

«Ko'hna dunyo» romanida, ayniqsa, telba shoh va avom xalq haqidagi, dono to'ti va besabr podshoh haqidagi, olam va uning yaratilishi haqidagi, «ne'mati ilohiy» to'g'risidagi, Abu Rayhon Beruniy va Mahmud G'aznaviy bahsigacha doir rivoyat asar sujeti to'qimasiga ustalik bilan singdirib yuborilgan. Bu rivoyatlar romanda tasvirlangan tarixiy voqelik hamda obrazlar ma'naviy

olamining badiiy gavdalanishiga bevosita xizmat qilgan. Zero, romanda qoʻllanilgan har bir rivoyat sujet rivoji bilan chambarchas bogʻlanib, chatishib ketgan.

«Koʻhna dunyo» romanida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Gʻaznaviy singari tarixiy obrazlar, shuningdek, Bobo Xurmo, Malikul Sharob, Piri Bukriy, Ibn Shahvoniy, Amir Maʼsud, Ali Gʻarib, Abul Hasanak, Xatlibegim, Boʻtakoʻzbekim, Unsuriy kabi badiiy toʻqima obrazlar yaratilgan. Shular vositasida oʻsha davrdagi hayot haqiqati, xilma-xil odamlarning feʼl-atvori badiiy haqiqatga aylantirilgan. Muhim falsafiy fikrlar taʼsirli va obrazli qilib ifodalangan. Rivoyatlarga singdirilgan xalq donishmandligining maʼno va mohiyati ochib berilgan.

«Ulugʻbek xazinasini», «Koʻhna dunyo» asarlariga xos boʻlgan yorqin badiiy umumlashmalar adibning «Diyonat», «Oq qushlar, oppoq qushlar», «Adolat manzili» romanlarida ham ochiq koʻrinadi. Bu keyingi uch roman zamonaviy mavzularni yoritishda yozuvchi imkoniyatlarining tobora koʻpayib, mahorati yanada oʻsganligidan dalolat beradi.

«Diyonat» romanida Oʻzbekistonning XX asr 70-yillaridagi hayoti tasvirlangan. Asarda qishloq va shahar hayotidagi ibratli jihatlar ham, salbiy hodisalar, illatlar ham ustalik bilan ochib berilgan. Kishilar ruhiyatidagi halollik, poklik, kamtarlik, imonu diyonat singari fazilatlar ulugʻlanib, oʻsha yillarda ancha ildiz otgan mansabparastlik, qonunbuzarlik, koʻzboʻyamachilik, manmanlik, diyonatsizlik kabi illatlar fosh etilgan.

Romanda yetuk olim va kamtar inson Normurod Shomurodov, tuman rahbari Abror Shukurov, biolog olim Sodiqjon Obidov, raisning kelini Latofat singari obrazlar qalbi ham, ishi va niyati ham goʻzal boʻlgan ajoyib kishilar sifatida hurmat bilan tasvirlangan. Yozuvchi bu qahramonlarning har bir harakatini, yurish-turishini, oʻy-xayollarini mantiqan asoslashga, ularning ichki va tashqi dunyosini, feʼl-atvorini tabiiy va ishonarli qilib koʻrsatishga muvassar boʻlgan.

Romanda tasvirlanishicha, oʻz umrini ilmu fanga bagʻishlagan ulkan olim Normurod Shomurodov uzoq yillar davomida

shaharda oliy o'quv yurtida mehnat qiladi. U o'zining adolatli, halol, to'g'ri so'zligi bilan ko'pchilikning hurmatiga sazovor bo'ladi. Keksayib, nafaqaga chiqqan, yolg'iz o'g'li va ayolidan ajralgan professor tug'ilgan qishlog'iga ko'chib keladi. Lekin qishlog'idagi adolatsizliklarni, xususan, jiyani rais Otaqo'zi Umarovning xatti-harakatlarini ko'rib, qattiq ranjyidi, iztirob chekadi. Shu bilan birga, Otaqo'zini insofga, adolatga chaqirib, uning fe'l-atvoridagi qusurlarni dangal ochib tashlaydi.

Kolxoz raisi Otaqo'zi Umarov «Diyonat» romanidagi asosiy obrazlardan biridir. Adib ilg'or kolxozning shuhratparast raisi Otaqo'zining tashkilotchilik qobiliyati, ishchanligi va uddaburonligini tasvirlash bilan birga, undagi manmanlik, o'zboshimchalik, mansabni suiste'mol qilishlik, qo'l ostidagi kishilarga jabr qilishdan tap tortmaslik, ko'zbo'yamachilik kabi yaramas xususiyatlarni ham ko'rsatadi. Romandagi Vohid Mirobidov, Jamol Bo'ribojev obrazlari vositasida ham turmushda, ayrim shaxslarda mavjud bo'lgan salbiy sifatlarni aks ettiradi. «Diyonat» romanida hayot haqiqati keng miqyosda tasvirlab berilgan.

«Diyonat»da o'tgan asrning 70-yillari voqeligi tasvirlangan bo'lsa, «Oq qushlar, oppoq qushlar» romanida 80-yillarning boshlarida mamlakatda mavjud bo'lgan hayot haqiqati aks ettirilgan. Odil Yoqubov o'zining bu romani haqida fikr yuritib: «Deydilarki, dunyoda oq qushlarday beozor, pok beg'ubor qushlar yo'q emish. Men ana shunday qushlarda bebaho fazilatli mehnat kishilarini ko'raman. Ayrim hollarda poraxo'rlik, ig'vogarlik, mansabparastlik illatlari ildiz otgan 80-yillar boshida ham o'zlariga gard yuqtirmay pokiza yashab, halol kun ko'rgan zahmatkash bobodehqonlarimizni o'sha go'zal oq qushlarga qiyos qilgum keladi. Va shu boisdan asarimning nomini «Oq qushlar, oppoq qushlar» deb atadim», — degan edi.

Darhaqiqat, romanda yozuvchi o'z niyatiga to'liq erishgan. Har qanday sharoitda ham halol ishlab, halol yashagan, oq qushlarday pokiza bo'lgan odamlarning to'laqonli obrazlarini ixlos bilan tasvirlagan. Asardagi bunday qahramonlar orasida, ayniqsa, mahsulot tayyorlashda ko'zbo'yamachilik qilishdan

bosh tortgani, nopoklikdan hazar qilgani uchun ishdan haydalgan sofdil brigadir Shorahim Shovvoz, butun borlig'ini ilm-fanga bag'ishlagan, doimo adolat va haqqoniyat uchun kurashib kelgan professor Rasul Nuriddinov, sobiq kombat, respublika xalq nazorati qo'mitasi raisining muovini Ivan Beloborodov obrazlari alohida ajralib turadi.

Romanda tasvirlanishicha, 1945-yilda yapon samuraylarini tor-mor etishga qatnashib, o'z burchini ado etgan bu uch azamat inson urushdan keyin ham halol ishlab, halol yashaydi. Na boylik, na mansab, na shuhrat va na bema'ni maishat bu haqiqiy insonlarni to'g'ri yo'ldan toydira olmaydi. Lekin urush yillarida bular bilan birga harakatdagi armiyada xizmat qilgan va ulardan ko'p yaxshiliklar ko'rib: *«Do'stim Shorahim! Rasuljon! Bu yaxshiliklaringni unutgan nomard! Elga omon qaytib borsak... abadul-abad xizmatlaringda bo'laman! To'yda ham, azada ham birgamiz»*, — deb qasamyod qilgan Muzaffar Farmonov urushdan sog'salomat yurtiga qaytib kelgach, o'z ahdini buzadi, do'stlikka xiyonat qiladi.

Muzaffar Farmonov «Dashtsroy» ta'minot bo'limining boshlig'i lavozimiga ko'tarilgach, bosar-tusarini bilmay qoladi. Mansabni suiste'mol qiladi. Ma'naviy jihatdan buziladi, yoshi anchaga borib qolganiga qaramay, Toshkentdagi qudag'ayi Klara Jamolovna bilan, hatto qizi qatori yosh kotibasi bilan aysh-ishrat qiladi. «Bog'i Eram» va «Sharshara»da kayf-safo suradi. Muzaffar Farmonov sobiq do'stlari Shorahim va Rasulni nazar-pisand qilmay qo'yadi. Xususan, Shorahimlar oilasiga nisbatan juda adolatsizlik va vijdonsizlik qiladi. Ivan Beloborodovni esa pora berib qo'lga olmoqchi bo'ladi. U shaxsiy boylik yig'ishga mukkasidan beriladi.

«Oq qushlar, oppoq qushlar» romanida jamiyatni qayta qurish va poklanish davri adabiyotiga xos bo'lgan xususiyat — tanqidiy ruh kuchli. Biroq shunisi muhimki, adib asarda salbiy jihatlar tasviriga ortiqcha berilib ketmaydi, romanni har xil salbiy hodisalar va salbiy tiplar bilan to'ldirib tashlamaydi. Aksincha, adolat va haqqoniyat yo'lidan borib, jamiyat taraqqiyotini ta'minlayotgan halol, mehnatsevar, pok vijdonli kishilar obrazlarini yorqin tasvirlaydi. Asarda Shorahim, Rasul

Nuriddinov, Ivan Beloborodov singari asosiy obrazlargina emas, balki mehribon ona Oysuluv, shifokor Sohibaxon, agranom Shoqosim, yosh arxeolog Nigora, iste'dodli haykaltarosh Behzod kabi epizodik obrazlar ham jonli va haqqoniy qilib ko'rsatilgan.

Romanda ayrim nuqsonlar ham mavjud. Asar yechimi yanada teran va ta'sirli qilib berilsa, asosiy salbiy tip Muzaffar Farmonovning inqirozi va fojiasi chuqurroq aks ettirilsa, roman yanada boyigan va sayqal topgan bo'lar edi.

Odil Yoqubovning «Adolat manzili» romanida 1984–1988-yillarda «paxta ishi», «o'zbek ishi» bahonasida O'zbekistonda bo'lib o'tgan fojiali voqealar ro'yirost tasvirlangan. Adib poraxo'rlik va ko'zbo'yamachilikka qarshi kurashib, adolat o'rnatamiz, deb Moskvadan O'zbekistonga kelgan desantchitergovchilarning mudhish kirdikorlarini, ularning hech qanday qonun-qoidaga va axloq-odobga to'g'ri kelmaydigan razil qilmishlarini ayovsiz ochib tashlagan. Ana shu dahshatli voqealarni tasvirlash jarayonida o'zbek xalqiga xos bo'lgan halollik, bag'rikenglik, saxiylik, e'tiqodga sodiqlik, adolatga ishonch, sabr-toqat va fidoyilik singari olijanob insoniy fazilatlarini umumlashtirib ko'rsatgan.

Roman sujeti markazida pok va halol, kamtar va fidoyi bir o'zbek oilasining hayoti turadi va bu oqko'ngil, bag'rikeng oila hayoti yozuvchi tomonidan ustalik bilan tasvirlab berilgan. Asarda Veteran bobo boshliq bu ibratli oilaga mansub bo'lgan katta-kichik obrazlarning hammasi samimiy muhabbat va mehr bilan yaratilgan.

Asarning bosh qahramoni — Suyun Burgut. Uning ismi jismiga mos. Suyun — halol ishlab, halol yashaydigan inson. U — mehr-oqibatli, oriyatli, mard va tanti. Shoirtabiati bu olov yigit yoshligidan maktabdoshi Marjonovni sevib qoladi va balog'atga yetgach, qizni Marjontovga olib qochadi. Shirinshakar oila quradi. Keyinchalik Veteran bobo yordamida o'qib, oliy ma'lumotli mutaxassis bo'lib yetishadi. Voqealar davomida o'sib, yirik chorvador sovxozga direktor bo'ladi. Xo'jalikka mohirlik bilan rahbarlik qilib, uning iqtisodiy jihatdan taraqqiy etishini ta'minlaydi. Davlat va xalq mulkini ko'z qorachig'iday

asrab, halol va adolatli boshliq sifatida ko‘pchilikning hurmatiga sazovor bo‘ladi. Xo‘jalik a‘zolarining to‘y-ma‘rakasida ham, tashvishli, motam kunlarida ham ular bilan birga bo‘lib, qo‘lidan kelgan barcha yaxshiliklarni qiladi.

Biroq qo‘qqisdan kelgan falokat tufayli Suyun Burgut mudhish tuhmatga uchraydi. Moskvadan «haqiqat qilgani» kelgan general Sharonovskiy boshliq battol va shafqatsiz desantchilar uni asossiz holda ko‘zbo‘yamachilik va poraxo‘rlikda ayblab hibsga oladilar. Suyun Burgutni ham jismoniy, ham ma‘naviy jihatdan behad qiynab, azoblaydidar. Lekin ular bu pok va mard inson irodasini buka olmaydilar. Bundan g‘azablangan desantchilar mahbusni azoblashning hayotda misli ko‘rilmagan yangi-yangi usullarini ishlatib, uni taslim ettirmoqchi bo‘ladilar. Biroq bunga erisha olmaydilar.

Suyun Burgut qamoqxonada ne-ne adolatsizlik, nopoklik va jismoniy qiynoqlarga duchor bo‘lmasin, baribir, to‘g‘ri yo‘ldan toymaydi, iymonini yo‘qotmaydi, o‘z jonini saqlab qolish uchun birovlarni yomonlab yolg‘on so‘zlamaydi. Tuhmatdan hazar qiladi. qamoqxonadagi bezori, zo‘ravon mahbuslarning adabini beradi. Zero, u tergovchilarning qistoviga teskari o‘laroq, doimo aql va adolat bilan ish tutadi. Chunki Suyun Burgutning qalbida nur bor, pok e‘tiqod — vijdon bor. Yozuvchi buni romanida juda ta‘sirli va haqqoniy aks ettirgan. Natijada, Suyun Burgutning, ayniqsa, hibsga olingandan so‘nggi faoliyati mardlik va jasorat namunasi bo‘lib chiqqan.

Romanda Suyun Burgut hamda uning hali o‘n gulidan bir guli ham ochilmagan o‘g‘li Lochin polvonning o‘limi kitobxonlar qalbini larzaga soladigan darajada teran va g‘oyat ta‘sirli qilib aks ettirilgan. Bu ikki fojiali o‘lim tasviri orqali adib desantchi-tergovchilarning yurtimizni oyoqosti, xalqimizni xoru zor etib, kechirilmas va unutilmas gunoh, katta jinoyat sodir etganliklarini yaqqol ko‘rsatib bergan.

Asarda desantchilarning haqiqiy basharalarini ochib tashlovchi xarakterli voqea va asosli tasvirlar ko‘p. Romanda ko‘rsatilishicha, desantchilar na qonun-qoidaga rioya qiladilar, na xalqning urf-odatlarini hisobga oladilar. Aksincha, o‘z qora

niyatlariga yetish yoʻlida istagan nomaʼqulchilikni, istagan razillikni qila beradilar. Aybsiz «aybdor» mahbusni xoʻrlash, haqorat qilish, talash, kaltaklash, uning gʻururini, nozik insoniy tuygʻusini toptashdan qaytmaydilar. Desantchilar, hatto Suyun Burgutning koʻz oldida uning jufti haloli Marjon suluvni qamoqxonadagi bezorilarga zoʻrlatmoqchi boʻladilar. Natijada ilojsiz qolgan Suyun Burgut desantchilarni dogʻda qoldirib, oʻzini-oʻzi oʻldirishga majbur boʻladi. Yozuvchi bu dahshatli holni har jihatdan asoslab bergan. Suyun Burgutning xatti-harakatlarida hech qanday soxtalik va gʻayritabiiylik yoʻq. Zero, oriyatli inson Suyun Burgutning oʻzini oʻldirishdan boʻlak iloji qolmagan edi.

«Adolat manzili» romanidagi Veteran bobo, Marjonoy, Lochin, Bibisora momo, Nikolay Doronin singari chin insonlar obrazlari ham haqqoniy koʻrsatib berilgan. Har bir obrazning oʻziga xos qiyofasi, ruhiyati, xulq-atvori, xatti-harakatlari realistik boʻyoqlarda tasvirlangan. Romandagi Veteran bobo — fidoyi, mehribon, adolatli inson. Uning eʼtiqodi — mustahkam, diyonati — mahkam, vijdoni — pok. U desantchitergovchilarning jinoyatkorona qilmishlarini koʻrgach, tinch oʻtira olmaydi. Adolat istab poytaxt Toshkentdagi tegishli idoralarga va mansabdor shaxslarga murojaat qiladi. Lekin hech qanday najot topa olmaydi. Oxir-oqibatda ogʻir kasallikka uchrab yotib qoladi. Adib boboning bunday harakatlarini va uning haqli talablari oqibatsiz qolganini tasvirlash bilan respublikamiz hayotidagi nozik bir jihatga ishora qiladi. Yaʼni, u vaqtda Oʻzbekiston mustaqil boʻlmagani uchun hamma inonixtiyor Moskvaning qoʻlida boʻlib, yurtimizda desantchitergovchilarning raʼyini hech kim qaytara olmas edi, degan fikr oʻtkazilgan.

«Adolat manzili» romanida mavzu va mazmun yangi boʻlganidek, asosiy obrazlar ham betakror va salmoqdor. Yozuvchi nomlari yuqorida zikr etilgan ijobiy obrazlarni yaratishda qanchalik mahorat koʻrsatgan boʻlsa, adolat oʻrnatish niqobi ostida yurtimizga bostirib kelib, odamlarni qon qaqshatgan «adolat posboni» general Sharonovskiy yoki oʻzimizdan chiqqan «eshakmiya tergovchi» Mirjalolov, sobiq

sovhoz direktori Mansur mesh kabi nopok shaxslar obrazlarini tasvirlashda ham shunchalik yutuqqa erishgan.

«Adolat manzili» romanida xilma-xil ramziy obrazlar ham mavjud. Lochin polvonning tengsiz goʻzal va uchqur oti Qaldirgʻoch, boʻribosar it qoplon singari ramziy obrazlarda insoniyat va hayvonot, vafu va sadoqat olamiga doir muhim fikrlar badiiy teranlik bilan ifodalangan.

Roman sujeti — hayotiy, yaxlit, tigʻiz va zich. Unda ortiqcha epizodlar, oʻzaro biri-biri bilan uzviy bogʻlanmagan voqealar va yuzaki tasvirlar yoʻq. Shuningdek, asar sujetining oʻsish dinamikasi ham meʼyorida. U — tuygʻular tugʻyoni, shiddatli voqealar va oʻtkir ziddiyatlarning yorqin ifodasi boʻlgan teran dramatik va tragik holatlarga boy. Shu bilan birga, roman yuksak lirik nafasat bilan yoʻgʻrilgan. Bu xususiyat Suyun Burgut va uning jufti haloli Marjon suluvning yoshligi, shoʻxligi, sevgi-muhabbati, qishloqdagi toʻy-tomosha va oʻlan-aytishuvlar tasvirlangan sahifalarda, ayniqsa, ochiq koʻrinadi.

Romanda qishloq ahlining turmush tarzi, feʼl-atvori, urf-odati, ularning oʻzaro ahilligi, milliy qadriyatlari, samimiy munosabatlari, bir-biriga koʻmaklashishi, bir-biriga beminnat xizmat qilishi yaqqol tasvirlangan. Bitta misol. Tasodifan falokat natijasida bir choʻponning qoʻrasi kuyib, koʻp qoʻylari nobud boʻladi. Bundan xabar topgan Suyun Burgut boshliq Marjontov ahli tezda hamqishlogʻiga yordamga yetib keladi, katta zarar koʻrib dovdirab qolgan choʻponning xoʻjaligini tiklashda jonbozlik koʻrsatadi. Biri qoʻy, biri qoʻzi berib, hamqishlogʻining ogʻirini yengil qiladi. Yoki, desantchilarning adolatsizligi va zulmi tufayli Suyun Burgut boshiga kulfat tushganda butun qishloq ahli qattiq iztirob chekadi. Hech kim hamqishlogʻining fojiasiga befarq qaramaydi.

«Adolat manzili» romanida quyoshli diyorumizning tabiat manzaralari (peyzaj) tiniq va yorqin boʻyoqlarda jozibador qilib chizib berilgan. Yozuvchi Marjontov manzaralarini, uning tezoqar soylarini, oʻrmonzoru seroʻt yaylovlarini maftun boʻlib tasvirlar ekan, har bir kichik detalning ham aniq va tabiiyligiga erishadi. Ana shuning uchun ham bu yorqin tasvirlarni oʻqigan oʻquvchi koʻz oldida soʻlim tabiatning goʻzal va maftunkor

manzarasi gavdalanadi. Zero, adib peyzaj chizganda manzaraning mayda, ammo xarakterli tomonlarini tanlaydi hamda ularni ko'zga tez ilinadigan, xotirada uzoq saqlanadigan darajada yorqin va jozibador qilib tasvirlab beradi. Marjontov yantoqzorlari va shuvoqzorlarining tasviri buning jonli guvohidir: *«Har bahor bu qir va adirlarni ayri, nozik dorivor giyohlar, ildizlari yer qa'riga ketadigan yantoqlar, yovshanlar qoplaydi, qir oralig'ida esa serdon, sermag'iz shuvoqlar o'sadi, shuvoqzorga bahorda bir sho'ng'igan qo'zi ko'zda qo'y bo'lib, dumbasini arang ko'tarib chiqadi.*

Yozga borib, hamma giyohlar qurib-qovjirab qolganida behudud sayhonliklardagi yantoqlar belboqqa kelib g'arq pishadi, shunda uning tanasiga yig'ilgan sharbat vujudiga sig'may, charschars yoriladiyu, ko'z ilg'amas yantoqzorlar go'yo oppoq nisholdaga o'xshash oq ko'pikka cho'miladi. Yantoq pishgach, unga tuyalar qo'yib yuboriladi. Bir hafta o'tmasdanoq bu tuyalar o'rkachlari dirkillab, yantoq sharbatidan mast bo'ladiyu butun Marjontov tuyalarning hayqirig'idan larzaga keladi...» Romandan bu qadar haqqoniy, jonli va go'zal tabiat manzaralari tasvirini yana keltirish mumkin. Shunisi muhimki, romandagi bunday suluv tabiat ko'rinishlari, benazir peyzaj tasvirlari asarning g'oyaviy mundarijasini ochishga bevosita xizmat qilgan. Romanning o'qishli bo'lishini va jozibadorligini oshirgan.

«Adolat manzili» romanida bahsli, munozarali o'rinlar va tahrirtalab jumlar ham yo'q emas. Yozuvchining har ikkala sevimli qahramoni — ota-bola Suyun Burgut va Lochin polvon taqdirini bir xil yo'l — fojiali o'lim bilan yakunlashi o'quvchida muayyan e'tiroz uyg'otishi aniq. Asarda adib beg'ubor yoshlik timsoli Lochin polvonni omon qoldirib, isyonkor tuyg'ular tug'yonini yanada teranroq, kengroq aks ettirsa, yovuz desantchi-tergovchilarni yanada ko'proq fosh etsa, nur ustida a'lo nur bo'lardi.

Umuman olganda, Odil Yoqubovning «Adolat manzili» romanida O'zbekistonda o'tgan asrning 80-yillari ikkinchi yarmida bo'lib o'tgan voqealar mohirona aks ettirilgan. Milliy mustaqillik mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiluvchi bu asar zamonaviy adabiyotning jiddiy yutug'idir.

Shunday qilib, Odil Yoqubov romanlari o‘zbek nasrining yorqin, serjilo va sermazmun sahifalarini tashkil etadi. Akademik Salohiddin Mamajonov qayd qilganidek: «Adib o‘zbek prozasini, to‘g‘rirog‘i, romanchilikni bir bosqich yuqoriga ko‘tardi. «Ulug‘bek xazinasini» romani «O‘tgan kunlar», «Navoiy»lardan keyin tarixiy romanchiligimizdagi quvonchli hodisadir, yangi bosqichdir, u tarixiy-psixologik roman sifatida ajralib turadi. Biroq bunda hozirgi zamon romanchiligida ravshan sezilayotgan falsafiy yo‘nalish vazni ham sezilarli holda ko‘rinadi. Bu fazilat «Ko‘hna dunyo» romaniga kelib salmoqli o‘rinni egallaydi va bu asar tarixiy falsafiy roman tomon tashlangan dadil qadam bo‘ldi. Sotsial-psixologik roman bo‘lmish «Diyonat» o‘zbek adabiyotining yetuk asarlari safidan mustahkam o‘rin oldi. «Oq qushlar, oppoq qushlar» romanida tahliliy, tanqidiy tafakkur kuchli»¹⁰¹.

Odil Yoqubov ijodi haqidagi fikr-mulohazalarni uning dramaturgiya sohasidagi faoliyati bilan yakunlash maqsadga muvofiqdir. Zero, yozuvchining dramaturgiya sohasidagi izlanishlari ham ibratlidir. Odil Yoqubovning «Murakkab saylov» (1955), «Chin muhabbat», «Aytisam tilim kuyadi, atmasam dilim» (1956), «Yurak yonmog‘i kerak» (1957), «Olma gullaganda» (1960), «Fotihi muzaffar yoki bir parivash asiri» (1996), «Bir koshona sirlari» (2000) kabi dramalari respublikamiz teatrlarida muvaffaqiyat bilan sahnalashtirilgan: tomoshabinlarga manzur bo‘lgan.

Dramaturgning «Fotihi muzaffar yoki bir parivash asiri» asari buyuk sohibqiron Amir Temur tavalludining 660-yilligiga tuhfa bo‘ldi. Asarda Temurning ma‘naviy fazilatlarini, oddiy insonga xos tuyg‘ulari, ichki kechinmalari, orzu-istaklari, fikr va mulohazalari ustalik bilan ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, dramada Bibisardor, Saragul, Aqchagul, Suluvko‘z singari obrazlar mahorat bilan yaratilgan.

«Bir koshona sirlari» dramasi zamonaviy mavzu tasviriga bag‘ishlangan. Unda inson xarakterining murakkabligi, yangi

¹⁰¹ Mamajonov S. Adibning badiiy olami. — «Sovet O‘zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 12-dekabr.

zamon ta'sirida kishilar turmushida, ong-tushunchasi va dunyoqarashida sodir bo'lgan o'zgarishlar, xilma-xil ziddiyatlar ochib berilgan. Asar badiiy mahorat jihatidan ham yuqori saviyada yaratilgan. Ayniqsa, dramadagi Sarvarning achchiq qismati, ruhiy iztiroblari, Diloraning oilaviy hayotga yuzaki qarab adashishi va bundan pushaymon bo'lib afsus-nadomatlar girdobiga tushib qolishi, Darveshalining rashk olovida yonib azoblanishi, malak siymo go'zal, beg'ubor va beayb Gulnozaning murakkab psixologik holatlari tomoshabinda kuchli taassurot qoldiradi. Umuman olganda, «Bir koshona sirlari» dramasida xilma-xil obrazlar va ularning tuyg'ular tug'yoni hayot haqiqatiga mos ravishda mahorat bilan aks ettirilgan.

Xullas, Odil Yoqubov XX asr o'zbek adabiyoti xazinasiga, xususan, badiiy nasr va dramaturgiya taraqqiyotiga qimmatli hissa qo'shgan ulkan adibdir.

PIRIMQUL QODIROV

(1928-yilda tugʻilgan)

Pirimqul Qodirov — isteʼdodli nosir, zukko adabiyotshunos olim, ajoyib tarjimon. U, ayniqsa, nasrimiz rivojiga salmoqli hissa qoʻshdi.

P. Qodirov 1928-yil 25-oktabrda Tojikistonning Oʻratepa tumanidagi Kengqoʻl qishlogʻida chorvador oilasida tugʻilgan. 1951-yilda Toshkent davlat universiteti (hozirgi OʻzMU)ni bitirgan. Moskvadagi Jahon adabiyoti institutida aspirantura kursini oʻtab, 1954-yilda «Abdulla Qahhorning urushdan soʻnggi ijodi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. 1954–1963-yillarda sobiq Ittifoq Yozuvchilar uyushmasida oʻzbek adabiyoti boʻyicha maslahatchi, 1963–1976-yillarda Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasi Til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim boʻlib ishlagan. «Oʻylar» (1971), «Dil va til» (1972), «Xalq tili va realistik proza» (1973) singari risolalar yozib, soʻz sanʼatining til va badiiy mahoratga doir muhim muammolarini yoritishga munosib ulush qoʻshgan.

P. Qodirov oʻz ijodini 50-yillarning boshlarida talabalar va oʻqituvchilar hayoti haqida ayrim hikoya va ocherklar yozishdan boshladi. Uning birinchi kitobi — «Studentlar» 1950-yilda nashr etildi. Keyinchalik adib «Besh yilliklar farzandi» (1951), «Olimamiz», «Yayra institutga kirmoqchi» (1953), «Hikoyalar» (1953) kabi toʻplamlarini chop ettirdi. Shunday qilib, P. Qodirov 50-yillarning birinchi yarmida ijodiy izlanish davrini bosib oʻtdi. Shundan soʻng u nasrning eng qiyin va yirik

janrlariga qo‘l urib, qissachilik va romanchilikda o‘z iste’dodini namoyon eta boshladi.

P. Qodirov «Qadrim» (1959), «Erk» (1969), «Meros» (1974), «Najot» (1981) kabi qissalarning muallifidir. Bu qissalarda turli mavzular aks ettirilgan. Inson qadr-qimmatini ulug‘lash, insonparvarlik va adolatparvarlik, halollik va sof vijdonlilik, vatanparvarlik va xalqlar do‘stligi g‘oyalari olg‘a surilgan.

P. Qodirovning «Qadrim» qissasida zamonaviy mavzu yoritilgan. Unda o‘zbek adabiyoti uchun yangi mavzu-gazchilar hayoti va mehnati Iskandar, Zulayho, Davron, Ashur kabi jonli obrazlar orqali badiiy gavdalantirilgan. Qahramonlar xarakterining murakkabligi va to‘laligi jihatidan, xususan, Iskandar va Zulayho obrazlari ajralib turadi. Asarda yosh ishchi Iskandar dunyoqarashining shakllanishi, uning o‘z qadr-qimmatini tushuna borishi, hayotdan o‘rnini topib olishi jarayonini tasvirlashga e‘tibor berilgan va bu masala muvaffaqiyatli ravishda yoritilgan. Qissada voqealarning bosh qahramon Iskandar tilidan, uning boshidan o‘tkazgan kechinmalar sifatida hikoya qilinishi yozuvchiga obrazlarning ruhiyatini chuqur tahlil qilish va tasvirlash imkoniyatini bergan.

P. Qodirovning mashhur paxtakor Mamajon Dadajonovning porloq xotirasiga bag‘ishlangan «Meros» qissasini o‘zbek paxtakorlari mehnatini tasvirlash sohasidagi o‘ziga xos yangilik deb aytish mumkin. Asarda paxtakorlar hayoti, ularning mashaqqatli mehnati bo‘yab-bezalmasdan ochiqcha, haqqoniy va to‘laqonli aks ettirilgan. Paxtakorlar mehnati shunchaki o‘ynab-kulib dalada yengil-yelpi ish qilish emas, balki mislsiz jismoniy qiyinchiliklarga chidash va ularni yengishdan iborat ekanligi mahorat bilan ochib berilgan. Qissadagi Yolqin, uning ukasi Tursun, onasi, shuningdek, Rustam, O‘ktam, Jobir Toshbekov kabi obrazlar hayotiy va ta’sirchan bo‘lib chiqqan.

Qissaning bosh qahramoni Yolqin Otajonov — fidoyi paxtakor. Bu yigit Mirzacho‘lni o‘zlashtirishda jonbozlik ko‘rsatadi: o‘zini aslo ayamay, kechani-kecha, kunduzni-kunduz demay tinimsiz mehnat qiladi. U «*Hech uxlamaysizmi, o‘zi?*» degan so‘roqqa: «*Qayoqda! Terim boshlangandan beri*

boshim yostiq ko'rgan emas. Mashinada yurganda qush uyqusi qilib mizg'ib olaman», — deb javob qaytaradi.

Qissada tasvirlanishicha, yirik paxtachilik sovxozining direktori Yolqin Otajonov ne-ne qiyinchiliklarni yengib, paxta xirmonini yuksaltiradi. Natijada, yulduzli qahramon sifatida yurtimizda keng taniladi. Biroq «oyoq ostidan chiqqan falokat, katta yo'lda sodir bo'lgan bema'ni bir tasodif» natijasida o'n gulidan bir guli ham ochilmasdanoq hayot bilan xayrlashadi. Yolqin Otajonovdan ukasi Tursunga paxtakor mashaqqatli, og'ir mehnat meros bo'lib qoladi. «*Nachora bolam! Endi Yolqinjon uchun ham sen uzoq umr ko'r. Qahramonlik senga — akangdan meros... Akang o'zini ayamadi. Endi sen o'zingni sal ayagin, ehtiyot bo'lg'in. Sen borsanu paxta bor. Odamdan azizi yo'q!*» — deydi bechora ona o'g'li Tursunga nasihat qilib. Onaning bu so'zlari qissaning leytmotivi sifatida sado beradi. Ha, odam paxta uchun emas, aksincha paxta odam uchun kerak. «Meros» qissasida ana shu haq gap ro'y-rost, tabiiy va ta'sirli qilib aytilgan.

P. Qodirov ijodida roman janri salmoqli o'rin egallaydi. Adib o'zbek romanchiligining oltita yaxshi namunasini yaratgan. Uning 1958-yilda yozilgan birinchi romani «Uch ildiz» 50-yillar o'zbek nasrida muhim voqea bo'ldi. Ustoz adib Abdulla Qahhor bu romanga yuksak baho berib: «Ancha vaqtdan beri men o'zbek adabiyotida momoqaldiroq guldurosini eshitmay yurgan edim. Nazarimda, mana shu asar adabiyotimizga momoqaldiroqday gulduros solib, chaqmoqday yaltillab kirib kelayapti»¹⁰².

«Uch ildiz» oliy maktab talabalari hayotiga bag'ishlab yozilgan birinchi o'zbek romanidir. Shaxsga sig'inish davri ta'sirida 50-yillarda oliy o'quv yurtlarida ildiz otgan tarafkashlik, mansabparastlik, soxtalik, dabdababozlik — «qizil so'zlik», haqiqatdan ko'z yumib, rostgo'y olimlarni bebro' qilish singari illatlarni fosh etish, ilm fidoyilari bilan soxta «olim»lar o'rtasidagi ziddiyatni va buning asl mohiyatini ochib berish, adolatli, haqgo'y ziyolilarni va iste'dodli tolibi ilmlarni

¹⁰² Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. — Toshkent: 1987, 346-bet.

qo‘llab-quvvatlash — «Uch ildiz» romanining asosiy yo‘nalishini tashkil etadi.

Romanda shaxsga sig‘inish va uning zararli oqibatlari o‘sha davr imkoniyatlari darajasida ochilgan. Asar voqeasi bir universitet dargohida bo‘lib o‘tadi. Roman mazmuni asosida yotgan ziddiyat ana shu dargohda ishlayotgan yoki ta‘lim olayotgan odamlarning o‘zaro munosabatlarida, xatti-harakatlarida namoyon bo‘luvchi mafkuraviy kurashdan iboratdir. Asar konflikti Akbarov, Toshev singari sof vijdonli, haqiqiy olimlar bilan nopok dekan Hakimov, uning hamtovog‘i Eshonboyev kabi qing‘ir shaxslar, soxta olimlar o‘rtasidagi kurash jarayonida gavdalanadi.

Romanda yakkaboshchilik bilan jamoatchilik, manmanlik bilan kamtarlik, qing‘irlik bilan halollik, nopoklik bilan poklik, loqaydlik bilan faollik o‘zaro bir-biriga qarama-qarshi qo‘yib tasvirlangan. Shu orqali ezgulik va adolat ulug‘langan, hayot haqiqati teran ochib berilgan. Asarda to‘g‘rilikning soxtalik ustidan, Akbarov, Toshev, Mahkam singari sof vijdonli ziyolilarning Hakimov, Eshonboyev kabi nopok shaxslar ustidan g‘alabasi yaqqol ifodalangan. Romanda Mahkam, Gavhar, Ochil singari faol talabalar hamda Akbarov, Toshev kabi halol olim-pedagoglarning faoliyati, o‘ziga xos fe‘l-atvori, axloq-odobi va orzu-istaklari yorqin bo‘yoqlarda tasvirlab berilgan. Shu bilan birga, Hakimov, Eshonboyevlarning kirdikorlari ham teran ochilgan.

Romanda talabalar obrazi katta o‘rin egallaydi. Asarning bosh qahramoni Mahkam mafkuraviy «xato»larga yo‘l qo‘ygan degan bahonada «urilgan», ishdan haydalgan tarixshunos olim Toshevning qizi Gavharni sevib qoladi. Voqealar davomida Mahkamning ko‘zi ochila boradi. U Hakimov, Eshonboyev kabi adolatsiz domlarning haqiqiy ma‘naviy qiyofasini, ularning ilmni shaxsiy manfaatlariga xizmat qildiruvchi soxta olimlar ekanini anglab oladi. Xuddi shuningdek, mansabparast, nopok shaxslar tomonidan yomon otliqqa chiqarilgan Akbarov, Toshev, Umarov singari pedagoglarning chin insonlar, haqiqiy olimlar ekaniga qanoat hosil qiladi. Shu tariqa, Mahkam kurashlar jarayonida o‘sib, toblanib, yosh avlodning yorqin vakili sifatida shakllana boradi. Samimiylik, e‘tiqodga sadoqat, ilm olishga

qiziqish, vafodorlik va rostgo‘ylik, qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik — Mahkam qiyofasida mujassam. Yozuvchi Mahkam obrazini yaratar ekan, bu yigit fe‘l-atvorining shakllanish jarayonini ochishda ruhiyat tahlilidan keng foydalangan.

«Uch ildiz» romanida chuqur mazmunli falsafiy xulosalar, hikmatli so‘z va iboralar — serob. Romanning nomi ham teran mazmun tashiydi. Yozuvchi asarda talabalik davrida yoshlarda shakllanadigan ezguliklar va fazilatlar haqida bahs yuritar ekan, mustahkam bilim olishni, faol fuqarolik malakasini kasb etishni va sevgi-sadoqatda sobit turishni inson hayotining uch ildizi deb ataydi. Ana shu uch ildizi ham mustahkam bo‘lgan kishigina hayotdan o‘z o‘rnini topib, el-yurt hurmatini qozonadi, — degan muhim fikr ustalik bilan professor Akbarov tilidan student-yoshlarga qarata aytiladi: *«Studentlikda otadigan ildizlaringizdan... birinchisi, albatta, bilim. Chunki sizlar bu yerda avvalo bilim deb yuribsizlar. Lekin... bilimli kishining yana bir zo‘r ildizi bo‘lishi kerak. Bilasizlar, butun iste‘dodini xalq uchun sarflagan ulug‘ odamlar o‘zlarini grajdanin deb ataganlar. Studentlikda voyaga yetadigan yana bir ildizingiz mana shu ma‘nodagi grajdanlik bo‘lishi kerak... Shu ildizlarning biri o‘qishda o‘ssa, biri jamiyat uchun qilingan ishda o‘sadi. Ildizlar bir daraxtga kelib birlashganday, bular ham hayotlaringizda birlashib, bir-biriga kirishib ketadi. Shu ildizlaringiz qanchalik chuqur bo‘lsa, shunchalik keng shoh yoya olasizlar, qanchalik mustahkam bo‘lsa, yer yuzida shunchalik mahkam qad ko‘tarib tura olasizlar».*

«Uch ildiz» asarida Abdulla Qodiriy va Oybek romanlaridagi badiiy nafosat, Abdulla Qahhor ijodiga xos ixcham, lo‘nda til hamda ruhiy tahlil san‘ati ro‘yirost namoyon bo‘ladi. Bu hol P. Qodirovning ustozlar maktabidan saboq olganini, ularning an‘analarini ijodiy davom ettirganligini ochiq ko‘rsatadi.

P. Qodirovning «Qora ko‘zlar» (1965) romanida chorvadorlar hayoti, qishloq va unda yashayotgan odamlarga doir muammolar Ismat bobo, Xolbek, Hulkar kabi obrazlar faoliyati vositasida yoritilgan. 1977-yilda yozilgan «Olmos kamar» romanida esa katta shaharlarni yangi zamon talablariga moslab qayta qurish va obodonlashtirish jarayonida yuzaga kelgan murakkabliklarni bartaraf etish, qadimiy ezuq urf-

odatlarini, iqlim sharoitini saqlab qolish bilan bogʻliq muammolar oʻzining badiiy ifodasini topgan. Muhimi, shu muammolarni hal qilish asnosida asar qahramonlariga xos ruhiyat iqlimlari tadqiq etilgan.

P. Qodirovning uzoq oʻtmish haqida yozilgan «Yulduzli tunlar» (1978), «Avlodlar dovoni» (1988), «Ona lochin vidosi» (2000) romanlarini maʼlum maʼnoda oʻziga xos bir trilogiya deb atash mumkin. Zero, ular mavzu, gʻoyaviy mazmun va asosiy obrazlar eʼtibori bilan bir-biriga yaqin turadi. Har uchala asarda ham temuriy hukmdorlar hayoti, ular bilan bogʻliq voqealar aks etadi. Bu romanlar oʻrtasidagi oʻzaro ichki mantiqiy bogʻlanish ham, avvalo, ana shunda namoyon boʻladi.

«Yulduzli tunlar» romani P. Qodirov ijodida faxrli oʻrin egallaydi. Adib bu romanni yaratish bilan tarixiy mavzuni badiiy oʻzlashtirishning yangi bir namunasini koʻrsatdi. Oʻzbek adabiyotidagi tarixiy-biografik romanchilikni yangi bosqichga koʻtardi. «Yulduzli tunlar» romani oʻzining chuqur realizmi va qiziqarli qilib yozilganligi bilan nasrimiz shuhratiga shuhrat qoʻshdi.

«Yulduzli tunlar» — tarixiy-biografik roman. Unda ulugʻ oʻzbek shoiri, adibi va mashhur podshoh Zahiriddin Muhammad Boburning ziddiyatli hayoti, dolgʻali faoliyati, hayotdan oʻz shaxsiyatiga munosib oʻrin topish yoʻlida chekkan aziyatlari, hayot-mamot kurashlarida koʻrsatgan shaxsiy qahramonliklari keng koʻlamda tasvirlab berilgan.

Roman sujeti Boburning Andijondagi yoshlik chogʻlarini tasvirlashdan boshlanib, uning Shayboniyxonga qarshi kurashda goh yengib, goh yengilib, nihoyat Afgʻoniston va Hindistondagi tarqoq xonliklar ustidan gʻalaba qozonishi, «Boburiylar sulolasi»¹⁰³ deb nom olgan yirik feodal davlatni

¹⁰³ Boburiylar sulolasi 1526-yildan 1707-yilgacha Hindistonda hukm surgan. Boburiylarning olti avlodi, jami 189 yil davomida Hindistonda hokimiyatni boshqargan. Bu davr ichida Bobur (1526–1530), Xumoyun (1530–1556), Akbar (1556–1605), Jahongir (1605–1627), Jahonshoh (1627–1658), Avrangzeb (1658–1707) podshohlik qilgan. 1707-yilda Angliya Hindistonni bosib olgan va 1947-yilgacha (ikki asr davomida) mamlakatni mustamlaka holida saqlagan. Hindiston 1947-yilda mustaqillikka erishgan.

tuzishi, nihoyat, 1530-yilda Agra shahridagi o'zi tashkil etgan bog'da vafot etishi kabi voqealar silsilasini o'z ichiga oladi. P. Qodirov romanda Boburning butun ongli hayot yo'lini qamrab olar ekan, uni oqibatli farzand, samimiy inson, mehribon ota, ajoyib lirik shoir, mohir nosir, tarixchi olim, ilm-fan va madaniyat ahlining jonkuyar murabbiysi, adabiyot va san'at homiysi, buyuk vatanparvar, mashhur davlat arbobi, dono podshoh, ziyrak diplomat, mard sarkarda sifatida ko'rsatgan.

P. Qodirov romanda Bobur obrazini yaratar ekan, bu benazir insonning jahoniy shuhrati va buyuk ahamiyatini, hind xalqining unga bo'lgan mehr-muhabbatini chuqur idrok etgan. Darhaqiqat, hind xalqining buyuk yo'l boshchisi Javoharlal Neru Bobur shaxsiga va faoliyatiga yuqori baho berib: «Bobur dilbar shaxs, uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor shaxs bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevgan, hayot nafosatidan lazzatlana bilgan. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq va ko'p yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan... Boburning Hindistonga kelishi tufayli Hindistonda buyuk o'zgarishlar sodir bo'ldi, san'atda, hayotda, me'morchilikda va madaniyatning boshqa sohalarida yangicha serilhom taraqqiyot yuz berdi»¹⁰⁴, — deb yozgan edi.

«Yulduzli tunlar» romani J. Neru so'zlarining naqadar to'g'ri va asosli ekaniga jonli dalildir. Zero, romanda hayot haqiqati, aniqrog'i, Bobur yashagan g'oyat murakkab davrning asosiy xususiyatlari, ayniqsa, Bobur obrazi butun borlig'icha yaqqol ko'rsatilgan. Romanda Bobur obrazining yorqin, mukammal va haqqoniy bo'lib chiqishida yozuvchining ruhiyat tahlilidan mohirona foydalanganligi va har bir voqeani, har bir fikrni puxta asoslay bilganligi hamda obrazli tarzda ko'rsata olganligi alohida ahamiyat kasb etgan. Romandagi Boburning ona yurtga bo'lgan mehr-muhabbati, o'z vatanidan yiroqda yashashga majbur bo'lib chekkan iztiroblari, ota yurtni dildan sog'inishi tasvirlangan o'rinlar ruhiyat tahlili san'atining namunasidir. Yozuvchi ana shu ruhiy tug'yonlar va dramatik

¹⁰⁴ *Неру Дж.* Открытие Индии. — Москва: 1955, стр. 272.

holatlar in'ikosi vositasida Boburni buyuk inson sifatida ixlos bilan gavdalandira olgan. Bobur o'z hayotining so'ngida suyuqli o'g'li Humoyunga vasiyat qilib: «Men tug'ilgan yurt bilan aloqani uzanglar, shoyad men bitgan kitoblar ikki oradagi aloqaning rishtalari bo'lsa», — deydi.

«Yulduzli tunlar» romanida Boburning shaxsiy hayoti tasviriga keragicha o'rin berilgan. Binobarin, Bobur asarda haqiqiy inson sifatida jonlanadi. Yozuvchi uning insoniy fazilatlarini onasi Qutlug' Nigorxonim, opasi Xonzodabegim, suyuqli xotini Mohimbegim va farzandi Humoyunga bo'lgan mehr-muhabbati misolida yaqqol ochib bergan. Natijada, Bobur kitobxon ko'z o'ngida pok qalbli oqil inson sifatida gavdalanadi. «*Humoyun, jigarim, — deydi Bobur og'ir kasal bo'lib yotgan o'g'liga qarab, — sening betoqatligingga men toqat keltiray! Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin*».

Asarda Boburning xotin-qizlarga munosabati ham jonli va ishonarli aks etgan. U xotini Mohimbegimning aqlu farosati, farzandlarini mehr-oqibatli qilib tarbiyalayotganiga tan berib: «*Mohim, Siz mening benazir malagimsiz! Men shoh bo'lsam ham ulug' qalbingiz o'trusida qulmen!*» — deydi. Bobur ajoyib me'mor Fazliddin bilan suhbatda: «*Men... Samarqanddagi Bibixonim madrasasidek ulug' bir madrasaning tarxini sizga chizdirmoqchi edim. Opa-singillarimizning qadrini boshimizga ko'tarsak arzigay...*», — deydi.

Shunday qilib, romanda voqealar davomida Bobur obrazining turli qirralari birin-ketin ochila boradi. Asarda tasvirlanishicha, Bobur zo'r bir davlat tuzib, yurtni farovon, mamlakatni obod qilish yo'lida harakat qilar ekan, ilm-fan, san'at va adabiyot ahliga har jihatdan yordam beradi. U aqlning qudratiga ishonadi.

Yozuvchi Boburning andijonlik navkar yigit Tohir, me'mor Fazliddin, tarixchi Xondamir, ajoyib rassom Behzod va hind fuqarosi Hindubekka qilgan samimiy munosabatini tasvirlash orqali ham uning ulug' inson hamda buyuk orzularini, yirik davlat tuzishga va mamlakatni obod qilishga astoydil harakat etgan, adabiyot va san'at rivojiga katta hissa qo'shgan hukmdor

ekanligini ochib bergan. Asarda Boburning oddiy xizmatchilarga, navkarlarga, hunar-kasb ahliga mehribonligi va bu yoʻlda chekkan aziyatlari ham mohirona tasvirlangan. *«Mening taqdirim gʻalati, mavlono, atrofimni obod qilganim sari oʻzim soʻlib bormoqdamen... Men bir zoʻr davlat tuzish maqsadini zimmamga olganimda buning qanchalik mushkul ekanini tasavvur qilmagan ekanman. Tunu kun mehnat, tashvish, oʻt-olov... xuddi harakatdagi vulqonlar orasiga tushib qolgandekmen. Koʻzlagan maqsadim amalga oshguncha umrim yetgaymi, yoʻqmi, bilmaymen»*, — deydi Bobur.

Romanda Boburning aqlu farosati, har narsani chuqur oʻylab, shoshmasdan puxta hal qilishi ham yaqqol koʻrsatilgan. Asarda tasvir etilishicha, hind hukmdori Ibrohim Ludining onasi Bayda xonim Boburga zahar berib, uni oʻldirmoqchi boʻladi, yaʼni eng ogʻir jinoyatga qoʻl uradi. Bobur esa malikani qiynab oʻldirish oʻrniga, unga hayot baxsh etib, mardlik va tantilikning, yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarishning ajoyib namunasini koʻrsatadi. *«Bizni zaharlab oʻldirmoqchi boʻlgan bu makkor xonim uchun eng oliy jazo shuki, biz mana, tirikmiz! Bu xonimning oʻziyu oʻgʻli qilolmagan ulkan ishlarni biz qilmoqdamiz!.. Malika bizning bundan keyingi zafarlarimizni ham koʻrsin, yomonlikka yaxshilik qilish mard kishining qoʻlidan kelishiga amin boʻlsin. Agar malikada vijdon boʻlsa, oʻgʻli qilmay ketgan ishlarni biz qilganimizni koʻrib vijdoni azoblansin. Agar vijdoni boʻlmasa, ichida faqat baxillik chayonlari boʻlsa, bu chayonlar oʻzini chaqib yotaversin. Malikaga bundan oʻzga jazo munosib emasdir!»* — deydi Bobur.

Asarda tasvirlanishicha, Bobur oʻz faoliyati davomida bir necha bor muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, dushmanlar qurshovida qoladi, qiynaladi, iztirob chekadi. Lekin tushkunlikka berilmaydi. Aql-zakovat bilan ish yuritib, doimo olgʻa intiladi, qiyinchiliklarni tadbir ila yengadi. Romanda ibrat olishga loyiq boʻlgan bunday oʻrinlar koʻp. «Yulduzli tunlar» romanining zamonaviyligi va tarbiyaviy-maʼrifiy ahamiyati ham, avvalo, xuddi ana shu ibratda.

«Yulduzli tunlar» romanida saroy muhiti, undagi ziddiyatlar ham haqqoniy aks ettirilgan. Amir-amaldor va beklarning

adolatsizligi, zolimligi, nopokligi, bir-biriga xiyonat qilishi, shahzodalarning beboshligi, o‘zaro bema’ni, tarafkashlik janglari ochiq ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, bularning hammasi o‘sha davr hayoti bilan bog‘liq holda Bobur obrazini, xususan, uning donoligi, tadbirkorligini ochishga to‘la bo‘ysundirilgan.

P. Qodirov saroy muhiti tasvirida hayot haqiqatiga asoslangan. Bobur eng yaqin qo‘riqchisi Tohirning: «*Siz podshohsiz, hazratim. Beklar sizning itoatingizdalar*», — degan gapiga javoban: «*Itoatimda bo‘lib itoat etdirurlar. Bularning shunday girdoblari borki, sal bexabar qolsangiz g‘arq qilib yuborurlar*», — deydi. Bu qisqa javobda chuqur ma’no borligi ko‘rinib turibdi. Romanda Bobur saroyning nosog‘lom muhiti, temuriylarning o‘zaro oqibatsizligi haqida o‘g‘li Humoyunga qilgan hasrati uning shaxsiyatiga xos yashirin qirralarni aks ettiradi: «*Temuriylarning ko‘pchiligi ...fidoyilikni unutib yo‘q bo‘lib ketdi. O‘g‘il otani o‘ldirdi, og‘a iniga xiyonat qildi. Oqibatda bari razolatning qurboni bo‘ldi... Undan ko‘ra yaxshilikning fidosi bo‘lgan afzal emasmi? Mana amming Xonzodabegim Samarqandda meni qutqarib o‘zini asoratga soldi. Bu fidoyilik meni hamisha shunday bo‘lishga undab keldi. Sen ham endi inilaringu avlodlaringni mardlikka, fidoyilikka o‘rgatgin*». Romanda Bobur yashagan murakkab davr hayoti, xilma-xil voqea-hodisalar, turfa qismatlar nihoyatda jonli va tabiiy aks ettirilgan.

Adib romanda «Boburnoma», «Humoyunnoma» singari birinchi (asil) manbalardan unumli va o‘rinli foydalangan. Bu hol, o‘z navbatida, yozuvchiga hayot haqiqatini, ayniqsa, Bobur obrazini haqqoniy gavdalantirishga imkon bergan. Shunisi muhimki, «Yulduzli tunlar» romani markazida tarixiy shaxs Bobur obrazi tursa-da, asarda xalq insoniyat tarixini yaratuvchi va harakatga keltiruvchi asosiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, yozuvchi P. Qodirov xalqning kuch-qudratini, buyuk tarixiy rolini chuqur idrok etgan va to‘g‘ri tasvirlab bergan.

Shuni ham alohida qayd etish lozimki, «Yulduzli tunlar» romanida Bobur hayoti va faoliyatidagi ibratli jihatlar bilan birga, salbiy tomonlar ham ochib berilgan. Xususan, uning podshoh sifatidagi xato ishlari, shafqatsizligi, Bobur shaxsi va

dunyoqarashidagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar aniq qilib ko'rsatilgan. Yozuvchi asarda Boburning butun faoliyatini birdek oqlab va yoqlab qo'ya qolmaydi, balki oqni oq, qorani qora qilib tasvirlaydi. Ana shuning uchun ham Boburning tarixchi Xondamir bilan suhbatda aytgan quyidagi so'zlari Boburning o'ziga berilgan tavsifnoma vazifasini bajaradi: *«Avlodlar haqiqatni bilsinlar, bizni farishta deb o'ylamasinlar. Qilgan gunohlarimiz o'zimizga nechog'lik og'ir tushganidan ogoh bo'lsinlar... Janglarning qonli sellari, saltanatning toshqin daryoday betinim talotumlari jonimga tegdi. Toju taxt bevafoqligini ko'pdan beri sezib yuribman. Menga vafu qilsa, faqat yozgan asarlarim vafu qilmog'i mumkin. Vatanimga o'zim qaytolmasam ham, asarlarim qaytmog'i mumkin. Endigi orzum — men tug'ilgan yurtimga qilolmagan farzandlik xizmatimni asarlarim qilsa»*. Romanning boshqa bir joyida Bobur: *«Neki xatolik, neki gunoh qilgan bo'lsam, hammasining birlamchi sababi-mening podshohligimdir»*, — deydi. Qisqasi, P. Qodirov podshohlik murakkabliklari, saltanat mas'uliyatini Bobur shaxsiyatidagi ziddiyatlar, uning faoliyatidagi chigal jihatlar misolida ishonarli ko'rsatadi.

«Yulduzli tunlar» romanida Tohir, Fazliddin, Xonzodabegim, Nigorxonim, Humoyun, Mohim begim, Shayboniyxon, Xondamir, malika Bayda kabi obrazlar ham jonli va ishonarli qilib yaratilgan. Bularning hammasi roman g'oyaviy mazmunini ochishga, bosh qahramon obrazini gavdalantirishga, sujet rivojini ta'minlashga bevosita xizmat qilgan.

Roman sujetining yakuni ham juda muvaffaqiyatli chiqqan. Asarda fojiali voqealar, ziddiyatlar, iztiroblar, jangu jadallar tasviri asosiy o'rinni egallagan va roman sujeti bosh qahramon — buyuk inson Boburning vafotini aks ettirish bilan tugagan bo'lsa-da, unda hayotbaxsh ruh balqib turadi. Romanda podshoh Bobur o'lgan bo'lsa-da, buyuk shoir Bobur o'lmagan, uning hayoti u yaratgan dilbar asarlarda mangu davom etmoqda, degan katta va muhim g'oya yorqin aks ettirilgan: *«Bobur o'z qo'li bilan yozgan eng yaxshi asarlar haligacha tirik qalbning haroratiga to'lib, odamlarga hamon ma'naviy ozuqa*

va zavq berayapti. To'g'ri, uning bir umri qorong'i osmonda olovli iz qoldirib uchgan yulduzdek tez so'ndi. Lekin o'lmas asarlari sahifasida salkam besh asrdan beri davom etib kelayotgan ikkinchi umri — bu yulduzning tundan tongga qarab uchganini va o'z nurini kelajakka yo'naltirganini aytib turibdi. Bobur qalb o'tiga yo'g'irib yaratgan madaniy meros bugungi sernur avlodlarni bahramand qilgani sari uning ana shu ikkinchi umri ham qorong'u tunlardan keyingi yorug' kunlarda astoydil obod bo'layapti».

Kezi kelganda shuni ham eslatish lozimki, yozuvchi P. Qodirov boburiylar avlodi tarixini badiiy tadqiq etishni «Avlodlar dovoni» romanida ham muvaffaqiyat bilan davom ettirdi. «Avlodlar dovoni» romanida buyuk Boburning nabirasi Akbarshohning Hindistonda bobosi tuzgan davlatni mustahkamlash va rivojlantirish yo'lida olib borgan sa'y-harakatlari va adolatli kurashlari keng miqyosda qiziqarli tarzda tasvirlab berilgan.

Yozuvchining «Ona lochin vidosi» nomli romanida tarixga yangicha nazar bilan qaralib, ajdodlar hayoti va ruhiyati badiiy tadqiq etilgan. Sho'rolar davrida hayot qarama-qarshilik va ziddiyatlar asosidagina taraqqiy etadi, degan tasavvurga tayangan markscha falsafa tufayli, har bir tarixiy shaxs qaysidir boshqa shaxsga qarshi qo'yilib tasvirlanish an'anasi shakllangan edi. Shunga ko'ra Navoiy Bayqaroga, Ulug'bek Xo'ja Ahrorga, hatto onasi Gavharshodbegimga qarshi qo'yilar edi. P. Qodirov tarixiy manbalar bergan guvohliklarga, eng muhimi, yozuvchining uchqur xayolotiga tayangan holda sulton Ulug'bek Mirzo va uning onasi Gavharshodbegim o'rtasidagi munosabatlar tamomila o'zgacha asoslarga qurilganligini ishonarli ko'rsatib bergan. Adibning Temur saltanati ichidagi ziddiyatlarni, sohibqironning yagona o'g'li Shohruhni valiahd qilmasligi sabablari borasidagi badiiy talqinlari o'quvchini ishontiradi. Lekin romanda adib tarixiy faktlar, hodisalar girdobida qolib, aksar hollarda ularni badiiy hodisalarga aylantirishga muvaffaq bo'lolmagan. Shunga qaramay, «Ona lochin vidosi» romanining katta ma'rifiy ahamiyati borligini inkor etib bo'lmaydi.

Iste'dodli yozuvchi Pirmqul Qodirov «Insof» pyesasi va «Sening izlaring» kinossenariysining muallifidir. P. Qodirovning tarjima amaliyoti rivojiga qo'shgan ulushi ham e'tiborlidir. Adib Lev Tolstoyning «Kazaklar», K. Fedinning «Ilk sevinchlar», tojik yozuvchisi P. Tolisning «Saraton», turkman adibi Xidir Deryaevning «Qismat» va boshqa bir qancha nasriy asarlarni o'zbek tiliga o'g'irgan.

Qisqasi, P. Qodirov o'zbek adabiyoti rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. U o'zbek nasrining, xususan, romanchiligining katta ustalaridan biridir. Uning asarlari kitobxonlarni, ayniqsa, yosh avlodni ezgulik ruhida tarbiyalashga va ularga estetik zavq berishga bevosita xizmat qiladi.

ERKIN VOHIDOV

(1936-yilda tugʻilgan)

Oʻzbekiston xalq shoiri, noyob isteʼdod sohibi Erkin Vohidov sheʼriyatimizning porloq yulduzidir. Shu bilan birga, u taniqli jamoat arbobi hamdir.

Erkin Vohidov 1936-yilning 28-dekabrda Fargʻona viloyati Oltiariq tumanida ziyolilar oilasida tugʻildi. Oʻrta maktabni oltin medal bilan, Toshkent davlat universiteti (hozirgi OʻzMU)ning oʻzbek filologiyasi fakultetini esa imtiyozli diplom bilan bitirdi. «Yosh gvardiya» hamda Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotlarida ishladi. «Yoshlik» jurnalini tashkil qilib, unga Bosh muharrir boʻldi. 1983-yilda «Sharqiy qirgʻoq» toʻplami uchun Oʻzbekiston davlat mukofoti bilan taqdirlandi. Shoir 1999-yilda Oʻzbekiston Qahramoni yuksak unvonini olishga sazovor boʻldi.

Erkin Vohidov adabiyotning turli janrlarida ijod qilib, asardan asarga oʻsa bordi. Shoirning ijodiy oʻsishida uning xalq hayoti va ustozlar mahoratini oʻrganishi muhim ahamiyatga ega boʻldi. Erkin Vohidovning ustozlardan ijodiy oʻrganishi, asosan, ikki yoʻl bilan sodir boʻldi: birinchidan, u yoshligidan boshlab Navoiy, Fuzuliy, Pushkin, Yesenin, H. Olimjon, Gʻayraty kabi koʻplab shoirlarning asarlarini sinchiklab oʻqib-oʻrgandi. Ana shuning uchun ham u, masalan, Hamid Olimjon haqida: «Men uni ustoz deyman. Meni ilk bor sheʼriyatning sehrli gulbogʻiga gʻoyibona yetaklagan, xanda urib oqqan misralari yosh qalbinga shaloladay quyilgan, menga baxt va shodlikni kuylash sanʼatini oʻrgatgan shoir shu ustozdir», — deb yozgan edi. Ikkinchidan, Erkin Vohidov oʻz faoliyati

davomida Abu Ali ibn Sino, Hofiz Sheroziy, Bedil, Fridrix Shiller, I. Gyote, A. Pushkin, S. Yesenin, A. Blok, M. Svetlov, A. Tvardovskiy, Silva Kaputikyan, A. Malishko, Rasul Hamzatov singari shoirlarning bir qancha asarlarini tarjima qildi. Ayniqsa, I. Gytotening «Faust», Sergey Yeseninning «Eron taronalari» asarlarini o‘zbek tiliga mohirona o‘girdi. Shu jarayonda bu shoirlar ijodidan ta’sirlandi, ulardan ko‘p narsani o‘rgandi.

Erkin Vohidov adabiyotga XX asrning 60-yillarida kirib keldi. Uning o‘ziga xos iste’dodi, avvalo, uning shoir sifatida o‘zbek she’riyatiga kiritgan yangiliklarida yorqin namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, E. Vohidov adabiyotga kirib kelgan davrda she’riyatda ko‘tarinki ijtimoiy pafos yetakchi bo‘lib, insonning his-tuyg‘ularini tasvirlashga kerakliha yo‘l berilmas edi. Erkin Vohidov bu g‘ayriestetik aqidani buzib, she’riyatni inson tuyg‘ularining ifodasiga aylantirishga, uning hayot bilan aloqasini mustahkamlashga, asarga badiiy jilo berishga e’tibor qaratdi. U chinakam lirikaning ajoyib namunalarini yaratib, she’riyatimiz saviyasini oshirish uchun faol kurash olib bordi.

Erkin Vohidov dastlabki she’rlaridayoq badiiy mahoratga, asar sifatiga alohida e’tibor berdi va juda yaxshi natijalarga erishdi. Bunga shoirning «Tong nafasi» (1961), «Aql va yurak» (1963), «Mening yulduzim» (1964) kabi dastlabki to‘plamlari misolida to‘liq qanoat hosil qilish mumkin. Chunki, bu to‘plamlarga kirgan she’rlarning aksariyati mayin, dilrabo, yoqimli lirika namunalari bo‘lib, ularda fuqarolik his-tuyg‘ulari ufurib turadi. Shoir chin insoniylikni ulug‘lab, jamiyatdagi barcha moddiy va ma’naviy boyliklarning bunyodkori bo‘lgan inson sezimlari, ko‘ngil mavjlari haqida so‘z san’ati vositasida mushohada yuritadi. Jamiyat taqdiri inson qo‘lida ekanini samimiyat bilan yorqin ifodalaydi:

*Sobitu sayyorada Inson o‘zing, Inson o‘zing,
Mulki olam ichra bir xoqon o‘zing, sulton o‘zing.*

«Inson»

Erkin Vohidov o‘z she‘riyatida inson, mehnat, vatan, yoshlik, do‘stlik, poklik, halollik, to‘g‘rilik, muhabbat, sadoqat, samimiylik va go‘zallik singari abadiy dolzarb mavzularni lirika torlariga solib o‘ziga xos yoqimli va ravon uslubda kuylaydi. Masalan, «Go‘zallik» she‘rida mehnat olamnigina emas, balki odamning o‘zini ham o‘zgartiradi; go‘zal va ko‘rkam qiladi, degan g‘oya ustalik bilan ifodalangan:

*Mulki borliq ichra bir mahal,
Ko‘rksizgina olam yaralgan.
Bermoq uchun dunyoga sayqal
Olam aro odam yaralgan.
Shundan beri inson tinmayin
Shu yer uzra ter to‘kar hamon,
Yerni go‘zal qilgani sayin
Go‘zal bo‘lar o‘zi ham inson.*

Erkin Vohidov zamonamizning rang-barang mavzularini yoritishda barmoq vazni qulayliklaridan ham, aruz vazni imkoniyatlaridan ham birdek mahorat bilan foydalanadi. Darhaqiqat, Erkin Vohidov 60-yillarda: «Ey munaqqid, sen g‘azalni ko‘hna deb kamsitmagil, sevgi ham Odam Atodan qolgan inson qonida», — degan estetik nuqtai nazarni dadil ko‘tarib chiqqan edi. Shu bilan birga, shoir yangi zamon ruhini aruz vaznidagi asarlar, jumladan, g‘azallarda ham ifodalash mumkinligini amalda isbotladi.

Shoirning go‘zal g‘azallardan, muxammas va qasidalardan tashkil topgan «Yoshlik devoni» (1969) Erkin Vohidovning aruz vazni nozikliklarini chuqur o‘zlashtirganini, yangi zamon g‘oyalarini ifodalashda an‘anaviy g‘azal shaklidan mohirona foydalana olishini namoyish qildi. Erkin Vohidovning «Lola sayli», «Yoshligim, kel», «Barcha shodlik senga bo‘lsin», «Shirin», «Do‘st bilan obod uying» singari ko‘plab she‘rlari g‘azal janrining mukammal, go‘zal namunalaridir. Ularda qalamga olingan mavzular yuksak saviyada, g‘oyat yoqimli qilib yoritilgan. Binobarin, bu g‘azallardagi misralar o‘zaro mustahkam bog‘liq bo‘lib, yaxlit bir hayotiy manzarani yoxud

tugal bir g'oyaviy-poetik mazmuni hosil etadi. «Do'st bilan obod uying» g'azalida shoir xilma-xil tasviriy vositalar, xalq maqol va aforizmlari darajasidagi hikmatli misralar yaratib, o'zining do'stlik haqidagi shoirona xulosalarini g'azalning umumiy ruhiga singdirib yuboradi:

*Do'st bilan obod uying, gar bo'lsa u vayrona ham,
Do'st qadam qo'ymas esa, vayronadir koshona ham...
Do'st qidir, do'st top jahonda, do'st yuz ming bo'lsa oz,
Ko'p erur bisyor dushman bo'lsa u bir dona ham.*

Erkin Vohidov g'azallarining tili-sun'iy jimjimadorlikdan xoli. Shoir misralari g'oyat tabiiy va ravon oqadi. Ana shu sababli Erkin Vohidov g'azallarining deyarli hammasi bastakorlar va hofizlar tomonidan kuyga solinib, qo'shiq qilib aytiladi.

Erkin Vohidovning 70–80-yillardagi she'riyatida ijtimoiy motivlar kuchaydi. Bu xususiyat shoirning «Nido» (1965), «Hozirgi yoshlar» (1974), «Tirik sayyoralar» (1978), «Sharqiy qirg'oq» (1981), «Bedorlik» (1985), «Muhabbatnoma», «Sadoqatnoma» (1986) kabi to'plamlariga kirgan «Zangori shu'lalar», «Biz ishlayapmiz», «Manfaat falsafasi», «Unutish qo'shig'i», «Temirtan daholar» kabi she'rlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir ijtimoiy hodisa va ijtimoiy motivlarni ifodalashda o'zbek xalqi moddiy va ma'naviy hayotining turli sohalariga murojaat etadi. O'zbek xalqining tarixiy o'tmishi, xususan, hozirgi turmush tarzidan realistik manzaralar chizadi. Xalqning milliy xususiyatlarini, milliy qadriyatlarini yorqin aks ettiradi. Ayniqsa, o'zbek xalqining mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, tantilik, mehribonlik, oqibatlilik, bag'rikenglik singari ajoyib fazilatlarini maftun bo'lib tasvirlaydi. Shu bilan birga, xalqning shodligu quvonchlari, dardu alamlari, tashvishu iztiroblari, orzu va istaklarini g'oyat ta'sirli va jozibali qilib aks ettiradi.

Erkin Vohidov «O'zbekim» she'rida zahmatkash o'zbek xalqi obrazini yaratib, o'zbekning qadr-qimmatini haqli ravishda baland ko'tardi. O'zbekning boy va qadimiy tarixga ega xalq ekanini she'riy tilda ta'kidlab, quyidagi xulosaga keldi:

*Tarixing bitmakka xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak.
Chunki bir bor chekkan ohing,
Mingta doston, o'zbekim.*

Shoir Erkin Vohidov o'zbek xalqining boy tarixini, milliy qadriyatlarini va ajoyib fazilatlarini tasvirlaganida boshqa xalq va millatlarni aslo kamsitmaydi. U chin baynalmilalchi ijodkor sifatida bu muhim va nozik mavzuga doimo xalqlar do'stligi nuqtai nazaridan yondashadi. Rus xalqi haqida yozganida ham («Buyuk hayot tongi»), Kavkaz xalqlari haqida kuylaganida ham («Fuzuliy haykali qoshida», «Azganush»), O'rta Osiyodagi qardoshlar hayotidan she'riy lavhalar bitganida ham («Tojik birodarimga», «Abay», «Qozoq oqinlariga»), hatto, chet el mavzuini qalamga olganida ham («Kanada turkumidan») Erkin Vohidov serqirra mavzuni o'zga xalqlarga samimiy hurmat asosida yoritadi. Shu orqali do'stlik, birodarlik, tenglik va do'stlik his-tuyg'ularini dil-dildan izhor etadi.

Erkin Vohidov she'riyatida zamonamizning xalq ommasini qiziqtiradigan, tashvishlantiradigan rang-barang masalalari, xilma-xil mavzulari asosiy o'rinni egallaydi va ular hayot haqiqatiga mos holda ezgu niyat bilan sodda va ravon tilda aks ettiriladi. Bir she'rida Erkin Vohidov o'zining shoirona mushohadalarini: «Olam aytar: hech qachon ona tilim o'lmaydi», — deb xulosalaydi. Shoir asarlarida hayotdagi ibratli tomonlarni, porloq tamoyillarni, ijobiy holatlarni tasvirlash bilan birga, salbiy jihatlarni, turli illatlarni ochib tashlaydi. Shoir: «Rubobim tori ikkidur: biri quvnoq, biri mahzun. Ki baytim satri ikkidur: biri dilxush, biri dilxun», — deb yozganida xuddi ana shu holni nazarda tutgan. Darhaqiqat, shoir zamonamizning ko'zi va qulog'i sifatida yutuqlarimizni faxrlanib kuylasa, o'zi yashayotgan davrning dardu alamlarini kuyinchaklik bilan ko'rsatib beradi.

Erkin Vohidov ba'zi she'rlarida qadimiy urf-odatlaru milliy qadriyatlarga darz ketayotganidan tashvishlanadi va bunga chek qo'yish masalasini ko'tarib chiqadi. Shoirning «Siyosiy saboq yoki Bek Bekovning g'aroyib sarguzashti» sujetli she'rida

tasvirlanishicha, katta boshqarmaning boshlig'i Bek Bekov kunlardan bir kun idoradan uyiga xizmat mashinasida emas, piyoda qaytadi. Yo'lda u turli «g'aroyib sarguzashtlar»ga duch keladi. Natijada, uning ko'zi ochilib, xatolarini anglab oladi. Darhaqiqat, Bek Bekovning uyiga piyoda qaytishi u yashayotgan mahallada har xil gumon va mish-mishlarning tarqalishiga sabab bo'ladi. Birov: «Ishdan ketgan, u, tayin», — deb taxmin qilsa, boshqa birov: «Chaquv bo'lgan yo boshqa biror ko'rgulik. Ha, ish tushgan sho'r boshga», — deya vahima ko'taradi. Choyxonachi Shokirvoy esa unga bo'lar-bo'lmas so'zlar aytib, «nasihat» qiladi. Aslida, Bek — kamtar, sodda, halol, beg'araz odam. U butun umri davomida ish bilan band bo'lgan; ishga erta ketib, kech qaytgan. «Majlis, saylov, nutq, yakun... Ertadan to kech. O'zi uchun biror kun yashamabdi hech». Oxir-oqibatda Bek Bekov ish-ish deb hayotdan — mahalla ahlidan uzoqlashib qolganligini angelaydi va bundan qattiq pushaymon bo'ladi:

*Pishmagan kalla!
Tobutingni ko'tarar
Axir, mahalla!
To'y qilsa kim so'rog'lab —
Kirganing bormi?
Azasida bel bog'lab
Turganing bormi?..
Dunyo ko'rgan, fikri keng,
Ulug'vor hotam —
Shuni o'ylamabdi, deng,
Ministr odam.*

Ko'rinadiki, asarda shoir ayrim rahbarlar fe'l-atvoridagi ko'z ilg'amas darajadagi nozik qusurlarni sinchkovlik bilan ilg'ab, ularni mohirona tasvirlab bergan. Shu orqali hayotdan saboq olish; el-yurt bilan doimo birga bo'lish — mahalla ahlining quvonchiga ham, tashvishiga ham birdek sherik bo'lish g'oyasini olg'a surgan. Shunisi ham borki, asarda milliy qadriyatlarimizni ulug'lash, urf-odatlarimizni targ'ib-tashviq

etish quruq bayon etilmaydi; aksincha asarning umumiy ruhiga ustalik bilan singdirib yuboriladi.

Erkin Vohidov asarlarida ijtimoiy yoʻnalish hech qachon eʼtibordan chetda qolmagan. Shoir jamiyatni qayta qurish va mustaqillik haqida ham yorqin sheʼrlar yozgan.

Erkin Vohidovning «Yurtim, olis yoʻlga chiqqan karvoning bor» sheʼrida lirik qahramonning his-tuygʻulari, imon-eʼtiqodi, yovuz terrorchilarga boʻlgan nafrati, gʻazabi milliy tarovat libosida, goʻzal bir yoʻsinda yorqin ifodalangan. Shoir mustaqillik davri-davronini ulugʻlash va uni koʻz qorachigʻiday asrash gʻoyasini ona Vatanga, xalqqa sadoqat gʻoyasi bilan chambarchas bogʻlab kuylaydi. Sheʼrda samimiyat, haqqoniylik va lirik nafosat boʻrtib turadi:

*Bu dunyoda yaxshi-yomon kunlar koʻrdim,
Oʻkinchim yoʻq, mayli, yillar qaddim egsin,
Men hamon bir askaringman, ona yurtim,
Sen tomonga otilgan oʻq menga tegsin...
Tong nurisan, Vatan, koʻnglim osmonida
Erking azal ajdodlarning armonida,
Mehrning abad avlodlarning iymonida
Shu iymonga otilgan oʻq menga tegsin.*

Shunday qilib, Erkin Vohidov ijodida asosiy oʻrinni hozirgi zamonning dolzarb, ijtimoiy mavzulari tasviriga bagʻishlangan chuqur mazmunli, jiddiy, oʻychan sheʼrlar egallaydi. Bundan tashqari, shoir bisotida kulgili voqea yoki komik holat asosida yaratilgan quvnoq, xushchaqchaq, samimiy yumorga boy sheʼrlar ham mavjud. Shoirning «Donish qishloq latifalari» turkumiga kirgan «Matmusaning qishlogʻi», «Matmusaning qalpogʻi», «Matmusaning lagani», «Matmusaning charxpalagi», «Matmusaning tandiri», «Matmusaning uylanishi», «Qiziquvchan Matmusa», «Matmusa — rassom», «Matmusaning dutori», «Tandir kiygan Matmusa» kabi xushchaqchaq sheʼrlari oʻquvchilarga manzur boʻldi. Bu sheʼrlar oʻquvchilarga yaxshi kayfiyat bagʻishlash bilan birga, ularni ezgulik ruhida tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Erkin Vohidovning hozirgi zamonning turli mavzularida yozilgan hajviy she'rlari ham muhim tarbiyaviy-estetik qimmatga ega. Shoir «Majlis qiling», «Manfaat falsafasi», «Sen menga tegma», «Boshimdadir», «Nasihat», «Soch madhi», «Ko'chamen» kabi hajviy she'rlarida hayotda mavjud bo'lgan har xil illatlar ustidan kuladi.

Erkin Vohidov hajviy-yumoristik asarlarida «qissadan chiqariladigan hissa»ni juda aniq va ixcham qilib ifodalaydi. Bir she'rida: «Qo'lni ishga mohir etma, tilni gapga usta qil», — deya kinoya qilsa, boshqa bir asarida: «Sendan ul va mendan bul», «Qo'lni qo'l yuvar, do'stim, Nafi yo'q jiyan kelsa, tog'a ham quvar, do'stim», — deb piching qiladi («Manfaat falsafasi»).

Qisqasi, Erkin Vohidov she'riyatning rang-barang janr va shakllariga murojaat qiladi hamda har safar uning yangi-yangi namunalarini yaratadi. Shoir xalq va jamiyat taqdiriga taalluqli jiddiy she'rlarida ham, «kulgi mushoiralari»da ham voqea-hodisalarni quruq bayon etish yo'lidan emas, aksincha, asar g'oyasini badiiy tarzda gavdalantirish, sodda va obrazli, ixcham va teran baytlar yaratish yo'lidan boradi va jiddiy yutuqlarga erishadi.

Shoir asarlari yengil o'qiladi, oson «hazm» qilinadi. Buning asosiy sababi shundaki, muallif jonli xalq tili boyliklaridan, turli tasviriy vositalardan unumli foydalanib, yangi-yangi tashbihlar, ajoyib o'xshatishlar, yorqin sifatlashlar, sodda, lekin serhikmat misralar yaratadi.

Shoirning «O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa...» she'ri kuyinchaklik bilan yozilgan bo'lib, unda katta ma'no, teran hikmat bor. Asarda ana shu katta ma'no xalqona so'z va iboralar ko'magida ustalik bilan ochib berilgan. Navoiy asarlarini o'qib-o'rganish va ularni xalq orasida keng targ'ib etishning buyuk ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati ehtiros bilan ifodalangan:

*O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,
Dod demakka palla bo'lgani shudir.
Ma'rifatdan ayru o'ynasa, kulsa,
Aza chog'i yalla bo'lgani shudir.*

*O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,
Aldangani, alla bo'lgani shudir.
Yulg'ich aziz bo'lib, bilgich xor bo'lsa,
Paytavaning salla bo'lgani shudir.*

Erkin Vohidov o'z asarlarida mavhum, jimjimador va topishmoqnoma misralar ishlatmaydi. Chuqur mazmunli fikrlarni sodda, siqiq va obrazli qilib ifodalaydi. Shoir hamma vaqt so'z va iboralarni o'z o'rnida, ortiqcha isrof qilmasdan, nihoyatda tejab-tergab ishlatadi. Ana shuning uchun ham Erkin Vohidov she'riyati adabiy asarning birinchi elementi hisoblangan tilning juda aniq va ravonligi, ixcham va go'zalligi, siqiq va obrazlilik bilan boshqa ko'p shoirlar ijodidan farq qiladi, ajralib turadi. Erkin Vohidovning ikki jildlik «Saylanma» asarlari («Muhabbatnoma» va «Sadoqatnoma»)ni o'qiganda bunga to'liq qanoat hosil qilinadi.

Erkin Vohidov ajoyib lirik she'rlar yozish bilan birga, «Buyuk hayot tongi» (1960), «Orzu chashmasi», «Nido» (1964), «Palatkada yozilgan doston» (1966), «Quyosh maskani» (1970), «Charog'bon» (1971), «Baxmal» (1974), «Ruhlar isyoni» (1979) kabi xilma-xil dostonlar ham yaratgan. Bu dostonlarning aksariyati — mazmun jihatidan ham, badiiy mahorat jihatidan ham baquvvat, go'zal. Ularda turli mavzular teran va o'qishli qilib aks ettirilgan.

«Nido» dostoni urush mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, bosh qahramoni yigirma yashar yigit ana shu hayot-mamot urushidan so'ng voyaga yetgan yangi avlodning umumlashma obrazidir. Asar ana shu lirik qahramonning o'tli hayqirig'i bilan boshlanadi.

«Nido» dostoni shirali til bilan yengil uslubda yozilgan. Unda ta'sirli va jozibador lirik parchalar ko'p.

Erkin Vohidovning «Ruhlar isyoni» dostoni — g'oyaviy-badiiy yetuk asar. Shoir unda o'zining yurt mustaqilligi va inson hurligining mohiyati haqidagi poetik fikrlarini ustalik bilan ifodalagan. Doston voqeasi Hindistonda bo'lib o'tadi. Inqilobchi hind shoiri Nazrul Islomning hayoti va fojiali taqdiri doston sujeti uchun asos qilib olingan. Voqea va bosh qahramon

Hindiston hayotidan olingan bo'lsa-da, bu doston jahon miqyosidagi mustamlakachilik siyosatini fosh etishga, mustamlakachilar zulmi ostida ezilgan barcha xalqlarga hamdard, hamnafas bo'lishga qaratilgan. Ayni chog'da, shoir ko'proq o'z yurti muammolarini ramzlar orqali ifoda etgan. Muallifning o'zi ham bu haqiqatni tasdiqlaydi. «Gap aytishda she'riyatning imkoniyatlari ko'proq, — deb yozgan edi Erkin Vohidov, — negaki, she'riyatda fikrni obrazlar ortiga berkitish, timsollar va ramzlar vositasida ifodalash mumkin. «Ruhlar isyoni»dagi Narzul Islom bu — Cho'lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy. Hindistonda hech qachon «xalq dushmani» degan tamg'a bo'lmagan. Narzul Islomning ingliz istilochilariga qarshi kurashi o'z yurtimizdagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi, umuman, mustamlakachilikka qarshi nafratim edi. Mustamlakachilik siyosatining mohiyati esa xalqni jaholatda tutish, g'ururini o'ldirish, madaniyati, tarixi, tilini yo'qotishdan iborat. Ana shunga qarshi o'z munosabatimni ayta olganim bois bu doston bilan doim faxrlanaman» («Xalq so'zi» gazetasi, 1999-yil 26-avgust).

«Ruhlar isyoni» dostoni sujeti va mundarijasiga erk va tenglik, fidoyilik va manguilik, haqiqat va to'g'rilik, samimiylik va sadoqat, riyokorlik va xiyonat haqidagi afsonalar va rivoyatlar ustalik bilan singdirib yuborilgan va ular asar g'oyaviy mazmunini ochishga bo'ysundirilgan. Darhaqiqat, mustaqillik, ozodlik, tenglik, adolat va haqiqat uchun kurash masalalari «Ruhlar isyoni» dostonining asosiy g'oyaviy mazmunini tashkil etadi. Professor U. Normatov doston haqida: «Xilma-xil she'riy shakllar, ritm, hissiy ohang va ranglar, ham real hayotiy lavhalar, ham rivoyatlar, shartli-ramziy ifodalar birikmasidan tashkil topgan. Shu xildagi shakl va ifoda rang-barangligi asar zamirida yotgan hayotiy haqiqatni butun murakkabligi, xilma-xil qirralari bilan ifoda etishga xizmat qiladi. Shoirning uzoq yillik kuzatish, hayotiy tajriba, xulosa, o'y-mushohadalarini, ko'ngil dardlarini to'kib solishga imkon beradi»¹⁰⁵, — tarzida fikr bildirgan.

¹⁰⁵ O'zbek sovet adabiyoti tarixi. — T.: «O'qituvchi», 1990, 434-bet.

«Ruhlar isyoni» dostonini o‘ziga xos hikmatlar xazinasi deb aytish mumkin. Unda hech qachon eskirmaydigan purhikmat misralar ko‘plab uchraydi.

Xullas, Erkin Vohidovning dostonchilikdagi yutuqlari va bu janr rivojiga qo‘shgan hissasi g‘oyat katta. Biroq shoir dostonlarining ayrimlarida, xususan «Quyosh maskani», «Toshkent sadosi» dostonlarida qasidago‘ylik, voqelikni haddan tashqari bo‘yab-bezab madh etish hollari seziladi. «Orzu chashmasi», «Charog‘bon» asarlarida esa yuzakilik, ibtidoiylik alomatlari ko‘zga tashlanadi. Lekin muhimi shundaki, Erkin Vohidov dostonchilikda ham asardan asarga ijodiy o‘tib, bu kamchiliklardan qutula bordi. Buning eng ishonchli dalili shoirning so‘nggi davr ijodi, xususan, «Ruhlar isyoni» va «Istambul fojiasi» singari yirik she‘riy asarlaridir.

Erkin Vohidov iste‘dodli dramaturg sifatida ham tanilgan. Uning birinchi sahna asari «Ikkinchi to‘mar» nomli tragikomediya bo‘lib, u XX asrning 60-yillari mahsulidir. Erkin Vohidovning eng mashhur sahna asari «Oltin devor» (1970) nomli komediya. Bu asar Hamza nomidagi o‘zbek Davlat akademik drama teatri (hozirgi Milliy akademik teatr)da muvaffaqiyat bilan sahnalashtirilgan, ko‘p yillar davomida teatr repertuaridan mustahkam o‘rin egallab, tomoshabinlar olqishiga sazovor bo‘lgan. «Oltin devor» 2001-yilda Pokistonning nufuzli bir teatrida ham sahnalashtirildi va tomoshabinlarga manzur bo‘ldi.

«Oltin devor» komediyasi — mazmunan chuqur bo‘lganidek, badiiy jihatdan ham mukammal. U komediya janri talablariga to‘la javob beradi. Asarning boshidan oxirigacha kulgi (yumor) ufurib turadi. Zero, unda hajviy mazmunga ega bo‘lgan kulgili voqea va ziddiyatlar mahorat bilan ko‘rsatiladi. Dramaturg komediyada boylikka hirs qo‘yish va qing‘ir yo‘llar bilan mol-mulk orttirishga intilish ustidan kuladi. Nopok va nokas shaxslarni sharmanda qiladi. Shu asosda halol ishlab, halol yashash g‘oyasini asarning qat-qatiga singdirib yuboradi.

Asardagi asosiy obrazlar, xususan, bosh qahramon Mo‘min to‘lig‘incha komik xarakterga ega. Bu obraz katta mahorat

bilan yaratilgan. Mo‘min — o‘z nomiga munosib, beozor, sodda, samimiy va halol inson. U oltin to‘la ko‘za topib olgach, halovatini yo‘qotadi, turli holatlarga tushadi: goh quvonadi, goh iztirob chekadi va oxir-oqibatda telba bo‘lish darajasiga borib yetadi. Dramaturg Mo‘min va uning atrofidagi kishilar hayotidan yorqin va jonli lavhalar ko‘rsatib, komediyaning g‘oyaviy mazmunini qiziqarli va ta‘sirli qilib ifodalagan. Bunda u kinoya, masxaralash, askiya, hazil-mutoyiba, so‘z o‘yinlari va boshqa kulgi vositalaridan, shuningdek, ruhiyat tahlilidan mahorat bilan foydalangan. Asar sujeti va obrazlari singari tili ham yuqori saviyada go‘zal va serjilo qilib yaratilgan.

Erkin Vohidov ijodida «Istanbul fojiasi» (1985) she‘riy dramasi muhim o‘rin tutadi. Asarda poklik bilan nopoklik, to‘g‘rilik bilan egrilik, halollik bilan ko‘zbo‘yamachilik, adolat bilan adolatsizlik, samimiylik bilan soxtalik o‘rtasidagi keskin kurash yorqin aks ettirilgan. Asar sujeti hayotiy va qiziqarli ziddiyat asosiga qurilgan hamda g‘oyat jozibali, ta‘sirli qilib yaratilgan. «Istanbul fojiasi» dramasida asosan uch obraz: rais Jalol, uning xotini Saodat va ukasi Iskandar mavjud. Bularning uchovi ham hayot haqiqatiga mos ravishda ko‘rsatilgan va asar g‘oyasi ana shu obrazlarning faoliyatlariga, xatti-harakatlari, dialog va monologlariga mohirlik bilan singdirib yuborilgan.

Bu ush qahramonning ko‘p yillik ayriliqdan keyingi uchrashuvida drama sujetining cho‘qqisini tashkil etadi hamda asarning keskin dramatik holatlarga eng boy va eng ta‘sirli sahifalari sifatida o‘quvchi qalbini larzaga soladi. Chunki, bu uchrashuvda hayot haqiqati, chalkash taqdirlar qismati, dahshatli voqealarning asl sabablari shekspirona mahorat bilan ochib berilgan. Bu uchrashuv haqida Jalol shunday deydi:

*Men bu kecha bir lahza ham uxlaganim yo‘q,
Butun umrim ko‘z oldimdan birma-bir o‘tdi,
Iskandarning uzoq yillar chekkan dardini
Bir kechada yuragimdan kechirdim bugun.
Bu yerda men o‘lib ketgan ukam bilanmas,
O‘lib ketgan vijdon bilan uchrashib qoldim.*

Dramaturg Jalolning shu uchrashuvdan so‘nggi ruhiy holatini tasvirlash, uning boshidan kechgan voqealarni eslash orqali soxtalik, ko‘z bo‘yamachilik, shuhratparastlik kabi illatlarning Jalol taqdiriga ko‘rsatgan ta‘sirini ro‘yirost ifodalaydi.

Jalolning pushaymoni uning o‘z tilidan g‘oyat aniq va ta‘sirli qilib ifodalangan:

*Men umrinmi yashab bo‘lgan odamman, endi
Bolalarga mendan yolg‘on meros qolsinmi?..
Bor gapni men tirigimda aytishim kerak,
Hech bo‘lmasa, go‘rimda tinch yotishim kerak...*

«Istanbul fojiasi» dramasi da ko‘zbo‘yamachilik va soxtalik qismati bilan bir qatorda, vatangadolik fojiasi ham ochib tashlangan. Iskandar chet elda akasi Jalolni uchratgach, birinchi navbatda: «Ona yurt dan bir kaft tuproq keltirmadingmi?» — deb so‘raydi. Jalol esa: «U tuproq da bitgan mayiz bor», — deya unga mayiz beradi. Iskandar: «Shukur, shukur, yurtim nafasini tuygandek bo‘ldim», — deb entikadi. Iskandar: «Qani endi nasib bo‘lib bag‘ringda o‘lsam, bu dunyodan hech bearmon ketardim. Go‘yo ona quchog‘ida uxlagan boladek, tuprog‘ingda erkalanib yotgan bo‘lardim», — deya nola qiladi, faryod chekadi.

Dramaturg Iskandarning achchiq qismatini ko‘rsatish bilan ona Vatan tuyg‘usining qanchalik muqaddas, qanchalik bebaho ekanini, buni boshqa hech narsaga qiyos qilib bo‘lmasligini g‘oyat ta‘sirli ravishda ko‘rsatgan. Shu tariqa, ona-Vatanga muhabbat g‘oyalarini asar sujetiga ustalik bilan singdirgan.

«Istanbul fojiasi» — badiiy jihatdan ham yetuk. Drama hayot haqiqatiga mos, chuqur mazmunli falsafiy umumlashmalarga, xalq hikmatlari darajasiga ko‘tarilgan teran mazmunli fikrlarga serob. Drama oxirida Saodat tilidan Iskandarga qarata aytilgan gaplarda ezgu insoniy fazilatlar ulug‘ligi qayd etilgan:

*Endi bildim, haqiqat bir yuksak tog' ekan,
Undan ko'zni yumish mumkin, ters qarash mumkin.
Ammo tuproq bilan ko'mish beimkon ekan,
Endi senga so'nggi so'zim: Vataningga qayt,
O'tgan ishlar o'tdi, endi qolgan umrni
Yolg'on bilan emas, halol va pok yashaylik.*

Bu she'riy drama til, qofiya va vazn jihatidan ham puxta, me'yorida ishlangan. Biroq asarda ba'zi nuqsonlar ham mavjud. Jalolning raislik faoliyatidagi salbiy jihatlar, chigal muammolar kengroq va teranroq aks ettirilsa, davr haqiqati yanada yaqqolroq ochilgan bo'lar edi. Asarda yetarli dalillanmagan, binobarin, ishontirish quvvati zaif bo'lgan ayrim voqea va holatlar tasviri uchraydi. Dramaning nomi uning mazmuniga unchalik mos emas. Chunki fojia Istanbulda emas, balki boshqa joyda yuz bergan. Istanbulda esa aka-uka uchrashgan va avval bo'lib o'tgan fojialarni eslashgan, xolos. Umuman olganda, «Istanbul fojiasi» dramaturgiyamizning yutug'idir.

Shuni qayd etish kerakki, Erkin Vohidov ijodi XX asr o'zbek adabiyotining eng katta va qimmatli yutuqlaridan biri sifatida 60-yillardan buyon adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslikning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda. Adabiyotshunoslikda, jumladan, O.Sharafiddinov, L.Qayumov, U.Normatov, I.G'afurov, N.Xudoyberganov, N.Shukurov va boshqalarning ilmiy asarlarida Erkin Vohidov ijodining asosiy xususiyatlari ancha keng tahlil qilingan. Bu muhim ilmiy tadqiqot ishi yanada davom ettirilsa, Erkin Vohidovning ko'pqirrali va serjilo ijodi haqida yirik monografiyalar yaratilsa, ayni muddao bo'lar edi.

Xullas, tug'ma talant egasi Erkin Vohidov — tom ma'nodagi milliy shoir. XX asr o'zbek she'riyatini bu shoir ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shoirning ijodi qator davlat mukofotlari, unvonlari bilan taqirlangan. E.Vohidov 1987-yili «O'zbekiston Xalq shoiri», 1999-yili «O'zbekiston Qahramoni» unvonlariga sazovor bo'lgan. 1997-yili «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlangan.

ABDULLA ORIPOV

(1941-yilda tugʻilgan)

Oʻzbekiston xalq shoiri, Oʻzbekiston qahramoni Abdulla Oripov — tugʻma isteʼdod egasi. U — juda siyrak uchraydigan noyob, nodir shoir. Uning soʻz sanʼati xazinasiga qoʻshgan hissasi bebaho. Ana shuning uchun ham Prezidentimiz Islom Karimov shoir ijodiga yuksak baho berib, «Biz XX asr adabiyotini Abdulla Qodiriy, Gʻafur Gʻulom, Oybek kabi mumtoz adiblarsiz, zamonaviy adabiyotimizni Said Ahmad, Erkin Vohidov singari ijodkorlarsiz tasavvur eta olmaganimizdek, maʼnaviy kelajagimizni, farovon va buyuk istiqbolimizni Abdulla Oripov ijodisiz koʻz oldimizga keltira olmaymiz. Hozirgi davrda uning sheʼrlari xalqimizni adolat tantanasi, yorugʻ kelajakka ishonch ruhida tarbiyalaydigan yuksak maʼnaviy omil boʻlib xizmat qilmoqda»¹⁰⁶, — degan edi.

Abdulla Oripov ijodining fazilatlari haqida adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslikda juda koʻp fikrlar bayon etilgan. Izzat Sulton, M. Qoʻshjonov, O. Sharafiddinov, L. Qayumov, S. Shermuhamedov, U. Normatov, I. Gʻafurov, Suvon Meli, N. Xudoyberganov kabi atoqli olimlar Abdulla Oripov ijodiga haqli ravishda yuqori baho berganlar. «Onajonim sheʼriyat» (M. Qoʻshjonov), «sheʼriyat — qalb yolqini» (O. Sharafiddinov), «Abdulla Oripov sheʼriyatining asosiy xususiyatlari» (M. Qoʻshjonov, Suvon Meli), «sheʼriyat — kurashchanlik demak» (I. Gʻafurov), «Dovonlardan dovonlarga» (N. Xudoyberganov), «sheʼriyat — shoir yuragi» (R. Vohidov,

¹⁰⁶ «OʻzAS» gazetasi, 2001-yil, 23-mart.

M. Hoshimova) va boshqa risola, ilmiy ocherk va xilma-xil maqolayu taqrizlar ham bu fikrning jonli dalilidir.

Akademik Izzat Sultonov shoir ijodini teran tahlil etib: «A. Oripov she'riyatining eng muhim xususiyati odamlarni birlashtiruvchi kuch-qudratdir. Bu — haqiqiy she'riyatning eng ulug' fazilatidir»,— degan xulosaga kelgan edi. O'zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubov esa: «Abdulla Oripov she'riyatiga nisbatan tashbeh qo'llaydigan bo'lsak, u dutor navosiga o'xshaydi: birda cheksiz mung bilan dillarni larzaga keltirsa, birda sho'xchan tus oladi, mayin va o'ziga xos taronasi tag'in kishini maftun etadi. Uning asarlari qon tomirida o't bilan suvdek bir-biriga zid tuyg'ular tinimsiz oqib turadi. Shuning uchun ham bir she'ri hayotning yetuk falsafiy idroki hosilasi bilan to'yingan, boshqa bir she'ri esa dardu g'amga to'liq, nolali va ruhsiz, bir she'ri sho'xchan, qochirimli va yumorga boy, boshqa bir she'ri esa saxovatli qalb mehriga to'liq, shuning uchun ham u betakror, hayotning o'ziday murakkab, hayotning o'ziday so'lim va jozibali, yuraklarga yaqin. Ona Vatan — Abdulla ijodining bosh mavzui. Vatanni undan ham kuchli sevish, sharaflash mumkinligini hozircha bunchalik yorqin namoyon etayotganlar kam»¹⁰⁷, — deb yozgan edi.

Abdulla Oripov ijodiga jahondagi boshqa millat yozuvchilari va olimlari ham yuksak baho berganlar. Mashhur bolqor shoiri Qaysin Quliyev o'tgan asrning 60-yillaridayoq: «Abdulla Oripov she'riyatida men fikrning salmoqdorligini, obrazlarning ohorli, quymaligini, o'quvchini zeriktiruvchi tor ma'noli «qizil so'zlik»dan xolilikni ko'rdim. Yosh shoir so'zning ifoda kuchini bexato sezadi, hayotni o'z bo'lishicha, uni o'ziga xos yangi nazar bilan ko'radi. O'zbek she'riyatini yangi, katta iste'dod bilan qutlasa bo'ladi»¹⁰⁸, — deb ta'kidlagan edi. Abdulla Oripov ijodiga Chingiz Aytmatov kabi ulug'lar ham tegishli tarzda yuqori baho berganlar. Chingiz Aytmatov: «Shoirning so'zlaridan zamondoshlari ham, kelgusi avlodlari ham faxrlanib yuradilar»¹⁰⁹, — deb yozgan edi.

¹⁰⁷ «O'zAS» gazetasi, 1991-yil, 28-mart.

¹⁰⁸ «O'zAS» gazetasi, 1991-yil, 28-mart.

¹⁰⁹ «O'zAS» gazetasi, 1991-yil, 28-mart.

Abdulla Oripov 1941-yil 21-martda Qashqadaryo viloyati Koson tumaniga qarashli Neko‘z qishlog‘ida tug‘ildi. Toshkent davlat universiteti (hozirgi O‘zMU)ni bitirib, turli nashriyotlarda (1963–1974), «Sharq yulduzi» va «Gulxan» jurnallari tahririyatida (1974–1980), O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida (1980–1985) ishladi. U 1996-yildan buyon respublika Yozuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilib kelmoqda. Abdulla Oripov Navoiy va Hamza nomidagi respublika Davlat mukofotlarining sovrindoridir.

Abdulla Oripov she‘riyatimizga XX asrning 60-yillarida Erkin Vohidov, O‘tkir Hoshimov, Muhammad Ali, Oydin Hojiyeva, Barot Boyqobilov, Rauf Parfi, Omon Matjon singari iste‘dod sohiblari bilan bir qatorda kirib keldi. U 60-yillardayoq o‘z uslubi va o‘ziga xos yangroq ovozi bilan she‘riyatimizda yangiliklar yaratib, ko‘pchilik e‘tiboriga sazovor bo‘ldi.

Abdulla Oripovni hozirgi kunda butun dunyo biladi va uning rango-rang asarlarini qiziqib, sevib o‘qiydi. Bu benazir shoirning bunday mashhur ijodkor darajasiga yetishi osonlikcha bo‘lmadi, albatta. Zotan, shoir yoshligidanoq ijodiy ishga katta mas‘uliyat bilan qaradi. Ko‘p o‘qidi. Abdulla Oripov: «Men bir narsaga aminmanki, tabiat kishiga qanchalik iste‘dod bermasin, agar uni muttasil o‘qish-o‘rganish bilan, qisqasi, ilm va mehnat bilan mustahkamlab bormasa, biror natijaga erishishi mushkuldir», — deb yozgan edi.

Abdullaning ijodiy kamolotida tinimsiz mehnat bilan birga, ustoz shoirlardan olgan saboqlar ham muhim rol o‘ynagan. Abdulla Oripov Alisher Navoiy, Bobur, G‘. G‘ulom, Oybek, Cho‘lpon, H. Olimjon, U. Nosir, Mirtemir, A. Qahhor singari buyuk ustozlar ta‘sirida o‘sib kamolotga yetgan. Abdulla Oripov: «Ko‘pgina adiblarni o‘sha paytdan (maktab o‘quvchisi paytidan — S. M.) g‘oyibona taniganman, ilk she‘rlarimni o‘shalarga ergashib yozganman», — degan edi. Abdulla Oripov she‘riyatga hech qachon ermak deb qaramaydi. Uni doimo vijdon ishi deb biladi. Shuning uchun ham shoir asarga jilo va sayqal berishdan aslo erinmaydi. Uning quyidagi she‘rida samimiy ixlos va mamnuniyat barq urib turadi:

*Boshin egar hamisha
Ostonangda Abdullo,
Eng oliy baxtim mening,
Onajonim, she'riyat.
Topgan toj-taxtim mening,
Jonajonim, she'riyat.*

Abdulla Oripov shoir sifatida asardan asarga o'sib, tezda ijodiy kamolotga erishdi. Natijada she'riyatimiz xazinasiga yil sayin tobora ko'proq va qimmatliroq hissa qo'shib bordi. Abdulla Oripovning «Mitti yulduz» (1965), «Ko'zlarim yo'lingda» (1966), «Onajon» (1969), «Chashma», «Ruhim» (1971), «O'zbekiston» (1972), «Hayrat» (1974), «Yurtim shamoli» (1976), «Yuzma-yuz» (1979), «Surat va siyrat» (1980), «Najot qal'asi» (1981), «Yillar armoni» (1986), «Ishonch ko'priklari» (1989), «Qush tili», «Sen bahorni sog'inmadingmi» (1991), «Saylanma», «Munojot», «Haj daftari» (1992), «Hadis sadolari» (1993), «Asarlar» (4 jildlik, 2001) singari bir-biridan sara bo'lgan she'riy to'plamlari buning dalilidir.

Shoirning dastlabki ba'zi she'rlarida mavhumlik, noaniqlik alomatlarini, shuningdek, bahsli, ziddiyatli o'rinlar seziladi. A. Oripovning keyinchalik yaratilgan ayrim she'rlari va «Jannatga yo'l» dostonida mungli nido, ma'yuslikning mavjudligi ham asoslidir. Bular Abdulla Oripovning turg'unlik davridagi adolatsizlik va ko'zbo'yamachilikka bo'lgan keskin e'tirozining in'ikosidir. Akademik Matyoqub Qo'shjonov haqli ravishda qayd etganidek: «Vaqlar o'tdi. Qayta qurish ishlari boshlandi. Bir vaqlar shoirning mungli bo'lib ko'ringan she'rlari mavjud hayotning aks sadosi ekani, shoir qalamga olgan manfur hodisalar o'sha davrga xos haqiqatning o'zi ekani ma'lum bo'ldi. Uning haqiqatgo'y, hozirjavob shoir ekaniga hamma tan berdi»¹¹⁰.

Demak, Abdulla Oripov boshdanoq haqiqat yo'lida, realizm pozitsiyalarida mustahkam turgan. Binobarin, A. Qahhor o'z shogirdi ijodiga xos bu fazilatni yuksak qadrlab: «Abdullaning bitta xislati menga ma'qul. U faqat o'zi ko'rgan va o'zi bilgan narsalarnigina yozadi»¹¹¹, — deb ta'kidlaganda haq edi. Bu

¹¹⁰ *Qo'shjonov M.* Benazir iste'dod. — «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1991-yil, 29-mart.

¹¹¹ «Mushtum» jurnali, 1991, 5-son, 11-bet.

fikrni Abdulla Oripovning o‘zi ham quyidagicha tasdiqlaydi. Shoir yoshligida kichik bir davrada «Kreml devorlari» she‘rini tantanali suratda o‘qib beradi. Shunda Hamroqul ota Mamedov degan bir nuroniy kishi: «O‘g‘lim, o‘zing Kremlni ko‘rganmisan?» — deb so‘rab qoladi. Shoir: «Yo‘q», — deb javob beradi. Shunda bu kishi: «Bo‘lmasa ko‘rmagan narsangni bundan keyin yozma!» — deydi. «O‘shanda yegan dashnomim menga hozirgacha dars bo‘lib kelayotir... Mening deyarli har bir she‘rim hayotdagi ma‘lum bir voqea, hodisa bilan bog‘liq. Jo‘nroq qilib aytganda, har birining o‘z turtkisi bor»¹¹², — deya yakunlaydi shoir fikrini. Demak, Abdulla Oripov she‘riyatining muhim fazilatlaridan biri haqiqatgo‘ylikdir.

Shoir she‘riyati haqqoniy bo‘lganidek, mavzu doirasi keng, mazmuni esa boy va teran. A. Oripov she‘riyatida ona Vatan — O‘zbekiston mavzusi o‘zining butun salobati va borlig‘i bilan gavdalanadi. Vatanga va xalqqa muhabbat tuyg‘usi shoir ijodining asosini tashkil etadi. Abdulla Oripov Vatan tuyg‘usining eng muqaddas va eng bebaho qadriyat ekanini rang-barang shakllarda dil-dildan kuylaydi. Shoir «Ishonch ko‘priklari» kitobida Vatan va ona haqida teran badiiy umumlashma yaratgan. Har bir insonning dunyoda onasi bitta bo‘lgani singari Vatani ham bittadir, degan fikrni samimiyat bilan ifodalagan:

*Bisyor bo‘lsa agar bol ham beqadr,
Takror aytilganda rangsizdir kalam.
Bu yorug‘ olamda Vatan bittadir,
Bittadir dunyoda ona degan nom.*

Abdulla Oripovning asosiy tasvir obyekti — O‘zbekiston, asosiy qahramoni esa mehnatkash o‘zbek xalqidir. Shoirning o‘zi bu haqiqatni: «Men kuylayman bu olam aro, mag‘rur turgan xalqimni faqat», — deb qayd etgan edi. Chindan ham, shoir o‘z ijodida bu ilhombaxsh mavzuga qayta-qayta murojaat etadi va har gal bir-biridan nodir, go‘zal asarlar yozib,

¹¹² «O‘ZAS» gazetasi, 2001-yil, 23-fevral.

O‘zbekiston va o‘zbek xalqi hayotining yangi-yangi qirralarini ochib beradi. Xalqning mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, bunyodkorlik, bag‘rikenglik singari xislatlarini maftun bo‘lib tasvirlash orqali millatning yaxlit obrazini yaratadi. O‘zbek xalqining milliy xarakterini mehr-muhabbat va g‘urur bilan chizib beradi:

*Yulduzlar, bilmaysiz mening xalqimni,
Bundayin zahmatkash yer yuzida kam.
Elda tinim bordir, unda tinim yo‘q,
Shunday ishparastdir, u munisginam.*

Abdulla Oripov — rostgo‘y ijodkor sifatida xalqimizning quvonchiga ham, dardu g‘amiga ham birdek sherik. Shunga ko‘ra, uning ijodida shodlik va quvonch tuyg‘usi ko‘pincha tashvish, dardu alam tuyg‘usi bilan uzviy birlikda namoyon bo‘ladi. Shoir xalqimizning halol ishlab, halol yashayotganidan qanchalik shodlansa, ba‘zi kishilarimizda mehr-oqibat, to‘g‘rilik va sadoqat yo‘qolib borayotganidan shunchalik tashvishlanadi, iztirob chekadi. Abdulla Oripovning o‘z xalqi taqdiriga dil-dildan achinib, kuyinchaqlik bilan: «*Qarshingda hasratli o‘yga tolaman, Qachon xalq bo‘lasan, sen ey, olomon?!*» — deb nido qilishi ham ana shuning natijasidir.

«Qo‘riqxon», «Dengizga», «Saraton» kabi she‘rlar ham shoirning mehnatkash xalqqa cheksiz mehr-muhabbatidan, xalq dardu g‘amiga malham bo‘lishga butun borlig‘i bilan intilganidan nishonadir. Chunki ularda xalq qismatiga doir tuyg‘ular tug‘yoni yorqin ifodalangan. «Qo‘riqxon» she‘rida shoir butunlay yo‘qolish darajasiga borib yetgan ba‘zi noyob o‘simligu jonivorlarnigina emas, balki mehr-oqibat, sadoqat, to‘g‘rilik, halollik va adolat singari insoniy fazilatlarni ham ko‘z qorachig‘iday avaylab-asrashga chaqiradi.

Abdulla Oripovning «Ayol» she‘rida hayo, sadoqat, fidoyilik va vijdonga doir muhim umumlashma fikr juda ta‘sirli qilib ifodalangan. Bu asarda urush tufayli o‘n to‘qqiz yoshida o‘n gulidan bir guli ham ochilmasdan beva bo‘lib qolgan kelinchakning ko‘z ochib ko‘rgan yoriga sodiqligi hurmatu ixlos

bilan tasvirlanadi. She’rda yoriga sadoqatli bevaning matonati sabru qanoat tuyg’usidan mahrum ba’zi ayollarning besharm xatti-harakatlariga qarama-qarshi qo’yiladi. Bu qiyosiy tasvir beva obrazining yanada ulug’vorlik kasb etishida muhim rol o’ynagan:

*Nazokat paytimas yaqinroq keling,
Buyuk zot qoshida aylangiz salom.
Shu sodiq bevaga sajdalar qiling,
Shu sodiq bevaga aylang ehtirom.*

Abdula Oripov o’zbek xalqiga xos ezgulikni, yuksak axloq-odobni ulug’lashda uzoq va yaqin o’tmish mavzulariga ham murojaat qiladi. Shoir xalqning ibratli an’analari, o’ziga xos milliy xususiyatlari va urf-odatlarini ixlos bilan tasvirlab, uni hozirgi kun muammolarini hal qilishga mohirona yo’naltiradi. O’zining xalq va Vatan manfaati taqozo etsa, tog’ni talqon etishga, igna bilan quduq qazishga tayyor ekanini ifoda etadi.

Abdulla Oripov — tom ma’noda milliy shoir. Chunki shoir ijodida millat hayoti, uning kayfiyati, orzu-istaklari, turmush tarziga doir rang-barang jihatlar asosiy o’rinni egallaydi. Darhaqiqat, adabiyot ham, yozuvchi ham milliy bo’lishi, o’z xalqining tub milliy manfaatlarini ko’zlashi va unga bevosita xizmat qilishi kerak. Bu obyektiv haqiqatdir. Lekin yozuvchi hayotni doimo haqqoniy tasvirlashi, boshqa millatlarga samimiy do’stlik, birodarlik nuqtai nazaridan qarashi ham lozim. Abdulla Oripov ijodi bu jihatdan ham ibratlidir. Chunki shoir she’riyatida xalqlar do’stligi mavzui xolisona, hayot haqiqatiga mos ravishda yoritiladi. Masalan, muallif o’zbek va tojik xalqlari o’rtasidagi do’stlik haqida kuylar ekan, uning tilidan shakar-bol tomadi:

*Do’stu qardoshdir azaldan
O’zbekim tojik bilan,
Ikkisi bir bayt g’azaldan
O’zbekim tojik bilan.*

Abdulla Oripovning «Armaniston», «Qozogʻiston», «Qirgʻiz diyori», «Oʻzbekiston», «Sovgʻa» kabi asarlari ham xalqlar doʻstligi, birodarligi gʻoyalari bilan qondirib sugʻorilgan. Demak, Abdulla Oripov sheʼriyatida milliylik bilan baynalmillallik uzviy birlikda namoyon boʻladi. Shoirni faqat oʻz millati va mamlakatining tashvishu dardlarigina emas, balki butun jahon xalqlarining taqdiri, gʻamu alamlari ham bezovta qiladi. Buni shoirning chet el mavzulariga bagʻishlangan, xususan, Gʻarbiy Yevropa va Amerika safari taassurotlari asosida yozilgan «Ikki Amerika», «Meksika», «Los-Anjelos koʻchalarida», «Tunislik bola» singari sheʼrlarida yaqqol koʻrish mumkin.

«Tunislik bola» sheʼrida Rimda tunislik begunoh bir bolaning bezorilar tomonidan ermak-mazax qililib, yondirib yuborilganligi gʻazab bilan tasvirlanadi. Shoir bu mudhish voqeani jamiyatdagi tengsizlik, axloqsizlik, insofsizlik, mehr-oqibatsizlik va masʼuliyatsizlikning natijasi deb hisoblaydi:

*Afsus, razolatga botdi bu ochun,
Aybni yaratganga toʻnkamoq nechun?
Senga oʻt qoʻydilar bir ermak uchun,
Rimga nega kelding tunislik bola?*

*Bilaman, sen uchun parcha non qahat,
Zamin mozor boʻlsa, Afrika lahat.
Oʻt qoʻysa, oʻt qoʻysin oʻz eling faqat,
Rimga nega kelding tunislik bola?*

Shoir Tunisdan Rimga ish axtarib kelgan bu bechora bolaning fojiasini oʻz shaxsiy fojiasi sifatida qabul qilib, inson qadr-qimmatini oyoq osti qilinayotganidan anduh chekkanini samimiy ifoda etadi. Odamlar orasidagi munosabatlarning mol-mulk, foyda va manfaatga asoslanganligi ularni bir-biriga yov qilib qoʻyishi, birining oʻlimidan oʻzgasi quvonadigan holga tushirishi alam bilan tasvir etiladi.

Abdulla Oripov fikrlar va ehtiroslar shoiridir. Uning ijod qamrovi keng, fikri teran, badiiy mushohadalari kuchli, ehtirosi joʻshqin, parvozi yuksak. Sheʼrlarida loqaydlik boʻlmaganligi,

jo'shqinligi va lirik tuyg'ularga boyligi bilan o'quvchilarni maftun etadi, rom qiladi.

Abdulla Oripov she'rlarida falsafiy teranlik bilan jo'shqin lirizm uyg'unlashib ketgan. Uning «O'zbekiston», «Munojot»ni tinglab», «Avlodlarga maktub», «Sarob», «Bahor», «Birinchi muhabbatim», «Yuzma-yuz», «Otello», «Kuz» va boshqa she'rlarida mana shu xususiyat yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fusunkor va teran she'rlar o'zbek milliy adabiyotining mumtoz namunalari bo'lib, ular yuksak badiiyligi, mantiqning kuchliligi, ohangning yoqimlilik, lirik tuyg'ularning go'zalligi bilan ajralib turadi:

*Eshilib, to'lg'onib ingranadi kuy,
Asrlar g'amini so'ylar «Munojot».
Kuyi shunday bo'lsa, g'amning o'ziga
Qanday chiday olgan ekan odamzod.
(«Munojot»ni tinglab»)*

Abdulla Oripov o'z she'rlarida ramziy obrazlardan, kinoya, kesatiq va pichingdan mohirona foydalanadi. Kundalik oddiy voqealar va mitti detallardan katta ijtimoiy xulosalar chiqaradi va bularni tasvirlashning yangi yo'llarini kashf etadi. U «Abdulla Qodiriyga» she'rida o'zbek xalqining bebaho qadriyatlarini, asl iste'dodning qadr-qimmatini haqida mulohaza yuritib, chuqur mazmunli, hikmatga to'la misralar yaratadi, ularni sodda va ixcham shaklda jozibador qilib aks ettiradi:

*Azaliy haq gapni yashirmoq nechun,
Zavol yo'q eng asl iste'dod uchun.
Agarda koinot tegirmon bo'lib,
Olamni yanchsa ham, qolgay u butun.*

Abdulla Oripov she'riyati hayot haqiqatini sinchkovlik bilan kuzatish, tahlil etish natijasida hosil bo'lgan bunday teran mazmunli badiiy umumlashmalarga va ajoyib poetik xulosalarga boy. Shoir o'zining qator she'rlarida ayol haqida shu kungacha aytilmagan, lekin aytilishi shart bo'lgan teran fikrlarni topib, ularni mahorat bilan aks ettiradi:

*Inson atab bo'lmas hech bir, hech mahal,
Ayolni tanimas takabbur boshni.
Undayin yulduzning so'ngani afzal,
Agar tan olmasa senday quyoshni.
Ayol chehrasida ko'rsang tabassum
Bilki, zamona tinch, osoyish olam.
Ayolga tilasang gar tole ma'sum,
Dunyoni olovdan asra, ey Odam!*

(«Seni ona dedim»)

Abdulla Oripov mehribon onalar, iffatli opa-singillar obrazini yaratish bilan birga, otalar haqida yozishni ham unutmaydi. Shoirning «Otalar ilgida zamon bilan vaqt» she'rida g'amxo'r, mehribon, mard, zahmatkash va tanti otalar obrazi yaratilgan:

*Men ko'kka termulib kutmasman madad,
Do'st izlab har yonda kezmasman sarson.
Do'stu madadkor ham otadir abad,
Shoni shoning erur, armoni-armon.*

Abdulla Oripov she'rlarida hayot va taraqqiyot, mehnat va ijod, ota va ona, sevinch va tashvish, g'am va alam, ustoz va shogird, do'stlik va vafodorlik, e'tiqod va xiyonat, olg'irlik va nopoklik haqidagi yangi-yangi badiiy umumlashmalarning, poetik xulosalarning bo'rtib turishi shoir ijodiga alohida bir husn baxsh etgan. Shoirning «Ustozlarim» she'rida ifodalangan badiiy xulosa bunga yaxshi misol bo'la oladi. Darhaqiqat, bu she'rda muallif o'zining marhum ustozlari — «ahli shuaro» yashab ijod etgan mash'um shaxsga sig'inish davrining tavsifnomasini yaratgan. Shu orqali ustoz shoirlarning xizmatlarini asossiz kamsitishga, ularga behuda tosh otishga qarshi turib, ustozlar ruhini shod etgan:

*Marhum ustozlarim,
Rahmatli zotlar,
Endi siz tinch yoting makoningizda.*

*O'kinmang, malomat qilsalar agar,
Abadiy bardosh bor imkoningizda.*

Abdulla Oripovning mustaqillikka erishilgandan keyingi davrdagi ijod mahsuli bo'lgan «Hayot saboqlari», «Temur bog'lari», «Gina», «Foja», «Vafo qilarmisan, bahorim!» singari she'rlarida milliy qadriyat va an'analarimiz katta g'urur va ixlos bilan yoritilgan, muhim poetik fikrlar va turfa tuyg'ular yorqin ifodalangan:

*Temurdek zotning-ku qaytmog'i gumon,
Lekin ne bo'lsa ham izi qolibdi.
Qancha chevrilmasin ko'hna bu jahon,
Bog'i, imorati, so'zi qolibdi...*

(«Temur bog'lari»)

Abdulla Oripov she'riyati hayot bilan hamnafas, rostgo'y, xalqchil va kurashchan she'riyatdir. Shoir dolzarb g'oyalarni olg'a surishda, ko'pchilikni hayajonga soladigan katta fikrlarni, turfa tuyg'ularni ifodalashda Qur'oni Karim va hadis Sharif ohanglaridan ham o'rinli foydalanadi. Shoirning «Haj daftari», «Hadis sadolari» she'riy to'plamlari buning dalilidir. Xususan, ellikta hadisona she'rida shoir diniy libosda namoyon bo'lgan ezgu tuyg'ularni, milliy qadriyatlarimizni ixlos bilan tasvirlab bergan.

Abdulla Oripov she'riyatida publitsistik va tanqidiy ruh kuchli. Shoir hayotni bo'yab-bezab, ko'klarga ko'tarib maqtab o'tirmaydi. U bor gapni boricha lo'nda va dangal qilib aytib qo'ya qoladi. Bu xususiyat shoirning mustaqillik haqidagi she'rlarida, ayniqsa, ochiq ko'rinadi. Abdulla Oripov O'zbekiston mustaqilligini dil-dildan qo'llab-quvvatlagani holda bu sohadagi guruhbozligu tarafkashlik, ish o'rniga gap sotish, bir-biriga tosh otish kabi nuqsonu illatlarni dangal ochib tashlaydi.

Abdulla Oripov she'riyatida hajviyot ham katta o'rin egallaydi. Shoirning «Tulki falsafasi», «Yozg'uvchilikka ariza», «Turg'unboy», «Temir odam», «E'tiqod» kabi she'rlarida,

«Ranjkom», «Jannatga yo‘l» dostonlarida hajviyot xususiyatlari yaqqol namoyon bo‘lgan. Bu asarlarda adolatsizlik va qalloblik, ayyorlik va ko‘zbo‘yamachilik, xiyonat va vijdotsizlik, poraxo‘rlik va yolg‘onchilik, ikkiyuzlamachilik va ta‘magirlik singari illatlar turli shakllarda hajv ostiga olingan:

*Topgan-tutganingni xalqqa ber, qo‘zim,
Sen faqat o‘shanda topgaysan to‘zim.
Lekin bir mantiqni unutma aslo,
Ya‘ni, mansubdirman xalqqa men o‘zim.*
(«Bir ustoz o‘giti»)

Shuni alohida qayd etish kerakki, O‘zbekiston mustaqilligi davrida Abdulla Oripov ijodining oldingi salmog‘i, tarovati shira boyladi. Shoir 1991-yil 31-avgustida Oliy Kengashning O‘zbekiston mustaqil deb e‘lon qilingan tarixiy majlisida hayajon bilan yangi bir she‘rini o‘qib bergan edi. Bu she‘rda mustaqillikka erishilganidan baxtiyorlik tuyg‘ulari xalqona sodda va teran mazmunli misralarda yorqin tasvirlangan:

*Safga tizil nabiram, otajonim, tur endi,
Mustaqillik nash‘asin, haqqing bordir sur endi.
Qo‘lni berib qo‘llarga, bir tan bo‘lib yur endi.
Yelkamizga oftobning tekkanligi rost bo‘lsin,
O‘zbekning o‘z urug‘in ekanligi rost bo‘lsin.*

*O‘z qo‘lingga olganing yalov senga muborak,
Yuragingda so‘nmagan olov senga muborak.
Yondirolding qorlarni — qalov senga muborak.
Yelkamizga oftobning tekkanligi rost bo‘lsin,
O‘zbekning o‘z urug‘in ekanligi rost bo‘lsin.*

Abdulla Oripov ijodida mustaqillikni qutlash va ulug‘lash uni ko‘z qorachig‘iday asrash va mustahkamlashga chaqiriq bilan chambarchas bog‘liq holda aks ettirildi. Shoir ozodlikni bebaho, buyuk ijtimoiy ne‘mat sifatida ta‘riflab, uning asl mohiyatini faxr va iftixor bilan ko‘rsatib berdi. Uning «Oliy ne‘mat» she‘rida tasvirlanishicha, bir Xoja nogahon dardga

yo‘liqib, davo izlab yelib-yuguradi. Oxiri paymonasi to‘lib, yorug‘ dunyodan umidini uzadi. Shu choq eshigida ishlab yurgan va tabiblikka daxli bor bir qul kirib, uni davolaydi. Xoja shifo topadi va qulga «qilgan xizmatingning yo‘qdir bahosi», «tila tilagingni», «sochayin boshingdan oltin va kumush», «istasang, mulkimning teng yarmin beray», deydi. Qul esa oltinning ham bahosi bor, agar mening xizmatim o‘zingiz aytganingizdek, bebaho bo‘lsa menga bebaho ne‘mat bering, deydi. Shunday qilib, qul katta boylikka — oltinga ega bo‘lishdan ko‘ra, ozodlikni ustun qo‘yadi va buni shoir mumtoz adabiyot an‘analaridan ijodiy foydalangan holda mahorat bilan tasvirlab beradi.

*Qul dedi: Bir ne‘mat bordir bebaho,
Unga sadqa bo‘lsin molu mulk, dunyo.
Falaklar bekordir uning qoshida,
Malaklar bekordir uning qoshida.
Unga nisbat bersa, qafasdir jannat,
U shundoq tansiq his, tengi yo‘q ne‘mat.
— Uning nomi ne deb, qistardi Xoja,
Sirni bilmoqlikni istardi Xoja.
Qul dedi: Bu ne‘mat jondan-da totlik,
Nomi Ozodlikdir, nomi Ozodlik!*

Abdulla Oripov turli yillarda xilma-xil va biri-biridan sermazmun dostonlar ham yaratgan. Shoir dostonlarida ham, xuddi she‘rlarida bo‘lganidek, hayot haqiqati ustalik bilan ochib berilgan. Shoir ularda asarda ko‘tarilgan mavzuni tasvirlashda, xususan, hayotda uchrovchi illatlarni fosh etishda turli xil tasvir vositalaridan, shuningdek, ramziy obrazlardan va har xil majozlardan o‘rinli foydalanadi. Fantastik sujet asosiga qurilgan «Jannatga yo‘l» (1978) dramatik dostonida qiyomat va oxirat, jannat va do‘zax, savob va gunoh singari ilohiy tushunchalar qalamga olinadi.

«Jannatga yo‘l» dostonida Yigit, Ona, Ota, Do‘st, O‘spirin, Qariya singari hayotiy obrazlar bilan birga, Taroziyon, Farishta, Hur qiz, Yugurdak, Sado va boshqa ramziy timsollar yaratilgan. Ana shular vositasida muayyan hayot hodisalari asosida

dostonning nazarda tutilgan mazmuni ochib berilgan. Shoir adolat va to‘g‘rilik, vijdon va iymonga doir qadriyatlarini, olijanob insoniy fazilatlarini targ‘ib etishda diniy tushunchalardan ham, ramziy obrazlardan ham ustalik bilan foydalana olgan. Shoir ko‘zlagan niyat asar oxirida berilgan quyidagi misralarda ochiq seziladi:

*Bir rivoyat bahonayu, doston so‘yladim,
Turli-tuman taqdirlarni aylab mujassam
Odamlarga ibrat bo‘lsin, deya o‘yladim.*

Abdulla Oripov «Jannatga yo‘l» dramatik dostonida hozirgi hayotdagi illatlarni fosh etishda diniy-afsonaviy voqeaga murojaat etgan bo‘lsa, «Hakim va ajal» dostoni g‘oyasini ifodalashda uzoq o‘tmish mavzusidan o‘rinli foydalangan. Jahon tibbiyot ilmining buyuk daholaridan biri Abu Ali ibn Sino haqida yozilgan bu dostonida umuman inson hayotiga taalluqli va abadiy dolzarb muammolar ko‘tarilgan. Asarda hayot va inson, ilm va o‘lim, olijanoblik va hasadgo‘ylik haqidagi hikmatli fikrlar badiiy tarzda gavdalantirilgan.

«Hakim va ajal» dostonida hikoya qilinishicha, Abu Ali ibn Sino uzoq yillar davomida tibbiyot sohasida haddan ziyod aziyat chekib, mehnat qiladi. Ko‘p izlanishlar natijasida buyuk kashfiyot yaratadi — o‘lmaslikning davosini topadi. Biroq g‘arazgo‘y va shuhratparast shogirdi Mirzo o‘z ustozining olamshumul kashfiyotiga hasad bilan qaraydi. U Abu Ali ibn Sinoga qarab behayolik bilan:

Men — iblisman, odamlarning o‘zidan chiqqan,
Sen — zakosan, yo‘qdir seni ko‘rarga ko‘zim, —

deydi. Bu nokas shogird ustozi ibn Sino kashf etgan noyob, hayotbaxsh dorini qasddan» yo‘qotadi. Abdulla Oripov «Hakim va ajal» dostonida ana shu dramatik voqeani afsus va nadomatlar bilan tasvirlab, hasadgo‘ylik va baxillikni, yovuzlik va ichiqoralikni fosh etadi. Shu asosda insoniylikni, ilm va zakovatni ulug‘lab, insonlar bir-biriga beminnat va beta‘ma

yaxshilik qilishi lozim degan falsafiy fikrni obrazli ravishda izhor etadi.

Abdulla Oripovning «Ranjkom» (1988) dostonida qayta qurishning asl ma'nosini, xususan, demokratiya va oshkoralikning tub mohiyatini anglamasdan, asossiz holda «yangi shirkatlar» tuzib, halol ishlab, halol yashayotgan insonlarni behuda ranjitib yurgan odam shaklidagi maxluqlar fosh etiladi. Uch nokas «Hasharot» jurnali tahririyati xonalaridan birida to'planib, yaxshilarga ozor berishni, ularni ranjitishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ygan «Ranjkom» tashkilotini tuzadi. Shu «majlis»da bu uch shaxsdan biri deydi:

*Shunday qilib, yangi shirkat tuzdik, o'rtoqlar,
Men raisman. Sizlar a'zo. Hozircha kammiz...
Biz ma'naviy tashkilotimiz — «Ranjkom»miz
ya'ni,
O'zgalarni ranjitmoqlik bizning ishimiz.*

Doston voqeasi ana shu «Ranjkom»ning rais, birinchi a'zo, ikkinchi a'zo obrazlarining o'zaro suhbat va ularning farrosh ayoldan dakki yeb, sharmisor bo'lishi asosiga qurilgan.

«Ranjkom» dostonida haqiqiy hayot hodisasi jonli obrazlar asosida tasvirlangan. Hayotdagi illatlarni ochib tashlash asosida halol ishlab, beg'alva, pok yashash g'oyasi ifodalangan.

Abdulla Oripovning «Sohibqiron» she'riy dramasida sho'rolar hokimiyati davrida qatag'on etilgan shavkatli Temur obrazi katta iftixor bilan qalamga olingan. Asarda ulug' bobomiz Amir Temurning realistlik obrazi yaratilib, uning mamlakat va xalq tarixida tutgan buyuk roli badiiy ravishda ko'rsatib berilgan. Ma'lumki, buyuk tarixiy shaxs Amir Temur haqida o'tgan davr ichida jahonda ko'p she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar, drama va romanlar yozilgan. Abdulla Oripov ana shu asarlarda ifodalangan mazmun, obraz va tashbihlarni takrorlamagan. Aksincha, murakkab va ko'p qirrali mavzuga yangicha qarashlar asosida yondashib, Amir Temur haqida teran poetik asar yaratgan. Dostonda asosiy e'tibor jangu jadallar, qirg'inbarot urushlar tasviriga emas, balki, bosh qahramonning

hayot va inson haqidagi o‘y-xayollari, fikrlari, mushohadalari, sa‘y-harakatlari, g‘azabu mehri aks ettirilgan.

Amir Temurning mehr-oqibati ham, g‘azab va nafrati ham birdek buyuk bo‘lgan. Uning mehnat ahliga, askarlariga, quruvchi ustalarga, farzandlariga, nevaralariga mehribonligi va g‘amxo‘rliги g‘oyat ibratlidir. U eng qiyin holatu sharoitlarda ham halol insonlarni, sofdil odamlarni, qarindosh-urug‘larini diqqat-e‘tibordan soqit qilmagan. Ularni e‘zozlay bilgan. Aksincha, xalqqa, Vatanga xiyonat qilgan shaxslarni aslo ayamagan, gunohkorlarni qattiq jazolagan. Abdulla Oripov asarida Sohibqironning ana shu xislatlari, mamlakat va xalq oldidagi buyuk xizmatlari birin-ketin ochila boradi. Natijada, asarda Amir Temurning buyuk va salobatli, jonli va tabiiy obrazi yaqqol namoyon bo‘ladi. U — dono inson. Mohir sarkarda, adolatli podshoh, insoniy va diniy qonun-qoidalarni yuksak qadrllovchi va ularga izchil amal qiluvchi hukmdor, mehribon ota, adabiyot va san‘atni teran anglovchi va yuksak qadrllovchi noyob did sohibi sifatida gavdalanadi.

Shunisi ham muhimki, Abdulla Oripov dramada Amir Temur obrazini ideallashtirmagan. Uning podshoh sifatidagi xato ishlarini, dunyoqarashidagi ziddiyatlarni, qismatidagi fojiali jihatlarni ham ochiq ko‘rsatgan. Amir Temur asar oxirida umr bo‘yi qilgan savobu gunohlarini kuyinib eslaydi va sarhisob etadi:

*Tinsiz jangu jadal bilan o‘tdi hayotim,
Balki qancha umrlarga zomin bo‘lganman.
Oxiratda etagimdan tutmasmi ular?*

«Sohibqiron» she‘riy dramasida Turkistonning mashhur va aziz avliyosi Ahmad Yassaviy obrazi ham yaratilgan. Yassaviy buyuk mutafakkir sifatida cheksiz ixlos va hurmat bilan tasvirlangan. Amir Temur Xitoyga yurish qilishdan oldin Turkistonga borib Yassaviy maqbarasini ziyorat qiladi, ulug‘ avliyodan oq fotiha olmoqchi bo‘ladi. Asarda bu voqea g‘oyat ta’sirli va dramatismga boy qilib aks ettirilgan. Dramaturg bu sahnada qabrda yotgan Yassaviy hazratlari ruhini jonlantirib,

uni Amir Temur bilan muloqot qildiradi. Muloqotda Ahmad Yassaviy sohibqiron savollariga javoban:

*Niyat qancha jozibali bo'lsa ham, Temur,
Qilich bilan murod hosil bo'lmog'i gumon, —*

deydi.

Bu javob dramaning leytmotivi sifatida aks-sado beradi. Zero, dramada umuman urush va qon to'kishlar ma'qullanmaydi. Aksincha, chigal muammolar o'zaro kelishib, maslahatlashib tinch yo'l bilan hal qilinishi lozim degan g'oya olg'a suriladi.

Asarda Amir Temur obrazi bilan birga, sulton Boyazid, Bibixonim, Amir Husayn, Ahmad Yassaviy kabi timsollar ham jonli va ishonarli qilib yaratilgan. Bunda ruhiyat tahlilidan o'rinli foydalanilgan.

«Sohibqiron» dramasi g'oyaviy mazmuni va obrazlar talqinida, asar sujeti va kompozitsiyasida qusur bo'lmaganidek, unda konflikt va drammatizm muammosi ham to'g'ri hal qilingan. Dramaturg asar konfliktini keng va teran aks ettirgan. Binobarin, asar konflikti yaxshilik bilan yomonlik, adolat bilan adolatsizlik, insof bilan insofsizlik, poklik bilan nopoklik, mardlik bilan qo'rqqoqlik, sadoqat bilan xoinlik o'rtasidagi tafovut va kurash asosiga qurilgan. Drama tili sodda va xalqchil, qisqa va lo'nda. Unda chuqur mazmunli va obrazli baytlar ko'p va ular ma'lum bir maqsadni ko'zlab joy-joyida ishlatilgan.

Shunday qilib, Abdulla Oripov asarlari chuqur hayotiyliigi, falsafiy teranligi, jozibadorligi, shoirona fikr-mushohadalarga boyligi bilan ibratlidir. Shoir she'rlari va dostonlari til va badiiy mahorat jihatidan ham namunalidir. Shoir asarlarining tili boy, ixcham, serjilo va ravon. Ular mavhumlikdan, noaniqlikdan, yaltiroqlik va «qizil so'z»likdan xoli bo'lib, jonli xalq tili boylklari, hikmatlar bilan bezalgan. Binobarin, xalqona soddalik va chuqur mazmunderlik Abdulla Oripov she'riyatining asosiy xususiyatini tashkil etadi.

Abdulla Oripov o'z asarlarining badiiy mukammalligini ta'minlashda qofiya va vazn imkoniyatlaridan mohirona

foydalanadi. Barmoq, aruz va sarbast vaznlarida yetuk asarlar yozib, rang-barang she'riy ohanglar yuzaga keltiradi.

Abdulla Oripov — mohir tarjimon. U Pushkin, Shevchenko, Nizomiy Ganjaviy, Qaysin Quliyev singari shoirlarning bir qancha she'rlarini yuqori saviyada tarjima qilgan. Ayniqsa, Dantening mashhur «Ilohiy komediya» asarini o'zbek tiliga o'girib, xayrli ishni muvaffaqiyat bilan bajargan. Abdulla Oripov — buyuk shoir. Uning asarlari xalqimizning milliy boyligidir.

Abdulla Oripovning mehnatlari hukumatimiz tomonidan munosib taqdirlangan. U1990-yili «O'zbekiston Xalq shoiri», 1998-yili esa «O'zbekiston Qahramoni» unvonlariga sazovor bo'lgan.

O‘TKIR HOSHIMOV

(1941-yilda tug‘ilgan)

«Menimcha, chinakam badiiy asar yaratish uchun, odamlarni hayajonga soladigan, har gal takror o‘qiganda ko‘ngilga zavq bera oladigan asar yaratish uchun, eng avvalo, xudo bergan talant — iste’dod kerak»¹¹³. O‘zbek xalqining sevimli yozuvchisi O‘tkir Hoshimovning bu gapini adibning o‘z hayoti va ijodiga nisbatan ham qo‘llash mumkin.

Bo‘lajak yozuvchi 1941-yil Toshkent shahrida dunyoga kelgan, maktabni medal bilan bitirgach, Toshkent davlat universiteti (hozirgi O‘zMU)da tahsil oldi. Talabalik yillaridan jurnalistik faoliyat bilan shug‘ullandi. Avval, «Toshkent haqiqati», «Sovet O‘zbekistoni», «Toshkent oqshomi» gazetalarida, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyotida turli lavozimlarda ishladi. So‘ng «Sharq yulduzi» jurnalida bosh muharrir vazifasida mehnat qildi. Ayni paytda «Teatr» jurnali bosh muharriri lavozimida ishlamoqda.

Yozuvchi «Ikki eshik orasi» romani uchun 1986-yilda respublika Davlat mukofotiga loyiq deb topilgan, 1991-yilda O‘zbekiston Xalq yozuvchisi unvoni bilan taqdirlangan.

O‘tkir Hoshimov ijodini 60-yillarda she‘r va ocherklar yozishdan boshlagan. Ilk kitobi 1962-yilda chop etilgan «Po‘lat chavandoz» nomli ocherklar to‘plamidir. Shundan so‘ng yaratilgan «Cho‘l havosi» (1963), «Odamlar nima derkin», «Shamol esaveradi», «Bahor qaytmaydi» (1970), «Qalbingga quloq sol» (1973), «Uzun kechalar» (1975),

¹¹³ «Yozuvchi» gazetasi, 1997-yil, 12-fevral.

«Nimadir bo‘ldi» (1976), «Quyosh tarozusi» (1980), «Dunyoning ishlari» (1982), «Yalpiz somsa» (1983), «Oq kamalak» (1984), «Sirli yulduz» (1985), «Xazina» (1987), «Iztirob» (1991), «Notanish orol» (1990), «Shumlik» (1993), «Umr savdosi», «Nurli dunyo» (1998), «Daftar hoshiyasidagi bitiklar» (2001) kabi kitoblarning har biri O‘tkir Hoshimovning o‘ziga xos iste’dodiga dalil bo‘ldi. Yozuvchi asarlarda favqulodda bir gap aytishga, kutilmagan sujetlar, voqealarning shiddatli rivoji bilan o‘quvchilarni lol qoldirishga intilmaydi. U dunyoni o‘zbek bo‘lib ko‘radi, qabul qiladi va o‘zbek sifatida bayon etadi. Shu bois ona mehri, Vatanga muhabbat, hijron, ayriliq kabi boqiy mavzular haqida bitsa-da, ravon ifoda, jonli til, samimiy bayon va o‘zbekkagina xos xususiyatlarning mehrli, haqqoniy ifodasi kitobxonlarni o‘ziga rom etadi, o‘zbek xalqiga muhabbatini oshiradi.

Barcha nasriy turlarda asar yaratgan yozuvchining, ayniqsa, qissa va roman janridagi yutuqlari katta. Talabalik davrida yozilgan «Cho‘l havosi» qissasini Abdulla Qahhor yuksak baholab, yosh yozuvchiga yo‘llagan maktubida: «O‘tkir, «Cho‘l havosi»ni o‘qib, suyunib ketdim. Birdan lov etib, alanga bilan boshlangan ijodning kelajagi porloq bo‘ladi. Qissa sof, samimiy, tabiiy, iliq, rohat qilib o‘qiladi... Shu alanga hech qachon pasaymasin. Ijodingiz hech qachon tutamasin. Salom bilan Abdulla Qahhor»¹¹⁴, — degan edi.

O‘tkir Hoshimov asarlarida atrofda sodir bo‘layotgan har bir narsani o‘zbekning ko‘zi bilan ko‘rib, dunyo voqealariga sof o‘zbekcha munosabat bildirish yetakchilik qiladi. Aynan shu tufayli yozuvchining deyarli har bir asari kitobxonlar tomonidan iliq kutib olingan, qalbidan muqim o‘rin egallagan. «Odamlar nima derkin», «Bir tomchi shudring», «Bahor qaytmaydi», «Qalbingga quloq sol», «Uzun kechalar», «Dunyoning ishlari» qissalari kirib bormagan o‘zbek xonadoni yo‘q deyish mumkin.

¹¹⁴ Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. — T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987, 260-bet.

Oʻtkir Hoshimovning, ayniqsa, «Dunyoning ishlari» qissasi goʻzal tili va badiiy jozibasi bilan alohida eʼtirofga sazovor. Uni zahmatkash, mehribon, kamtar, insonparvar, pokiza va mushfiq oʻzbek onalari shaʼniga bitilgan samimiy doston deb atash mumkin. Adabiyotda onalarchalik koʻp ishlangan mavzu boʻlmasa kerak. Ular haqida yangi gap aytish, oʻquvchi bexabar maʼlumotni topish, kitobxon qiziqishini uygʻotish imkonsizday. Biroq «Dunyoning ishlari» ularni aslo takrorlamaydi, tubdan farq qiladi. Asar mazmun-mundarijasini hisobga olmaganda ham, shaklining oʻzi bilanoq badiiy yangilik yaratgan.

Qissa oʻttiz hikoyadan iborat. Har bir hikoya tugal, mustaqil mazmunga ega, ayni damda bir-biri bilan oʻzaro bogʻliq, biri ikkinchisini toʻldiradi. Bosh qahramon ona obrazini ochishga yoʻnaltirilgan hikoyalar shu tarzda birlashib, yaxlit sujet chizigʻini hosil qiladi. Bu yaxlitlik sunʼiy, zoʻrlab yasalmay, balki tabiiy boʻlgani uchun hikoyalarning bittasini boʻlsa ham tashlab oʻqigan kitobxon butun qissani tushunmasligi mumkin.

Oʻtkir Hoshimov yaratgan Ona obrazi boshqalardan nimasi bilan farqlanadi? Aytish mumkinki, mehri bilan. Ammo barcha asarlarda aynan ona mehri tasvirlanadi, deyishingiz mumkin. Darhaqiqat, shunday. Adib gavdalantirgan Ona oʻz mehri, qalb qoʻrini boshqalar kabi faqat oʻz bolalariga emas, butun bolalarga, millati, yoshi, jinsidan qatʼi nazar, har bir insonga baxsh eta oladi. Mana shu xususiyati bilan u yorqin, takrorlanmas, original va suyumlidir. Har qanday narsaning meʼyoridan ortigʻi kishi koʻnglida shubha uygʻotadi. Ammo «Dunyoning ishlari»dagi Onaning mehribonligi, bolajonligi, donoligi, kamtarligi, barchaga yaxshilikni ravo koʻrishi oʻquvchiga gʻalati tuyulmaydi. Chunki bu tasvirlarda yozuvchi kundalik turmushdan olingan aniq dalil va materiallardan ustalik bilan foydalangan.

«Aytilavergach, hikmatning ham siyqasi chiqadi», — deyishadi. Ammo Oʻtkir Hoshimov asari haqida bunday deya olmaymiz. «Dunyoning ishlari» qissasidagi oʻgʻli uyga kelguncha mijja qoqmay, bedor yurgan ona tasviri har birimizning hayotimizda uchraydigan odatiy hol. Ammo uning tugallanishi — Onaning tushida chiroq koʻtarib yurishi

hikoyaga butunlay o'zgacha ruh baxsh etgan. Qissadagi Ona begona bolalarni ham jon-dilidan sevadi. U mehnatdan qochishni juda yomon ko'radi. Farrosh sifatida ko'cha supuradigan Ona bundan zavqlanadi. U halollikni, poklikni ulug'laydi, o'z elini juda-juda sevadi. Ona — bolasi hayotini saqlab qolish uchun o'z jonidan kechishga ham tayyor. Bolasini tabibga olib borish mobaynida oyog'ini sovuqqa oldiradi, ammo bundan xafa bo'lmaydi.

Ona hatto begona bolaning ham yig'isiga befarq qarab turolmaydi. Shu bois yosh onaga dashnom-tanbeh beradi. Ona xiyonatni, xususan, «do'stning do'stga xiyonati»ni qattiq qoralaydi. Lekin shunda ham o'g'liga: «Bardoshli bo'l, sen odamlarga xiyonat qilma», — deb nasihat qiladi. Ona elga tanilgan yozuvchi bolasi bilan suratga tushmoqchi bo'ladi. Bola esa vaqti ziq ekanini bahona qilib, suratga tushishni paysalga soladi va keyinchalik bu qilmishidan qattiq pushaymon bo'ladi. Yuqoridagiday misollarni «Dunyoning ishlari» qissasidan yana va yana keltirish mumkin. Chunki, qissadagi «Kitob», «Mahallaning shayxi», «Toy», «Qanoat», «Mening Acha xolam», «Oltin baldoq», «O'ris bolaning oyisi», «Iltijo» sarlavhali novellalarda ham ona hayoti bilan bog'liq bo'lgan voqealar ta'sirli va qiziqarli qilib tasvirlangan. Adib rang-barang voqea va epizodlarni sinchkovlik bilan topib, ustalik bilan aks ettiradi. Ulardan katta hayotiy xulosalar chiqaradi. Binobarin, qissada inson va hayot haqidagi ibratli umumlashmalar, chuqur falsafiy fikrlar ko'p. Bu fikrlar bevosita ona obraziga bog'liq holda mahorat bilan tasvirlab beriladi. Bunda yozuvchi ruhiyat tasviri san'atidan, shuningdek, har bir detalni, har bir voqea va fikrni obrazli tarzda asoslash usulidan mohirona foydalangan.

O'tkir Hoshimovning romannavislik faoliyati ham ibratli. U «Nur borki, soya bor» (1979), «Ikki eshik orasi» (1986), «Tushda kechgan umrlar» (1992) kabi yirik asarlarni yaratib, romanchiligimiz rivojiga munosib hissa qo'shdi. Adib o'z romanlarida hayotdagi nurli tomonlarni aks ettirish bilan birga, soyalar (salbiy hodisa va nusxalar)ni ham ustalik bilan ko'rsatib bergan. Binobarin, bu romanlar mavzuning yangiligi, hayotiy

voqea-hodisalarning yangicha talqini, xarakterlarning jonli va yorqinligi, sujetning qiziqarliligi, uslubning ravonligi, tilning obrazlilik bilan kitobxonlarga manzur bo'ldi.

Shunisi ibratliki, O'tkir Hoshimov o'z romanlarida sotsrealizm talablariga zid holda hayotni hech qanday pardozsiz tasvirlash yo'lidan borib, jiddiy yutuqqa erishgan.

«Ikki eshik orasi» romanida voqea Toshkent atrofidagi qishloqlardan birida, asosan ikkinchi jahon urushi yillarida bo'lib o'tadi. Shu bilan birga, adib asarda o'rni-o'rnida qishloq kishilarining urushdan oldingi va urushdan keyingi hayotidan ham hayajonli lavhalar chizadi. Shunday qilib, romanda kolxoz qurilishi, urush va Toshkent zilzilasi bilan bog'liq bo'lgan qariyb qirq yillik hayot qamrab olinadi.

O'tkir Hoshimov mazkur asar sujeti va kompozitsiyasini ishlashda mumtoz adabiyot (masalan, Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostoni)da mavjud bo'lgan qoliplash san'atidan ijodiy foydalangan. Roman voqeasi Robiya, Qora amma, Kimsan Husanov, Muzaffar Shomurodov, Munavvar Aliyeva, Ra'no, Umar zakunchi, Olimjon Komilov singari turli xarakter va turli toifadagi to'qqiz obraz tilidan hikoyalar tizmasi shaklida berilgan. Bu hikoyalar mazmunan o'zaro mahkam bog'langan bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Shu tariqa ular romanning bir butun, tugal, original va jozibador sujetini hosil qiladi.

Adib kundalik hayot voqealarini, qishloq kishilarining mehnatu tashvishlarini, xatti-harakatlarini, o'zaro munosabatlarini ro'yirost tasvirlab, turli qismat va taqdir sohiblari bo'lgan odamlarning yorqin obrazlarini yaratadi. E'tiqodi mustahkam, vijdoni pok, diyonati mahkam Orif oqsoqol, mard va dono ayol Qora amma, Husan duma, Komil tabib, Robiya kabi odamlarning insonparvarlik, halollik, fidoyilik, mehr-muhabbat singari ajoyib fazilatlarini ehtiros bilan tasvirlaydi. Roman qahramonlari hayotda ne-ne qiyinchilik, adolatsizlik, kulfatu zo'rlik ko'rgan, fojialarga duch kelgan bo'lmasinlar, baribir to'g'ri yo'ldan toymaydilar, iymonlarini yo'qotmaydilar, adolat va aql bilan ish tutadilar. Chunki, bu kishilar qalbida nur bor, pok vijdon borligini yozuvchi ta'sirli va haqqoniy aks ettiradi. Shu orqali o'zbekka

xos bo'lgan milliy xarakter belgilarini mahorat bilah ochib beradi. Masalan, Orif oqsoqol ba'zi rahbarlarning adolatsizligi tufayli kolxoz raisligidan nohaq bo'shatilganida ham, ikki azamat o'g'lining jangda halok bo'lgani haqidagi shum xabarni eshitganida ham shoshib-dovdirab qolmaydi, ruhiy tushkunlikka berilmaydi. Chin insonligini amalda namoyish qiladi. Qora amma va Husan duma obrazlarida ham tantilik, odamiylik, sabr-bardosh, mehr-oqibat kuchli. Bular o'zlari qiynalsalar-da, boshqalarga faqat yaxshilikni ravo ko'radilar, atrofidagilarga doimo beminnat xizmat qiladilar.

Romanda Ra'no va Umar zakunchi obrazlari ham muhim o'rin tutadi. Ra'no obrazida frontga ketgan eri Shomurodga vafosizlik qilib, yo'ldan adashgan suluv kelinchakning og'ir qismati, pushaymoni va fojiasi g'oyat ta'sirli qilib ochib berilgan. Umar zakunchi obrazida esa urush davrida kolxozda o'zi xon, ko'lankasi sulton bo'lgan ba'zi raislarning nopok ishlari mohirona fosh etilgan.

«Ikki eshik orasi» romanidagi asosiy obrazlargina emas, balki Rashid abzi, Bashor opa, Oysara, Samadov singari epizodlik obrazlar ham kitobxon yodida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Chunki asarda sun'iylik yo'q. Aksincha, ishontirish san'ati kuchli. Adib qaltis, murakkab masalalarni ham favqulodda topqirlik bilan ishonarli qilib tasvirlaydi. Qora ammaning o'z o'g'li Kimsanning sevgilisi Robiyani Shomurodga to'y qilib uzatishi, Orif oqsoqolning yoshlik qilib yo'ldan ozgan kelinini birovga nikohlashi, qismatlari chalkashib ketgan Muzaffar va Munavvar sevgisi tasvirlangan sahifalarda bu hol, ayniqsa, ochiq ko'rinadi.

Romanda har bir voqea, har bir tafsilot puxta asoslanib, chuqur tasvirlangan. Yozuvchi bolani bolaga xos, kampirni kampirga xos, cholni cholga xos, kelinni kelinga xos xususiyat, fe'l-atvor va til bilan ta'minlay bilgan.

O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida XX asrning 80-yillaridagi hayot ustalik bilan aks ettirilgan. Asarda oshkoralik va tanqidiy ruh kuchli. Yozuvchi o'zbek xalqining milliy xususiyatlarini, kishilar ongi va ruhiyatida tarkib topgan insoniylik, halollik, poklik, mehnatsevarlik,

vatanparvarlik singari xislatlarni ulug'lash bilan birga adolatsizlik, mansabparastlik, nopoklik, diyonatsizlik kabi illatlarni ochib tashlagan.

Roman voqealari qisman Afg'onistonda va asosan, O'zbekistonda bo'lib o'tadi. Asarning bosh qahramoni Rustam — Afg'onistonda «o'z burchini» bajarib, nogiron bo'lib kelgan, vijdonli, pok yigit. U o'z yurtiga qaytib kelgach, adolat va haqqoniyat uchun imkon boricha kurashadi. Biroq adolat topolmay, oxir-oqibatda o'z-o'zini o'ldirishga majbur bo'ladi. Rustam — hayotiy va jonli obraz.

«Tushda kechgan umrlar» romanida «o'zbek ishi», «paxta ishi» voqealari mahorat bilan tasvirlangan. Asarda Moskvadan O'zbekistonga «adolat o'rnatamiz» deb kelgan desantchitergovchilar zulmidan azob chekkan sof vijdonli, halol o'zbek dehqonlari obrazi yaratilgan. Rustamning otasi beayb «aybdor» Shomansur Shomatov obrazi buning jonli dalilidir. U romanda usta paxtakor, butun umri davomida halol ishlab, halol yashagan kamtarin inson sifatida gavdalanadi. Desantchilar tomonidan asossiz holda hibsga olinib, xor-zor etilgan rais bobo yaxshi oila boshlig'i, mehribon ota sifatida ham o'quvchida unutilmas taassurot qoldiradi. Shomansur otaning qamoqxonadan o'g'li Rustamga yo'llagan maktubi uning olijanob inson ekanini tasdiqlash bilan birga, sofdil odamlar tomonidan sho'rolar tuzumi va amaldorlariga o'z vaqtida berilgan tavsifnoma sifatida ham aks sado beradi: «*Rustamjon, ...«Sizning masalangiz bo'yicha oyog'im yetgan joygacha boraman» debsan. Kalta o'ylama, jon bolam! Fe'lingni bilaman-ku, Rustamjon! Arzimagan narsaga lovullab ketasan. Hech kimga yalinma!*

Shunday yuvvosh akangni qay kunlarga solmadi bular! Dadam tinch bo'lsin, bir azobi ikki bo'lmasin, desang hech kimning eshigini taqillatma! Hech kimga yalinma! Turgan-bitgani yolg'on-yashiqqa, zo'ra vonlikka qurilgan bu yurtida adolat degan narsaning o'zi yo'q, ammo bu gapni aytolmaysan. G'iring desang urib belingni sindiradi!

Yoshim oltmishdan o'tib ko'p narsani endi-endi tushunyapman, xom sut emgan banda!.. Avvallari lagerdagi ba'zi og'ziga kuchi yetmaganlar, meni «bosmachi» desa, xafa bo'lardim. Endi parvo

qilmayman. Bosmachi kim? Qaysi bosmachi qaysi yurtga bosib boribdi? O'z yurtini himoya qilgan odam bosmachi bo'ladimi?.. Yigirma-yigirma besh yil avval tug'ilmaganligimga afsuslanaman, o'g'lim! Yigirma besh yil oldin, asr boshida tug'ilganimda edi, «bosmachilar» qatorida turib haqiqiy bosmachilarning dodini bergan bo'lardim...

Yana bir karra aytaman: Rustamjon, jon bolam! Militsiya, tergov, prokuratura degan idoralarning eshigiga yo'lay ko'rma! G'ing deb ovozing chiqdimi milyon xil aybni bo'yningga shilq etib iladi-da, KPZga tiqadi. Keyin dodingni xudoga aytasan. Bularni qo'liga tushishni dushmanimga ham ravo ko'rmayman, o'g'lim! Shunaqangi makkorki, qilayotgan hunarlarini ko'rsa shaytoni la'inning og'zi ochilib qoladi. Shunaqangi beshafqatki, qo'llayotgan usullarini ko'rsa, fashistning labiga uchuq toshadi!

Adolat, haqiqat degan narsalarni izlab ovora bo'lma. Bunaqa gaplar qorga yozib, oftobda quritilgan. Yaxshisi, o'zingni o'yla. Onangni ehtiyot qil. Sen uyoqdasan, men qamoqdaman... Onang sho'rlik ikkalamizning dardimizda adoyi tamom bo'ldi-ku!»

«Tushda kechgan umrlar» romanida Rustamning pokiza xotini Shahnoza, oddiy, halol va mehribon Qurbon xola obrazlari ham yorqin bo'yoqlarda tasvirlangan. Adib Rustam, Shomansur ota, Qurbon xola va Shahnoza kelin obrazlarini yaratish orqali xalqimizga xos olijanob milliy xususiyatlarni badiiy tarzda ko'rsatib bergan.

«Tushda kechgan umrlar» romanida hayotdagi ibratli tomonlargina emas, balki salbiy hodisalar va salbiy tiplar ham ustalik bilan aks ettirilgan. Asardagi komissar Soat G'aniyev obrazida shaxsga sig'inish davridagi zulm va adolatsizlik ro'yirost fosh etilgan. Soat G'aniyev — qora yurak, yovuz shaxs bo'lib, xalqqa jabr-zulm o'tkazgan NKVD xodimlarining yig'ma obrazidir.

O'tkir Hoshimov romanlari mazmun jihatidagina emas, balki til va badiiy mahorat jihatidan ham jozibadordir. Ular o'qishli va qiziqarli qilib yozilgan.

O'. Hoshimov dramaturgiya sohasida ham o'z iste'dodini namoyish qildi, «Xazon bo'lgan bahor», «Inson sadoqati», «To'ylar muborak», «Vijdon dorisi», «Qatag'on» kabi xilma-

xil janrdagi sahna asarlari O‘tkir Hoshimov qalamiga mansub. Bu asarlar mavzu, g‘oyaviy mazmun va janr rang-barangligi jihatidan diqqat-e‘tiborga loyiq.

Uning «Qatag‘on» asari 90-yillar dramaturgiyasida o‘ziga xos voqea bo‘ldi. «Qatag‘on» — ikki pardali tragediya. Unda bir o‘zbek oilasi hayoti misolida 80-yillarning ikkinchi yarmida «paxta ishi» bahonasida O‘zbekistonda bo‘lib o‘tgan dahshatli qatag‘onning asl ma‘no-mohiyati ro‘yiost ochib tashlangan. Adolat o‘rnatish niqobi ostida kelgan yovuz tergovchilarning hech qanday qonun-qoida va axloq-odob mezonlariga to‘g‘ri kelmaydigan jirkanch ishlari, shafqatsizliklari, huquq-buzarliklari, zahmatkash xalq nomini yomonotliq qilishga urinishlari keskin fosh etilgan. Shu bilan birga, asarning bosh qahramoni Panji Jumanov oilasidagi kamtarona hayot misolida o‘zbek xalqiga xos mehnatsevarlik, halollik, bag‘rikenglik, iroda va oqibatlilik ishonarli yoritilgan.

«Qatag‘on»da ko‘rsatilgan voqea ham, uning rivojini ta‘minlagan konflikt ham o‘sha mudhish, iztirobli kunlarga xos. Markazdan kelgan zo‘ravon tergovchi Myasnikov halol inson — zahmatkash sovxoz direktori Panji Jumanovni: *«Pora olgansan, pora bergansan, ko‘zbo‘yamachilik qilib xalqni va davlatni aldagansan»*, — degan soxta da‘volar bilan hibsga oladi. Uni ham jismoniy, ham ma‘naviy jihatdan qiynab, azoblaydi. Undan aql bovar qilmaydigan gunohlariga iqror bo‘lishni talab qiladi.

Panji qamoqxonadagi zulm va adolatsizlikdan ruhan qattiq ezilsa-da, zo‘ravonlarga yalinmaydi, iymon-e‘tiqodini yo‘qotmaydi. Bor gapni dangal aytib, haqiqatni qattiq himoya qiladi. Panji nopok tergovchi Myasnikov tuhmatlarini fosh etib: *«Yomonning kuchi yapaloqqa yetadi. Qo‘shib yozish markazning o‘zidan boshlangan. Markaz esa o‘zbekning yoqasiga yopishdi. To‘g‘ri qildi. Armaniga yopishsa, yuz ming kishi ko‘chaga chiqardi. «Arman xalqidan qo‘lingni tort!» — derdi. Gurjiga yopishsa, ikki yuz mingi chiqardi. O‘zbek — andishali xalq. Urkaltak-surkaltakni yomon ko‘radi. Behuda qon to‘kilishidan hazar qiladi. O‘ylangan... hammasi o‘ylangan. Murod — o‘zbekning qonini to‘kib, boshqalarni qo‘rqitish»*, — deydi.

Myasnikov o'zbek xalqini «bosmachi», «yovvoyi», «savodsiz» deya haqoratlaganida Panji Jumanov kuchli mantiq asosida vazminlik bilan javob qaytarib raqibini esankiratib qo'yadi. Panji: *«Bosmachi deb birovning yurtini bosib olganni aytadi! Qaysi bosmachi qaysi yurtni bosib olibdi... Ulug'bek rasadxona qurganda sen qayoqda eding? Ibn Sino «Tib qonunlari»ni yozganda Oktabr revolyutsiyasi tepasida aql o'rgatib turganmidi? (Iztezoli kulimsirab). Balki Beruniy yer diametrini sening maslahating bilan o'lhagandir?.. Senlar o'ylaydigan odamdan qo'rqasanlar!»* — deydi.

Panji Jumanov ma'naviy jihatdan jinoyatchi tergovchilardan ustun turadi. U dalil va mantiq asosida harakat qilib, voqea davomida ma'naviy zafar quchadi. Buni dramaturg mahorat bilan ta'sirli qilib ko'rsatadi. Natijada, Panji Jumanov halollik, kamtarlik, bolajonlik singari xislatlarni o'zida mujassamlashtirgan jonli, yorqin obraz sifatida namoyon bo'ladi.

«Qatag'on» tragediyasida yovuz tergovchi Myasnikov obrazi ham mahorat bilan chizilgan. Myasnikov — pixini yorgan ayyor, shafqatsiz, berahm. Dunyoda bu zolim qilmagan pastkashlik va ifloslik qolmagan. U o'z qora niyatiga yetmoq yo'lida hech narsadan tap tortmaydi. Mansabini suiste'mol qilib, xiyonatu ig'vo, tuhmatu bo'hton, jismoniy va ma'naviy jazo choralarini ustma-ust ishga soladi. «Gevarkyan gruppasi cheklanmagan huquqlarga ega», — deya gerdayadi. Myasnikov mahalliy tergovchi Berdiyev bilan birgalikda begunoh Panji Jumanov xonadonini ilma-teshik qilib tintuvdan o'tqazadi. Tuhmat-bo'htonlarni ishlatib, ig'voyu aldov yo'li bilan Panjining xotini — sadoqatli ayol Hanifadan pul o'ndirmoqchi bo'ladi.

Voqea davomida Myasnikov «aybdor» Jumanovning qamoqxonada shiddat bilan aytgan keskin raddiyalariga javob topolmay shoshib qoladi va uni haqorat qilishga o'tadi: *«O'chir ovozingni, ertagayoq Butirkaga jo'nataman! Obkomingni oldiga! Obkoming kim bo'пти! Respublika rahbarlariniyam emaklataman! O'zbekistonda yigirma to'rt ming jinoyatchi qamoqqa olingan. Yigirma to'rt ming! (og'zidan tupuk sachratib). Yigirma to'rt ming nima bo'пти? Kerak bo'lsa, yana yuz mingini qamoqqa*

tiqamiz! Millionini qirib tashlaymiz. Bosmachilar! Eshshaklar!»
— deb baqiradi.

Dramada millatchi Myasnikov obraziga qarama-qarshi holda o‘zbek xonadonida tarbiyalanib o‘sgan pok vijdonli va adolatli inson Valentin Aleksandroviich obrazi yaratilgan. Valentin «urush yillari O‘zbekistonga olib kelingan ikki yuz ming yetim bolaning biri». U Jumanovlar oilasida yetimlik nima ekanini bilmay, mehroqibat ko‘rib o‘sgan. Valentin nokas shaxs Myasnikov dag‘dag‘alariga qarshi: «*Men Leningrad blokadasidan chiqib kelganimda sen onangni qornidayam yo‘q eding. Shu odamlar, ya‘ni o‘zbeklar meni bag‘riga oldi. Ochlikdan sillam qurib, o‘lim to‘shagida yotganimda, shular mening jonimga oro kirdi. Shular mening boshimni siladi! Oxirgi burda nonini shular mening og‘zimga tutdi. Endi shu xalqqa nonko‘rlik qilaymi, nomard!»* — deydi. Valentin Hanifaning: «*Qandoq kunlarga qoldik, akajon!»* — degan nolasiga javoban: «*Xafa bo‘lma kelin. Men senlarni xo‘rnatib qo‘ymayman*», — deb mehribonlik qiladi. Valentin obrazida mardlik, tantilik, insoniylik sifatleri namoyon bo‘ladi.

Valentin o‘zbek xalqining ilm-fan, madaniyat sohasidagi qadimiy yutuqlariga tan beradi. Bu hol asarda quyidagi dialog aks etgan:

Myasnikov: «*Nima, biz yordam bermabmizmi? Manavi yovvoyilar yurtiga ilm-fanni, madaniyatni kim olib keldi?*

Valentin: «*Sen o‘zingni ular bilan tenglashtirma! Ular fan olib kelgan bo‘lsa, sen o‘lim olib kelding! Qolaversa, senga o‘xshaganlar madaniyatni bulardan o‘rgansin!»*

«Qatag‘on» fojiasida asosan yetti personaj ishtirok etadi. Ularning hammasi ham asarda o‘z o‘rni va yukiga, o‘ziga xos fe‘l-atvorga ega. Bosh qahramon Panji Jumanov xarakterida haromdan hazar qilish, el-yurt ishiga sadoqat ustun turadi. Nopok shaxs Myasnikov xarakterida esa manmanlik, zo‘ravonlik, shafqatsizlik singari jirkanch illatlar mujassam. O‘tkir Hoshimov tragediyada xilma-xil xarakterlar yaratishda o‘ziga xos mahorat ko‘rsatgan.

«Qatag‘on» tragediyasi sujet va kompozitsiya jihatidan ham puxta. Asar sujeti — hayotiy va tugal. Unda asar g‘oyasini ochishga xizmat qilmaydigan ortiqcha obrazlar, keraksiz voqea

va detallar yo‘q. Asarda konfliktning o‘shish sur‘ati me‘yorida. Sujet va voqea rivojida sustlik sezilmaydi. Voqea davom etgan sari asar mazmuni, obrazlar xarakteri tabiiy ravishda ochila boradi. Binobarin, kitobxon yoki tomoshabin voqea yechimini, obrazlar taqdirini hayajonlanib, qiziqib kutadi. «Qatag‘on» shirali va obrazli tilda yozilgan. Asarda kuchli mantiq asosiga qurilgan sermazmun va chiroyli jumlar, hikmatli so‘z va iboralar, yangi-yangi o‘xshatish, sifatlash, mubolag‘alar ko‘zga tashlanib turadi.

O‘tkir Hoshimov — ko‘p qirrali iste‘dod sohibi. Uning hozirgi zamon o‘zbek adabiyoti xazinasiga qo‘shgan ulushi katta. Adib asarlari mazmun va shakl jihatidan go‘zal, ularning tarbiyaviy-estetik ahamiyati esa beqiyos.

O‘tkir Hoshimovga samarali ijodiy mehnati uchun 1991-yilda «O‘zbekiston Xalq yo‘zuvchisi» unvoni berilgan. Bundan tashqari adib «Buyuk xizmatlari uchun» (2001) ordeni bilan taqdirlangan.

XAYRIDDIN SULTON

(1956-yilda tugʻilgan)

Hozirgi oʻzbek adabiyoti inson ruhiyatini butun murakkabligi va serqirralari bilan tasvirlash yoʻlidan borayotir. Ildizlari uzoq oʻtmishga borib taqaluvchi bu adabiyotning tarkib topishi va bugungi qiyofaga ega boʻlishida har bir isteʼdodli adib va talant bilan yozilgan har bir asar katta ahamiyatga egadir. Zamonaviy oʻzbek adabiyoti taraqqiyotida badiiy ijod maydoniga XX asrning 60-70-yillarda kirib kelgan qalam ahlining hissasi salmoqli boʻlganini isteʼdodli adib Xayriddin Sulton asarlari misolida ham koʻrish mumkin.

Xayriddin Sulton 1956-yilda Toshkent viloyati Qibray tumani Tuzel qishlogʻida dunyoga kelgan. 1978-yilda ToshDU (hozirgi OʻzMU)ning jurnalistika fakultetini bitirgan. Adabiyotga mehri baland adib ish faoliyatini «Guliston», «Yoshlik» kabi jurnallarda boshladi. 90-yillardan Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotida Bosh muharrir boʻlgan yozuvchi hozir Respublika Prezidenti devonida ishlamoqda.

Badiiy ijodni talabalik chogʻlarida boshlagan adib bolalikdan adabiyotga oʻzgacha mehr bilan qarar, soʻzga chuqur masʼuliyat bilan yondashardi. Qoʻliga tushgan har bir asarni tashnalik bilan «tushirmay» qoʻymaydigan boʻljak yozuvchi Abdulla Qodiriy, Oybek, Gʻafur Gʻulom, Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov asarlari orqali badiiy mahorat sirlarini oʻrganib boradi. Mashaqqatli mehnatdan choʻchimaydigan, tinimsiz izlanadigan Xayriddin Sulton dastlabki asarlaridanoq kitobxonlar diqqatini oʻziga jalb etdi. Ulardagi ravon ifoda, sodda va ohangdor til, teran fikr, voqealarning kutilmagan

rivoji va yechimi o'zbek adabiyotiga umidli yozuvchi kirib kelayotganligini bildiradi.

Darhaqiqat, Xayriddin Sulton asardan asarga o'sa borib, o'z qiyofasiga ega ijodkorga aylandi. Adibning «Quyosh barchaga barobar» (1980), «Bir oqshom ertagi» (1983), «Onamning yurti» (1987), «Umr o'tmoqda» (1988), «Boburning tushlari» (1992) kabi hikoya va qissalardan tashkil topgan kitoblari xronologik tartibda o'qilib, qiyoslansa, bu jarayon ko'zga yaqqol tashlanadi. Yozuvchi o'z asarlarida «tesha tegmagan» mavzularni tasvirlashga, betakror obrazlar yaratishga intiladi.

Xayriddin Sulton adabiyot muxlislariga dastlab hikoyanavis sifatida tanildi. Yozuvchining jonli va tiniq obrazlari bilan o'quvchi e'tiborini tortadigan «Dunyoning siri», «Bir oqshom ertagi», «Tomosha», «Chollar palatasi», «Qog'oz gullar», «Chayladagi to'rt erkak», «Yo, Jamshid!» kabi hikoyalari xalqimizga xos olijanob insoniy fazilatlarini, kishilar hayotidagi, ong-tushunchasidagi ibratli jihatlarini umumlashtirib ko'rsatadi. Ular ritorika va bayonchilikdan xoli bo'lib, bosh g'oya hikoyaning umumiy ruhidan tabiiy holda kelib chiqadi. Hikoyalarda ishontirish san'ati kuchli bo'lganidek, ruhiyat tahlili, kitobxonga zavq-shavq berish xususiyati ham yuksak darajada. Xuddi shu jihatlar tufayli kitobxon ularni toliqmay, katta qiziqish bilan o'qiydi.

Xayriddin Sulton asarlarida shiddatu zarbdan ko'ra sokin ohang, hazin musiqiylik ustunlik qiladi. Bu xususiyat adibning «Saodat sohili», «Yozning yolg'iz yodgori», «Ajoyib kunlarning birida» kabi qissalariga ham xos. Ularda inson, zamon, vijdon, osoyishta hayot, vatan sog'inchi, muhabbat, sadoqat, xiyonat, poklik singari azaliy tushunchalar haqida butunlay yangi yo'sinda, qiziqarli tarzda bahs yuritiladi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, mazkur umuminsoniy qadriyatlarining ifoda yo'sini tom ma'noda milliydir.

Qissalarda tasvirlangan voqealar qaysi zamonga taalluqli ekanligi, ko'tarilgan muammo nimaligidan qat'i nazar, yagona maqsadga: o'quvchida ezgulik, insoniylik, samimiylik tuyg'ularini shakllantirishga yo'naltirilgan. Bu maqsadga sun'iy chaqiriq yo'li bilan emas, asarning umumiy ruhi va obrazlarning

asl mohiyatini ko'rsatish, ezgu fazilatlarni timsollar fe'l-atvoridan tabiiy ravishda keltirib chiqarish orqali erishilgan.

Xayriddin Sultonning «Saodat sohili» qissasida «tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng dramatik siymolaridan biri» Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo hayotining so'nggi kunlari aks ettirilgan. Ayniqsa, ona Vatanga muhabbat, yurakni o'rtovchi sog'inch, hal qiluvchi daqiqalarda to'g'ri qaror qabul qila oldimmi, tarzidagi ikkilanishlarning mahoratli tasviri inson har qancha baland martabalariga erishmasin, olamshumul yutuqlarni qo'lga kiritmasin, xato qilishi, adashishi, o'tkinchi tuyg'ularga berilishi mumkin bo'lgan oddiy bandaligicha qolaverishini ko'rsatadi.

Adib barcha yo'qotishlarga, hatto yaqinlaridan judolikka ham chidagan insonning Vatandan ayriliqqa ko'nika olmasligini Boburning har bir harakati, so'zi, yuz ifodasi tasviri orqali o'quvchiga yetkazishga intilgan va aytish kerakki, buni yuqori darajada uddalagan. Hindistonda «bir og'iz kalomiga ming-minglab odamlarni muntazir itoatda tutgan, hamisha shonu-shavkat og'ushida yashagan» Bobur hayotining so'ngida qancha yo'qotishlar evaziga kiritgan barcha narsalar, hatto saltanat, shon-shavkatidan voz kechib bo'lsa-da, ona yurtiga qaytishni orzu qiladi. Insonning baxti, «saodat sohili» faqat Vatanda ekanligini Toshkentdan kelgan vatandoshi alloma Hofiz Ko'ykiy bilan qilgan suhbatida iztirob bilan e'tirof etadi: «*Qaytgim keladur, mavlono!.. Roziman kindik qonim to'kilmish yurtga shohlik minnatidan xalos bo'lib, qalandar libosida qaytay...*» Buyuk imperiyani boshqarayotgan Bobur yurtiga qaytayotgan allomaga xayrlashuv chog'i: «Sizga nechog'lik havasim kelishini bilsangiz edi!» — deydi.

Qissadagi o'tmish voqealar, ajdodlarimiz hayoti, urf-odatlarining tasviri tarixni o'rganish, milliy o'ziga xoslikni teranroq ilg'ash nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Unda nafaqat vatanparvarlik, balki davlat boshqarish usullari, odil hukmdor bo'lish mashaqqati va mas'uliyati, haqiqiy olimning asl qiyofasi ham g'oyat haqqoniy ifodalangan. Bunda yozuvchi turli badiiy tasvir vositalaridan, rivoyatu hikoyatlar, hikmatli so'z va maqollardan o'rinli foydalangan.

Ayniqsa, mashhur imom Muhammad G‘azzoliy haqidagi rivoyat asar ruhiga juda mos tushgan. Imom hazratlari yurtiga qaytayotganda karvonga hujum qilgan qaroqchilar sardorining «*Chindan ham fozil bir kimsa bo‘lsang erdi, kitoblaring butkul yo‘qolsa-da, parvoyingga keltirmagan bo‘lur erding. Chin olim kishining ilmi sandiqda emas, yuragida bo‘lur, uqdingmi?*» — degan so‘zlari tufayli Bag‘dodga qaytib, boshqatdan madrasada o‘qib, barcha ilmlarni ko‘ngilga jo qilib olganligi va ana shu mashaqqatli mehnati va tengsiz iste’dodi tufayli avlodlar xotirasidan mustahkam o‘rin olganligi qissada ta’sirli ko‘rsatilgan.

Qissada bu kabi rivoyat, hikoyat va maqollar bilan birga, «Muhabbat nasimi kelgan yurtga jon sadqa bo‘lsin», «Ul viloyatlarning latofatlarini unutgan kishining ko‘zlariga tiriklayin tuproq to‘lmasmi?», «Qon daryosi uzra qurilgan saltanatning zamini hamisha omonat bo‘lur!», «Insonparvarlikni va mardlikni Olloh ham, xalq ham ulug‘laydi», «Saltanat shunday bir tilsim ekanki, mavlono, uni qo‘lda tutmoq uchun kishi avvalo qo‘lidagi inon-ixtiyoridan xalos bo‘lmog‘i lozim ekan» kabi sermazmun jumlarlar, falsafiy xulosalar, betakror o‘xshatishlar, jonlantirish va mubolag‘alar mavjudki, ular adibning so‘zni g‘oyat nozik tushunishidan dalolat beradi...

Yozuvchi obraz yaratish, asar mag‘zini ochish va unga milliy tarovat baxsh etishda ruhiy holatlar tasviridan juda ustalik bilan foydalanadi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, Xayriddin Sul-ton ijodida Bobur va boburiylar hayoti mavzusiga qayta-qayta murojaat etilgan va har safar o‘quvchi ularning butunlay yangi, ilgarigiga o‘xshamagan jihatlari bilan tanishadi. Bu haqda adibning o‘zi ham «Qariyb yigirma yildirki, qo‘limdan kelganicha hazrati Boburning so‘nmas ijodi, sirli hayot yo‘lini o‘rganish bilan mashg‘ulman. Bu mavzuda bir qancha badiiy va ilmiy-ommabop asarlar bitdim», — deb yozgan edi. Xayriddin Sul-ton asarlari orasida «Boburiynoma» (1997) romani alohida ajralib turadi. Mirzo Bobur va uning shonli zurriyodlari hayotining ma’rifiy tahliliga bag‘ishlangan mazkur asar yozuvchi ijodida salmoqli o‘rin egallaydi. Ma’rifiy roman

sifatida adabiyotda o'ziga xos yangilik bo'lgan «Boburiynoma»da adib tarixni badiiy o'zlashtirib, hozirgi zamon o'quvchisini qiziqtiradigan shaklda taqdim etgan.

To'g'ri, adabiyotimizda mazkur mavzuda ko'p va xo'b asarlar bitilgan, Bobur va boburiylar obrazini yaratish sohasida jiddiy yutuqlar qo'lga kiritilgan. Oybekning «Bobur» (1957), Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» (1978), «Avlodlar dovoni» (1988), Erkin Vohidovning «Kelajakka maktub» (1982), Barot Boyqobilovning «Kun va tun» (1981) kabi asarlari shular jumlasidandir. Ularning har birida Bobur hayoti, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, insoniy fazilatlar va ruhiyati boshqalarnikiga o'xshamagan, betakror tarzda tasvirlangan.

«Boburiynoma»ning yuqoridagi asarlardan farqi shundaki, adib unda hammaga ma'lum tarixiy fakt, voqea-hodisalarni shunchaki takrorlamagan. Aksincha, ushbu mavzuda yaratilgan barcha ilmiy va badiiy asarlarga samimiy hurmat bilan munosabatda bo'lgan holda o'z tasvir yo'lidan borgan. Xayriddin Sulton ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan yangi materiallar, noyob hujjatlar, shu davrgacha e'tibor qaratilmagan muhim voqea-hodisalar vositasida Bobur shaxsiyatining nihon qirralarini ochib berishga harakat qilgan, o'z gacha talqin tasvirlar, yorqin obrazlar yaratib, tarixiy haqiqatni badiiy yo'sinda qayta tiklagan.

«Boburiynoma» xalqimizning uzoq o'tmishi, turmush tarzi, urf-odatlar, milliy xususiyatlari, xalq donishmandligi, saroy muhiti va undagi ziddiyatlar haqida boy, nisbatan aniq tasavvur beradi, katta qiziqish bilan o'qiladi. Asarning o'ziga xos badiiy xususiyatlaridan biri shundaki, hajmi salmoqli, oldiga ulkan vazifalar qo'yilgan mazkur romanda izchil davom etuvchi yaxlit voqea, tugal sujet yo'q. Biroq alohida-alohida lavhalar, turli voqealar, turli taqdiru qismatlar aro ichki mantiqiy bog'lanish, tasvirlarda yagona uslub, butun asar sujetiga singdirilgan yaxlit g'oya bor. Bu bog'lanish «Boburiynoma»ni butun, go'zal badiiy asar, katta bir nasriy polotno holiga keltirgan. Bundan tashqari, Bobur va boburiylar sulolasiga mansub insonlar obrazlari hamda muallifning ularga yondashuvi asarga yaxlitlik baxsh etadi.

Yozuvchining serqirra iste'dodi «Tushlarimda ko'rib yig'layman», «Moziydan bir sahifa», «Changak» kabi vidiofilmlar ssenariylari hamda V. Shukshin, Yu. Nagibin, S. Alekseev singari yozuvchilar ijodidan qilgan qator tarjimalarida ham namoyon bo'ladi. Adib har bir tarjimaning asliyatiga imkon qadar mos kelishiga, bosh g'oyasini to'g'ri aks ettirish, badiiy ifodadagi milliy tarovatini saqlab qolishga intiladi. Ko'p hollarda bu qiyin, murakkab ijodiy muammoni mahorat bilan hal qiladi.

Xayriddin Sulton maorif, ilm-fan, san'at, umuman, ma'naviyat sohasi hamda o'quv qo'llanmalari, dasturlar tayyorlash borasida muayyan ishlarni bajargan. U «Vatan tuyg'usi» nomli o'quv dasturi va qo'llanmasining mualliflaridan biridir.

Xullas, Xayriddin Sulton ijodi yangi o'zbek adabiyotining hozirgi bosqichiga xos eng ilg'or jihatlarni o'zida yorqin aks ettirgan. Unda bugungi o'zbekning ruhiyati, orzu-o'ylari ishonarli ifoda etilgan. Yozuvchi asarlarining badiiy-estetik va ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyati ham shundadir.

XOTIMA

Adabiyot jamiyat taraqqiyotining, inson ruhiyatining obrazli in'ikosidir. Insonni o'rab turgan hayot adabiyotning asosiy manbaidir. Binobarin, hayot qanday bo'lsa, adabiyot ham, ko'p jihatdan, shunday bo'ladi. Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida adabiyotda g'oyaviy mazmun, estetik ideal va ijobiy qahramon masalalari turlicha talqin etilgan va turlicha hal qilingan. Ana shu bois XX asr o'zbek adabiyoti o'zining asosiy g'oyaviy yo'nalishi, xarakterli xususiyatlariga ko'ra o'tmish davrlardagi so'z san'atidan jiddiy farq qiladi. Ma'lumki, XX asr xalqimiz hayotiga avvalgi davrlarda bo'lmagan yangi-yangi g'oyalarni, xilma-xil ijtimoiy muammolarni, eng muhimi, tamomila o'zgacha ijtimoiy maqomga ega inson tuyg'ularini olib kirdi. Bularni badiiy tarzda yoritish va uning xalq tomonidan qabul qilinishiga erishish esa, adabiyot oldiga yangi-yangi vazifalarni ko'ndalang qilib qo'ydi.

Shuni qoniqish bilan aytish mumkinki, XX asr o'zbek adabiyoti jamiyat tomonidan o'z oldiga qo'yilgan bu murakkab vazifalarni muvaffaqiyatli ravishda bajardi. Ana shuning uchun ham XX asr o'zbek adabiyoti xalq va mamlakat hayotining o'ziga xos badiiy yilnomasiga aylandi. U jamiyat a'zolari ruhiyati va tuyg'ularida aslo o'chmaydigan izlar qoldirdi. Yangi o'zbek adabiyoti yangi davrda yangicha yashash niyati bilan birga tug'ildi va u bilan birga o'sib, murakkab va mazmundor taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yangi o'zbek adabiyoti o'tmish mumtoz adabiyotining qonuniy merosxo'ri va uning yangi zamondagi o'ziga xos davomidir. Bu yangi adabiyot o'z taraqqiyotida doimo uch muhim manbadan: a) xalq og'zaki ijodi boyliklaridan; b) o'zbek mumtoz adabiyoti an'analaridan; d)

jahon adabiyotining ijodiy ta'siri va ko'magidan oziqlanib keldi. Yangi o'zbek adabiyotining shakllanishi va yuksalishida o'tmish yozma va og'zaki adabiyot namunalari bilan birga, jahon adabiyotining ilg'or an'ana va tajribalari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Demak, XX asr o'zbek adabiyotining ildizlari insoniyatning uzoq tarixli boy adabiy-madaniy an'alariga borib taqaladi.

Qadimgi adabiy an'analarning amaldagi merosxo'ri bo'lgan XX asr o'zbek adabiyotining boshqa xalqlar adabiyotlari bilan baham ko'rishga loyiq bo'lgan bebaho boyliklari va yangi an'analari bor. Zotan, bu yangi o'zbek adabiyoti o'tgan bir asr ichida jahon adabiyoti rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shishga ulgurdi. U insoniyatga M. Behbudiy, Hamza, Fitrat, A. Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, G'afur G'ulom, H. Olimjon, A. Qahhor, O. Yoqubov, E. Vohidov, A. Oripov kabi bir qator noyob iste'dodlarni yetkazib berdi hamda badiiy mahorat bobida jiddiy yutuqlarga erishdi.

XX asr o'zbek adabiyoti o'z taraqqiyoti davomida turli to'siq va qiyinchiliklarga qaramay, g'oyaviy mazmun, badiiy mahorat, janr va uslub rang-barangligi jihatidan yil sayin o'sib, jahonning ilg'or adabiyotlari qatoridan joy oldi. Cho'lpon, G'. G'ulom, H. Olimjon, U. Nosir, Mirtemir, M. Shayxzoda, Uyg'un, A. Muxtor, Zulfiya, Shukrullo, E. Vohidov, A. Oripov, R. Parfi, O. Matjon, H. Xudoyberdiyeva, Sh. Rahmon, A. Suyun, U. Azim, A. Qutbiddin, Faxriyor, F. Afro'z, Iqbol Mirzo she'riyati, A. Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, O. Yoqubov, Murod Muhammad Do'st, Tog'ay Murod romanlari, Fitrat, Hamza, H. Olimjon, M. Shayxzoda, Uyg'un va I. Sulton dramalari, Fitrat, A. Qahhor, G'. G'ulom, Oydin, Said Ahmad, Sh. Xolmirzayev, O'. Hoshimov, E. A'zam, N. Norqobilov, N. Eshonqul hikoyalari, O'. Hoshimov, Tog'ay Murod, X. Sulton, E. A'zam, A. Yo'ldosh qissalari o'zbek adabiyotining bebaho boyligidir.

O'zbek adabiyoti muxlislari dunyoning deyarli barcha davlatlarida mavjud. Zero, o'zbek yozuvchilari barcha tirik insonlarga xos tuyg'ularni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirib, milliy yo'sinda ifodalashga intilishadi. Bunda, albatta, keskin ijtimoiy o'zgarish — milliy mustaqillikning ahamiyati beqiyosdir. Yangi nomlar, yangi badiiy tajribalar, ilgari

qo'lurilmagan mavzularning o'ta original talqinlari ijodkorlarning yangi avlodi istiqlol adabiyotini yaratayotganligini ko'rsatadi. Ular o'zlari yaratayotgan asarlar orqali adabiyotning mafkuraviy qurolgina emasligi, faqat tashviqotchigina bo'la olmasligi, vazifasi odamning ijtimoiy jihatlarini emas, tuyg'ulari, kechinmalari, o'ylarini tasvirlash ekanligini ko'rsatishmoqda. Aslida ham adabiyotning yaralishdagi bosh vazifasi inson ko'ngli tovlanishlarini aks ettirish, ko'ngilning tozaligi uchun kurashishdan iboratdir. O'ylaymizki, yangi o'zbek adabiyotining bu bosqichi ulkan badiiy zafarlarga boy bo'ladi. Chunki so'z erkinligi, ijodiy hurlik iste'dod egalarining badiiy imkoniyatlari namoyon bo'lishiga sharoit cheksiz yaratib beradi.

MUNDARIJA

Kirish	3
--------------	---

BIRINCHI QISM XX ASR O'ZBEK ADABIYOTI TARAQQIYOTINING ASOSIY BOSQICHLARI

Birinchi bob. 1900–1930-yillardagi o'zbek adabiyoti	9
Ikkinchi bob. 40–50-yillardagi o'zbek adabiyoti	33
Uchinchi bob. 1960–1980-yillardagi o'zbek adabiyoti	55
To'rtinchi bob. 90-yillardagi o'zbek adabiyoti.	73

IKKINCHI QISM YANGI O'ZBEK ADABIYOTI NAMOYANDALARI

Mahmudxo'ja Behbudiy	97
Abdurauf Fitrat	104
Hamza Hakimzoda Niyoziy	120
Abdulla Qodiriy	136
Cho'lpon	158
G'afur G'ulom	176
Oybek	197
Abdulla Qahhor	219
Maqsud Shayxzoda	247
Hamid Olimjon	261
Mirtemir	279
Zulfiya	295
Said Ahmad	310
Asqad Muxtor	323
Odil Yoqubov	335
Pirimqul Qodirov	352
Erkin Vohidov	365
Abdulla Oripov	379
O'tkir Hoshimov	397
Xayriddin Sulton	409
Xotima	415

O'quv-uslubiy nashr

SAYDULLA MIRZAYEV

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTI
Darslik

Muharrir *Dilrabo Mingboyeva*

Badiiy muharrir *Bahriddin Bozorov*

Tex. muharrir *Yelena Demchenko*

Musahhih *Nargiza Minahmedova*

Kompyuterda sahifalovchi *Nodir Rahimov*

IB № 4123

Bosishga 21.12.2005 y.da ruxsat etildi. Bichimi 84x108 1/32.

Bosma tobog'i 13,125. Shartli bosma tobog'i 23,05.

Adadi 2000 nusxa. Bahosi kelishgan narxda.

Buyurtma № 255.

«Yangi asr avlodi» nashriyot-matbaa markazida tayyorlandi.

«Yoshlar matbuoti» bosmaxonasida bosildi.

700113 Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.